FOLIA HISTORICA

XXIX.

MAGYAR NEMZETI MÚZEUM 2014

FOLIA HISTORICA

XXIX.

2013

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM

TÖRTÉNETI ÉVKÖNYVE

Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 2014

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM TÖRTÉNETI ÉVKÖNYVE

főszerkesztő
Kovács Tibor
Csorba László

szerkesztő
Szvitek Róbert József

szerkesztőbizottság
Gerelyes Ibolya
Ihász István
Kiss Erika
Cs. Lengyel Beatrix
Pallos Lajos
Tamás Edit

© Magyar Nemzeti Múzeum, 2014

ISSN 0133 6622

A kötet megjelenését támogatta Nemzeti Kulturális Alap

Felelős kiadó: a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója
Nyomta a Prime Rate Kft. nyomdaüzeme
300 példányban
Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter
Kiadványterv: Gyapjas Anikó

TARTALOM

FOLIA HISTORICA 2013

Kovács Tibor (1940–2013) (Tóth Endre) 7

I. TANULMÁNYOK

Tomsics Emőke
A fotográfia a reprodukció korában. Szempontok az 1850–60-as évek nyomtatott képeinek forráskritikájához 9

Kemenczei Ágota
A pesti régiségkereskedések kapcsolatai a Nemzeti Múzeummal a dualizmus korában 59

Debreczeni-Droppán Béla
Sírok és temetések. A Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatóinak végtisztessége I. 75

Kollár Csilla
Divat és propaganda. A londoni és a varsói magyar bál az 1930-as években 109

II. KÖZLEMÉNYEK

Kovács S. Tibor
Magyar szablyák a 18. század első feléből 131

Simon Anna–Fülöp András
A gyöngyösi volt jezsuita gimnázium építéstörténete az újabb kutatások fényében 139

Apor Eszter
Biedermeier mikrográfiák a Történelmi Képcsarnokban 157

Debreczeni-Droppán Béla
A Magyar Nemzeti Múzeum az 1838-as nagy árvízben 177

Csorba György–Lengyel Beatrix
Roger Fenton készíthetett-e Kmety Györgyről fotográfiát? Kmety György ismert, ismeretlen és vélt egykorú ábrázolásai 193

Bognár Katalin–Kiscsatári Marianna
Wormser Antal fotóriporter fényképei a Történeti Fényképtárban 225

III. MŰHELY

Aczél Eszter
A bajor Múzeum-pedagógiai Központ (MPZ) rövid története és eredményei hazai adaptációjának lehetőségei 245

Radnóti Klára
Az Állami Központi Jelenkori Orosz Történeti Múzeum és magyar anyaga – A magyar „munkásmozgalom" ünnepélyes pillanatai 253

Jarábik Gabriella–Sipos Szilvia
Tíz év a Szlovákiai Magyar Kultúra Múzeuma történetében 273

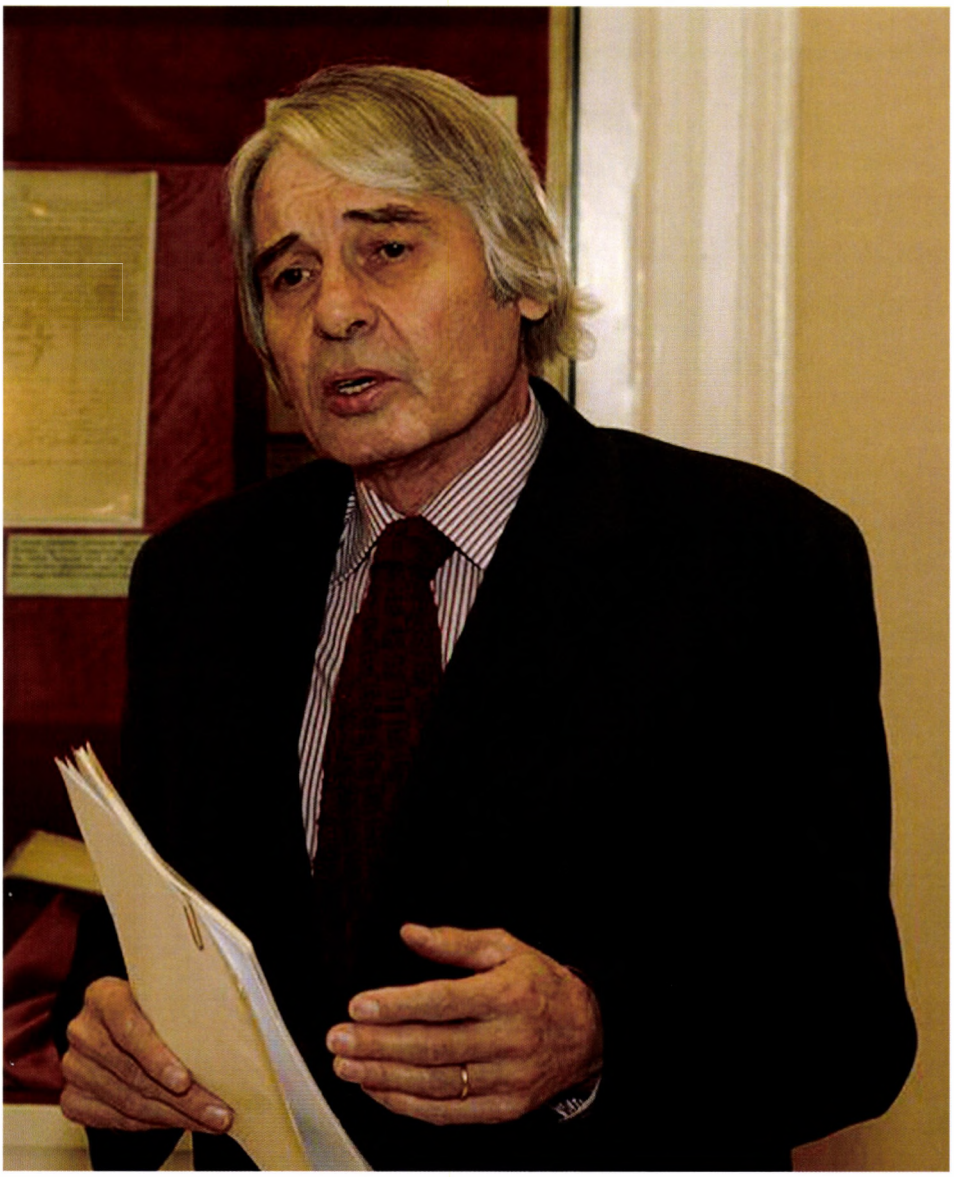

(1940–2013)

KOVÁCS TIBOR
(1940–2013)

2013. november 19-én hosszú és súlyos betegségét türelemmel viselve Dr. Kovács Tibor régész, a Magyar Nemzeti Múzeum nyugalmazott főigazgatója, 73 éves korában minden ember végső útjára tért.

Kovács Tibor 1940. február 10-én született Kalocsán. Középiskolai tanulmányait szülővárosában végezte, majd 1958 és 1963 között az Eötvös Loránd Tudományegyetem hallgatója volt, ahol régész és történelem szakos tanári diplomát szerzett. 1966-ban védte meg doktori disszertációját. Az egyetem elvégzése után tanára, Banner János professzor ajánlására a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Osztályára került, ahol az Őskori Gyűjtemény munkatársa, később vezetője lett (1963–1975). Munkába állásától kezdve az intézmény iránt mindig elkötelezett volt; akkor is, amikor 1975 és 1981 között a Kulturális Minisztériumban a Közgyűjteményi Főosztályon dolgozott és a Múzeumi Osztály vezetője volt. 1981-ben tért vissza szeretett intézményébe, a Nemzeti Múzeumba, ahol 1981-től 1999-ig főigazgató-helyettes, majd 1999-től két ciklusban 2010-ig, nyugdíjba vonulásáig főigazgatóként vezetette az intézményt.

Kovács Tibor pályája egyszerűen és tömören jellemezhető: szakmájának, a régészetnek és a múzeumügynek élt és dolgozott. A múzeumi élet minden területén az elkötelezettség és szolgálat, a becsülettel elvégzett munka volt a célja, a gyűjtemények gyarapítása, a műtárgyvédelem, a feldolgozás és ismeretterjesztés során egyaránt. Akkor is, ha szerteágazó feladatai a múzeumépület rekonstrukciójától a legkülönfélébb megbeszélésekig, protokolláris kötelezettségeken át a gazdasági témákig, amelyek akadályozták saját tudományos pályafutását, és elvonták kedves kutatói témáitól, a bronzkori ember életmódjának, hitvilágának és művészetének vizsgálatától.

Különösen fontos volt számára, hogy a tudományos eredmények színvonalas formában publikálásra kerüljenek. A szerzőket pártfogolta, ösztönözte, és amikor lehetősége volt és megfelelő gazdasági háttér állt a rendelkezésére, kiadványokat, könyvsorozatokat és folyóiratokat indított el, szerkesztett és megjelenésüket biztosította. Kiemelt feladatának tartotta a Nemzeti Múzeum gazdag gyűjteményeinek közzétételét. Kezdeményezése és szervezése e tekintetben rendkívüli volt: tucatnyi új kiadványsorozatot jelentetett meg, és ha ilyen kiadványokat kezdeményeztek nála, segített a megvalósításban. A Folia Historica főszerkesztősége idején, 1993-ban új formába került. Elindította a múzeum gyűjteményi katalógusait (Catalogi Musei Nationalis Hungarici és alsorozatai). 1981-ben megalapította és biztosította a Communicationes Archaeologici Hungariae folyóirat megjelentését, amely a hazai régészeti kutatások elismert fóruma lett. Megszervezte az Inventaria Praehistorica Hungariae sorozatot, amelynek első kötetét 1988-ban szerkesztette (azóta 12 kötet jelent meg), 2003-ban a Libelli Archaeologici monográfia- és tanulmánykötet-sorozat megjelenését biztosította (négy kötet jelent meg). Továbbá a különféle Corpusok, amelyeket egyedül vagy munkatársaival hozott létre.

Nem utolsó sorban pedig biztosította a múzeum központi könyvtárának gyarapítását, a nagy szakkönyvhagyatékok megszerzését.

Nemcsak a tudományos kiadásokkal törődött, hanem a leletek és feldolgozásuk népszerű publikálására is törekedett (Évezredek, évszázadok művészete sorozat szervezése). E tevékenységéhez kapcsolódik kiállítás-szervező tevékenysége: a Nemzeti Múzeum állandó régészeti kiállításának rendezése 1977-ben és 2002-ben, valamint a főigazgatósága idején megvalósult számtalan időszaki kiállítás (majdnem 120), köztük az „Európa közepe 1000 körül", a 2000 óta folyamatosan a Nemzeti Múzeumban megrendezésre kerülő sajtófotó kiállítás, a nagyszentmiklósi kincs magyarországi bemutatása.

Vezetése alatt alakult és fejeződött be a Nemzeti Múzeum rekonstrukciója, amely pályája utolsó tíz évét nagymértékben lefoglalta: a tervek, megbeszélések, viták és döntések eredményeként jött létre az épület ma látható és évtizedekre meghatározó látványa. Kovács Tibor célja az épület Pollák Mihály által tervezett belső architektúrájának visszaállítása volt, noha ennek megoldása az épület túlterheltsége miatt nem volt egyszerű feladat.

Kovács Tibor kutatási területe a Kárpát-medence bronz- és kora vaskori népeinek története, régészete és kapcsolatuk a mediterraneummal volt. Kisebb ásatások mellett 1965 és 1972 között tárta fel a tiszafüredi bronzkori temetőt; a 80-as évek végén a fehérvárcsurgói halomsírok feltárásán dolgozott. A tiszafüredi temetőt példás gyorsasággal 1975-ben tette közzé és értékelte. Összefoglaló munkája a magyarországi bronzkorról 1977-ben jelent meg, amelyet az angol, német és francia nyelvű kiadások követtek. Számos országban vett részt tudományos konferenciákon, ahol a magyarországi bronzkor témaköréből tartott előadásokat.

Az egyetemi oktatásban, a régész- és muzeológusképzésben 1966 óta vett részt. Több évtizeden keresztül anyagismeret-órákat, valamint őskori művészeti és bronzkori régészeti témákban előadásokat tartott. A Nemzeti Múzeumban az őskoros régészek gyakornoki munkáját irányította, a végzős hallgatókat történeti muzeológiai órák tartásával készítette fel a munkára.

A Folia Historicának 1986-tól, az Archaeológiai Értesítőnek 1998-tól haláláig főszerkesztője volt. Tagja volt az Acta Archaeologica (1975–1981), a Historia (1979–1989), a Múzeumi Közlemények (1980–1987) szerkesztőségének. Az ő támogatásának köszönhető, hogy Deér József Szent Korona-monográfiája 2005-ban magyar nyelven is megjelenhetett.

Hivatalából következőleg vagy szakmai elismerésként számos hazai régészeti és kulturális bizottságban és tanácsnál végezte munkáját. Tagja volt a Deutsches Archäologisches Institut-nak. 1966-tól a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat titkára (1966–1981) és főtitkára volt (1981–2004), majd elnökeként (2004–2013) vezette; tevékenysége meghatározó volt. Munkásságát számos kitüntetéssel ismerték el: Móra Ferenc Emlékérem (1987), Rómer Flóris Emlékérem (1985) Széchényi Ferenc emlékérem, valamint a Magyar Köztársasági Érdemrend Lovagkeresztje (2003), majd tiszti keresztje (2009).

Kovács Tibort december 11-én búcsúztatta Csorba László a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója, Fodor István és Matskási István ny. főigazgatók. A Fiumei úti sírkertben temették el.

Tóth Endre

Tomsics Emőke

A FOTOGRÁFIA A REPRODUKCIÓ KORÁBAN.

SZEMPONTOK AZ 1850–60-AS ÉVEK NYOMTATOTT KÉPEINEK FORRÁSKRITIKÁJÁHOZ

„A képek néma tanúk" – írja Peter Burke.[1] Ha meg akarjuk tudni, miről tanúskodnak, meg kell tudni szólaltatni őket. Írásom célja felvázolni azt a képi környezetet, mely a fotográfiát körülvette, és – az új médium szerepére fókuszálva – áttekinteni azokat a problémákat, melyekkel a tömegkultúrában fontos szerepet játszó nyomtatott képet, e sajátos forrásokat szóra bírni szándékozó történész szembesülhet. A nyomtatott kép kifejezést használom, mert az 1850–60-as évek vizuális panorámája összetett, s bár túlnyomó részét a lapokban megjelent illusztrációk képezik, nem szűkíthető le sem azokra, sem általában a sajtó által teremtett képek halmazára, a fotográfia nyoma pedig mindenhol felfedezhető.[2] A sajtóillusztrációban az 1880-as évtized hozta meg a változás lehetőségét, amikortól a fényképet fényképként s nem valamely más sokszorosító eljárásnak, például litográfiának, fametszetnek köszönhetően lehetett közölni. Az a képi világ, mely 1850-es évek végén kezdett kibontakozni, és a következő évtizedben teljesedett ki, a fénykép közvetlen nyomdai sokszorosíthatóságnak megvalósulása után még sokáig jellemezte a sajtót, hatása pedig még az 1910-es években is érezhető volt.[3]

A képek forradalma

Stephen Bann a reprodukció korának nevezi a 19. század közepét, mely forradalmi korszak volt a vizualitás történetében.[4] A hosszú életre visszatekintő fametszet e század

---

1 *Burke, Peter*: Eyewitnessing. The Uses of Images as Historical Evidence. Reaktion Books, London, 2011. 14.

2 A sajtóillusztrációról általában l. *Révész Emese*: Az ország tükre. A képes sajtó Magyarországon 1780–1880. Katalógus, Budapesti Történeti Múzeum, Országos Széchényi Könyvtár, 2012.; A fotográfia és a korai sajtóillusztráció témában l. *Tomsics Emőke*: Lehetőség és kényszer. A fotográfia a nyomtatott képek világában az 1880-as évek előtt. Tanulmányok Budapest Múltjából, megjelenés alatt.

3 Riportjellegű illusztrációiban a *Tolnai Világlapja* még az 1910-es években is alkalmazott olyan képalkotási módokat, melyeknek a gyökere az 1860-as évekig vezethető vissza. A lapban gyakran tűnnek fel fénykép és grafika kombinációjával előállított „riportképek" olyan esetekben, mikor nem sikerült valódi pillanatképet szerezni az eseményről. Pl. a herkulesfürdői tűzvész, villamosbaleset stb.

4 *Bann, Stephen*: Parallel Lines. Printmakers, Painters and Photographers in Ninteenth-Century France. Yale University Press, New Haven & London, 2001. 15.

1.a kép
Gróf Nákó Sándorné és Sárközy Ferkó zenekara a horvátországi szűkölködők megsegítésére rendezett koncerten. Vizitkártya, albumin. 1860. Simonyi Antal (?) felvétele

1.b kép
Ősapáink. Kotta címlap gróf Nákó Sándorné és cigányzenekara képével. Fametszet. 1860. (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár)

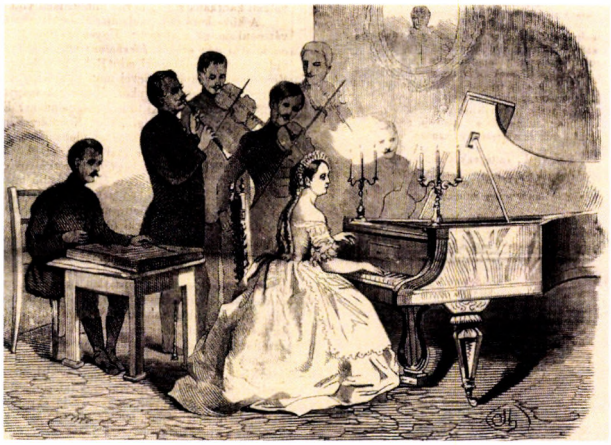

1.c kép
Gróf Nákó Sándorné és cigányzenekara a horvátországi szűkölködők megsegítésére rendezett koncerten. Fametszet. 1860. Vasárnapi Ujság

során egyesült könyvekben, folyóiratokban a nyomtatott szöveggel. A rajzos, feketevonalas xilográfiát a finomabb tónusmetszés követte, ami árnyaltabb képet adott, s hosszú időre uralkodó maradt a sajtóban. A század közepén azonban két kihívója is akadt, a litográfia és a fotográfia. A kőrajz Peter W. Sinnema szerint a tömegessé válás és a reprezentáció területén gyakorolt történeti hatását tekintve messze túlszárnyalta a fametszetet, s győzelme rövid távon biztosnak tűnt.[5] A lapok a szerkesztői szándéktól függően általában vagy az egyik vagy a másik eljárást, vagy a fametszetet vagy a kőrajzot alkalmazták, annak függvényében, hogy az információközvetítésre vagy az esztétikai minőségre, azaz, a kép képi jellegére helyezték-e a hangsúlyt,[6] de a gyorsaság miatt a szöveggel egyszerre nyomható fametszet túlsúlyban volt. Stephen Bann megállapítása szerint a litográfia nem pusztán azt a realitás-érzetet előlegezte meg, amit majd a fotográfia fog győzedelmesen kiteljesíteni, de a sokszorosíthatóság gyorsaságával már előre jelezte azt a hatást is, amit a történelmi események visszaadásában, reprezentálásában a fotográfia csak évtizedek múlva lesz képes elérni.[7] Példája Nadarnak egy, a júliusi forradalom egyik véres történetének borzalmát realisztikusan visszaadó litográfiájához fűződő, gyermekkori élménye. A fotográfia azonban a század utolsó negyedében elérte a technikai tökéletességnek azt a fokát, mellyel a vizuális információszolgáltatásban mind a litográfiát, mind a fametszetet maga mögé utasította.

A század e két nagy találmánya, a litográfia és a vele szinte egyidőben született fotográfia forradalmasította mind a sokszorosítás, mind a képalkotás lehetőségét, s nekik köszönhetően a 19. század embere nem csak a képi világ korábban elképzelhetetlen gazdagságával és mennyiségi léptékváltással találta szembe magát, de a fényképi realizmus és a litográfia plaszticitása révén olyan minőségi változással is szembesült,

5 Uo. 100.

6 A magyarországi lapok által folytatott gyakorlatról l. *Radnóti Sándor*: Magyar folyóiratillusztrációk 1849–1867. In: Művészet Magyarországon 1830–1870. Katalógus. Szerk.: Szabó Júlia és Széphelyi Ferenc György. Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 1981. 150.

7 *Bann, Stephen*: "When I was a Photographer": Nadar and History. History and Theory, Theme Issue 48 (December 2009) 1–8. 95–111. 100.

mely a képekkel való azonosulásban jelentett óriási változást. Ez a képi környezet hatást gyakorolhatott az emberek nem verbális tapasztalatára, ezáltal világképére, gondolkodására. Különösen áll ez a sajtó által létrehozott és közvetített képekre, melyek illeszkedtek a lapok gyakran meg is megfogalmazott programjába: a *Képes Ujság* a „magyar nép mulatva oktató barátjának" nevezte magát, a *Családi Lapok* a „valláserkölcsi míveltség és katolikus hitélet emelését" tűzte ki célul. Pákh Albert a nemzeti öntudat emelését „szellemi és anyagi tehetségeink kellő kifejtése által"[8] vélte megvalósítandónak, ezért lapja, a *Vasárnapi Ujság* „érdekes, ismeretterjesztő, míveltető" olvasmányt ígért hirdetésében előfizetőinek.[9]

Az 1860-as évek legszembetűnőbb változásai a képes tematika bővülése, elsősorban a nemzeti témák szaporodása, s – a technika biztosította gyorsaságnak köszönhetően – a történésekkel szinte egyidejű vizuális információ. Többé nem volt elég képet hozni egy eseményről. Az azonnaliság, az aktualitás és az „elsőkézbőliség" a versenyképes képi információközlésnek egyre fontosabb kritériuma lett. 1860-ban a *Képes Ujság* azzal vágott vissza a Kazinczy ünnepélyről képet adó *Über Land und Meert* dicsérő *Hölgyfutárnak*, hogy ő az ünnepély „rajzait *mindjárt* hozta".[10] A „szemtanú tekintet" hiánya azonban hiteltelenné és élvezhetetlenné tehette még a legnagyobb gyorsasággal előállított képet is. A *Vasárnapi Ujság* 1860-ban szabadkozott olvasói előtt, hogy „a mi fametszőnk, ki egyébként igen derék ember, nem lehetett jelen abban a »horvát« hangversenyben, melyet a »magyar« főrangúak adtak. És csakis ennek a »tudtánkívüli« hibának tulajdoníthatjuk, ha képünkön a lelkes grófnő (Nákó Kálmánné Gyertyánffy Berta – a szerző) nem egészen az a kedves jelenség, amilyen ő valósággal..."[11] A lap fametszője vagy egy rossz rajz, esetleg fantázia, szóbeli elmondás után dolgozott. Sokkal életszerűbb lett az az előadásról készült metszet, mely a Nákóné által játszott csárdás kottájának címlapját díszítette. Az ugyanis egyértelműen fényképes előképre tekinthet vissza.[12] (1.a, 1.b, 1.c kép)

Az olvasók szerencsés esetben az eseményt követő számban, illetve a kép igényességétől, megszerzésének nehézségétől függően az azt követőben jutottak vizuális tájékoztatáshoz. A képéhségben az üzleti lehetőséget jól érzékelő kiadók szívesen nyúltak a jó bevétellel kecsegtető aktuális szenzációkhoz, időnként megelőzve a lapokat is. 1864. január 8-án szörnyű robbanás vetette szét a Váci körút (ma Bajcsy-Zsilinszky út) és Szerecsen (ma Paulay Ede) utca sarkán álló házat, melyről az olvasók másnap tu-

8 *(Pákh Albert)*: Vezéreszmék. Vasárnapi Ujság 1. (1854) 1. sz. március 5. 2.

9 Március első...(hirdetés). Vasárnapi Ujság 1. (1854) 2. sz. március 12. 16.

10 Mi hír Budán? Képes Ujság 2. (1860) 5. sz. január 29. 58–59. 59.

11 *Székely József*: Gróf Nákóné és cigányai. Vasárnapi Ujság 7. (1860) 17. sz. április 22. 196.

12 Ős Apáink. Eredeti csárdás. A Nemzeti Színházban a szűkölködő horvátok részükre adott hangversenyben saját nemzeti zene társaságával játszta Nákó Berta grófnő. Rózsavölgyi és társa, Pesten. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény, B 784/34; Gróf Nákóné Kálmánné Gyertyánffy Berta és Sárközy Ferkó bandájának előadása az alföldi szűkölködők javára rendezett jótékony célú műkedvelő előadáson, 1860. Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár (MNM TF) ltsz.: 65.152

domást szerezhettek a sajtóból.[13] A történtekről a *Fővárosi Lapok* 11-én számolt be hosszabb cikkben, s a robbanás után négy nappal, január 12-én pedig már kép is került az izgatott közönség kezébe. A kép megjelenése maga is hírré vált: „A Váci úti explosiót már képben árulják a Redut előtt" – tudósított a sajtó.[14] Deutsch Lipót és Mór két önálló litográfiát adott ki Mansfeld rajza után – talán épp a Vigadó előtt árult képeket.[15] A *Vasárnapi Ujság* olvasói pedig 17-én borzonghattak az „Egy ház szétrobbanása Pesten" címet viselő fametszeten.[16]

Az önálló lapként kiadott aktuális képek, a sajtóillusztrációk és a műlapok együtt alkották azt a képi korpuszt, amely a nyomtatott médiumon keresztül fejtette ki a hatását. A képek keletkezésének és terjedésének e két utóbbi módja között erős kölcsönhatás és nagy átfedés is van. A lakásdekorációnak szánt műlapok iránti érdeklődést állandóan ébren tartották a róluk szóló hírek: hol tart épp a készítés folyamata, milyen ajándékképre számíthatnak legközelebb az előfizetők, s a szerkesztőségek, ahová az első lenyomatokból azonnal mutatványt küldtek, hogyan vélekedtek az új képről. A lapokban megjelent, illusztrációnak szánt „ábrázolatok" pedig nem maradtak meg a folyóiratoldalakon. A táguló képi világ a lakások falára kívánkozott. A könyvtárosok általános és szomorú tapasztalata, hogy a régi divatlapok mellékletei többnyire hiányoznak. Trócsányi Zoltán 1941-ben a divatképek fali dekorációként való felhasználásának akkor már évszázados szokásáról számolt be.[17] A divatképek a megjelenés után 1-2 évvel – a ruhák addigra kimentek a divatból – a mellékhelyiségek falait ékesítették, később már régiségnek számítva a női budoárokba kerültek.[18] Hasonló népszerűségnek örvendtek az arcképek, majd a történelmi ábrázolások is.[19] A *Képes Ujság* második műlapként 1866-ban Deák Ferenc arcképét adta, s hozzáfűzte: „ily nagy férfiúnak arcképe minden szobának díszére válik".[20]

---

13 Az esemény lázban tartotta a főváros közönségét, mert kezdetben az a hír terjedt, hogy a közelben lévő lőportorony robbant fel, aminek a veszélyére régóta próbálták felhívni a lapok a figyelmet. Miután kiderült, hogy a robbanás oka a közvilágításra is csak néhány év óta használatos, „magánlángként" pedig még meglehetősen ritka, világítógáz okozta a hat emberéletet követelő robbanást, az ügy a gázgyárral szemben követelt kivizsgálás miatt maradt terítéken.

14 Hír a robbanásról: Fővárosi hírek. Fővárosi Lapok 1. (1864) 6. sz. január 9. 23–24. 24.; Cikk a robbanásról: Fővárosi hírek. Fővárosi Lapok 1. (1864) 10. [7.] sz. január 11. 27–28. 28.; Hír a kép megjelenésről: Fővárosi hírek. Fővárosi Lapok 1. (1864) 8. sz. január 12. 31.

15 Látkép a Váci úton 1864. január 8-án bekövetkezett robbanásról. Litográfia, Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok (MNM TKCs) ltsz.: T. 181; A Váci úton lévő ház jelenete az 1864. január 8-án történet fölvettetés után. Litográfia, MNM TKCs ltsz.: T. 180

16 Egy ház szétrobbanása Pesten. Vasárnapi Ujság 11. (1864) 3. sz. január 17. 28. A Deutsch testvérek képe elnagyoltabb, a robbanás áldozatává lett ház környezetét a *Vasárnapi Ujságban* megjelent metszet realisztikusabban mutatja be.

17 *Trócsányi Zoltán*: Divatképek a falon. Magyar Könyvszemle 65. (1941) 2. sz. 205.

18 Uo.

19 *Dezsényi Béla*: Hová lettek a régi divatlapok műmellékletei? Magyar Könyvszemle 66. (1942) 3. sz. 333–334. 333.

20 Mindenféle. Képes Ujság 2. (1866) 15. sz. május 1. 493–495. 493.

A híresség arcának ismerete és arcmásuk hozzáférhetősége – ha mégoly egyoldalúan is – személyes viszonyt teremtett a politika vagy a kultúra alakítói és tisztelői között. A *Pesti Divatlap* 1844-ben beszámolt arról, hogy „egy szenvedélyes újságolvasó jelesb hazánkfiainak arcképeit olvasószobájába helyezvén, midőn egyik vagy másik nem az ő kedve szerint ír vagy szónokol, arcképét rendes helyéről leveszi, s előbb amúgy magyarmiskásan lehordja és azután vagy kuckóba vagy más illetlen helyre függeszti, néha lábbal felfelé, midőn azonban ismét kegyelmébe jön, rendes helyére teszi".[21] A nemzet nagyjainak arcképei az otthonok olyan, idegenek számára elzárt, a családi élet szentségét jelentő helyiségeinek falaira is felkerültek, mint a női hálószobák. A *Divatcsarnok* egy női budoár berendezését mutató képén az ágy egyik végénél Széchenyi, a másik végénél Teleki portréja látható.[22] A portrék azonban inkább a lakás férfi által uralt helyiségeiben, elsősorban az íróasztal környékén kaptak helyet a politikai szimpátia, a férfias érzelmek megnyilvánulásaként, jóval túlmutatva a puszta díszítés funkcióján. Papp Miklós a *Vasárnapi Ujságban* leírt „egy megtörtént esetet, mely megérdemli, hogy feljegyezzék", s amely azt is példázza, milyen, szinte transzcendens jelentőséget kaphatott egy-egy nagy érzelmi töltést hordozó kép. Egy Torda környéki vidéki úr elmesélte, hogy abban a pillanatban, mikor a postáról visszatérő legényétől átvette fiának Széchenyi haláláról tudósító levelét, az íróasztala fölött a hazafiúi érzelmeit kifejező „nemzeti oltáron" Deák, Eötvös, Jókai és Arany társaságában függő Széchenyi portré leesett és darabokra tört. A sötét színekkel megfestett pillanat után a szerkesztő kérdésére, mi lett a kép sorsa, az öregúr, mintegy a világ rendjének helyre állását konstatálva így felelt: „Összeállítottam ismét, s most újból a régi helyére tettem."[23]

Az életből ellesett, spontán képekre az 1890-es évekig várniuk kellett az olvasóknak. A fotográfiának köszönhetően azonban a polgár családi arcképgalériára tehetett szert – ami korábban csak az arisztokrácia privilégiuma volt –, s e fényképes családi emlékek közelítették egymáshoz a társadalmi rétegek családi vizuális emlékezetét. A híresség családi fényképei alig különböztek a hétköznapi emberek albumában őrzött emlékektől, arcvonásaikat realisztikus hűséggel őrizték a fényképek. A királyi család fényképeit, vagy fényképek felhasználásával litografált képeit bárki megszerezhette, s részese lehetett annak az élménynek, amit a *Magyarország és a Nagyvilág* Franz Kollarz Ferenc Józsefet és családját Gödöllőn megörökítő kőrajzának méltatásában megfogalmazott: „Különben csak e képre utalunk, hogy mindenki meggyőződjék a valóról. A király, a királyné, a miniszterelnök, annak neje, Ferenczi Ida, a három gyermek, az udvarmester, a »dada« – oly tableau, melyen a legcsaládiasabb kedély szine ragyog. Feledi mindenki, hogy – de jure mi, s csak azt érzi hogy de sanguine – ember, polgár és gyerek."[24] Hasonló benyomást kelt Vinzenz Katzler azonos című, a királyi családot a kastély kertjében áb-

21 *Pirkler Adolf*: Magyarkák. Pesti Divatlap 1. (1844) 15. sz. november 13. 32. idézi: *Dezsényi B.* i. m. 333.

22 A Divatcsarnok 1861. évi 27. számának melléklete.

23 *Papp Miklós*: Széchenyi arcképe. Vasárnapi Ujság 7. (1860) 20. sz. május 13. 231–232.

24 Franz Kollarz: A királyi család Gödöllőn. Litográfia, A Divat melléklete, 1869. MNM TKCs ltsz.: 75.192; Magyarország és a Nagyvilág 6. (1870) 16. sz. április 16., szöveg 185–188., kép 186–187.

rázoló, 1871-ben készült litográfiája, amelyen a kép szélén álló szék körüli rendetlenség egy hétköznapi gyermekes család ismerős tapasztalatát idézi fel.[25] Mindkét kép a kortársak által jól ismert fényképek felhasználásával készült.

A szaporodó képes folyóiratok közötti verseny nemcsak a képes tematika bővülését hozta, de a képi tapasztalat terjedésével és minőségi változásával is járt. A neves művészek által készített képek xilográfiai vagy litográfiai reprodukciói, illetve az újságokból kivágott illusztrációk bekeretezve, vagy keret nélkül a falra szegezve a társadalom minden rétegének otthonaiban megjelentek. A magyar írók arcképcsarnoka „a középosztályból majd minden jóravaló magyar háznak fődíszítménye lett" – tájékoztatta reménybeli leendő vásárlóit a kiadó, Vahot Imre.[26] Máshol a képek olcsóságát hangsúlyozta: „hogy e képcsarnokot mindenki könnyen megszerezhesse és szobáját még a szegényebb sorsú magyar is díszíthesse azzal."[27]

A drága festmények, rézkarcok mellett az úri otthonokban is helyet kaptak az újonnan terjedő fametszetek, litográfiák. Ludwig Angerernek Széchenyi halála után a döblingi lakosztályában készített felvételén jól látszanak a falra rajzszögezve Vahot Imre lapjának, a *Napkeletnek* Vizkelety Béla rajzairól készült műmellékletei: Franz Kollarz litográfiája Eger 1552-es ostromáról a történelmi sorozatból, és Rohn Alajos litográfiái a Monaszterly és Kuzmik divatáru üzlet magyar ruháiról.[28] A magán képgyűjtemények fénykép-reprodukciókkal is gazdagodtak. Egy hír tanúsága szerint az esztergomi fényképész, Beszédes Sándor „közelebb Cziráky és Sina s több főurak képtárait gazdagítá kitűnő darabokkal".[29]

A falusi házak, kétkezi emberek otthonainak falát legfeljebb silány olajnyomatok díszítették. „A látványosságok között első helyet édemelnek a képárulók" – állapította meg a pesti vásár leírásában 1860-ban a *Divatcsarnok*, s a képek túlnyomó többségben e vásári, „kapu alatti képcsarnokok"-ban[30] vásárolható szentkép olcsó, külföldön készült nyomat volt. „Figyelmet érdemel a *ponyvairodalom*, de szintén azon mértékben a *ponyvaművészet* is; értjük a rajzoló és festő művészet azon termékeit, mellyeket úton útfélen, utcaszélen és sarkon olcsó pénzen árulgatnak. Ennek tökéletesítése nagy befolyással lehetne azon számosak, kik olcsó pénzen innen elégítik ki szellemi vágyaikat, izlésének nemesítésére. A ponyvák irodalma és művészete közt jelenleg még azon különbség van, hogy míg amaz többnyire honi termék, ez utóbbi rendesen még távolabbról származó spekulatió, mit világosan elárulnak a képek alatt olvasható címek. Példának okáért e napokban a nemzeti szinház tájékán kínálkozó ponyvaműtárlatban egy hatásra számított képet láttunk illy felírással: »A Dussolok a Hussarok a sicon ftkezetbe elestekér.«– Fel lehetne adni találós mesének. Gyanítani lehet, hogy a szavak ezt jelentenék: »A busuló

25 Vinzenz Katzler: A királyi család Gödöllőn. Litográfia, MNM TKCs ltsz.: 4880

26 Idézi *Gerszi Teréz*: A magyar kőrajzolás története a XIX. században. Bp., 1960. 86.

27 Előfizetés „A magyar költők képcsarnokára.". A Nagy Világ képekben 1. (1855) 6. füzet oldalszám nélkül [hátsó borítólap]

28 Szoba Széchenyi István lakosztályában, 1860. április vége. Ludwig Angerer felvétele. MNM TF ltsz.: 2432/1957

29 Nefelejts 1. (1859) 27. sz. október 2. 322.

30 *Rózsaági Antal*: Társaséleti szemle. Divatcsarnok 8. (1860) 12. sz. március 20. 93–94. 93.

huszárok a síkon ütközetben elestekért.« Hát még hány illy példát lehetne felhozni!" – jellemezte a helyzetet 1854-ben a *Vasárnapi Ujság*.[31] A szentképek és különböző témájú olajnyomatok még negyed évszázad múltán is uralták a lakásdekorációt: „az utcánkon rajzanak az olajnyomatok ügynökei, kik megostromolják a magánlakásokat, a hivatalos helyiségeket, művészet cége alatt bemázolt vászondarabokat árusítanak el s havi részeletfizetés által súlyos terheket rónak ama kétesízlésű közönségre, amely különben megérdemli sorsát".[32]

Az 1860-as évektől kezdve azonban a megszokott, vallási tárgyú képek mellett egyre gyakoribbá vált a világi tárgyú dekoráció, és – főként a sajtónak köszönhetően – a társadalom alsó rétegeinek otthonaiba is eljutottak a hazafias tárgyú képek, formálódtak a fametszetekből, litográfiákból álló nemzeti szentélyek. Széchenyi halála után nem sokkal válogatni lehetett arcképei közül: „Jobbak és rosszabbak legtarkább vegyülete: különféle időkből, különféle mesterektől, különféle módon és nagyságban."[33] A nemzet nagyjainak olcsó porcelánszobrait így hirdette az – egyébként fényképeket is forgalmazó – könyvkereskedő, Osterlamm Károly: „Minthogy minden magyar ember házát úgyis nemzetünk nagy embereinek emlékével akarja díszíteni, fölösleges lenne minden ajánlatunk."[34]

Néhány iparbarát és író 1860-ban meglátogatta az óbudai hajógyárat, ahol „Sárközi Ferenc, hajóács a magyar írók s hazafiak arcképeinek egész seregével földíszített hajlékában magyaros vendégszeretettel" üdvözölte őket.[35] Ha a példa kissé egyedi is – Sárköziről tudjuk, hogy amatőrként maga is művelte az irodalmat[36] –, más források, ha gyengén csordogálnak is, alátámasztják azt a feltételezést, hogy a litográfiának és a szaporodó fametszetű sajtóillusztrációnak köszönhetően demokratizálódási folyamat indult el az elérhető képi világot illetően, és a nyomtatott képek a társadalom széles skálájának otthonaiban megjelenve közelítették egymáshoz a különböző rétegek vizuális tapasztalatát. A *Napkelet* vélekedése szerint történeti műlapjai díszítik „az egyszerű termeket mint a pompás paloták falait".[37] A kiadók számítottak is az „egyszerű termek" lakóira, a vásárok közönségére művészi kivitelű képeik eladásánál. Mint Vahot Imre bejelentéséből megtudjuk, a műlapok megjelenését a forgalom érdekében igyekeztek a pesti sokadalmak idejére időzíteni: „a magyar költők arcképcsarnoka a rajzoló művész ígérete s kötelezettsége szerint a következő pesti márciusi vásárra jelenhetik meg" – tájékoztatta olvasóit a kiadó.[38] Ha nem is beszélhetünk arról, hogy a gyenge minőségű olajnyomatokat

---

31 *Mihál Antal*: Tárogató. Vasárnapi Ujság 1. (1854) 16. sz. június 18. 137–138.

32 *Pasteiner Gyula*: A művészi és nem-művészi utánzásról. Bp., 1879. 23.

33 Hirfűzér. A „Pesti Napló"... Napkelet 4. (1860) 20. sz. május 13. 319. Idézi *Gerszi T.* i. m. 84.

34 Hirfűzér. Szinte Osterlamm Károly... Napkelet 4. (1860) 39. sz. szeptember 23. 622.

35 Hirfűzér. Az óbudai hajógyár... Napkelet 4. (1860) 20. sz. május 13. 318.

36 Az óbudai hajóács „A füstbe ment élet" című önéletrajza 1866-ban jelent meg. (*Sárközy Sz. Ferenc*: Egy füstbe ment élet. Fővárosi Lapok 3. (1866) 8. sz. 30–31.)

37 *Csuthy Zsigmond*: Nyílt levél a Napkelet szerkesztőjéhez. Napkelet 4. (1860) 2. sz. január 8. 29–30. 29.

38 *Vahot Imre*: Jelentés. A Magyar írók pályakönyvéről, s a Magyar költők arcképcsarnokáról. Budapesti Viszhang 5. (1856) 3. sz. január 10. 27–28. 28.

kiszorították volna a világi tárgyú – elsősorban nemzeti tartalmú – és művészi igénnyel készült képek, de terjedésük a társadalom alsóbb rétegeiben bátran, ha talán nem is általánosnak, de széleskörűnek nevezhető. A könnyen, olcsón hozzáférhető képek, ahogy Patricia Anderson egy 1854-es sajtóillusztráció kapcsán, mely egy képekkel dekorált londoni munkáslakást ábrázol, megállapítja, nyomot hagytak a lakáskultúra alakulásán, s a szépség érzékelésének mindennapi gyakorlatával minden bizonnyal befolyásolták a tömegek ízlését is.[39]

A képek szegényebb néprétegeken belüli népszerűségét és az irántuk megnyilvánuló kereslet 1860-as évekbeli növekedését mutatja az is, hogy a finom, esetleg színezett, kifejezetten dekoráció céljára előállított litografált műlapok mellett az illusztrációnak szánt – különösen hazafias témájú és honismertető – képek szobadíszként való felhasználása iránt is érdeklődés jelentkezett. A *Budapesti Viszhang* már 1856-ban nyomta külön is illusztrációit. A fóti templom képe a „legfinomabb papírra" készült, hogy „dísze lehessen minden jeles képgyűjteménynek".[40] 1857-ben a *Napkelet* tájékoztatta olvasóit, hogy *Komlókerti életkép* című képüket az olvasók „annyira megkedvelték, hogy... külön is kinyomatjuk azokat a generalis Patikárius Ferkó arcképével. E képek nem valami nagybecsűek, de... mint lélekvidítók többet érnek a szerencsétlen mohácsi képnél".[41] A *Képes Ujság* 1859-ben arról számolt be, hogy néhány előfizetőjük megkereste őket „amiatt, hogy, miután az egyes képeket szeretnék keretbe illeszteni, ne nyomatnánk semmit a képek hátuljára. Ez ugyan furcsa kívánság, midőn mi *képes lapot* szerkesztünk, és nem képeket árulunk, azonban mégis úgy intézkedtünk a lap megkezdésekor, hogy az eredeti képeket, melyek úgyis nagyobb művészettel készülnek, *külön is lenyomatjuk*, még pedig valóságos *képpapírra*, és ezeket mérsékelt árért csak előfizetőink számára készíttetjük, tehát a fölszólalókat figyelmeztetjük, hogy a hazai képekből kiadóhivatalunk szívesen szolgál példányokkal."[42] Nem sokkal ez után valóban tájékoztatták az olvasókat, hogy a *Pesti temető* című képet – Vörösmarty, Garay, Egressy és Kisfaludy sírjával – külön papíron egy forintért meg lehetett rendelni a szerkesztőségben.[43] Már 1859-ben rövid, egysoros tájékoztatás jelent meg arról, hogy „a lapban megjelent eredeti képek 1 forintjával megszerezhetők".[44] A *Napkelet* tanúsága szerint a magyar divat újraéledésének idején divatképeket is nyomtak „közkívánat nyomán" külön.[45] A képek kvalitása csak egyik, s nem a legfontosabb kritériuma volt a népszerűségnek. A tematika, elsősorban a nemzeti érzésnek kedves téma nagyobb szerepet játszott a kép kelendőségében mint művészi értéke vagy a nyomat minősége.

---

39 *Anderson, Patricia:* The Printed Image and the Transformation of Popular Culture 1790–1860. Clarendon Press, Oxford, 1991. 73.

40 *V. I.*: Honismertető. A fóti templom. Budapesti Viszhang 5. (1856) 10. sz. március 6. 80–81., a 81. oldalon lévő szerkesztői megjegyzés.

41 Hírkürt. Lisznyai Komlókerti dithirambját... Napkelet 1. (1857) 12. sz. március 26. 198–199. A kép a 11. számhoz adott melléklet volt.

42 Lapunk képei ügyében. Képes Ujság 1. (1859) 13. sz. október 16. 155.

43 Vegyes. Képes Ujság 1. (1859) 15. sz. október 30. 162. [179.]

44 Képes Ujság 1. (1859) 18. sz. november 20. 215.

45 Előleges figyelmeztetés t. előfizetőinkhez. Napkelet 4. (1860) 8. sz. február 19. 128.

A lapokban megjelent illusztrációk önálló képként való árusításának *Budapesti Viszhang* által kezdett szokása az 1860-as évektől kezdve elterjedt gyakorlatnak mutatkozik. *Az Ország Tükre* 1865-ben a következő hirdetést adta közre: „Dante, Lincoln arcképei, valamint más az „Ország Tükrében" megjelent érdekesebb képek is, Deutsch Testvérek kőnyomdájában, (Harmincad utca 3. sz.) külön finom lenyomatban, igen jutányos áron kaphatók."[46] Az illusztrációk, akárcsak az eredetileg az előfizetők ajándékozására szánt műlapok, kiléphettek az előfizetők köréből, s ezáltal a lapok képeiben a szobájuk falán gyönyörködők tábora minden bizonnyal nagyobb volt, mint a valóságos „prenumeránsoké", s magukkal a képekkel, ha csak rövid szemlélődés erejéig találkozók köre is tágabb lehetett, mint arra a lapok példányszámából következtethetünk. A *Képes Ujság* vidéki életképet ábrázoló fejlécén a hagyományosan falusi hírforrásnak számító kovácsműhelyben népes társaság hallgatja a középen ülő, olvasó alakot. Ahogy a hazai s nagyvilági hírekkel megismertethette a falu közösségét egy helybéli „prenumeráns" – a falusi tanító vagy a pap –, a megjelent képek is közkinccsé lehettek. Egy-egy előfizető kezéből tucatnyi ismerőshöz vándorolhattak a lapok, ahogy azt a kiadó által elszenvedett anyagi veszteséget is nyilvánvalóan sajnáló Vahot Imre malíciózusan megállapította: „vidéken nagyban divatozik a lapokat s könyveket elkölcsönözgetni, úgy, hogy egy előfizetőre rendesen tíz, húsz olvasót is számíthatni."[47] A formálódni kezdő olvasó közösségek is megsokszorozták azok számát, akik találkozni tudtak valamilyen sajtóorgánummal. A csákvári református néptanító 1856-ban olvasókör alakítására bírta gyülekezete „értelmesebbjeit", s első rendeléseik egyike a *Budapesti Viszhang* volt.[48] S ha olvasókör nem volt is a közelben, a 19. század közepének embere más közösségi terekben is szembe találhatta magát képekkel: „A zrinyiházi sercsarnok számos látogatójára kellemes hatással vannak a magyar írók és művészeknek a falakon arany keretekben díszelgő arcképei."[49]

A sajtó által „termelt" képek lakásdekorációként való felhasználásának szokása és az erre való igény az 1880-as évekig fennállt, jóllehet a tematikát tekintve az 1870-es évek változást hozott. A kiegyezés után csökkent a hazafias tartalmú képek iránti érdeklődés.[50] A fénykép közvetlen nyomdai úton való sokszorosíthatóságával pedig a következő évtizedben beköszöntött az eldobható képek kora.

Verseny az olvasókért

A képek iránti igény, az előfizetők utáni vadászat – melynek sokszínű módszereit az *Üstökös* 1858-ban karikatúrában örökítette meg[51] – arra ösztönözte a lapkiadókat, hogy

46 Az Ország Tükre 4. (1865) 19. sz. május 11. 210.

47 Hirfüzér, Mivel vidéken... Napkelet 3. (1859) 10. sz. 160.

48 Budapesti Hírcsengetyű. Hogyan kell a magyar néppel megkedveltetni az olvasást? Budapesti Viszhang 5. (1856) 9. sz. február 28. 75.

49 Hirkürt. A zrinyiházi sercsarnok... Napkelet 1. (1857) 24. sz. június 18. 392.

50 *Gerszi T.* i. m. 94.

51 Gyalog lófuttatás vagyis: Szerkesztők pályaversenye az irodalmi gyepen, előfizetővadászattal összekötve: tartani szokott december 1-től 16-ig. Üstökös 1. (1858) 19. sz. december 25. 148–151.

minél több, minél jobb minőségű, minél érdekesebb, és több módon felhasználható képet jelentessenek meg. E verseny jellemzésére ismét Vahot Imrét idézem, egyikét azoknak a kiadóknak, akik a legnagyobb gondot fordították lapjuk illusztrálására: „Ha valaki megkérdené: miért adja a Budapesti Viszhang most a fóti templom rajzát és leírását, mikor már az a »Vasárnapi Ujság« ez idei első számában közölve volt? – ...egyenesen kimondva, nemes buzgalmú versengésből. ...jobb szempontból lerajzolva, ...legkisebb részletében, az eredeti utáni hűséggel, szóval tökéletesebben akartuk kiadni, mint a V. Ujságban megjelent."[52] A Madarász Viktor festménye után készült, nevezetes, *Hunyadi László búcsúja* című műlapról pedig így nyilatkozott a *Képes Ujság* büszke kiadója: „hasonló nagyságú és értékű képet még a külföldiek sem adtak".[53] A képek hatásos fegyverként szolgáltak a szerkesztők kezében az olvasókért vívott küzdelemben.

Egyetlen lap sem mulasztotta el hirdetésében tájékoztatni potenciális olvasótáborát arról, milyen illusztrációkra, képes mellékletekre, ajándék műlapokra számíthat, ha „prenumerál" az illető sajtóorgánumra. A *Divatcsarnok* azzal csábított, hogy „minden száma hozand egy vagy több mellékletet, mint eddigelé egy magyar divatlap sem tett".[54] *Az Ország Tükre* kéthetente egyszer képekkel, havonta egyszer pedig műlappal kedveskedett olvasóinak, Vahot lapja, a rövid életű *Budapesti Ellenőr* pedig egyenesen fotográfiákkal hirdette magát.[55] Még napilapok, a *Pesti Napló* és a *Budapesti Hírlap* is arról tudósított, hogy acélmetszetet ad ingyen előfizetőinek.[56]

A szerkesztők igyekeztek híres emberekről, szenzációs eseményekről mihamarabb képeket szerezni, s a képvadászathoz segédkezet nyújtottak a szerzők és az olvasók is. Gyakori volt, hogy a szerzők saját rajzaikkal illusztrálták cikkeiket. A *Budapesti Viszhang* egyik írásához „csatolt kép rajzát maga a szellemdús írónő (Szále Júlia – T. E.) készíté; s fára rajzolta Kleemann, metszette Rusz, a napról napra szebb haladást tanúsító fiatal művész".[57] Vahot Imre 1856-ban egyenesen felszólította szerzőit: „Szíveskedjenek a szerző urak cikkeikhez illő képekről is gondoskodni."[58] A lapok a legfontosabb eseményekhez rajzolókat küldtek, s szívesen fogadták a helyszínen tartózkodó lelkes amatőrök vázlatait, helybéli fényképészek felvételeit is. Ezeket aztán rajzolóik felhasználták a hírképek elkészítéséhez. A *Vasárnapi Ujság* szegedi árvízről adott illusztrációi saját rajzolóinak – Greguss Imre és Roskovics Ignác – munkái mellett „a pusztulás helyszínéről szemtanúk vázlatai után készültek".[59] Az aradi színházban 1883-ban kitört tűzről

---

52 *V. I.*: Honismertető. A fóti templom. Budapesti Viszhang 5. (1856) 10. sz. március 6. 80–81. 80.

53 Tudósítás lapunk jövő évi folyamáról. Képes Ujság 1. (1859) 21. sz. december 11. 251.

54 Mi hír Budán. Képes Ujság 1. (1859) 16. sz. november 6. 191.

55 Tárcza. (Budapesti Ellenőr,). Az Ország Tükre 4. (1865) 1. sz. január 5. 10.

56 Hirdetések. Budapesti Viszhang 5. (1856) 12. sz. március 20. 100.

57 *Szále Júlia*: Ostra havas, a sdenyovai völggyel, Beregmegyében. Budapesti Viszhang 5. (1856) 15. sz. április 10. 124–125. Szerkesztői megjegyzés a 125. oldalon.

58 Budapesti hírcsengetyű. A Nagy Világ képekben... Budapesti Viszhang 5. (1856) 1. sz. január 3. 10.

59 Mi újság? Szegedi képeink. Vasárnapi Ujság 26. (1879) 13. sz. 212. Amatőrök helyszínen készített rajzait az 1900-as években is használták illusztrációkhoz: „Egy őrült ember bottal támad a királyra. Szemtanú rajza." Tolnai Világlapja 3. (1903) 26. sz. 4.

AZ ARADI SZINHÁZ ÉGÉSE. — AUERBACH FÉNYKÉPE UTÁN.

2. kép
Az aradi színház égése. Fametszet. 1883. Dörre Tivadar rajza Auerbach Miksa felvétele után, Vasárnapi Ujság

a helybeli fotográfus, Auerbach Miksa fényképének felhasználásával készült képből értesültek az olvasók.[60] (2. kép) A *Szerkesztői mondanivaló* címet viselő rovat arról tanúskodik, hogy az olvasók rendszeresen küldtek be nem csak írásokat, de képeket is, sok esetben valószínűleg fényképet, melyek aztán, ha a szerkesztő elfogadta őket, a metsző elé kerültek.[61] A szegedi árvízhez és az *Arrogante* nevű francia hajón szerencsétlenül jár-

60 Az aradi színház égése Auerbach fényképe után; Az aradi színház romjai Auerbach fényképe után. Vasárnapi Ujság 30. (1883) 9. sz. március 4. 136. Az előbbi kép arra is példa, hogyan lesz egy épületből a rajzolónak köszönhetően a lángok martaléka. Hasonló módszerre még az 1900-as években is találunk példát: „Villamos baleset. A baleset jelenete." Tolnai Világlapja 3. (1903) 19. sz. 5.

61 Időként egy számban több erre vonatkozó megjegyzést is találni. Pl.: „Az arczképet s a tanulságos életrajzot eléggé érdekesnek tartjuk..." Szerkesztői mondanivaló. Makó. Vasárnapi Ujság 11. (1864) 11. sz. március 13. 108.; „A szép rajzot köszönettel vettük s várjuk a többit is." Szerkesztői mondanivaló. Nürnberg. Vasárnapi Ujság 18. (1871) 4. sz. január 22. 50.; „Ajánlatát elfogadjuk, s alkalomszerüleg szívesen közöljük az érdemes férfiu arczképét és életrajzát, csak kérjük legyen szíves beküldeni." Szerkesztői mondanivaló. K. S. Vasárnapi Ujság 26. (1879) 22. sz. június 1. 357.

tak megsegítésére rendezett margitszigeti ünnepélyre – mely a franciák Szeged iránt megnyilvánuló együttérzésének viszonzása volt – nagy külföldi lapok, így a *Figaro* és a *L'Illustration* is küldtek tudósítókat.[62] Ezt a költséges megoldást azonban csak kevesen és csak a legnagyobbak engedhették meg maguknak, a kisebbek külföldi lapoktól vásárolták meg a képeket vagy a jelentős események közelében tartózkodó honfitársak szolgálatait vették igénybe. A porosz–francia háborúról a *Vasárnapi Ujságot* a Franciaország „segítségére sietö" Ugron Gábor képviselő – aki az *Ellenőrt* is tudósította – látta el cikkekkel és képekkel.[63]

Egy-egy különleges kép megszerzése eseményszámba ment, s reklámértékkel bírt. A *Magyarország*, „mely képközleményeivel is mindig az újabb érdekességeket igyekszik bemutatni" az olvasóknak, a *Fővárosi Lapokban* tette közzé, hogy kiadó-igazgatójának sikerült szerezni egy példányt egy híres képből, s azt Bécsben lerajzoltatni. A Ferenc József egyiptomi útján készült fényképfelvétel közlése „sokba került, de érdekelni is fog minden olvasót".[64] A *Vadász és Versenylap* 1864-ben egy székely medvevadászról, Nándra Ábrahámról írt cikket hozott. A *Vasárnapi Ujság* azzal igyekezett olvasói kedvében járni, hogy képet is szerzett róla: „Mi azóta a bátor vadász hű rajzának is birtokába jutottunk. *Szerk.*"[65]

Az igényes illusztrációk, műlapok előállítása nem mindennapi ügyességet, ám minden napi készenlétet követelt a kiadók részéről. Vahot Imre *Budapesti Viszhangja* 1856-ban „Rohn ügyes keze Barabás rajzai és Tiedge photographiai képei után" készült arcképcsarnokot ígért olvasóinak magyar költők portréiból.[66] A rajzolás művelete maga is sok gonddal járt – panaszkodott a szerkesztő a második műlap megjelenése előtt.[67] 1860-ban a *Nővilág* szerkesztője szintén azon kesergett, hogy minden képes kőrajzoló műintézet divatalakok, lapmellékletek s egyéb napi érdekű képek készítésével foglalkozik, s ezért, bár kitalálták, hogy ezentúl színes divatképeket adnak, azok nem tudnak időben elkészülni.[68]

---

62 Mi újság? Szeged veszedelme. Vasárnapi Ujság 26. (1879) 12. sz. március 23. 196.; Félicien Rops francia festő és író, „ahol megfordult, mindenütt jegyzett és vázlatokat készített." Francia vendégeink. Vasárnapi Ujság 26. (1879) 35. sz. augusztus 31. 561.

63 „Bossak-Hauke halott arcképét vettük, de mi már az élőt közöltük róla. Az előbbi közleményt, pótlólag a már régibb adott arcképekhez, mai számunk hozza. Köszönet mindenikért." Szerkesztői mondanivaló. Dijon U.G. Vasárnap Ujság 18. (1871) 14. sz. április 2. 174.; Ugron Gábor „érdekes vázlatot" küldött, hogy „szövegül szolgáljon Garibaldi fiai és veje arcképeikhez, melyeket szintén ő küldött volt nekünk." *Ugron Gábor*: Garibaldi családja francia zászló alatt. (szerkesztői megjegyzés) Vasárnapi Ujság 28. (1871) 14. sz. április 2. 167. (A képek az előző számban jelentek meg.)

64 Fővárosi hírek. Fővárosi Lapok 7. (1870) 6. sz. január 9. 25–27. 25.

65 *M. J.*: Egy székely medvevadász. Vasárnapi Ujság 12. (1865) 8. sz. február 19. 85.

66 Budapesti hírcsengetyű. A Vahot Imre... Budapesti Viszhang 5. (1856) 10. sz. március 6. 83.

67 A Magyar írók arcképcsarnoka második műlapjának „sok nehézséggel járt rajzolása végre, valahára elkészült". Napkelet 1. (1857) 20. sz. május 21. 326.

68 Tárcza. Pesti hirek. Nővilág 4. (1860) 22. sz. május 27. 348–349. 349.

A *Nefelejts Zrinyi esküje* című műlapja azért késett, mert Rohn csak „*egy* művész sok elfoglaltatással",[69] „segítő társak nélkül, kik a kőrajzban – fájdalom, nálunk oly ritkák"[70] – magyarázkodott a kiadó.

Jókai Mór visszaemlékezéséből tudjuk, hogy az első években a *Vasárnapi Ujság* is állandó nehézségekkel küzdött illusztrációinak előállítását illetően: „Képes laphoz legelőször is képek kellenek. Egy fametszőnk volt, Riedl, geniális ember; de felső kabátja mindig a vendéglősnél volt zálogban, s annak a zsebében voltak a véső eszközei: nem lehetett rá számítani. Azonban a képeket lehet külföldről hozatni, s úgy szabni rájuk itthon szöveget."[71] Gyakran tehát előbb volt meg a gomb, mint a kabát: a sikeresen megszerzett kép nem illusztrált, hanem megteremtette a szöveget.

A pesti kőnyomdák az 1850-es évek végén még sem minőségben, sem kapacitásban nem elégítették ki az igényes kiadókat. Nem csak a litográfiai kő kopott hamarabb Pesten, de a napi termelés is alatta maradt a külföldinek. Vahot Bécsbe vitte a magyar költők kőre rajzolt arcképeit, hogy a nyomást egy ottani nyomdában rendelje meg: „Ez azért van, mert a pesti kőnyomás a bécsivel távolról sem képes versenyezni, s mert a pesti kőnyomdászok csak egy pár száz példányt tudnak tisztán lenyomni, míg a bécsiek egy pár ezret is a lehető legszebben elkészítenek."[72] A *Magyar írók arcképcsarnokához* hasonló díszművekből napi száz példánynál többet nem tudtak előállítani.[73] Egy 2000–2500 példányban megjelent műlap nyomtatása – ennyit készíttetett a *Budapesti Viszhang* a fóti templomot ábrázoló képből[74] – tehát húsz–huszonöt napot vett igénybe, ha a litográfus mással nem foglalkozott. A *Magyarország és a Nagyvilág* 1865. évi országgyűlés megnyitását megörökítő műlapja azonban még több időt igényelve 6–7000 példányban látott napvilágot. A színes nyomatok háromszoros munkát és időt követelve, még lassabban hagyták el a nyomdát. A *Hazánk s a Külföld* 1865-ben tájékoztatta olvasóit, hogy nagy műlapja „már hosszabb idő óta munkában van, de a tizenhárom különböző színnyomatú kép elkészítése – háromezer példánynál 39.000 külön nyomás szükségeltetvén – még igénybe vesz néhány hetet. Amint kész lesz, tudatni, és előfizetőinknek azonnal megküldeni nem késünk".[75] Székely Bertalan *II. Lajos holttestének feltalálása* című festményének a lap számára készített akvarelljéről kilenc lemezt (stock) készítettek a rajzolók, hogy minden színt külön nyomhassanak. E műlapok nyomásához a kiadó, Emich Gusztáv „több ezer ftba került egészen új gőzsajtó gépet hozatott és állított fel megtekintésre méltó szép

---

69 *A „Zrínyi eskü"-műlap kiadói*: A „Zrínyi esküje". Nefelejts 2. (1860) 29. sz. október 14. 352.

70 *A kiadók*: A Zrínyi eskü műlap ügyében. Nefelejts 2. (1860) 13. sz. június 24. 156.; Ebben az időben elsősorban művészi tevékenységre berendezkedett kőnyomdák Walzel és Rohn nyomdái voltak. Többségben voltak az olyanok, amelyek tevékenységét nagyrészt különféle ipari és kereskedelmi nyomtatványok sokszorosítása tette ki. *Gerszi T.* i. m. 72.

71 *Jókai Mór*: Hogyan született, hogyan dajkáltuk? Vasárnapi Ujság 26. (1879) 11. sz. március 16. 170.

72 *Vahot Imre*: Felrándulás Bécsbe. Budapesti Viszhang 5. (1856) 15. sz. április 10. 125–126.

73 Hirkürt. A Magyar irók arcképcsarnoka... Napkelet 1. (1857) 20. sz. május 21. 326.

74 Budapesti Viszhang 5. (1856) 10. sz. március 6. 81. oldalon lévő szerkesztői megjegyzés.

75 Ujdonságok. (Nagy műlapunkat illetőleg). Hazánk s a Külföld 1. (1865) 35. sz. augusztus 27. 557.

3. kép
Zrínyi esküje. Életkép a horvátországi szűkölködők javára rendezett előadásból. 1860. Rohn Alajos litográfiája Vizkelety Béla festménye után

nyomdájában, s emellett az illető színnyomó szakembereket is külföldről hozatja, kik nemcsak műlapunk nyomását fogják vezetni, de egyszersmind itthoni színnyomóinkat is betanítják, úgyhogy ezután e tekintetben sem kell külföldre folyamodnunk, ha olyas színnyomatú képeket akarunk kiállítani, milyeket az »Illustrated London News« szokott adni."[76]

A lapok gondoskodtak arról, hogy készülő műlapjaik iránt felcsigázzák a közönség érdeklődését. A képek előállításával kapcsolatos nehézségek, és a „díszes kiállítás" érdekében tett erőfeszítések ecsetelésével fokozták a várakozás izgalmát, miközben tisztelettel és rendszeresen kérték olvasóik türelmét a késedelem miatt. A külföldön történő nyomás sokszor kényszerítette várakozásra a felajzott olvasókat: „A hófúvatag miatt két oldal rajzunk Bécsből meg nem érkezvén, a hiányt jövő számunkban fogjuk kipótolni" – tájékoztatott a *Borsszem Jankó* 1871-ben.[77] De maga a késedelem is alkalmas volt a szenzációra való várakozás fokozására, az izgalom gerjesztésére: „Egyelőre minden jelentősb városba és helyre egy vagy két mutatványla-

76 Ujdonságok. (Nagy műlapunknak). Hazánk s a Külföld 1. (1865) 27. sz. július 2. 430–431.

77 Borsszem Jankó 4. (1871) 159. sz. január 15. 580.

pot küldünk, hogy tisztelt előfizetőink megtekinthessék, s előre gyönyörködhessenek e nagyszerű képben" – jelent meg a *Magyarország és a Nagyvilágban* 1866-ban.[78]

Egy-egy jól eltalált műlap mind bevétel, mind elismertség szempontjából jót tett az üzletmenetnek. A legnépszerűbbek gyakran évekig kaphatók voltak, mint az említett, 1860-ban készült *Zrínyi esküje*, melyet a kiadó, a *Nefelejts* még 1867-ben is árusított. (3. kép) A képforgalmazás terén azonban konkurenciát jelentettek, s gondot okozhattak az árukészlethez nem mindig tiszta úton jutó vándor képkereskedők, házalók. A *Zrínyi esküjét* 1861 elején illegálisan árulta egy árus: „Miképp jutott e példányokhoz, meg nem foghatjuk. Egyébiránt megtettük a kellő lépéseket, hogy e csaló egyén házaló kereskedésének véget vessünk. Addig figyelmeztetjük a t.c. közönséget, hogy vele vételbe ne ereszkedjék" – tette közzé felhívását a kép kiadója a *Nefelejts*.[79]

A fénykép színre lép – a közvetítő és a sokszorosító

Bár mint Stephen Bann megállapítja, a korszak művészeinek többsége meg volt győződve arról, hogy műveik számára a finom metszetmásolatok biztosítják az örökkévalóságot, esetükben, s az egyre sikeresebb kőrajz esetében is a reprodukció, mint az eredeti mű átfordítása, konverziója volt felfogható. A litográfia fénykora idején született személytelen másolási technika, a fotográfia tovább színezte és élezte, szította a *replika* és a *másolat* terminológiai kérdései körül a korszak művészei, műkritikusai között zajló parázs vitákat. A fotográfia színrelépéséig a másolás erre specializálódott művészek feladata volt – jóllehet, a litográfiát nagyon gyakran maguk a művészek készítették művükről –, s a mű és a másolat között volt egy közbülső fázis: a rajz. A gyorsabb, s – az 1860-as évektől – egyre olcsóbb, technikai sokszorosító eszköz, a fotográfia minimalizálta a közvetítő kéz hatását, így az eredeti művet interpretációtól mentesen, a legkevesebb eltéréssel adta vissza. A festők egy része ez utóbbi mellett tette le voksát, olyannyira, hogy például Ary Sheffer a művéről Le Gray által készített fényképi másolatot szignálta is.[80]

Reprodukciók készítésével a legkitűnőbb fotográfusok foglalkoztak.[81] A legkorábbiak között említhetjük Széchenyi két arcképét 1859-ből: az egyik Heidenhaus Ede,[82] a másik

78 Vegyes rovatok. Hirfüzér. Magyarország és a Nagyvilág 2. (1866) 4. sz. január 28. 62.; A *Vasárnapi Ujság* a Landerer és Heckenast nyomda „Falusi esték" című füzetes kiadványának hirdetéséből képet kapunk a terjesztés nem kevés szervezést igénylő munkájáról is: „Kéretnek a tisztelt ívtartók (előfizetők jegyzéke – szerző), hogy amennyiben a különböző vidékekről magánalkalmak találkoznának, azokat egyetem-utcai (4-ik ház szám) könyvnyomdánkba utasítani szíveskedjenek, s ekkép néha némely helyre sikerülend gyorsabb szállítást eszközölnünk, mint ha talán mi a megyei székvárosokba intézzük küldeményeinket, átalában pedig megjegyezzük, hogy amint hirdetve volt, ahová egyenesen nem, vagy nehezen szállíthatunk, azon esetben a megyei nagyobb városok könyvárusai vagy könyvkötőihez címezzük az előfizetett példányokat, az ivtartó urak czime alatt." Vasárnapi Ujság 1. (1854) 2. sz. március 12. 15.

79 *A kiadók*: Tudomás végett. Nefelejts 3. (1861) 42. sz. január 13. 508.

80 A témáról l. *Bann, S.* Parallel Lines i. m. 25–26.

81 A témáról l. *Farkas Zsuzsa–Papp Júlia*: A műtárgyfényképezés kezdetei Magyarországon 1840–1885. Bp., 2007.

82 MNM TF ltsz.: 133. Egy példányt őriz a bécsi Österreichise Nationalbibliothek is.

Skopall József munkája,[83] előbbi Friedrich von Amerling, utóbbi Franz Eybl festményét fényképezte le. (4. kép) A „legnagyobb magyar" portréjának fényképes sokszorosítása utáni érdeklődés a modell személyének, s nem a képzőművészeti alkotásnak szólt. A Simonyi Antal által „Székely Bertalan 'Az özvegy' című szép festményéről" a Képzőművészeti Társulat albuma számára készített festménymásolat viszont már a műalkotások terjesztésének új útját mutatta. Simonyi fényképét a választmány „általános elégedettséggel fogadta".[84] A Társulat egy 1862. évi felhívása szerint gyűjtötte is képzőművészeti alkotások fényképmásolatait: „a Képzőművészeti Társulat nyilvános kiállításokat is akarván rendezni", kéri, hogy azok, „kik az építészet, szobrászat és festészet ágához tartozó, s más, valósággal létesült építészeti tervek, festmények stb. birtokában vannak, szíveskedjenek azokat hű másolatban vagy fényképezve a társaság gyűjteménye számára megküldeni".[85] Külföldön egész cégek jöttek létre, melyek erre az üzletre alapozták tevékenységüket.[86]

4. kép
Széchenyi István Heidenhaus Ede reprodukciója Friedrich von Amerling festményéről, 1859.

A fénykép, mint reprodukciós módszer elismertsége minden tökéletlensége és minden őt ért kritika ellenére egyre növekedett.[87] A *Nefelejts* a Nemzeti Múzeum egy festményét, az 1859-ben fiatalon elhunyt, rendkívül népszerű színésznő, Hegedüsné Bodenburg Lina Telepy Károly által festett olajképét a következő magyarázattal küldte nagyalakú fényképmásolatban előfizetőinek, mely a magyar sajtó történetében az első, ilyen módon sokszorosított ajándékkép volt: „Az emlék azonban csak úgy lehet tökéletes, ha a kedves élőt vonásról vonásra szemünk elé hozza ismét, azért a kőnyomat helyett, mely eddig se sikerült, a bár költségesebb, de élethűségre sokkal tökéletesebb photographiát választottuk." A másolatot „a jeles árny-

83 Xantus János Múzeum, Győr, ltsz.: 22 6875

84 Irodalom és művészet. (A képzőművészeti társulat). Vasárnapi Ujság 15. (1868) 49. sz. december 6. 593.

85 Közintézetek, egyletek. (A képzőművészeti társulat). Vasárnapi Ujság 9. (1862) 5. sz. február 2. 59.

86 *Bann, S.* Parallel Lines i. m. 117.

87 A *Hazánk s a Külföld* 1865-ben sorozatot indított Nemzeti múzeumunk műkincsei címmel. A képek Licskó János fényképeinek segítségével születtek. A sorozat azonban nem volt hosszú életű, mert a kritikák szerint a fénykép nem volt képes visszaadni azoknak a festményeknek a szépségét, melyek „nemcsak kompozíciójában, de egyúttal színezésében is rejlik fő becse". Hazánk s a Külföld 1. (1865) 11. sz. március 12. 168–169.

5.a kép
Kálvin halálos ágyán. Fametszet Joseph Hornung 1831-ben készült festménye után.
Veress Ferenc reprodukciója. Vizitkártya, albumin, 1860-as évek

5.b kép
Kálvin halálos ágyán. Fametszet Joseph Hornung festménye után.
Reprodukció

6. kép
Az első magyar országgyűlés a képviselők házában Pesten 1848. évi július 5-én. Ismeretlen mester litográfiája Borsos József és August Pettenkoffen litográfiája után, 1861. Borsos és Doctor reprodukciója. Vizitkártya, albumin, 1860-as évek

képész Beszédes Sándor" készítette.[88] 1870-ben néhányat az Esterházy-képtár kincsei közül – mivel azokról „igen kevés réz- és acélmetszetű másolat létezik" – fénykép reprodukciókban jelentetett meg Ráth Mór: „A fényképeket közvetlenül az eredetiről veszik föl, s így a hasonlóság meglesz."[89]

A fénykép, mint reprodukciós és sokszorosító technika tekintélyének növekedését mutatja a „fényképészeti műlap" elnevezés megjelenése. A *Vasárnapi Ujság* 1862-ben közölt hirdetése szerint: „A magyar akadémia palota tervei" – Stüler elfogadott tervén kívül Henszlmann, Ferstel s Szkalniczky és Klentze munkái – egy nagy fényképészeti műlapon kapható *Vasárnapi Ujság* kiadóhivatalában és Ráth Mór könyvkereskedésében. A „valóban díszes kiállítású műlap" képeit az eredeti tervek után Simonyi Antal készítette.[90]

A lapokban megjelent, festményekről készült fametszetek vagy litográfiák fénykép közbeiktatásával születtek, esetükben tehát a fénykép töltött be közvetítő szerepet az eredeti mű s annak sokszorosított változata között. A szerkesztők válogathattak az il-

88 Nefelejts 1. (1859) 27. sz. október 2. 322.

89 Újdonságok. Az Eszterházy-képtár. Magyarország és a Nagyvilág 6. (1870) 5. sz. január 30. 59.

90 (Hirdetés). Vasárnapi Ujság 9. (1862) 3. sz. január 19. 36.; A műlap bevételét az akadémiai palota építési tőkéjének javára fordították.; A képek a lap számaiban is megjelentek: 1861. 37. sz. szeptember 15. 436.; 1862. 7. sz. február 16. 76. és 8. sz. február 23. 88–89.

lusztráció céljára használható festmények közül. A fényképészek bőven ellátták munícióval a fametszőket, s számos múzeum, mint a Louvre, vagy a müncheni Pinakothek vizitkártyákon terjesztette kincseit. Festményekről készült litográfiák fényképes úton való sokszorosítása nálunk is elterjedt szokás, s valószínűleg jó üzlet volt. Veress Ferencnek egy Kálvin halálát ábrázoló vizitkártyaképe lehetőséget ad annak bemutatására is, hogyan romolhattak, veszíthettek művészi, élvezeti értékükből a képek a litográfiai és xilográfiai sokszorosítás során. Josef Hornung festményének ismerjük egy rossz minőségű másolatát, melyből az alakok, s a háttér jelentős része hiányzik, s egy másik, lényegesen jobbat, ami Veress Ferenc vizitkártyaképének formájában is terjedt.[91] (5.a, 5.b kép) A legismertebb, magyar festményt megörökítő vizitkártya-fénykép Borsos József művét, az 1848-as országgyűlés megnyitását ábrázolja. A festményt Pettenkoffen rajzolta kőre, s a litográfiáról maga a művész, az akkor már fotográfusként tevékenykedő Borsos József készített vizitkártya képet.[92] (6. kép)

A fénykép mint képalkotó – az „átmeneti riportkép"

A korszak egyik népszerű, nagy példányszámban elkelt, 1860-ban megjelent, s még 1867-ben is árusított műlapja a *Nefelejts Zrínyi esküje* című, Vizkelety Béla festménye után Rohn által készített litográfiája volt.[93] A sokalakos, színpadias jelenetet ábrázoló műlap számos fontos tanulsággal szolgál a nyomtatott képek történeti forrásértékére vonatkozóan, bár bizonyára bőségesen lenne okunk a képpel kapcsolatos részletes ikonográfiai vizsgálódásra úgy is, mint például annak a nemzeti tematika reprezentánsaként való elemzése. A tanulságok sora örvendetesen növekszik, ha figyelembe vesszük, hogy a kép sikerének fő oka, hogy a szereplők arcmását és a ruhákat élethűen adja vissza – s a kortársak épp ezt jelölték meg Vizkelety egyik fő erényeként a *Képes Ujság* hasonló rajzával szemben –, ami nem véletlen, hiszen a portrék előképei Simonyi Antal műtermében készült fotográfiák voltak. Ahogy a hirdetésben a szerkesztő is kiemelte: a kép „nemcsak műlap, hanem *arckép-galéria* (kiemelés – szerző) is".[94] A *Zrínyi esküje* az eddig ismert első hibrid, fénykép és rajz házasságából született bonyolult kompozíció.

---

91 Kálvin halálos ágyán, 19. századi metszet, Joseph Hornung festménye alapján. Dr. Békefy Lajos Kálvin János életrajz, 2. rész. http://kalvinev2009.reformatus.hu/galeria.php?ID_galeriak=6 (2013. augusztus 14.)
MNM TF ltsz.: 99.63

92 Az első magyar országgyűlés a képviselők házában Pesten 1848. évi július 5-én. Borsos József után August Pettenkoffen litográfiája, MNM TKCs ltsz.: 8838; MNM TF ltsz.: 925/1960. A fénykép ismeretlen mester Borsos és Pettenkoffen litográfiája után 1861-ben készített kőrajzának reprodukciója. L. Borsos József festő és fotográfus (1821–1883). Szerk.: Veszprémi Nóra. Kiállítási katalógus, Magyar Nemzeti Galéria. Bp., 2009. 27.b. tétel, 103.

93 Zrínyi esküje. Rohn Alajos litográfiája Vizeleti Béla festménye nyomán. A kép alatt felirat: „A horvátországi, szlavóniai és határőrvidéki szűkölködők felsegéllésére. Kiadták: Bulyovszky Gyula, Kozma Vazul és Pompéry János, 1860." MNM TKCs ltsz.: 8138

94 *A „Zrínyi eskü"-műlap kiadói*: A „Zrínyi esküje". Nefelejts 2. (1860) 29. sz. október 14. 352.

7.a kép
Erzsébet királyné koronázása, 1867. Franz Kollarz ceruzarajza

7.b kép
Erzsébet királyné koronázása, 1867. Litográfia, Franz Kollarz rajza, A Divat műmelléklete

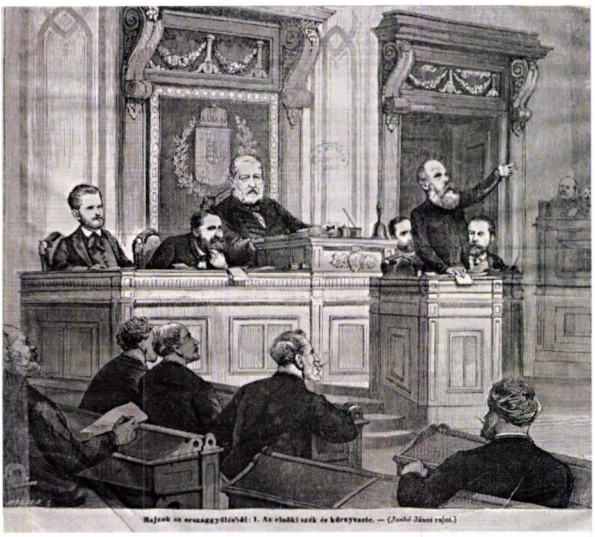

8.a kép
Az országgyűlés elnöke emelvénye. A szónok: Madarász József, 1868. Pollak Zsigmond fametszete Jankó János rajza után, Vasárnapi Ujság

Hasonlóan készülhetett az 1864-ben szintén jótékony célra előadott, *Il Decamerone* című élőképet megörökítő műlap.[95] A Franz Xavier Winterhalter festménye után készült „festői ábrázolatról", melyen főrangú szereplők elevenítették meg a Firenzében dühöngő dögvész elől vidékre menekülő hét előkelő nőt és három ifjút, Pesky Ede készített litográfiát. A Nemzeti Színházban bemutatott élőképről készült kép a *Nefelejts* azévi második műmelléklete lett. Talán nem vagyunk messze az igazságtól, ha azt feltételezzük, Pesky Ede, akinek 1861 óta volt fényképészeti műterme Pesten, fényképeket, s vélhetőleg saját képeit használta fel a litográfia készítéséhez. A kép jobb oldalán állát kezére támasztva ülő férfi kissé furcsa fejtartása határozottan erre enged következtetni.

Az újfajta képalkotási mód később még számos riport jellegű ábrázolással örvendeztette meg a kor újságolvasóját. A képfogyasztók gyors és a „szemtanú tekintet" megbízhatóságával alátámasztott vizuális tájékoztatást vártak, amihez a realista ábrázolásmód iránti – épp a fénykép terjedő használata által kiváltott – igény csatlakozott. Mindez a képtermelőket a fotográfia intenzív használatára ösztönözte, különösen olyan területen, ahol az önmagában, akkori technikai lehetőségei miatt nem volt képes megfelelő módon teljesíteni: a vizuális hírszolgáltatás területén. Ez a művészileg lenézett feladat továbbra is általában a hírrajzolókra hárult, az 1860-as évtized közepén azonban, mely bővelkedett „édes hazánk messze jövőjére kiható nevezetes",[96] a szobák falára kívánkozó történeti jelentőségű jelenetekben, megszaporodtak az új, fénykép és rajz előnyeit egyesítő ábrázolások. Számos díszes emléklap őrzi az 1865. évi országgyűlés megnyitásának, majd a királyi pár látogatásainak, s az 1867. évi koronázásnak az emlékét. A „természet után fényképezett" és „kitűnő művészek által rajzolt"[97] díszes emléklapok mellett a koronázási jelenetek – s azt megelőzően a magyar minisztérium kinevezésének ünnepélyes aktusa – már a sajtóban is fényképes előképekre épült illusztrációkkal s nem

95 „Decamerone. 1864. évi március 22-ikén a hazai szűkölködők fölsegélésére a nemzeti színházban működedvelők által ábrázolt csoportozat után." Magyar Nemzeti Galéria ltsz.: G 73.94

96 Az 1865. évi országgyűlés megnyitását ábrázoló műlapról. Nefelejts 7. (1865) 52. sz. december 24. hátsó borító

97 Uo.

8.b kép
Madarász József, 1865 körül. Vizitkártya, albumin, Mayer György felvétele

csak hagyományos hírrajzokkal jelent meg. Vinzenz Katzler és Franz Kollarz fényképportrék segítségével alkotott rajzai kerültek a nyomódúcokra, s az illusztrációként megismert képek nagy része később műlapként is napvilágot látott.[98]

A fénykép után született élethű portré összeházasítása a művészi szabadsággal megalkotott háttérrel – különösen, mivel a korszak portréi meglehetősen merevek voltak – gyakran nyomot hagyott a kompozíción. A fényképportrék grafikához való felhasználásának folyamatába enged bepillantást, teszi láthatóvá az átalakulást, s érthetővé az elkészült kép hibáit Franz Kollarznak két hetilap mellékleteként is megjelent, Erzsébet királyné koronázását ábrázoló képe. A rendelkezésre álló fotográfiákból merített arcvonások beillesztése miatt a művész ceruzavázlatához képest az alakok fejtartása megváltozott, eltorzult.[99] (7.a, 7.b kép)

Jankó János az 1860-as évek második felében több képviselőházi képet készített ezzel a módszerrel. (A karikaturista Jankó természetesen nem tagadva meg önmagát, a szónokokat a karikírozásig menően jellemző pózban örökítette meg.)[100] (8.a, 8.b kép) Az 1860-as, 70-es évek sajtójában számos hasonló illusztrációt találunk. Portréfényképet felhasználva rajzolta meg 1870-ben Haske a minisztertanácsi ülés Rusz által fára vitt képét a *Magyarország és a Nagyvilág* számára,[101] s alig két számmal később egy hasonló módon keletkezett képnek örülhettek az olvasók. Franz Kollarz – megint csak Rusz által metszett – rajza

98 L. *Tomsics Emőke*: A valóság és képi mása. A fotográfia az 1867. évi koronázáson. Történelmi Szemle 51. (2009) 385–417.

99 Franz Kollarz: Erzsébet királyné koronázása, ceruzarajz, MNM TKCs ltsz.: 56.1256

100 Rajzok az országgyűlésből: 1. Az elnöki szék környezete. Jankó János rajza. Vasárnapi Ujság 15. (1868) 1. sz. január 5. 4. Összehasonlításul l.: Madarász József, Mayer György felvétele, MNM TKCs ltsz.: 79.326

101 A minisztertanács a budai palotában. Haske rajza, Rusz metszete. Magyarország és a Nagyvilág 6. (1870) 49. sz. december 4. 582.

Liszt Ferenc Augusz Antal báró szekszárdi házában való tartózkodásának emlékét örökítette meg fényképportrék segítségével. A kép megjelenésének idején a szereplők egyike, Mosonyi Mihály már nem is volt az élők sorában.[102]

Ágai Adolf egy 1873-ban megjelent cikkéből megtudjuk, hogyan dolgozott a rajzoló, Jankó János. Liszt Ferenc jubileumi, Vigadóbeli koncertjéről Jankó a helyszínen rajzot készített, majd a „természet után" készült vázlatot „fényképek segítségével megteremtette olyanná, mint amilyenül e számunkban mutatkozik" – írta. A vázlat készítésében a rajzónnal kiválóan bánó Ágai is közreműködött, mint a girlandok rajzolója.[103] A zongoravirtuóz pesti koncertjének e képe egy Ágai által meg nem nevezett német lapban is megjelent, s a német rajzoló, magától értetődőnek véve, hogy a király mellett a királyné ül, Erzsébet arcvonásait kölcsönözte Mária Valéria főhercegnőnek.[104] Ágai – aki amúgy Rózsa Sándorról írt életrajzához a betyár portréjaként Károlyi György egyik gulyásának képét adta, kissé marconábbra alakítva azt – igen megrója ezért a német orgánumot. Szem előtt kell tartani az illusztráció létrejöttének ezerféle lehetőségét – hívja fel a figyelmet Dezsényi Béla Rózsa Sándor Ágai-féle alakváltozása kapcsán Vayer Lajos megállapítására.[105] A Liszt-kép utóéletéhez hozzátartozik, hogy a Ferenc József mellett ülő nőalak ma is Erzsébet királynéként szerepel Schams és Lafitte 1873-ban Jankó rajza után készült olajfestményének leírásában.[106] Schams és Lafitte jelentősen bővítette a Lisztet körülvevő hallgatóság körét, s különösen szembeötlő, hogy míg a rajzon Liszt szinte háttal ül, az olajfestményen arca jól látszik, s minden bizonnyal Fritz Luckhardt 1871-ben készült egyik portréja után készült.[107] A festmény aztán már J. Löwy fényképmásolatában is kapható volt.[108]

A lapoknak nem sikerült mindenkiről fényképet szerezni, előfordult, hogy még a történelem alakulására nagy hatással levő személy arca is ismeretlen volt a nagyközönség számára. Mikor Lincoln 1863-ban Ulysses Grant tábornokot kinevezte az uniós hadsereg élére, a washingtoni vasútállomáson várakozó újságírók közül senki nem ismerte az arcát.[109] Hermann Lipót is visszaemlékezett arra, hogy hetekig kutatott, hogy portrét szerezzen Szemere Miklósról, azért, hogy egy nagy bécsi kártyacsata után karikatúrát

---

102 Liszt Ferenc Szegszárdon. Kollarz rajza, Rusz metszete. Magyarország és a Nagyvilág 6. (1870) 51. sz. december 18. 608.

103 *Porzó*: Liszt-hangverseny. Magyarország és a Nagyvilág 9. (1873) 11. sz. március 16. 122.

104 A Liszt Ferenc Múzeum gyűjteményében Jankó rajzának az *Über Land und Meerben* megjelent metszete található, ez azonban telesen megegyezik a *Magyarország és a Nagyvilágban* napvilágot látott képpel. http://lisztmuseum.hu/catalogue/?q=en/adatlista# (2013. május 10.)

105 *Dezsényi Béla*: A betyár arcképe. Magyar Könyvszemle 65. (1941) 205–206. 206.

106 Franz Liszt am Flügel konzertiert vor der Ungarischen Königsfamilie in der Redoute zu Pest (Sitzend im Zentrum König Franz Joseph mit seiner Gattin Elisabeth und seinem Sohn Rudolph) Ölbild von Franz Schams und Ernst Lafitte, 1873 http://www.musikverein.at/shop/shop.php?kategorie=7 (2013. májusl0.)

107 *Burger, Ernst*: Franz Liszt in der Photographie seiner Zeit. 260 Portraits 1843–1886. München, 2003. 62.

108 http://www.bildarchivaustria.at/Pages/ImageDetail.aspx?p_iBildID=10228877 (2013. május 10.)

109 *Leonard, Thomas C.*: The Power of the Press. The Births of American Political Reporting. Oxford University Press, Oxford, New York, 1986. 100.

tudjon rajzolni róla.[110] Így aztán „kiváló férfiaink képei külföldön furcsa sorban részesülnek" – írta 1875-ben a *Vasárnapi Ujság*, arról tudósítva, hogy Andrássy Gyula a vonásait – öntudatlanul – egy angol huszárezredesnek kölcsönözte, aki erkölcstelen merényletet kísérelt meg egy hölgy ellen. Mivel az illető úrról nem rendelkeztek fényképpel, az osztrák–magyar külügyminiszter zsinóros, honvédtábornoki egyenruhás arcmását árulták a képárusok Londonszerte a merénylőé helyett. Hasonlóan járt 1869-ben Deák Ferenc, akinek egyik fényképét Párizsban egy nyolctagú családot kiirtó borzalmas gyilkosság elkövetőjének portréja helyett árusították.[111] A *Magyarország és a Nagyvilágnak* csak 1870-ben sikerült megszereznie – mint a szerkesztői üzenetből kiderül, olvasóik sürgetésére – a francia bűnöző áhított képét: „Habár sok fáradságunkba került, megszereztük a pantini gyilkos arcképét, hogy az ön kifejezése szerint 'a t-i casino tagjai kíváncsiságának eleget tegyünk."[112] Szenzációszámba menő események szereplőiről, gyilkosságok, merényletek végrehajtóiról a lapok igyekeztek „képközleménnyel" szolgálni, s bár a vizitkártya-fénykép mint olcsó és gyűjthető árucikk messze tájakra eljutott, a vizuális információ terjedése nem tudott lépést tartani a szóbelivel. Itthoni példa is akad a képárusok leleményességére: a *Hölgyfutár* egy 1861-es tudósítása szerint egy vándor képárus haszonlesésből ráfogta egy képre, hogy az Türr István mátkáját ábrázolja.[113]

Élethű portré – fénykép – hiányában sok esetben az illusztrátor fantáziája gondoskodott a közönséget érdeklő arcmások megteremtéséről. Erről tanúskodik a *Borsszem Jankó* egyik karikatúrája, mely szerint az 1869. év szenzációjának áldozatáról, a befalazott lengyel apácáról, Ubrik Borbáláról annyiféle portré keringett a lapokban, hogy Jankó János karikatúratablót állított össze belőlük.[114] A karikatúra-rajzoló, e sajátos nyomtatott kép alkotója, érzékeny volt az arcmások hasonlóságára, mert a torzkép műfaja nagymértékben a karikírozott személy felismerhetőségére épült. Jankó János munka közben maga is nagy „fogyasztója" volt a vizitkártya-arcképeknek.[115]

---

110 *Hermann Lipót*: Horog. Egy fiatalon elhunyt tehetségtelen rajzoló. In: Magyar rajzolóművészek. Szerk.: Pérely Imre. Bp., 1930. 60.

111 Mi újság? Gróf Andrássy Gyula. Vasárnapi Ujság 22. (1875) 38. sz. szeptember 19. 604.; A walesi herceget is barátai között tudó Valentine Baker huszárezredes vonaton elkövetett merénylete a 22 éves Rebecca „Kate" Dickinson nevelőnő ellen a viktoriánus Anglia egyik híres bírósági esete volt. Az ügy az ezredes rangjától való megfosztásával és egyéves börtönbüntetéssel végződött.; A nyolctagú családot kiirtó, mindössze 20 esztendős Jean-Baptiste Troppmann neve a mai napig a leghírhedtebb sorozatgyilkosok között szerepel. A gyermekeket és várandós anyát hidegvérrel meggyilkoló és guillotine által kivégzett Troppmannról írt Turgenyev, és történetéről film is készült.

112 Szerkesztői üzenetek. A t-i casino elnökének. Magyarország és a Nagyvilág 6. (1870) 4. sz. január 23. 47.

113 Budapesti hírharang. Hölgyfutár 12. (1861) 109. sz. október 10. 870.

114 Hű arcképei azon Ubryk Borbáláknak, kik egy hét óta felváltva jelennek meg a falragaszokon. Borsszem Jankó 2. (1869) 84. sz. augusztus 8. 313.

115 Karikatúra és fotográfia viszonyáról l. *Tomsics Emőke*: Varietas delectat. In: Klió és a médiagalaxis. Tanulmányok a 70 éves Buzinkay Géza tiszteletére. Szerk.: Martin József–Széchenyi Ágnes. Bp.–Eger, 2011. 346–360.

9. kép
Az országgyűlés szónokai, 1865. Litográfia, Ismeretlen fényképező reprodukciója. Vizitkártya, albumin

A fénykép második szereposztásban

Vahot Imre, aki a magyar kiadók és szerkesztők között különösen nagy hangsúlyt fektetett az illusztrációra, már 1846–47-ben megjelent *Magyarföld és népei eredeti képekben*[116] című kiadványában közölt fénykép utáni illusztrációt, s későbbi lapjaiban megjelent képek között is számos olyan található, mely fotográfiai eredetre tekint vissza, s a szerkesztő ezt a magyarázatokban fel is tüntette.

Fotográfiák után készült illusztrációk rendszeres, folyamatos, és egyre gyakoribb feltűnése a sajtóban az 1850-es évek második felében kezdődött, s a 60-as évtizedben általánossá vált. A fénykép növekvő jelenléte a nyomtatott képek, a sajtó világában egybeesett az apró vizitkártya-fotográfia feltűnésével és elterjedésével. Megjelenésével nőtt meg a lapokban látható képek között azoknak a száma, melyek fényképes előképen alapultak. E fotográfiák, melyek népszerűségüket nagyrészt annak köszönhették, hogy mindenütt egységes, 6×9 cm-es méretüknél fogva gyűjthetők, albumba rendezhetők, postai úton

116 Magyarföld és népei eredeti képekben. Föld- és népisme, statistikai és történeti folyóirat. Fényes Elek és Luczenbacher János felügyelése mellett szerkeszti és kiadja: Vahot Imre. I–VI. füzet. Pest, 1846–1847.; Magyarország és Erdély képekben című vállalkozását 1853–54-ben Varsányi János mérnök-rajzoló fotográfiáival jelentette meg.

könnyen küldhetők voltak, új lehetőséget nyitottak mind a sokszorosításban, mind a képalkotásban. Az olvasók kegyeiért a szemük kényeztetésével is küzdő szerkesztők olcsón megvásárolhatták a kívánt képet, s azt egy az egyben fába metszethették vagy litográfiai kőre rajzoltathatták, esetleg a portré felhasználásával „aktuális képet", fényképi eredettel hitelesített eseményképet alkothattak.

A fénykép után készült első és legszélesebb körben elterjedt hazai nyomtatott képek portrék voltak, mégpedig a politika és a nemzeti kultúra jeleseinek arcképei. A lapok ikonográfiai programjának közös eleme volt a hazafiúi érzés erősítését célzó nemzeti panteon létrehozása. A *Vasárnapi Ujság* – írta a *Napkelet* – „egymás után több jeles s érdemes hazánkfia arcképét hozza".[117] Követője lett e tekintetben *Az Ország Tükre* és a *Borsszem Jankó*. E portrék jelentős részének fényképi elődje megtalálható a közgyűjteményekben. Simonyi Antal országgyűlési albumának arcképeit például számos változatban szerezhették meg a politika iránt érdeklődők.[118] *Az Ország Tükre* 1863-ban közreadta a fényképek Marastoni által készített kőrajzait, amiket azután egyenként és tablóvá összeállítva, litográfia és fénykép-reprodukció formájában is meg lehetett vásárolni, és más lapokban, s még évek múlva is találkozhattak velük az olvasók.[119] (9. kép) A litografált arcképcsarnokot a „Képzőművészeti Társulat adta ki saját alapja javára, s így közvetve a magyar művészet előmozdítására". Egy 24 „természet után kőre rajzolt" arcképet tartalmazó lap 2 ft-ba került – „valóban potom ár egy ily, gyönyörűen kiállított, nagy műlapért".[120] Gerszi Teréz visszásnak találja a Képzőművészeti Társulat vállalkozását, mely a litográfiát ez esetben pusztán a sokszorosítás céljából alkalmazta, „minden művészi szempont elhanyagolásával".[121] Meg kell jegyezni azonban, hogy a kortársak értelmezésében épp a litográfiai kőre való átrajzolás adott művészi értéket a gép által készült, eredetileg fényképi portréknak. Népszerűek voltak a híresség – művészek, uralkodói családok tagjainak – arcképeiből összeállított portrégyűjtemények vizitkártya változatai is, melyekben gyakran keveredtek a fényképek, s a fénykép után vagy fénykép közvetítésével festményről készült metszetportrék.[122] Különlegesség Vinzenz Katzlernek az 1869-es közösügyi bizottság tagjairól készített tablója. A művész a fényképeket úgy rajzolta a litográfiai kőre, hogy az arcképcsarnok – leplezetlenül – csinosan elrendezett fotográfiák gyűjteményének tűnik.[123]

A *Vasárnapi Ujság* 1854. évi 5. számának címlapján szerepelt először arckép, Erzsébet leendő királyné Franz Hanfstaengl 1853-as litográfiája után készült portréja. A következő számban Teleki József arcmását még egyenesen medálba foglalva, miniatűrként jelenítette meg a rajzoló. A híres fekete színész, Ira Alridge 17. számban közölt képe viszont

117 Lapszemle. A Vasárnapi ujság... Napkelet 1. (1857) 5–6. sz. február 12. 99.

118 Országgyűlési album, 1861. Simonyi Antal felvételei, MNM TF ltsz.: 5983-6270/1957

119 Pl. Madách Imre. Vasárnapi Ujság 9. (1862) 21. sz. május 25. 241.; Madách Imre, Simonyi Antal felvétele, MNM TF ltsz.: 6151/1957

120 Irodalom és művészet. (Az országgyűlési arcképcsarnok 3. lapja) Vasárnapi Ujság 9. (1862) 27. sz. július 6. 321.; MNM TKCs ltsz.: 5027, 5026; Az országgyűlés szónokai MNM TF ltsz.: 99.595

121 *Gerszi T.* i. m. 83.

122 A Petőfi-család, ismeretlen, MNM TF ltsz.: 70.212

123 Az 1869. évi közösügyi bizottság tagjai, Vinzenz Katzler litográfiája, MNM TKCs ltsz.: 9802

10.a kép
Vörösmarty Mihály, 1854. Talbotípia,
Tiedge János felvétele

10.b kép
Vörösmarty Mihály. Fametszet,
Vasárnapi Ujság, 1855.

10.c kép
Vörösmarty Mihály, Canzi Ágost litográfiája,
1856. Veress Ferenc reprodukciója.
Vizitkártya, albumin, 1860 körül

már valószínűleg fénykép után készült. Az 1850-es évek végéig elsősorban híresség ek külföldről szerzett arcképein mutatkozik meg a fotográfiai eredet.[124] Az 1855. november 19-én meghalt Vörösmarty Mihály Tiedge által készített portréja a korszak egyik legismertebb és legnépszerűbb, legtöbbször, legkülönfélébb formában feldolgozott képe volt, s egyben a legkorábbi, bizonyíthatóan fényképes előképpel rendelkező, sajtóban megjelent magyar portré is.[125] Az arckép – több jeles íróéval együtt – a Vahot által kiadott írói arcképcsarnok számára készült, s még a költő életében, 1855. április 8-án feltűnt fába metszve a *Vasárnapi Ujság* címlapján.[126] Ez a fametszet azért is érdekes, mert többet mutat Tiedge felvételéből, mint a Nemzeti Múzeumban őrzött talbotípia, melyen a fényképész kitakarta a hátteret, s az ovális kivágat miatt a költő keze sem látszik. A fotográfus Kristóf téri műtermében Vörösmarty, Czuczor Gergely, Toldy Ferenc, s több más jeles író arcképe volt kapható „kicsinyben vagy életnagyságban".[127] Az *Írói arcképcsarnok* litografált változata 1856-ban jelent meg. A költő portréját „az eredeti photograph után rajzolva művészi kőrajzban", Vahot és Tiedge kiadásában önállóan is meg lehetett vásárolni.[128] Az arcképcsarnok egyes darabjai vizitkártya-reprodukció formájában is hozzáférhetőek voltak külön-külön és tablóként egyaránt.[129] E tablóknak köszönhetően Tiedgének olyan felvételeit is ismerhetjük legalább litográfiai kőre átdolgozva, melyek fényképként nem maradtak fenn.[130]

Vörösmarty arcképének másolása körül még 1856-ban vita is kerekedett, mert Canzi Ágost is készített egy kőrajzot Tiedge fényképeiből, „de mely hűség tekintetében Tiedge eredetijéhez nem is hasonlítható" állítja a *Budapesti Viszhang*. Canzinak két Tiedge fényképe utáni litográfiáját ismerjük, s közülük az egyik igen gyenge, nélkülözi a fényképes eredet után várható realizmus-hatást.[131] (10.a, 10.b, 10.c kép) Ez utóbbit Veress Ferenc

---

124 Pl. III. Napoleon a franciák császára. Vasárnapi Ujság 7. (1860) 14. sz. április 1. 157. Disderinek a kép alapjául szolgáló fotográfiája megjelent: *Goldberg, Vicki*: The Power of Photography. Abbeville Publishing Group, New York, London, 1991. 102.; Radetzky. Vasárnapi Ujság 5. (1858) 5. sz. január 31. 49.

125 Tiedge János, Vörösmarty portréja, MNM TF ltsz.: 92.680, Hadik album, II/á/47

126 Vasárnapi Ujság 2. (1855) 14. sz. április 8. 105.; A kép néhány hónappal korábban már megjelent: *Toldy Ferenc–Vahot Imre*: Hírneves magyarok arcképcsarnoka. Vörösmarty Mihály. In: Magyarország és Erdély képekben. III. Kiadják és szerk.: Kubinyi Ferenc–Vahot Imre. Pest, 1854. 91–93., a portré Tiedge után a 84. és 85. oldal közti metszetlapon; Legközelebb a *Hírmondóban* jelent meg 3. (1860) 27. sz. október 30.

127 Hirkürt. Tiedge János... Napkelet 1. (1857) 17. sz. április 30. 278.

128 Tárház. Irodalom és művészet. (Vörösmarty arczképe). Vasárnapi Ujság 5. (1858) 32. sz. augusztus 8. 382.

129 Tiedge János, Vörösmarty portréja, MNM TF ltsz.: 92.680

130 Más lapok is hoztak Tiedge írói portréiról készült metszeteket. A *Képes Ujság* 1866-ban, halála alkalmából közölte Czuczor Gergely arcképét a fényképész és a metsző nevének feltüntetése nélkül. A képet a tabló alapján lehetett azonosítani. Képes Ujság 2. (1866) 24. sz. szeptember 16. 783–784.

131 Vörösmarty Mihály, Canzi Ágost után Pecz Henrik, litográfia, MNM TKCs ltsz.: 55.1062; Vörösmarty Mihály, Canzi Ágoston, litográfia, MNM TKCs. ltsz.: 2454

11. kép
Hegedűsné Bodenburg Lina, mint markotányosnő a „Huszárcsíny" című vígjátékban, 1856. Fametszet ismeretlen fényképező felvétele után, Budapesti Viszhang

vizitkártya-reprodukciójában is meg lehetett vásárolni.[132] „Egyébiránt Vörösmarty eredeti photographiai képe e lap kiadója, Vahot Imre és maga a photograph tulajdona lévén, nem volt joga azt Canzi úrnak lemásolni, s hiányos kiadásban nyerészkedés tárgyává tenni" – adta a közönség tudtára Vahot Imre.[133] E megjegyzésből az is kiderül, hogy a fényképre vonatkozóan a fotográfus és az ötletgazda vagy megrendelő – esetünkben a lapkiadó, Vahot Imre – a szerzővel azonos jogokra tartott igényt. E fényképek szerzői jogára vonatkozó vélekedés a 20. század közepéig tartotta magát.

Magyar fényképek az évtized végén kezdtek feltünedezni – s immár nem csak a címlap-portrékban. A fotográfust azonban még névtelenségbe burkolják a lapok. Az 1850–60-as években a fotográfiai eredetre utaló információ gyakran, különösen eleinte, még nem a képaláírásban, hanem – talán épp a rendkívüliséget, egyediséget hangsúlyozandó – a képet magyarázó szövegben rejtőzködik. A magyar sajtóban megjelent, fényképes előképpel bíró illusztrációk közt az egyik legelső – hirdetve fényképes eredetét – Hegedűs Lajosné Bodenburg Lina portréja volt. Az 1856-ban napvilágot látott egész alakos kép jelmezben, a *Huszárcsíny* című „nemzeti színmű" markotányosnőjeként mutatja a bájos színésznőt, a darab szerzőjének, Vahot Imrének saját lapjában, a *Budapesti Viszhangban*.[134] (11. kép)

132 Veress Ferenc, Vörösmarty Mihály, MNM TF ltsz.: 99/585

133 Budapesti hircsengetyű. Vörösmarty arczképét... Budapesti Viszhang 5. (1856) 3. sz. január 17. 28.

134 *V. I.*: Hegedűs Lajosné szül. Bodenburg Lina, mint markotányosné a „Huszárcsíny" című dalos vígjátékban. Budapesti Viszhang 5. (1856) 5. sz. február 2. 40.; A színésznőnek ugyanezt – nem hivatkozva a fotográfiai eredetre – a képét közli: Müller Gyula és Vahot Imre egyesült 1857-iki magyar és erdélyországi nagy képes naptára. Pesten, Müller Gyulánál, szöveg 144., kép 143. Valószínűleg fénykép után készült férjének, Hegedűs Lajosnak a portréja is. Uo. 142.

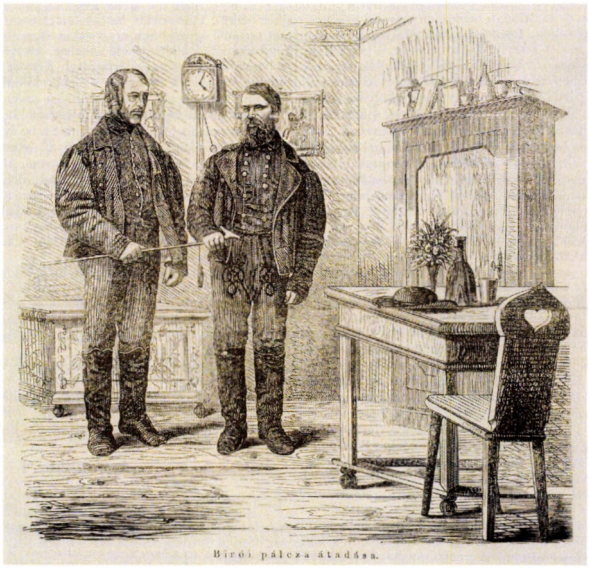

12. kép
Bírói pálca átadása, 1860. Fametszet Schrecker Ignác felvétele után, Vasárnapi Ujság

Ugyancsak a képmagyarázatból olvashatjuk ki, hogy a *Vasárnapi Ujság Bírói pálca átadása* című fametszete fénykép után készült, s ami még nagyobb ritkaság, a cikk írója meg is nevezi a fotográfust, Schrecker Ignácot.[135] (12. kép) Ez az adat fotótörténeti szempontból is jelentőséggel bír, ugyanis a későbbi sikeres fényképésznek – akinek először állt kamerája elé Magyarországon a király, s aki számos nemzetközi kitüntetést kapott az 1860-as években – ez az egyik legkorábbi, még 1862. évi, Pestre költözése előtt készült munkája. Nem árulja el a *Vasárnapi Ujság* az 1868-ban közölt *Erdélyi szász falubíró fiával* című képe fotográfusának nevét, a cikk írója azonban megjegyzi, milyen „tisztességes illedelemmel álla meg a fényképész előtt" a modell.[136] Számos, fotográfiai látványt idéző illusztrációval találkozhatunk még, melyek szövegében azonban semmi konkrét utalás nincs, ami megerősíthetné a fényképes előképpel kapcsolatos feltevést. 1859-ben a *Képes Ujságban* jelent meg Réthy Miklós és fia a *Szép juhász* című darab egy jelenetében.[137] (13. kép) Ugyanabban az évben hozta a *Vasárnapi Ujság* Fátyol Károly zenebandájának[138] képét, de fotográfiai eredetre enged gyanakodni az aninai „kohóbeli s erdei munkásokat" ábrázoló két kis kép is a lap egy négy évvel későbbi számában.[139]

A fotótörténész számára a sajtóban közölt fényképek felbecsülhetetlenül értékesek, mert az esetek többségében olyan fotográfiákat ismerhetünk meg, melyek eredeti formájukban nem maradtak meg vagy lappanganak. Különös jelentőséggel bírnak az egy példányban készült, sérülékeny dagerrotípiák után készített metszetek, litográfiák, mint az a Szerdahelyi Józsefet ábrázoló finom kőrajz, mellyel *Az Ország Tükre* örven-

135 Bírói pálca átadása. Vasárnapi Ujság 7. (1860) 37. sz. szeptember 9. 444.

136 Erdélyi szász falubíró fiával. Vasárnapi Ujság15. (1868) 12. sz. március 22. 137.

137 Réthy Mihály és fia a „Szép juhász" című színműben. Képes Ujság 1. (1859) 16. sz. november 6. 181.

138 Vasárnapi Ujság 6. (1859) 31. sz. július 31. 368.

139 Vasárnapi Ujság 10. (1863) 7. sz. február 15. 60.

13. kép
Réthy Mihály és fia a „Szép juhász"című színdarabban, 1859.
Fametszet, Képes Ujság

deztette meg olvasóit 1863-ban.[140] A fényképi valójukban ma már nem létező – esetleg leromlott, sérült állapotban megmaradt – képek a történész számára is értékes információt hordozhatnak. Damjanich Jánosról számtalan portré forog közkézen, azonban ezek mindegyike a szabadságharc szakállas hősét ábrázolja. A *Vasárnapi Ujságból* ismerjük csak azt az 1847-es dagerrotípia után készült, pofaszakállas arcmását, mely még császári tisztként örökítette meg a későbbi tábornokot.[141] Damjanich 1848 előtti és után képei a történelemnek a személyiség formálódására külsőségekben is megnyilvánuló hatását példázzák. (14. kép)

A képek fotográfiai eredetével sok esetben valószínűleg külön arra vonatkozó információ nélkül is tisztában voltak az olvasók. Deák Ferencről például viszonylag kevés, ám – mivel jótékony célt szolgáltak – nagy példányszámban terjesztett fénykép készült, így azok metamorfózisai akár önálló portréként, akár eseményképbe illesztve könnyen felismerhetők voltak.[142] „Dicső hazánkfia jól eltalált arcképével" köszöntötte az újesztendőt 1866-ban a *Vasárnapi Ujság,*[143] s Rusz Károlynak ugyanazon fametszete állt a

140 Szerdahelyi József. (Egy régi daguerrotyp-kép után.). Az Ország Tükre 2. (1863) 26. sz. szeptember 11. 301.; A dagerrotípia után Marastoni József színezett litográfiát is készített. Színháztörténeti képeskönyv. Szerk.: Belitska-Scholz Hedvig–Rajnai Edit–Somorjai Olga. Bp. 2005. 43.

141 Damjanich János. 1847-ben fölvett daguereotyp arczképe. Vasárnapi Ujság 37. (1890) 1. sz. január 5. 1.

142 Deák Ferenc fényképeiről l. *Tomsics Emőke*: Fotográfiák a hon oltárán. Fotóművészet 50. (2007) 4. sz. 120–133. 125.; Deák Ferenc kizárólag jótékony céllal, a pesti árvaház javára engedte magát lefényképezni. Jól jellemzi a képi ismeret mértékét és elterjedtségét az, hogy Deák Ferenc és Madarász József arcmása nem közvetlenül fénykép után, hanem a fényképet előképként felhasználó karikatúra formájában jelent meg képtalányként 1870-ben a *Magyarország és a Nagyvilágban*. (A megoldás a Kiegyezéssel kiegyezni nem tudó, függetlenségi párti Madarász apó számára egyáltalán nem volt kompromisszumos: Ferenc József)

143 *(–rt.)* [*Pákh Albert*]: Deák Ferenc. Vasárnapi Ujság 13. (1866) 1. sz. január 7. 1–2. 1.

14. kép
Damjanich János. Fametszet 1847-ben készült dagerrotípia után, Vasárnapi Ujság, 1890.

Képes Ujság 1876. évi 6. számának egyik oldalán is. A történelmi jelentőségű 1867. év is a haza bölcsének arcképével kezdődött. A *Vasárnapi Ujság* az első számában örömmel üdvözölte Marastoni Józsefnek a haza bölcséről készült, „minden eddiginél hűbb és művészi kivitelű" arcképét.[144] A lap 8. száma le is hozta az említett kőrajzot, s mivel így Rusz Károly nem közvetlenül a Marastoni által előképül használt Canzi és Heller fénykép, hanem Marastoni művészi minőségét tekintve értékesebbnek tartott litográfiája után dolgozott, metszete az eredeti fotográfiához képest fordított képet mutat.[145] Ugyanerre a fényképportréra ismerhettek az olvasók Jankó Jánosnak *A magyar képviselőház 1869-ben* című sorozatának pártvezéreket bemutató egyik képében.[146] Megint csak ez az arckép tűnt fel a Deáknak Mailáth György kancellárral és Beust osztrák külügyminiszterrel történt beszélgetését ábrázoló, 1866-ban készült fametszeten is.[147] Ezek után bátran számíthatott arra Jankó, hogy Deák karikatúra-alakjának felismerése nem okoz majd gondot a *Borsszem Jankó* olvasóinak.[148] (15.a, 15.b kép)

Az 50-es évtized végétől rendszeressé válnak a fényképes előképet követő város- és tájábrázolások is. A *Napkelet* 1857-ben Nagyszőlős képét hozta „Varsányi által ... fölvéve".[149] 1859-ben a *Képes Ujság* a pécsi székesegyház fényképek esetében szokat-

144 A kép a *Magyarország Képekben* című honismereti folyóirat első füzetében jelent meg. Irodalom és művészet. (Deák Ferenc legújabb arcképe.) Vasárnapi Ujság 14. (1867) 1. sz. január 6. 9.

145 Deák Ferenc. Rusz Károly fametszete Marastoni kőrajza után. Vasárnapi Ujság 14. (1867) 8. sz. február 24. 85.; Deák Ferenc, Canzi és Heller felvétele, 1866. MNM TF ltsz.: 1748/1958

146 A magyar képviselőház 1869-ben. Pártvezérek: I. Deák Ferenc. Jankó János rajza. Vasárnapi Ujság 16. (1869) 45. sz. november 7. 616.

147 Magyarország és a Nagyvilág 2. (1866) 52. sz. december 30. 809.

148 Az öregúr adomázik. Jankó János rajza. Borsszem Jankó 6. (1873) 287. sz. június 29. 8.; Jankó János: A családi ház köréből. Borsszem Jankó 6. (1873) 280. sz. május 11. 3.

149 Műmellékletek lapunk mostani számához. Napkelet 1. (1857) 5–6. sz. február 12. 104.

15.a kép
Deák Ferenc, Canzi és Heller felvétele, 1865. Vizitkártya, albumin

15.b kép
„Az öregúr adomázik." 1868. Jankó János karikatúrája, Borsszem Jankó

lanul nagy, dupla oldalas, megdöbbentően fotografikus látványt nyújtó képét közölte „Blumberg rajza fénykép után" aláírással, s minden valószínűség szerint a fényképhez képest változatlan formában. Ugyanezt mondhatjuk el a lap 1860-ban közölt, az egri székesegyházat megörökítő illusztrációjáról.[150] 1867-ben a *Magyarország és a Nagyvilág* egy nagyméretű, Arad főterét ábrázoló, kétoldalas, nagy képénél is szerepel a fotográfus, Auerbach neve.[151] (16. kép)

Az 1860-as évek közepétől a képes lapok szinte mindegyik számában találunk már fénykép után rajzolt illusztrációt. Ekkorra megsokasodtak a közéleti szereplőkről készült, vásárolható vizitkártyák, megjelentek a nagy portrégyűjtemények, mint Simonyi Antal valamint Borsos és Doctor országgyűlési képviselőkről és Schrecker Ignác akadémikusokról készített, albumba gyűjthető sorozatai.[152] A *Vasárnapi Ujság* címlapjain közölt, kortárs híresség bemutató portrék szinte kivétel nélkül fényképes eredetre

150 [Pécs] (Képaláírás nélkül). Képes Ujság 1. (1859) 19. sz. november 27. 222–223.; Az egri székes főegyház. Képes Ujság 2. (1860) 14. sz. július 1. 156.

151 Magyarország és a Nagyvilág 3. (1867) 39. sz. szeptember 28. 463.

152 Országgyűlési album, 1861. Simonyi Antal felvételei, MNM TF ltsz.: 5983-6270/1957; Akadémiai album, 1865. Schrecker Ignác felvételei, MNM TF ltsz.: 1123-1370/1952; Képviselők albuma, 1865–1867. Borsos és Doctor felvételei, MNM TF ltsz.: 4212-4571/1957.

16. kép
Arad főtere, 1867. Fametszet Auerbach Miksa felvétele után, Magyarország és a Nagyvilág

vezethetők vissza, s ekkor már szinte mindegyik számban találunk még egy-egy etnográfiai ábrázolást vagy látképet, városképet. Évente mindössze átlagosan tucatnyinál kevesebb kép esetében történik utalás arra, hogy a képek „szülői" között fényképész is található. Szerencsés esetben a fényképarchívumokban fellelhető az eredeti kép, így a fotográfiai eredet egyértelművé válik, mint a *Nemzeti Képes Ujság* székesfehérvári ásatásokról közölt litográfiájánál, melynek eredeti, Pribék Antal által készített fényképét a székesfehérvári múzeum őrzi.[153]

Olyan is megesik, hogy többszörös áttételen át igazolódik, hogy az illusztráció fényképes előképre tekint vissza. A *Vasárnapi Ujság* 1872-ben közölte Benza Károlynak egyik szerepképét, hozzáfűzve, hogy a népszerű buffónak „egyik különcsége volt, hogy nem hagyta magát fotografiroztatni. Ma, mikor minden kereskedő legény és szobaleány halhatatlanitja csinos alakját s igéző mosolyát, s a közélet egy nevezetessége sem kerüli el, hogy minden kirakatba bele ne kerüljön díszkarddal vagy pongyolában ..., Benza Károly arcképét valamennyi fotográfusnál és műárusnál hiába keressük. ... Elég, hogy az öreg Benzának nem maradt fenn (legalább hozzá jutható helyen) arczképe, s ha holta után mégis bemutatjuk olvasóinknak kénytelenek vagyunk arckép helyett egy régibb jelmez-képéhez folyamodni, mely őt „Ilka" operában, mint a hóbortos Miska gazdát ábrázolja". Rohn Alajosnak az illusztráció alapjául szolgáló, a Hölgyfutár 1857. évi 38. műmellékleteként megjelent litográfiája azonban fénykép után készült. Az ismeretlen szerző által felvett kis vizitkártya képet a Történeti Fényképtár őrzi.[154] Rohn számos

153 A székesfehérvári ásatások. (Első István bazilikájának romjai.). Nemzeti Képes Újság 1863. 1. sz. január 18. 4.

154 Benza Károly mint Miska az „Ilka" cz. dalműben. Vasárnapi Ujság 19. (1872) 6. sz. február 11. 68.; Benza Károly mint Miska az „Ilka" daljátékban. Rohn Alajos litográfiája. Színháztörténeti képeskönyv i. m. 66.; Benza Károly, ismeretlen felvétele, MNM TF ltsz.: 83.359

17.a kép
Benza Károly, 1857. Ismeretlen fényképező felvétele. Vizitkártya, albumin

17.b kép
Benza Károly mint Miska az „Ilka" című dalműben. Fametszet, 1857. Vasárnapi Ujság, 1872.

színészről készített kőrajzot az 1850-es, 60-as évek fordulóján a *Hölgyfutár* számára, s a Benzát ábrázoló litográfia alapján valószínű, hogy a többi jelmezes színészportré is fotográfiáknak köszönheti rendkívül életteli, realisztikus megjelenését.[155] (17.a, 17.b kép) A népszerű buffó portréja arra enged következtetni, hogy a művészi litográfiái után ismert és elismert Rohn az eddig feltételezettnél gyakrabban használta a fénykép segítségét.[156]

A fénykép metamorfózisa a sajtóban

A fényképet a legritkább esetben látjuk viszont változatlan formában nyomtatott képként – metamorfózisainak egyike részleteinek rekonstrukciós képekben való megjelenése is –, s ez a tulajdonsága számos tanulsággal szolgál a történész számára. A fényképek átalakítása, sok esetben „vizuális cenzúrázása" egyrészt a képzőművészetektől örökölt

155 Szerdahelyi Kálmán mint Fodrák Mihály Szigeti József „Kísértet" (Csizmadia mint kísértet) című népszínművében. Műmelléklet a Hölgyfutárhoz, 1857. Színháztörténeti képeskönyv i. m. 66.; Némethy György mint Andris bojtár Szigligeti Ede „Csikós" című népszínművében. Uo. 66.; A Szöllősy nővérek a budai népszínház tagjai. Műmelléklet a Hölgyfutárhoz, 1861. Uo. 75.

156 A magyar költők arcképcsarnokának portréit is „leginkább természet, vagy photographia után" rajzolta kőre Rohn. Előfizetés „A magyar költők képcsarnokára.". A Nagy Világ képekben 1. (1855) 6. füzet, oldalszám nélkül [hátsó borítólap]

Görgenyi medvevadászok. (Veress F. fényképei után Jankó.)

18.a kép
Görgényi medvevadászok, 1869. Jankó János rajza Veress Ferenc fényképei után.
Pollak Zsigmond fametszete, Vasárnapi Ujság

18.b kép
Görgényi medvevadász, 1860-as évek.
Veress Ferenc felvétele. Vizitkártya,
albumin

18.c kép
Görgényi medvevadász, 1860-as évek.
Veress Ferenc felvétele. Vizitkártya,
albumin

19.a kép
Fáy András háza a Kalap (ma: Irányi) utcában, 1871. Simonyi Antal felvétele. Albumin

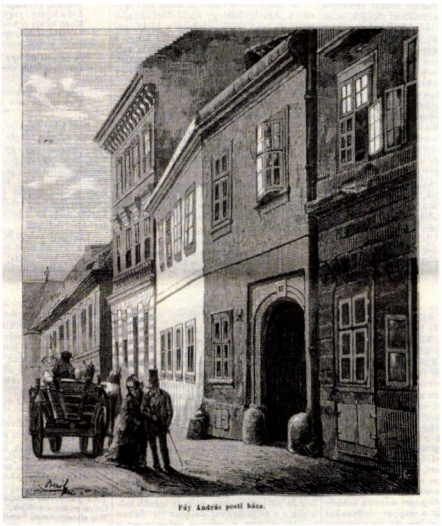

19.b kép
Fáy András háza a Kalap (ma: Irányi) utcában. Fametszet Simonyi Antal 1871-ben készült felvétele után, Vasárnapi Ujság, 1873.

esztétikának, ízlésnek való megfelelés, másrészt paradox módon életteliségük javítása, harmadrészt az átadni kívánt információ érdekében történt. A reprodukálás folyamán végbement változásokkal a képek gazdagodhattak, utalnak a rajzoló vagy a rajz megrendelőjének a témával kapcsolatos tudására, kiegészítik vizuális ismereteinket, ugyanakkor a fénykép által rögzített valóság gyakran az ideálishoz közelebb álló formát öltött, így a rajzoló és metsző munkája után kikerekedő illusztráció a kortárs várakozásokról is tájékoztat. Mindezek következtében a fényképek jelentősen vesztettek fényképszerűségükből, gyakran alig lehet megkülönböztetni őket a fotográfiai előképet nélkülöző metszetektől.

Már a legkorábbi, a Vahot Imre által megjelentetett kiadványokban látható, azonos című és témájú illusztrációk jól mutatják azt a módot, ahogy a fametszők egyéni ízlésük szerint formálták a nyersanyagot, alkottak képeket a fényképekből. Varsányi János kecskeméti viseleteket ábrázoló fényképeiről Rohn kétféle fametszetet is készített. Az egyiknél Varsányit mint rajzolót tüntették fel, míg a másik alatt szereplő feliratból kiderül, hogy a rajzoló Grimm Rudolf volt, aki rajzát Varsányi fényképeiről készítette.[157] A két fametszetben ugyanazokra a néprajzi fényképekre ismerhetünk más-más összeállításban. Több alakból álló, életképszerű jeleneteket később is ezzel a módszerrel alkottak

157 Kecskeméti népviseletek. Varsányi János fényképeiről Grimm Rudolf rajza, Rohn metszete. In: Magyarország és Erdély képekben. I. Kiadják és szerk.: Kubinyi Ferenc–Vahot Imre. Pest, 1853. 100. és 101. oldal közti metszetlap; Kecskeméti viseletek. Varsányi János rajza, Rohn fametszete 1850 körül MNM TKCs ltsz.: T 2051

meg a rajzolók. Így készült például Veress Ferenc egészalakos portréiból Jankó János *Görgényi medvevadászok* című, a *Vasárnapi Ujságban* megjelent rajza. A képaláírásból is kitűnik, hogy nem egy fénykép szolgált a fametszet alapjául: „Veress F. fényképei után Jankó." [158] (18.a, 18.b, 18.c kép)

A szerkesztők célja általánosságban a tetszés volt. Az esztétikum, s a hagyomány, az a mód, ahogy a korszak felfogása szerint egy képet komponálni és látni kellett nem ritkán felülírta a fénykép által rögzített valóságot. E szavakkal indul a *Műcsarnok*, az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat közlönyének első, 1868. évi márciusi száma: „»Hány ház, annyi szokás« mondja a magyar példa szó, s hány szem annyit lát, és annyiféleképp néz, lehet utána tenni, különösen a művészetre vonatkozólag. Vannak azonban bizonyos megállapított szabályok, melyek megszabják, hogy így, s nem másképpen kell nézni, s mindenek felett *látni* a dolgokat." [159] Az áttekinthetőség, a világos beszéd, a zavaró részletek megszüntetése érdekében a fametszetű vagy litográfiai sokszorosítás során nemcsak a fényképeken, de még a festményeken is változtattak a kiadók. Molnár József egyik festményéhez „valamit hozzáadni jónak láttak". [160] A festményt kétoldalt „holmi ákombákommal" kipótolták, hogy a másik két vele együtt megjelent műlappal méretben megegyezzen. [161]

A *Hazánk s a Külföld* egyik illusztrációja – bár a képaláírás erről nem tájékoztat – Theodor Glatz és Koller Károly *Erdélyi népviselet* címet viselő sorozatának egyik darabja után készült. Az „Oláh pap és oláh gyermek" aláírással megjelent képen a papnak kezet csókoló egyik gyerek meztelen lábára papucsot adott az illusztrátor, Haske, s a vizuálisan zavaró hátteret harmonikusabbá varázsolta, az ócska, ácsolt faajtó helyére íves átjárót komponált a kőfalba. [162] A kortárs sajtó az 1860-as években állandóan panaszolta, hogy a főváros szerte elszaporodott építkezések, az azzal együtt járó útakadályok megkeserítik a közlekedést, főleg a gyalogos közlekedést a városban. A *Vasárnapi Ujságnak* a belvárosi Kalap (ma Irányi Dániel) utcát ábrázoló egyik metszetéből azonban kellemes hangulat árad, a kép rendezett körülményeket mutat. A rajzoló a mintául szolgáló fényképen látható építkezést békés kocsizássá, csendes sétálássá alakította. Még a lírai hangulathoz nem illő, ablakból kikukucskáló fejek is eltűntek. [163] (19.a, 19.b kép)

Az Orbán Balázs *Székelyföld leírása* című műve számára felvett fényképek és a róluk készült metszetek kiváló lehetőséget kínálnak a fotográfia nyomtatott képpé válása során bekövetkezett metamorfózisának tanulmányozására. Apró zsánerképek, a megörö-

158 Görgényi medvevadászok. Vasárnapi Ujság 16. (1869) 5. sz. január 31. 61.; Megjelent még Medvevadászok az erdélyi havasokon címmel is. Képes Néplap 4. (1876) 3. sz. január 16. 20.; MNM TF ltsz.: 99.610, 99.611; Ismerjük ebből a sorozatból Veress Ferencnek egy rajz formában eddig még fel nem bukkant képét is. MNM TF ltsz.: 99.615

159 *M.*: Hogyan kell nézni a képet. Műcsarnok 1. (1868) 1. sz. március 3. 5–7. 5.

160 *D. M. I.*: Állandó műtárlat. Délibáb [2.] (1856) 7. sz. február 17. 79.

161 *Sz. V. [Szokolyi Viktor]*: Műegylet. Budapesti Viszhang 5. (1856) 5. sz. február 2. 43.

162 Oláh pap és oláh gyermek. Hazánk s a Külföld 2. (1866) 16. sz. április 22. 249.; Theodor Glatz és Karl Koller felvétele, MNM TF ltsz.: 90.1927

163 Fáy András pesti háza. Vasárnapi Ujság 20. (1873) 22. sz. június 1. 260.; Fáy András háza a Kalap utcában, 1871. MNM TF ltsz.: 1917/1961

20.a kép
A Hídkapu Kolozsvárott, 1860-as évek.
Veress Ferenc felvétele. Vizitkártya, albumin

20.b kép
A Hídkapu Kolozsvárott, 1870. Fametszet,
Veress Ferenc felvétele után, Vasárnapi Ujság

kített környékre jellemző figurák tömege – szántövető, alkonyatkor a ház előtt üldögélő és a mezőről hazatérő parasztok, tutajosok stb. – tölti meg élettel és a szerkesztő által közölni kívánt tartalommal a fényképekből formálódott metszeteket. A jellemző, a hétköznapi állapotot visszaállítandó Orbán Balázs gondosan eltüntette a fényképész jelenléte miatt gyakorta összegyűlt tömeget.[164] A rajzolóknak írt utasításai, például arról, hol kell a hegyeket magasabbra, a vízmosásokat mélyebbre rajzolni, vagy a fényképekbe rajzolt staffázsfigurái betekintést engednek az illusztrációk keletkezésének folyamatába.

Bár a fénykép nyújtotta a legéletközelibb hasonlóságot, azt, ami igazán élővé tesz egy képet, a mozgást, az oldott mozdulatokat technikai lehetőségek hiányában még nem tudta biztosítani. Ezt a rajzolók staffázsalakok teremtésével oldották meg. Veress Ferencnek a lebontás előtt álló, kolozsvári Hídkaput megörökítő képét a *Vasárnapi Ujság* metszője, Rusz Károly egy sétáló figurával, s a fényképen is szereplő árus sátra előtt beszélgető alakokkal gazdagította. Veress felvételén egyébként jól látszik a rajzként életre keltett figura helyén a kép egy valódi szereplőjének mozgástól elmosódott nyoma.[165] (20.a, 20.b kép) A pillanatkép megvalósítására alkalmas kamerák megjelenéséig állandó szereplői a sajtóban feltűnő fényképeknek a staffázsfigurák, s néha szinte át is veszik az uralmat a kép fölött. Különösen budapesti városképekre jellemző e tevékeny, a városi

164 Orbán Balázs összes fényképe a Székelyföldről. Szerk.: Kolta Magdolna. Bp., 1993. 42–43.
165 MNM TF ltsz.: 3432-1958; Vasárnapi Ujság 17. (1870) 4. sz. január 23. 44.

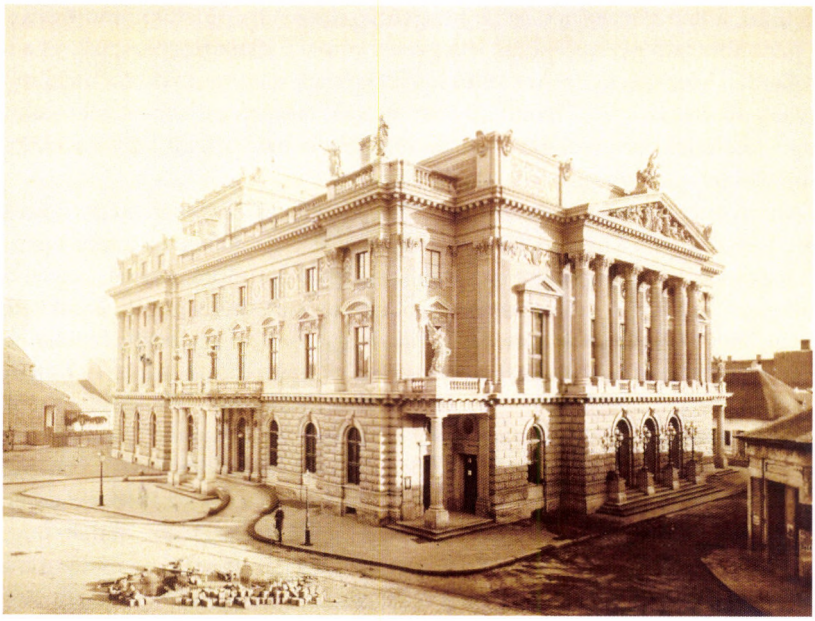

21.a kép
A Népszínház, 1875. Klösz György felvétele. Albumin
(Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeuma)

A BUDAPESTI NÉPSZINHÁZ.

21.b kép
A Népszínház, 1875. Elischer Lajos rajza Klösz György felvétele után. Fametszet, Vasárnapi Ujság

teret betöltő, a kép közlésének célját hangsúlyozva az új épületekre mutogató, vagy a városi panorámában gyönyörködő, jellegzetes városi foglalkozásokat űző, és a nagyvárosra jellemző jelenségeket életre keltő kis alakoknak a burjánzása. Az utcai nyüzsgést vágtatva hajtó lovaskocsik, tűzoltók, kóbor kutyák, elegáns ruhában sétáló alakok jelezték. Arad főterének már említett, Auerbach felvétele után közölt képét is elárasztják a legkülönfélébb foglalatosságot űző staffázsalakok.

A *Vasárnapi Ujságnak* a debreceni színház Gondy és Egey fényképe után készült, 1870-ben közölt képén a rajzoló, Haske, a kapunál álló, a fényképezőgépbe néző, merev, talán színészekből álló társaságot oldottan beszélgető csoporttá, s ezzel a képet mintegy pillanatképpé alakította – természetesen kivette az előtérbe benyúló, kerékvető faoszlopot is. A felvétel egyébként arra is jó példa, hogy bár a merev beállításokkal szemben érzékelhető a természetes, pillanatot megragadó kompozícióra, s ezzel az egyidejűség érzetének keltésére irányuló törekvés, az illusztráció mégsem feltétlenül – a gyakori újraközlések miatt sem – tükrözi az adott objektum aktuális állapotát. Gondy és Egey képe fametszetként való megjelenését megelőzően öt évvel, közvetlenül a színház megnyitásának idején, 1865 nyarán készülhetett. A fényképészpáros egy az 1868. évi dalárünnepre készített felvételén a színház előtt már nagy lombú gömbakácok állnak, míg a fenti, 1870-ben megjelent kép még kopár, közvetlenül az építkezés utáni állapotot mutat.[166]

Egy másik színház, az új, budapesti Népszínház képe látott napvilágot 1875-ben a *Vasárnapi Ujságban* Klösz fényképe után Elischer Lajos rajzában. Az illusztrációban jól felismerhető Klösz felvétele, melyen a hatalmas épületet roskatag, földszintes házak között áll, ám a rajzoló staffázsalakok tömegével,[167] az áhított, ideálisnak gondolt, jövőbeni, világvárosias hangulattal, pezsgő élettel vette körül. (21.a, 21.b kép) A nyomtatott kép tehát a fénykép által rögzített jelent jövővé alakította. Az általa ábrázolt ideális állapot az elérni kívánt cél, melyet fényképpel hitelesítve tett láthatóvá, valószerűvé, bizonyosságként jelenített meg.

Szöveg és kép

Magában álló illusztrációra nem akadunk a 19. század sajtójában. Magyarázatot nélkülöző, „önmagukért beszélő" képek a fotóriport 20. századi terjedésével jelentek meg. Kép és szöveg viszonyának egybevetése tehát alapvető jelentőséggel bír a képi források kiaknázásban. A képekhez kapcsolódó ekphratikus leírások és képaláírások egyaránt gondos elemzést igényelnek és érdemelnek. Abból fakadóan, hogy az illusztrációk előállítása nem kevés költséggel járt, a lapok gondosan archiválták a fametszetek blokkjait. Vahot 1855-ben bejelentette olvasóinak, hogy a „Nagy Világ képekben című vállalatát megszünteti, s dolgozatait, s hazai tárgyú képeit" a *Budapesti Viszhang* című „közhasznú és mulattató" újságba viszi át.[168] A blokkok értékét és az archiválás alaposságát mutatja,

166 Vasárnapi Ujság 17. (1870) 7. sz. február 13. 84.; MNM TF ltsz.: 79-2914 Tkcs, MNM TF ltsz.:79.2911 Tkcs

167 Vasárnapi Ujság 22. (1875) 51. sz. december 19. 812.; Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeum ltsz.: 52.56.5.

168 Budapesti hírcsengetyű. A Nagy Világ képekben... Budapesti Viszhang 5. (1856) 1. sz. január 3. 10.

hogy a *Magyar rajzolóművészek* című, 1930-ban megjelent kötethez fel tudták használni a Landerer és Heckenast nyomda 1860-as évekbeli dúcait is.[169] A képek térbeli – egyes lapok, sőt, országok közötti – és időbeli vándorlása óvatossá kell, hogy tegye a történészt a hozzájuk fűződő szöveges információk elfogadását illetően.

Egy-egy nem kevés munkával és költséggel készült, nyomtatásra kész kép vándorolt a lapok között, s keletkezéséhez képest évek, sőt évtizedek múlva is felbukkanhatott. Vörösmarty Tiedge fényképe után készült portréja az első közlés után még sokszor feltűnt, például 1866-ban a *Képes Ujságban*.[170] Kecskemét Varsányi fényképének felhasználásával készült látképe három évvel a *Magyarország és Erdély képekben* kiadványban való megjelenése után, 1856-ban tűnt fel a *Budapesti Viszhangban*.[171] Maga a metszetek alapjául szolgáló fénykép is új életre kelhetett akár negyed évszázad múltán is egy másik illusztrátor munkájában. Varsányi János egri székesegyházról és líceumról készült, a *Magyarország és népei eredeti képekben* című műben 1846-ban már megjelent, Rohn által feldolgozott fotográfiáját 1868-ban a *Vasárnapi Ujság* újra fába metszette a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók XIII., Egerben tartott nagygyűlésének illusztrálására.[172] Azt, hogy ez esetben a fénykép újbóli felhasználásáról van szó bizonyítja, hogy a két kiadványban megjelent képeken nem azonosak a staffázsalakok.

Figyelemreméltó Henry Peach Robinson *Fading away* (*Távozóban*) című, 1858-ban keletkezett, korában nagy port kavart, öt negatív összemásolásával alkotott kombinációs képének sorsa. A fénykép egy haldokló fiatal lányt ábrázol, s a viktoriánus Anglia közönsége felháborítónak találta a – szentimentális ízlésnek amúgy éppen megfelelő – témának fotografikusan naturalista ábrázolását. A képet a *Magyarország és a Nagyvilág* 1870-ben festményként közölte, *Javulófélben* címmel.[173] Kérdés, vajon a reprodukciós folyamatban, vagy a kép esetleg nem közvetlen forrásból történt megszerzése során veszett-e el az információ az eredeti képről, netán a magyar lap, hasonlóan vélekedve, esetleg okulva az angliai fogadtatásából, óvakodott Robinson képzőművészet és fotográfia művészi egyenrangúságának bizonyítására készített képét mint fényképet közölni, s vállalni a komor tárgyat takaró címet? A mára a fotográfia művészi útkeresésének egyik emblematikus példájaként elhíresült kép fényképi mivoltától való megfosztása, és ellenkező előjelű közlése – megkérdőjelezve az önmagában való képi értelmezés lehetségességét – felhívja a figyelmet a verbalitás szerepére a képi jelentés olvasásában.

Gyakran csak a tágabb kontextusba helyezés ad kielégítő magyarázatot az illusztráció megjelenésére, a lap közlésével kapcsolatos céljára. A *Vasárnapi Ujság* 1860. évi 37. száma közölte a *Bírói pálca* átadása című, Schrecker Ignác felvétele után készült metszetet. A képmagyarázat így szól: „Hazánk némely vidékén szokásban van, hogy a községbirói hivatal jelképileg adatik át a lelépő biró által az újonnan megválasztottnak,

169 Jankó János: Az obsitos. Az egykori Landerer és Heckenast nyomda fadúc-raktárából. Az eredeti dúcról nyomva. Magyar rajzolóművészek i. m. 13.

170 Vörösmarty Mihály. Képes Ujság 2. (1866) 15. sz. május 1. 471–472.

171 Kecskemét város látképe. Budapesti Viszhang 5. (1856) 43. sz. október 23. 353.

172 Magyarföld és népei i. m. IV. 4. és 5. oldal közötti metszetlap és MNM TKCs ltsz.: T 240; Vasárnapi Ujság 15. (1868) 35. sz. augusztus 30. 417.

173 *-y.-s.*: Javulófélben. Magyarország és a Nagyvilág 6. (1870) 5. sz. január 30. 58.

oly módon, mint azt ide mellékelt rajzunk mutatja. Neveztetik e tény: birói pálcza átadásának s csak ezen formalitás megtörténte után léphet az uj biró hivatalába. Oly országban, mint a mienk, hol kegyelettel csüggünk az ősi szokásokon, ily külső formaságok megőrzése, melyek senkinek nem ártanak, igen kívánatos." Az etnográfiai szempontból látványosságot nélkülöző és festő hatással sem rendelkező kép akkor nyer határozott értelmet, ha szembesítjük a korabeli sajtó egyéb szöveges és képes közleményeivel. A lap néhány hónappal később megjelentette Barabás Miklós – eredetileg Prónay Gábor *Vázlatok Magyarhon népéletéből* című kötetében 1855-ben napvilágot látott – *A falusi tanács* című litográfiája után készült fametszetét is, melynek magyarázatában annak a reménynek adott hangot a cikk írója, hogy: „most majd újra rendezés alá kerülnek községi ügyeink" s „bízzunk az örök gondviselésben, hogy maholnap ismét magunk gazdái leszünk".[174] Képek és szövegek egyaránt a magyar közigazgatás helyreállítására irányuló várakozásokra hívják fel a mai olvasó figyelmét.

A műlapokat környezetükből kiragadva, egyedi műtárgyként őrzik a közgyűjtemények metszettárai. Egy részük valamely népszerű festmény litográfiai reprodukciója, más részük azonban – nevezzük így – „program-mű" volt. Akként értelmezhetjük két okból is: egyrészt mert a lapok által hirdetett történelmi sorozatok a nemzeti ellenállás képi gerjesztőiként foghatók fel, másrészt a történelmi köntös időnként kortárs eseményt takart. Előfordult, hogy népszerű színművek színpadképeit küldték a lapok olvasóiknak kőnyomatban, mint 1862-ben a *Napkelet*, mely arról értesített, hogy „Vizkeleti »Szép Ilon«-ból vett színpadi képét a jövő szám mellett veendik előfizetőink". Mátyás bevonulásának jelenete ez, a Szép Ilon című dalmű fénypontja, legpompásabb jelenete.[175] – fűzte hozzá később magyarázatként a szerkesztő.

Ezeknek a kortárs eseményeket megörökítő képeknek a történeti forrásértéke csak keletkezésük és fogadtatásuk körülményeinek tisztázása után tárul fel. Példa erre a Zrínyi esküjét ábrázoló műlap. A kép felirata: „Zrínyi esküje. Rohn Alajos litográfiája Vizkelety Béla festménye nyomán. A horvátországi, szlavóniai és határőrvidéki szűkölködők felsegéllésére. Kiadták Bulyovszky Gyula és Pompéry János, 1860."[176] A kép a művészettörténeti irodalomban mint a „történeti ábrázolatok" egy példája – s nem is kiemelésre méltó példája – szerepel.[177] A kép szövegéből nem derül ki, hogy a mű nem egy, a korban rendkívül népszerű történeti téma aktuális értelmezése, nem a művészi fantázia szüleménye, és annak jótékony célú sokszorosítása, hanem egy frissen lezajlott, nagy hatású esemény, a horvátországi éhínség áldozatainak megsegítésére az arisztokrácia által a Nemzeti Színházban rendezett jótékonysági rendezvény emlékét őrzi. A képen látható szereplők nagy része név szerint is azonosítható. Sajtóvisszhangját feltárva a kép egy a jótékonyságon messze túlmutató, politikai demonstráció nyoma. A politikai motivációk vizsgálata nem tartozik a mostani témához, a nagy sike-

174 A falusi tanács a korábbi időkben. Vasárnapi Ujság 7. (1860) 51. sz. december 16. 620–621. 620.

175 Napkelet 5. (1862) 6. sz. február 9. oldalszám nélkül [98.]; Műmelléklet a Napkelet 8-dik számához. Napkelet 5. (1862) 8. sz. február 23. oldalszám nélkül [130.]

176 A témával kapcsolatban l. *Tomsics E.* Fotográfiák a hon oltárán. i. m. 120–133.

177 L. *Basics Beatrix:* A magyar történelemábrázolás problémái (1848–1867). Folia Historica 10. (1981) 45–73.

Képek a pusztáról: I. A csikós. – (Gondy és Egey fényképe után Jankó.)

22. kép
Csikós, 1870. Jankó János rajza Gondy és Egey fényképe után
Rusz Károly fametszete, Vasárnapi Ujság

rű műlap azonban felvet olyan kérdéseket, melyek óvatosságra inthetnek más, hasonló képek elemzésekor, illusztrációként történő használatakor. Bármekkora is az ikonográfiai hasonlóság az azonos témát feldolgozó képzőművészeti alkotásokkal, még az a kérdés is felmerül, mennyire, és milyen szempontból tekinthető egyáltalán e litográfia a történeti festészet egyik példájának? A kőrajz alapjául szolgáló festmény bizonyára valóban Vizkelety Béla műve lehet, magát az élőképet azonban Festetics Béla gróf rendezte, a kompozíció tehát az ő érdeme, olyannyira, hogy az olvasók által reklamált műlap késésének egyik okaként a szerkesztők azt hozták föl, hogy a rendező még igazított a litográfusnál megtekintett képen.[178] Az élőképről a *Képes Ujság* is közölt illusztrációt, majd azt műlapként is kiadta. E kép és Vizkelety műve megdöbbentő kompozíciós hasonlóságot mutat, ami szintén azonos kézre, s nem a rajzolóként, festőként feltüntetett művészekére, hanem az élőkép rendezőjére utal. Feltehetjük azonban azt a kérdést is, vajon Festetics Béla menynyire vette igénybe képzőművészek segítségét az élőkép beállításában.

A képi világ szövevényes összefüggésrendszerének illusztrálására megemlíthető, hogy a jótékonysági rendezvény, melynek vizuális emléke Vizkelety *Zrínyi esküje* című litográfiája, a horvát közgyűjteményekben esetleg fellelhető, 1860-ból származó magyar divatképek származásának magyarázatához is támpontul szolgálhat. Egy újsághír tanúsága szerint ugyanis Zágrábban – a magyar jótékonyság kiváltotta lelkesültség hatására – sok magyar divatképet rendeltek, hogy „az ottani viseletet, mely a miénkhez egyébkint is nagyon hasolít, egészen a magyar viselethez idomítsák".[179]

178 Irodalom és művészet. (A „Zrínyi esküje" című műlap tárgyában). Vasárnapi Ujság 7. (1860) 22. sz. május 27. 260.

179 Mi ujság? (Zágrábba sok magyar divatképet). Vasárnapi Ujság 7. (1860) 18. sz. április 29. 215.

23.a kép
Faáruló székely, 1869. Jankó János rajza Orbán Balázs felvétele után Pollak Zsigmond fametszete, Vasárnapi Ujság

23.b kép
Faáruló székely, 1860-as évek. Orbán Balázs felvétele, Reprodukció

Peter Burke figyelmeztet arra, hogy a történésznek ügyelnie kell a képek esetleges szimbolikus használatára, szatirikus tónusára, másrészt az idealizáció – és tegyük még hozzá – a sztereotípiák jelentkezésének lehetőségére. Az 1860-as évek lapjaiban megjelent – magyar vonatkozású – illusztrációk legnagyobb része portré, veduta vagy etnográfiai ábrázolás volt, s közös jellemzőjük a nemzeti tematika uralkodása, ami leginkább a két utóbbi, vagyis a sztereotípiák keletkezését, és az idealizáció gyakori megnyilvánulását hozta magával. Mindkettő tetten éréséhez a képek tömeges feltárása, valamint kép és szöveg egymáshoz való viszonyának vizsgálata szükséges.

Vegyünk egy-két példát a néprajzi ábrázolások köréből.[180] A tudomány mindenhatóságába és a fejlődésbe vetett hit, a modernitás ünneplése mellett gyakran kapott hangot a sajtóban a romantika eltűnése miatt érzett nosztalgia. Egy cigánylány képe kapcsán írta 1865-ben a *Hazánk s a Külföld*: „polgárosulásunk minden lépten nyomon egy-egy eredeti vonást vagy alakot töröl ki népéletünkből."[181] Gondy és Egey világkiállítást járt csikós alakja azonban „ma is eredeti alak. Távol a vanyiga korcsosodástól, megtartotta saját jellegét, s kor és körülmények által nem hagyta azt élő szobráról levakartatni. Válla mint két üllő, dereka mint fatörzs, két csipeje mint egy szirt két kiálló foka, térdei mint gépcsavarok, két karja, mint két öntött vasdarab arca ma is méltóságot fejez ki, s annak a magyar bölcsnek, aki azt mondta, hogy »azért becsüli az angolt, mert az minden más nemzetbelit lenéz«, – nem ajánlhatok jobbat, mint, hogy tanulmányozza a csikós önérzetes arcát."[182] (22. kép)

A magyar nép jellemzésére a leghálásabb figuraként a nomád életet élő, tehát a magyar önreflexió egyik állandó vonását képező szabadságszeretet megtestesítő pásztornép kínálkozott. A juhász: „Békés honpolgár. ...Ítélkező és emlékező tehetsége rengeteg. ...És van neki, ami a legfőbb: költészete. ...s aki azt hiszi, erő és művészet egymással össze nem férnek, tekintse meg jól e hosszú fürtű bundába mélyedt atlétát, aztán hallgassa meg furulyázását, és be fogja látni, hogy csalódott."[183] A Gondy és Egey fényképe után készült, nyugalmat, bölcsességet, erőt árasztó, a puszta fölé magasodó alak tökéletes összhangban áll a szöveges jellemzéssel. A *Képes Ujság* 1859-ben, Van der Venne rajza után készült képét magyarázó cikkében a nemzeti reprezentáció a magyarság táji metaforájában, a pusztában, s annak „fiában" jelenik meg. Vajda László szerint a „puszta fia" elnevezés egyet jelentett a betyárral, s a büszke tekintetű, tisztaarcú férfi kezében tartott puska arra enged következtetni, hogy bár törvényen kívülivel, de nem bűnözővel, hanem – mint a betyárábrázolásokról Vajda megállapítja – a szabadságharc miatt bujdosóval van dolgunk. Megerősít ebben a vélekedésben a képhez tartozó szöveg, sőt a kép kiemelt, duplaoldalas elhelyezése is: „Ha lerajzoltatnánk minden bűnt, mit a világon elkövetnek, s a hozzájuk szükséges alakokat előrángatnánk a nagyvárosok zugaiból, s a mindenféle vézna pofa közé odaállítanánk a puszták Fiát, mint képünkön lerajzolva látjuk; maga Lavater is azt kérdené: miképp keveredett ennyi gaz közé ez a *böcsületes*

180 A témában l. *Révész Emese*: A népéletkép szerepe a nemzeti jellem kidolgozásában az 1850–1870 közötti hazai sajtóillusztráció példáján. Ars Hungarica 32. (2004) 275–322.

181 A cigányleány. Hazánk s a Külföld 1. (1865) 28. sz. július 9. 441–442. Rusz Károly metszete.

182 *Kg.*: Képek a pusztáról. A csikós. Vasárnapi Ujság 17. (1870) 1. sz. január 2. 3–4. 3.

183 *Kg.*: Képek a pusztáról. A juhász. Vasárnapi Ujság 17. (1870) 7. sz. február 13. 86., a kép 84.

ember?"[184] A nyalka, nemes tartású lova mellett pipázó alak így mindjárt a szabadság megtestesítőjévé válhatott a szabadságharc minden vizuális emlékétől eltiltott újságolvasó és képgyűjtő kezében. Van der Venne rajzát különböző formátumban fényképeken is meg lehetett szerezni.[185]

Egy Orbán Balázs *Székelyföld leírása* című műve számára készült felvételt magyarázva – melyet Jankó János átrajzolása után Pollak metszett fára – a *Vasárnapi Ujság* dicséri a székelyt, hogy: „mennyi minden foglalkozáshoz ért ... és mily sokféle forrásból szerzi szükségleteit." A faárusítás leírásának derűs, szinte humorisztikus volta a mai napig élő székely viccek atmoszféráját idézi, s a cikkíró, Réthi Lajos magának a képnek is határozattan ilyen anekdotázó tónust tulajdonít: „Megbocsásson atyámfia, aki oly kedélyesen alkudozik szekere mellett azzal az asszonnyal..."[186] – írja. (23.a, 23.b kép) A *Képek a hazai népéletből* című sorozatban megjelent, Jankó János által – minden bizonnyal fénykép után – rajzolt, *Keresetre induló székely fiú* című képhez fűződő magyarázat a székelyek önérzetes és dolgos természetét hangsúlyozza: „Arcára önérzetes komolyságot von az a tudat, hogy most már nevelő nélkül, maga intézi dolgát." „Munkakedv és munkaerő" – folytatódik az idézet – „a legbiztosabb tőkék napjainkban. Ezért hiszem, hogy a székely népre még szebb jövő vár, mint múltja volt."[187]

A vizuális jellemzés helyett gyakran pusztán a szöveg írja le az ábrázolt nemzetiség karakterét. A *Vasárnapi Ujság* egy 1866-ban megjelent – fénykép utáni – metszete merev, karakter nélküli csoportképbe rendezve mutat be egy dobsinai családot. A fametszet szövege a magyar nyelvi közösség részévé avatja a dobsinai népet, mely „jellemét illetőleg vallásos, csendes, munkás és jó erkölcsű; ritka eset, hogy dobsinai ember a megyei börtönbe kerüljön; lopás, vagy szándékos csalás alig fordul elő, – de legszebb és legbecsesebb tulajdonsága e népnek, a hazához, s kiválólag a magyar elemhez való odaadó ragaszkodása. A nép nyelve a német, de a fiatalság érti és nagy részben beszéli a magyar nyelvet is, – a műveltebb rend nyilvános társalgási nyelve a magyar. A népviselet, mint mellékelt kép mutatja, magyaros jellemű..."[188]

A népi alakok egyrészt egy ideális világ, az elveszőben lévő paradicsom megtestesítőiként, másrészt a hagyományosan pittoreszknek minősülő látvány fogyatkozása feletti szomorúság miatt, harmadrészt a magyar szupremácia képi kifejeződéseként ideális formát öltenek. Az 1850–60-as években a magyar sajtóban megjelent etnográfiai fényképek, s azok szöveges konnotációi azt mutatják, hogy a fényképek illusztrációként megjelenve nem egyszerűen a képi valóságot adják vissza, hanem részben általános véleményt közvetítenek, részben a nemzeti gondolkodás talajában gyökerező politikai el-

---

184 *Vas Gereben*: A puszták fia. Képes Ujság 1. (1859) 8. sz. szeptember 11. 86., a kép 90–91.

185 Magángyűjtemény

186 *Réthi Lajos*: Képek a hazai népéletből. Faáruló székely. Vasárnapi Ujság 16. (1869) 22. sz. május 30. 297–298.; A megjelent kép fotográfiai eredetije nálunk egyelőre nem ismert, csak változatai, viszont a fametszet bizonyítéka annak, hogy létezett egy ilyen beállítás is.

187 *Réthi Lajos*: Képek a hazai népéletből. XI. Keresetre induló székely fiú. Vasárnapi Ujság 15. (1868) 49. sz. december 6. 588–589.

188 *Dobay Vilmos*: Gömör megyei vázlatok. IV. Dobsina bányaváros. Vasárnapi Ujság 13. (1866) 31. sz. augusztus 5. 371–372. 372.

képzelés képi-szöveges megfogalmazásai. Az etnográfiai illusztrációk s azok szöveges magyarázatai így bőséges táplálékkal kecsegtetnek egyrészt a történettudomány a *másik*, a *mások* iránt az utóbbi időben ébredt éhségének kielégítésére, másrészt bepillantást engednek a fénykép illusztrációvá válásának mechanizmusába.

Konklúzió

Az 1850–60-as években a fotográfia színre lépése és a sokszorosítási technikában bekövetkezett változások alapvetően változtatták meg a tömegek vizuális tapasztalatát. Kiszélesítették a képi világ termékeihez való hozzáférés lehetőségeit, s a gyors, az eseményekkel egyre inkább lépést tartó képes tájékoztatás közös vizuális élmények születéséhez vezetett, és közös képi tapasztalat és emlékezet formálódásának lehetőségét hozta magával. A sajtóban uralkodó, képekben is testet öltött nemzeti tematika hatásának érvényesülésében és a környező világról szerzett ismeretek formálódásában fontos szerepet játszott a fénykép, mely a képi információhoz a realizmus, majd egyre inkább a hitelesség erejét adta.

A nyomtatott képek tulajdonságait alapvetően határozták meg a reprodukálás és a sokszorosítás okozta kényszerűségek, ami a képzőművészeti művek grafikai és fényképi úton – és mivel az 1860-as években tömegessé váltak a fotográfiai eredetű illusztrációk –, a fényképek grafikai úton való sokszorosításának élményét hozta. Az iránt mutatkozó növekvő igény következtében a képek állandó vándorlásban voltak, számtalan formában, minőségben és közegben bukkantak fel. Művészeti reprodukciók jelentek meg a sajtóban, ugyanakkor a képek kitörtek a lapok oldalai közül és művészeti produktumnak kijáró bánásmódban részesültek.

A korszakban a fénykép önmagában nem illusztráció, jelentését is befolyásoló körülmények hatására válik azzá. A nyomtatott megjelenéshez szükséges közvetítő fázisok, a képeknek a magas előállítási költségből következő gyakori újrahasznosítása, a hagyományból és a közönség elvárásából fakadó értelmezés szükségessége változásokat idézhetett elő az eredeti, fotográfia útján született kép jelentésében. Ezeknek a változásoknak a szem előtt tartása, felderítése szükséges ahhoz, hogy közelebb jussunk az eredeti képi jelentéshez, ugyanakkor a fotográfiai nyersanyagon végrehajtott változtatásokból jelentős mentalitástörténeti tudás halmozható fel. A képek üzenetének kibontásához a nyomtatott képek esetében változataik egész bonyolult hálózatát kell felfedezni. A képek szabad felhasználásból következő „vándorlásának" és metamorfózisának feltérképezése előfeltétele a százötven évvel ezelőtti képi világ rekonstruálásának. A vizuális kultúra elemeinek komparatív vizsgálata és a verbálisan és képekben kifejeződő tapasztalat egymás mellé rendelése pedig bővíti az adott kor mentális világáról alkotható képet.

Megállapításaimat, melyek, bár a képek széleskörű vizsgálatán alapulnak nem előzte meg a korszak sajtójában megjelent képeknek a teljes feltárása. Úgy vélem, mégis illusztrálják a nyomtatott képek vizsgálatában rejlő lehetőségeket és nehézségeket is.

CONTRIBUTIONS TO THE CRITIQUE OF SOURCES IN RELATION OF THE PRESS ILLUSTRATIONS OF THE 1850–60S

Summary

In the 1850s and 1860s the advent of photography and the transformations of the technologies of multiplication brought about a fundamental change of visual experience on a massive scale. Access to the products of the world of images became broadened, and a regular supply of visual information keeping pace with events led to the rise of shared visual experiences, and created the possibility of the formation of a shared visual memory culture.

The character of printed images was strongly determined by constraints arising from reproduction and multiplication practices. As images were in permanent demand, they were constantly on the move, and appeared and reappeared in countless forms, contexts and qualities. Reproductions of art works were published in the press, but images also tended to burst free from the confines of papers and were recognized as independent artistic creations.

In this period, photography itself was not mere illustration, but became such under the impact of circumstances also influencing its meaning. The intermediate phases necessary to prepare publication in print, the frequent re-use of pictures because of the high production costs, and the need for interpretation arising from tradition and the expectations of the audience, could all result in changes in the original meaning of the images created by photography. It is imperative to contemplate and understand these changes, and to explore the whole intricate network of variants of printed images, in order to penetrate that original meaning; mapping the migration and metamorphosis of images (a consequence of free access to them) is a precondition of reconstructing the visual universe of the past. The comparative study of the elements of visual culture through the juxtaposition of verbally and visually expressed experience enhances our understanding of the mental world of the age.

Kemenczei Ágota

A PESTI RÉGISÉGKERESKEDÉSEK KAPCSOLATAI A NEMZETI MÚZEUMMAL A DUALIZMUS KORÁBAN

A Nemzeti Múzeum az Osztrák–Magyar Monarchia idején rendszeres kapcsolatokat ápolt több Pesten működő régiségüzlettel, amelyektől nagy számban vásárolt régészeti, történeti emlékeket, műtárgyakat. A legjelentősebb műkereskedő cég az Egger testvérek tulajdonában volt. A Nemzeti Múzeum és ennek a cégnek kapcsolataival egy korábbi cikkben foglalkoztunk,[1] míg a múzeumi gyűjteményt jelentősen gyarapító többi pesti régiségkereskedést az alábbiakban ismertetjük.

A pesti régiségkereskedők közül **Wisinger Mór** a magyar ötvösművészet kiemelkedő alkotói közé tartozott. Üzlete az 1880-as évek végétől a pesti belvárosban, a Hatvani utca 18., majd a Kossuth Lajos utca 15. alatt volt.[2] A századforduló után a Kristóf tér 2-ben működött ötvösműhelye. Tagja volt a Magyar Iparművészeti Társulatnak, majd a magyar arany- és ezüstművesek, ékszerészek ipartestületének elöljárósági tagja, és budapesti igazgatóságának tagja lett.[3] Ötvösmunkáiért több ízben kapott kitüntetést.[4] Munkásságát Mihalik Sándor művészettörténész – 1946–1965 között a Nemzeti Múzeum főigazgató helyettese – a következőképen jellemezte: „Újra felragyogtak a XVI–XVII. századi régi zománcok színei és remekei a magyar férfiak és nők öltözékein, eredetiekben, avagy különösen a Wisinger Mór által készített darabokon. Ő maga ipari vonalon kitanult ötvös volt, de valójában magas művészi érzékkel bíró olyan kereskedő, aki nagyvonalúan tudta a művészetet a kereskedelem ágazataiba bevezetni. Erdélyi zománcos művei óriási sikert arattak, s a XVI–XVII századi példák nyomán készült ékszerei annyira megtévesztőek, hogy számos nyugat-európai múzeum tévesen még ma is többet őriz belőlük eredeti darabként."[5] Leginkább ismert ötvösműve a millenniumra készített, s az ezredéves kiállításon bemu-

1 *Kemenczei Ágota*: Az Egger műkereskedés és kapcsolata a Nemzeti Múzeummal a dualizmus korában. Folia Historica 27. (2010–2011) 99–116.

2 *Mezei Antal*: Budapesti általános czim és lakjegyzék, 1889–1890. Bp., 1889. 597.

3 Művészi Ipar 7. (1892) 12.; U. o. 8. (1893) 16.; U. o. 9. (1894) 16.; Magyar Iparművészet 2. (1899) 6. sz. XXIX.; *Pilisi Pilisy István*: A budapesti arany ezüstművesek, ékszerészek, aranyverők és óratok készítők ipartestületének XXV éves története. Bp., 1912. 206.

4 Párizsi kiállítás alkalmával miniszteri dicséret: Magyar Iparművészet 4. (1901) 3. sz. 131.; kiállítási ezüstérem: Magyar Iparművészet 3. (1900) 6. sz. 357.; 1904 évi St. Louise-i kiállítás ezüstérme: Magyar Iparművészet 7. (1904) 6. sz. 320.; Pécsi kiállítás aranyérme: Magyar Iparművészet 10. (1907) 6. sz. 300.; Pécsi országos kiállítás kiállítási aranyérme: Hazai krónika. Kitüntetések. Művészet 7. (1908) 1. sz. 64–65. 64.

5 *Mihalik Sándor*: Magyar zománcművészeti törekvések. Művészettörténeti Értesítő 12. (1963) 1. sz. 1–9. 2.

tatott díszpajzs.[6] Az ezer év magyar történelmének tíz főbb eseményét ábrázoló vörösréz, ezüstözött galvanoplasztikát a Budapesti Történeti Múzeum őrzi.[7]

Ugyancsak kiemelkedő ötvösművek a kolozsvári egyetem rektorának, dékánjainak jogarát (pedum) vivő pedellusok díszbotjai, amelyeket Nádler Róbert festőművész tervei alapján Wisinger Mór kivitelezett. Ezek készítésére az uralkodó, Ferenc József, a millennium emlékére 5000 Ft-ot adományozott a kolozsvári egyetemnek. A nagyobbik rektori és a négy kisebb dékáni díszbot, pedum, tetején Szent István koronájának kicsinyített másával díszített gömb áll. A gömbdísz anyaga aranyozott ezüst, a nyél paliszander fából készült, s ezüst gyűrűk tagolják.[8] A kolozsvári egyetemmel együtt az első világháború után a díszbotok a Szegedi Tudományegyetemre, majd onnan a második világháború után a Nemzeti Múzeumba kerültek. Jelenleg a Nemzeti Múzeum történeti kiállításán láthatók.[9]

Wisinger Mór nevezetes ötvösművei sorában megemlítendők még Erzsébet magyar királyné díszruhájához készített gyöngyös boglárok, párta és főkötő, valamint a magyar iparművészet oroszországi tárlatán bemutatott négy zománcos csat.[10] Az 1900. évi párizsi világkiállításon díjat nyert ékszerek Székely Árpád és Hirschler Móric tervei után készültek. Az egykori méltatás szerint ezeken a régi motívumok eredeti módon vannak összefogva az úgynevezett modern vonalakkal.[11]

A Nemzeti Múzeum Régiségtára 1893-ban három, Hódmezővásárhelyen előkerült bronzkori aranyékszert vásárolt Wisinger Mórtól.[12] A római korból származik egy, az erdélyi Csucsán (Ciucea, Románia) előkerült feliratos aranygyűrű.[13] A megszerzett aranytárgyak között népvándorlás kori, hun és avar leletek is voltak.[14] Vett értékes középkori

---

6 Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye. VIII. Szerk.: Matlekovits Sándor–Szterényi József. Bp., 1898. 26.

7 *Lichner, Magda*: The Reception of Electroplates in Hungary I. Electroplates in the Collection of the Museum of Applied Arts 1873–1884. Ars Decorativa 24. (2006) 97–122. 114., képe: 124. 13. kép; *Pandur Ildikó*: Díszpajzs a magyar millennium emlékére. In: Történelem – Kép. Szemelvények a múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon. Szerk.: Mikó Árpád–Simkó Katalin. Bp., 2000. 628.

8 Különfélék. A kolozsvári egyetem díszjelvényei. Erdélyi Múzeum 13. (1896) 5. sz. 237.; *Gaal György*: Egyetem a Farkas utcában. A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem előzményei, korszakai és vonzatai. Kolozsvár, 2002. 62.

9 A Magyar Nemzeti Múzeum történeti kiállításának vezetője. 3. XVIII–XIX század. Főszerk.: Kovács Tibor. Bp., 1996. 89. 62. kép.

10 *Radisics Jenő*: A magyar iparművészet Oroszországban. Magyar Iparművészet 3. (1900) 1–2. sz. 32–40. 35.

11 *Diner-Dénes József*: A karácsonyi kiállítás. Magyar Iparművészet 3. (1900) 1–2. sz. 1–23. 20.

12 *Mozsolics, Amália*: Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Bp., 1973. 196.

13 *Tóth, Endre*: Römische Gold- und Silbergegenstände mit Inschriften im Ungarischen Nationalmuseum. Goldringe. Folia Archaeologica 30. (1979) 157–184. 160. 3. kép 7.

14 Hunkori aranycsatok: *Bóna István*: A hunok és nagykirályaik. Bp., 1993. 256–257. 93/6.8, 26. t.; Avar arany fülbevalók, függő: *Garam, Éva*: Katalog der awarenzeitlichen Goldgegenstände und der Fundstücke aus den Fürstengräbern im Ungarischen Nationalmuseum. (Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Seria Archaeologica I.) Bp., 1993. 67., kép: 127. 2. t. 6; 53., kép: 128. 3. t. 1–3; 72., kép: 160. 35. t. 7.

1. kép
Aranyozott ezüst kehely. Vétel Wisinger Mórtól (Fotó: Dabasi András)

műtárgyakat is a Régiségtár Wisinger Mór régiségkereskedésétől. Ilyen egy 17. századi aranyozott ezüst kehely, (1. kép) egy 11. századi törvénybeidéző bronzpecsét, egy 13. századi bronz szíjcsat, valamint egy 15. századi bronzmozsár.[15] Ezeken kívül még néhány őskori réz- és bronzlelettel is gyarapította Wisinger Mór a Nemzeti Múzeum régészeti gyűjteményét. A legértékesebb szerzemény a kelta kisplasztika híres alkotása, a Tolna megyei Bátán előkerült bronz vadkan szobrocska volt. Ez a Nemzeti Múzeum állandó régészeti kiállításán látható.[16]

Wisinger Mór 1893 után felhagyott a régiségkereskedéssel, csupán 1899-ben adott még el egy későbronzkori bronzkardot a Régiségtárnak. Ötvösművész munkássága ezután teljesedett ki, s a Kristóf téren lévő műhelyében ötvösmunkákat készített.

---

15 *H. Kolba, Judit*: Liturgische Goldschmiedearbeiten im Ungarischen Nationalmuseum. 14–17. Jahrhundert. (Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Series Mediaevalis et Moderna I.) Bp., 2004. 36. Kat. 21.; *Lovag, Zsuzsa*: Mittelalterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseums. (Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Seria Archaeologica III.) Bp., 1999. 84–85. Kat. 211, 90–91. Kat. 233.

16 A Magyar Nemzeti Múzeum régészeti kiállításának vezetője. Kr. e. 400000–Kr. u. 804. Főszerk.: Kovács Tibor. Bp., 2002. 81. 55. kép.

A Régiségtár számára Krausz néven adták el a legtöbb tárgyat a 19. század utolsó évtizedeiben. Ez a név a leltárkönyvekben három változatban fordul elő: Krausz Testvérek, Krausz Jakab és Krausz, utónév nélkül.

Krausz Testvérektől Ortvay Tivadar adata szerint 1874-ig 58 darab arany-, ezüst- és bronztárgyat szerzett a régiséggyűjtemény.[17] Az ez utáni időszakban már nem említik a Nemzeti Múzeum leltárnaplói a Krausz Testvéreket eladóként. Megtalálható viszont nevük azon kiváló ötvösök között, akik a 19. század utolsó évtizedeiben az erdélyi zománc megújításában szerepet játszottak.[18]

Krausz Jakab régiségkereskedése volt az, amely a legtovább – majd egy negyedszázadon át – állt kapcsolatban az Érem- és Régiségtárral. Vidéki ügynököket alkalmazott, akik révén sok régészeti leletet, régi pénzt, érmét tudott megszerezni, s a Nemzeti Múzeumnak továbbadni. Az eladóként utónév nélkül említett Krausz megnevezés ugyancsak Krausz Jakabhoz köthető. Nem csak kereskedő, hanem a műtárgyakat történeti jelentőségük alapján is értékelni tudó szakértő volt. Ezt tanúsítja az is, hogy részt vett az 1876-os, Budapesten rendezett nemzetközi antropológiai-régészeti kongresszuson, valamint rendszeres kapcsolatot ápolt Hampel Józseffel, a Nemzeti Múzeum Régiségtárának vezetőjével. Személyét az egyéb egykorú adatok közül még egy említi. A Fővárosi Levéltár egyik, 1898-ban kelt ügyiratában Krausz Jakab (VII. Stahly u. 1.) foglalkozása ékszerész és régiségkereskedő.[19]

1874-től 1900-ig 217 esetben adott el a Krausz régiségkereskedés különböző korú régészeti, történeti értékű tárgyakat. A legidősebbek ezek közül a rézkorból, a Kr. e. 4. évezred első feléből származnak. Az eladott tételek többségét a bronzkori, a Kr. e. 2. évezredből származó bronztárgy teszi ki. A bronzleleteken kívül 13 tételben őskori aranytárgyakat is vásárolt a Régiségtár Krausz Jakabtól. Ezeknek csaknem mindegyike a bronzkori aranyművesség emléke. Kivétel a késő vaskori, a Kr. e. 5–4. századi trák ötvösművészet szép alkotása, egy Békéscsabán előkerült hal alakú, bütyöksorokkal díszített arany díszlemez.[20] Az őskori leleteknél jóval kisebb számban vannak jelen a Krausz régiségkereskedéstől megszerzett tárgyak között a római kor emlékei. Kiemelhető közülük egy Békásmegyeren talált feliratos ezüst fibula.[21] A népvándorlás kori gyűjteményben is vannak ettől a régiségkereskedéstől vásárolt tárgyak. Ezekről (kilenc arany fülbevaló, kettő fülbevaló töredék, egy gyűrű, nyakperec, lemezboglár, fülönfüggő, fülönfüggő karikája) feltehető, hogy temetkezésekből kerültek a napvilágra.[22]

---

17 *Ortvay Tivadar*: A Magyar Nemzeti Múzeum érem- és régiség-gyűjteménye 1874-ben. Archaeologiai Közlemények 10. (1876) 1. sz. 83–133. 113.

18 *Marosi, Ernő*: Die ungarische Kunstgeschichte und die Wiener Schule 1846–1930. Ausstellung, Collegium Hungaricum Wien, September 1983. Bp., 1983. 120.

19 Budapest Főváros Levéltára VII.202 Kormos Béla közjegyző iratai 8. doboz 898. No. 1111.

20 *Mozsolics, A.* i. m. 193., 200.; A Magyar Nemzeti Múzeum őskori aranykincsei. Szerk: Kovács Tibor–Raczky Pál. Bp., 2000. 96. 55. kép, 126. Kat. 65.

21 *Tóth, Endre*: Römische Metallgegenstände mit Inschriften im Ungarischen Nationalmuseum: Instrumenta domestica. I. Folia Archaeologica 31. (1980) 131–154. 134., 135. 3. kép

22 *Garam, É.* i. m. 60., kép: 128. 3. t. 8–10; 66., kép: 156. 31. t. 2–4; 68., kép: 157. 32. t. 1–2; 70–71., kép: 159. 34. t. 5, 13–14; 73., kép: 161. 36. t. 2–3; 77., kép: 167. 42. t. 4; 87., kép: 171. 46. t. 3; 95., kép: 171. 46. t. 5.

A honfoglalás kori emlékanyag jelentős gyarapítása is Krausz Jakab nevéhez fűződik. A Tokaj környéki lelőhellyel, 1896-ban 18 tételben eladott leleteket Mesterházy Károly részletesen elemezte. Ezekben honfoglalás kori ezüst szíjveretek, kerek pitykék, bizánci eredetű 10. századi arany solidus pénzek, ezüst fülbevalók, valamint 11. századi „S"-végű ezüst hajkarikák, nagy ezüst fülbevalók vannak, amelyek a Tokaj környékén kiásott honfoglalás kori, árpád-kori temetkezésekből kerülhettek napvilágra. Külön együttest alkotnak a balkáni eredetű nagy ezüst fülbevalók. Ezeket feltehetőleg nem magyarországi lelőhelyen találták. A harmadik leletcsoportot két bronzkori, karikákból összefűzött aranylánc alkotja.[23] A korai magyar viselet jellegzetes ékszer típusának Nagybányán lelt egyik képviselőjét, egy „S"-végű hajkarikát 1887-ben vette meg a Nemzeti Múzeum. Különlegességét, egyediségét aranyból készült volta jelenti.[24]

Nem jelentős számban, de értékes, egyedi műtárgyakkal gyarapodott a Múzeum középkori gyűjteménye is. Ezek többsége bronzkereszt. Legidősebb darabjuk egy 12. századi aranyozott magyar körmeneti kereszt. Ugyancsak 12. századi egy Nagyváradról származó körmeneti kereszt, valamint egy aranyozott bronz kereszt része, egy korpusz. Szentföldi mestermunka egy kora középkori mellkereszt töredéke. Email berakás díszít három ötvösmunkát, egy oltárkeresztet, egy körmeneti kereszt hátlapját, valamint egy aranyozott bronz csüngőt.[25]

Krausz Jakab üzlete régi pénzekkel, érmekkel is kereskedett. A Nemzeti Múzeum tőle vásárolt meg a kiegyezést követő években egy nagyobb tétel szlavóniai dénárt, 1877-ben Árpád-házi érméket, II. Endre új obolusát, II. Imre, III. Béla ezüst dénárjait,[26] majd Róbert Károly korában veretett dénárt, I. (Szapolyai) János új aranyforintját.[27] Az 1887. év vétele volt a Stuhr–Lipót féle gyűjteményből 128 darab, addig az Éremtár gyűjteményéből hiányzó, többnyire Árpád kori pénz. Az 1892-ben megvett ritkaságok közé tartozik egy, a szerb nemzeti kongresszus által 1848-ban Karlócán kibocsájtott 10 forintos papírpénz és egy 1849-es, Kossuth Lajos és Szemere Bertalan aláírásával ellátott 10 forintos papírpénz.[28] (2. kép) Az utóbbi pénzjegy a hazai régi papírpénzek egyik legértékesebb darabja.

---

23 *Mesterházy Károly*: Az u. n. tokaji kincs reviziója. Folia Archaeologica 43. (1994) 193–239.

24 *Mesterházy Károly*: Köznépi ékszerek nemesfém változatai: arany S-végű hajkarikák. Alba Regia 20. (1983) 143–151. 144., 151. 1. ábra 15.

25 *Lovag, Zs.* i. m. 24. Kat. 9., 35–36. Kat. 51., 37. Kat. 54., 44–45. Kat. 72., 49–50. Kat. 91., 51–52. Kat. 97., 96. Kat. 260; *Lovag Zsuzsa*: Román kori körmeneti keresztjeink egy csoportjáról. Folia Archaeologica 28. (1977) 171–188. 177. 3. ábra, 183. 6. ábra

26 *Réthy László*: Kiadatlan magyar érmék a Nemzeti Múzeumban. Első közlemény. Archaeologiai Értesítő 6. (1886) 1. sz. 36–40. 38–39; *Pallos Lajos*: Az Éremtár. In: A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei. Szerk.: Pintér János. Bp., 2002. 223–275. 235.

27 *Réthy László*: Kiadatlan magyar érmék a Nemzeti Múzeumban. Második közlemény. Archaeologiai Értesítő 6. (1886) 2. sz. 143–147. 147. 20. szám; A Nemzeti Múzeum érem és régiséggyűjtemény gyarapodása 1886. augusztus végéig. Archaeologiai Értesítő 8. (1888) 1. sz. 94–96. 96.; *Pallos L.* i. m. 240.

28 *r–y*: A M. N. Múzeum éremtárának 1892. évi gyarapodása. Archaeologiai Értesítő 13. (1893) 2. sz. 181–185. 185.; *Pallos L.* i. m. 239. 13. kép.

2. kép
Kincstári utalvány, 1849. Vétel Krausz Jakabtól (Fotó: Kardos Judit)

Aránylag nagy számban adott el muzeális értékű tárgyakat 1872–1887 között a Nemzeti Múzeumnak **Lemberger Miksa** pesti régiségkereskedő. Az 1889-es budapesti címjegyzékben a régiségkereskedők között Lemberger Miksa (V. Harmincad u. 6.) neve szerepel.[29] A Régiségtár leltárkönyveiben a Lemberger név három változatban fordul elő: Lemberger Miksa régiségkereskedő, ékszerárus, Lemberger M. és Lemberger. Teljesen egyértelmű, hogy mindhárom név egy és ugyanazon személyre vonatkozik. Egy tanulmányban azonban Lemberger Mór miskolci ékszerészt nevezték meg régészeti leletek eladójaként.[30] Lemberger Mór név azonban másutt nem szerepel miskolci műtárgy árusként. Ezért ezt téves megnevezésnek minősíthetjük, amely Hampel Józsefnek arra az adatára vezethető vissza, hogy a bodrogkeresztúri későbronzkori bronzkincs egy részét az idevaló Lemberger M. közvetítésével egy miskolci rézművestől vették.[31] Az idevaló szó azonban ebben az összefüggésben Pestet jelentette. Ez alapján tehát nem állítható, hogy a Lemberger régiségkereskedés Miskolcon működött.

A Lemberger Miksától megszerzett aranyleletek különösen értékes őskori emlékeknek minősíthetők. Az egyik, a Nemzeti Múzeum őskori aranykincseit ismertető kötetben kiemelten szereplő kincsleletet, Sziszeken (Sisak, Horvátország) találták. Ez négy aranyhuzalból megformált nyakperecből áll, amelyek egyedülálló emlékei a későbronz-

29 *Mezei A.* i. m. 357.

30 *Bóna István*: A XIX. század nagy avar leletei. Tisicum. A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 1982–83. 81–160. 115., 132.

31 *Hampel József*: A n. muzeumi érem- és régiségtár 1881-ben (május–deczember). Archaeologiai Értesítő 1. (1881) 276–285. 279.

3. kép
Árpád kori arany karperec. Székesfehérvári királysír lelet. Vétel Lemberger Miksától (Fotó: Dabasi András)

kori aranyművességnek.[32] Ezeken kívül még egy őskori aranykincs és két aranytárgy van a Lemberger Miksa által eladott tárgyak között.[33] A megvásárolt őskori leletanyag két bronzkincset is tartalmaz.[34] A kevés római kori tárgy közül különösen értékes darab egy aranygyűrű gemmával.[35]

Kunmadarason kerültek a napvilágra azok a ritka szép aranyozott bronz szíjveretek, amelyek az avar kori ötvösség becses emlékei. A lóval együtt eltemetett férfi sírjából kiásott 16 példányt két részletben, 1884-ben vette meg Lemberger Miksától a Régiségtár.[36] Ezeknél idősebb korú egy, a Lemberger régiségkereskedéstől megkapott, 5. századi hun aranyfibula.[37]

Az Árpád-kori ötvösség emlékeinek a sorába tartozik az az arany karkötő, amely a székesfehérvári királysír leletek egyik szép darabja. (3. kép) Ezt még 1839-ben a püspöki

32 A Magyar Nemzeti Múzeum őskori aranykincsei i. m. 73. 41. kép, 125. Kat. 56.

33 Aranykincs Čepinből: *Makkay János*: Copper Age Gold Discs on the Territory of the later Pannonia Province. Communicationes Archeologicae Hungariae. Bp., 1985., 17. 6. kép; Magyarbród, aranyfibula: A Magyar Nemzeti Múzeum őskori aranykincsei i. m. 126. Kat. 68.; Kósd, huzalgyűrű: *Mozsolics, A.* i. m. 197. 107. t. 1.

34 Bodrogkeresztúr: Hampel, J. A N. múzeumi érem és régiségtár i. m. 279–282.; Pozsony vármegye: *Hampel József*: A bronzkor emlékei Magyarhonban 2. Bp., 1892. 199. 95–96. t.

35 *Gesztelyi, Tamás*: Antike Gemmen im Ungarischen Nationalmuseum. (Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Series Archaeologica III.) Bp., 2000. 53. Kat. 89.

36 *Bóna I.* A XIX. század i. m. 115–117.; *Garam, É.* i. m. 189–193. 64–68. t.

37 *Bóna I.* A hunok i. m. 259. Kat. 107/1.

4. kép
Ezüstlánc a brassói kincsből. Vétel Lemberger Miksától
(Fotó: Dabasi András)

bazilika udvarában vízvezeték ásása során találták. Feltehetőleg a gyermek III. László király (†1205) sírjának melléklete volt, más arany ékszerekkel együtt. Az utóbbiak a Nemzeti Múzeumba kerültek, de a karkötőt egy helyi lakos szerezte meg. Ezt évtizedekkel később Lemberger Miksa vásárolta meg, majd adta el 1885-ben a Régiségtárnak. A karkötőt rekeszzománcos korong és filigrán díszű négyzetes lapok alkotják. A sírlelet korát Lovag Zsuzsa a 12–13. század fordulójára, Kovács Éva a 12. század közepe–13. század eleje közötti időszakra tette.[38]

1878-ban vásárolt a Régiségtár egy 14. századi, ezüst ékszerekből, láncokból, függőből álló szép együttest, amely Brassóból (Braşov, Románia) származik.[39] (4. kép) Szintén középkori mestermunkákat képvisel egy l5 századi ezüstkehely, valamint két 13. századi bronz körmeneti kereszt korpusza, és egy 15. századi bronz gyertyatartó.[40] A Lemberger cégtől megvett néhány érme között a legértékesebb Batthyány Károly herceg 1768-as aranya.[41]

Az eddig ismertetett régiségkereskedésektől vásárolta a Nemzeti Múzeum a legtöbb, legértékesebb muzeális értékű emléket, éremanyagot. Ezeken kívül néhány másik, Pesten működő régiségkereskedő is adott el alkalomszerűen tárgyakat a múzeumnak. 1872–1886 között **Wolf József** neve, 1889–1897 között **Wolf Adolf** neve fordul elő eladóként a leltárkönyvekben. Egyes tételenként csak a vezetéknév szerepel. Az 1889-es budapesti címjegyzékben **Wolf Jenő**

38 [*Lovag Zsuzsa*: A székesfehérvári királysír.] In: Magyar Nemzeti Múzeum. Főszerk.: Fodor István. Bp., 1992. 50. 52. kép; *Kovács Éva*: Rekeszzománcos korong és filigráncsík darabjai karkötővé alakítva, miniatűr korona. In: Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Szerk.: Mikó Árpád–Takács Imre. Bp., 1994. 211–212. Kat. II-36.

39 *Zsámbéky Monika*: 14–15. századi magyarországi kincsleletek. Művészettörténeti Értesítő 32. (1983) 3. sz. 105–128. 126.; Gerelyes Ibolya: Az ötvösgyűjtemény. Kincsleletek. In: A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum i. m. 195–198. 196–197. 3–4. kép.

40 *H. Kolba, J.* i. m. 130. Kat. 16.; *Lovag, Zs.* Mittelalterliche Bronzegegenstände i. m. 46. Kat. 77.; 47. Kat. 82.; 71. Kat. 169–170.

41 *Pallos L.* i. m. 235.

5. kép
Ezüst kehely. Vétel Kohn Simontól (Fotó: Dabasi András)

régiségkereskedése van feltüntetve (IV. Károly krt. 8.).[42] Arra vonatkozólag nincs adat, hogy az azonos vezetéknevek, de különböző utónevek azonos családi üzlet, vagy különböző kereskedések tulajdonosait jelölik. Ortvay Tivadar 1876-ban megjelent cikke a Wolf céget említi meg, mint 111 darab agyag, bronz, üvegtárgy eladóját.[43] Majláth Béla az 1886-os történeti kiállításról írt beszámolójában az Egger és Társa és Wolf József régiségkereskedőknek mondott köszönetet azért, hogy a kiállításra átengedtek 17. századi tárgyakat.[44] A Wolf cégtől 25 év alatt közel harminc esetben vett különböző korú tárgyakat, érméket a Nemzeti Múzeum. Közöttük van néhány rézkori, bronzkori eszköz, római kori ékszer. Különösen értékes emlékként egy avar arany csatot és egy avar

42 *Mezei A.* i. m. 597.

43 *Ortvay T.* i. m. 112.

44 *Majláth Béla*: A budapesti 1886-dik évi történelmi kiállításról. Magyar Könyvszemle 11. (1886) 94–106. 103.

6. kép
Aranyozott talpas ezüstkereszt. Vétel László Fülöptől (Fotó: Dabasi András)

aranygyűrűt lehet megemlíteni.[45] A megvásárolt tárgyak között van még egy, a Csanád megyei Nagylakon előkerült 15. századi csontöv,[46] valamint több régi pénz, érme.[47]

Redlich Ármin belvárosi, Dorottya utcai régiségüzletéből vásárolt műtárgyakkal is gyarapodott a Régiségtár gyűjteménye. 1877-ben egy Marosvásárhelyen előkerült

45 *Garam, É.* i. m. 76., kép: 166. 41. t. 2; 109., kép: 165. 40. t. 4.

46 *G. Sándor Mária*: Középkori csontosövek a Magyar Nemzeti Múzeumból. Folia Archaeologica 11. (1959) 115–123. 115. XI. t. 1–7; *Tomka Gábor*: A késő középkori gyűjtemény. In: A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum i. m. 141–154. 142.

47 *Pallos L.* i. m. 235.

rézkori aranycsüngő, egy évvel később Gácson talált avar aranylánc, két fülbevaló, valamint egy ismeretlen lelőhelyű avar aranycsat megvétele történt meg.[48] Ugyancsak Redlich Ádámtól szerzett meg a Múzeum két antik gemmát.[49] Gyarapodott az éremgyűjtemény is Redlich Ármin révén.[50]

Az avar aranyművesség egyik remekművű alkotását, egy Dunapatajról származó, domborműves emberfejekkel ékesített mellboglár párt **Löwy Stern** adta el 1870-ben a Régiségtárnak.[51]

A középkori ötvösség több értékes alkotásának megszerzése az 1890-es években két pesti régiségkereskedő útján történt. A **Kohn Simontól** megvett több liturgikus ötvöstárgy[52] igen értékes darabja egy ezüst, aranyozott kehely. Ez a legszebb hólyagos díszű renaissance kelyhekhez tartozik Mátyás korából. (5. kép)

A **László (Löwy) Fülöp** által eladott liturgikus műtárgyak[53] közül különösen szép alkotás egy 15. század második feléből származó ezüst, aranyozott talpas kereszt, amelyet öntött, rátett szimbolikus motívumok díszítenek. (6. kép) Ugyancsak ő adott el egy népvándorlás kori arany gyöngyöt 1904-ben a Régiségtárnak.[54] László Fülöp személyére nincs adat, így a kortárs László Fülöp nevű ismert festőművésszel azonos neve véletlen egybeesés lehet.

Az 1910-es évektől a második világháborúig rendszeresen adott el értékes régészeti leleteket, műtárgyakat nem csak a Nemzeti Múzeumnak, hanem vidéki és külföldi múzeumoknak is **Mauthner László** műkereskedő. Cégének címe a belvárosi Eszterházy u. 24. (ma Puskin utca) volt. 1910-ben Szobról bronzkori és kelta sírleleteket, 1912-ben avar gyűrűt adott el a Régiségtárnak.[55] A következő évben Temesrékásról (Recaş, Románia) származó arany karperec megvétele történt meg ettől a műkereskedéstől.[56] A

---

48 *Bóna István*: Javarézkori aranyleleteinkről. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 18. (1986) 21–81. 48.; *Sz. Garam Éva*: VII. századi arany ékszerek a Nemzeti Múzeum gyűjteményében. Folia Archaeologica 31. (1980) 157–174. 169. 7. ábra 1–5.

49 *Gesztelyi, T.* i. m. 75. Kat. 227.; 82. Kat. 268.

50 *Hampel József*: A m. n. muzeum érem- és régiségosztályának gyarapodása a f. évi januárius hóban. Archaeologiai Értesítő r. f. 14. (1880) 81–91. 82., 91.

51 *Garam, É.* Katalog der awarenzeitlichen i. m. 61., kép: 151. 26. t. 1–3; [*Garam Éva*: Boglárpár.] In: Magyar Nemzeti Múzeum i. m. 42. 42. kép.

52 *H. Kolba, J.* i. m. kereszt: 78–79. Kat. 110.; kelyhek: 33–34. Kat. 14., 38. Kat. 19., 45. Kat. 34., 60. Kat. 67.; paténák: 63. Kat. 81., 64. Kat. 83.; monstrancia: 71. Kat. 100; serleg: 102. Kat. 158.

53 Gótikus talpas kereszt: *H. Kolba Judit*: Vésett gótikus tapas keresztjeink. Folia Archaeologica 31. (1980) 239–263. 259. 15. ábra.; *H. Kolba, J.* Liturgische Goldschmiedearbeiten i. m. kelyhek: 27. Kat. 2., 35–36. Kat. 20., 44–45. Kat. 33., 46–47. Kat. 38., 49. Kat. 46., 50–51. Kat. 49–50., 57. Kat. 60., paténa: 64. Kat. 84–85., talpas kereszt: 76–77. Kat. 110.

54 *Kiss, Attila*: Eine gepidische Goldperle aus dem drittel Viertel des 5. Jahrhunderts von Tiszaföldvár. Tisicum. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 9. (1996) 117–124. 118. 1. kép

55 *Garam, É.* Katalog der awarenzeitlichen i. m. 65. kép: 165. 40. t. 3; *Dinnyés István et al.*: Pest megye régészeti topográfiája. A szobi és váci járás. Bp., 1993. 336–337.; *Horváth A. János*: A szobi kelta temető. Folia Archaeologica 5. (1945) 60–65.

56 *Bleyer Izsó*: Temesvár-környéki leletekről. Archaeologiai Értesítő 26. (1906) 4. sz. 363–368. 367.

7. kép
Avar arany szíjvég. Vétel Mauthner Lászlónétól
(Fotó: Kardos Judit)

Mauthner régiségüzletből megszerzett jelentős emlékek közé tartoznak az 1924-ben és 1927-ben megvásárolt 5. századi germán ezüst fibulák Szabadbattyánról.[57] 1924-ben ajándékozott Mauthner László a Nemzeti Múzeumnak egy, az egykori óbudai királyi várból származó, a 13. századra keltezett kőfaragványt.[58] 1931-ben történt a Veszkényben kiásott langobard sírból előkerült lószerszám díszek közül az ezüstberakással díszített bronz zablakarikák és egy Vas megyei gót csat megvétele.[59] Janicsáry Sándor országgyűlési képviselőnek, korábban a Parlamenti Múzeumban őrzött, majd 1949-ben a Nemzeti Múzeumnak visszaadott szablyáját ugyancsak Mauthner László adta el. Erről a szép műtárgyról Temesváry Ferenc adott közre tanulmányt.[60] 1938-ban az Éremtárnak egy 131 darabot tartalmazó éremleletet ajándékozott Mauthner László.[61] 1985-ben Mauthner László özvegyétől vásárolta meg a múzeum az egykori gyűjtemény megmaradt tárgyait. Ezek között van két őskori bronzkincs, valamint egy granuláció díszes koraavar arany kisszíjvég.[62] (7. kép) Nevéhez azonban nem csak az eredeti régiségek kiterjedt kereskedelme kapcsolódik. Niklovits Károly éremgyűjtővel együtt vaskori leletek mintájára készíttetett aranycsészéket, aranylemezeket. Az aranycsészéket külföldön adták el, míg az aranylemezeket a szombathelyi múzeum eredetiként vásárolta meg.[63]

57 *Kiss, Attila*: Germanische Funde von Szabadbattyán aus dem 5. Jahrhundert. Alba Regia 18. (1980) 105–132. 123. 1. t.

58 *Havasi Krisztina*: Az óbudai királyi, utóbb királyné vár kőemlékei. Budapest Régiségei 40. (2006) 221–252. 222.

59 *Bóna István*: A középkor hajnala. A gepidák és a langobárdok a Kárpát-medencében. Bp., 1974. 105. 77. kép; *Garam Éva*: A népvándorlás kori gyűjtemény. In: A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum i. m. 71–91. 79.

60 *Temesváry Ferenc*: Janicsáry Sándor országgyűlési képviselő feliratos szablyája. Pápai Múzeumi Értesítő 3–4. (1992) 163–188.

61 *Pallos L.* i. m. 255.

62 *Kovács, Tibor*: A Bronze and an Iron Age Hoard from Kiskőszeg (Battina, Yugoslavia). Savaria 24/3. (1998–1999) 23–31. 23.; *Garam Éva*: A Mauthner gyűjtemény granuláció díszes koraavar kisszíjvége. Folia Archaeologica 39. (1988) 159–172. 159–160. 1. ábra.

63 *Mozsolics, Amália*: Fälschungen von prähistorischen Goldschalen und Schmuckgegenständen. Praehistorische Zeitschrift 49. (1974) 218–220.

Niklovits Károly (1886–1960) nyugalmazott postatiszt az első világáború után a korszak legjelentősebb magán éremgyűjteményét hozta létre. Széleskörű hazai és külföldi kapcsolatai révén, és árveréseken megszerzett antik, magyar és erdélyi, külföldi, valamint emlékérmékből álló, 40.192 darabot felölelő gyűjteményét halála után a Nemzeti Múzeum az örökösöktől vásárolta meg.[64] Az Éremtár munkatársai a gyűjtemény egyes darabjait szaktanulmányokban értékelték.[65]

A 19. század második felében nemcsak a Nemzeti Múzeum gyarapította gyűjteményeit a régiségkereskedők révén, hanem több magángyűjtemény is azoktól szerzett meg muzeális értékű tárgyakat. Ezek egy része később ajándék, vétel útján a Nemzeti Múzeumba került. A már említettek mellett az alábbiakban említjük meg ezeket, mivel a régiségkereskedelemről adnak képet.

Az 1860–70-es években **Schiefner János** több ízben adott el főleg régészeti leleteket, érméket a Régiségtárnak. Személyéről Rómer Flóris a következőket írta: „1864. jul. 10-én jelentette nálam Schiefner János úr, ki a régiségek gyűjtésével hosszú idő óta, kedvező eredménynyel foglalkozik, hogy Duna Földvár körül mintegy 80 fontnyi bronz-készlet találtatott."[66] Eszerint Schiefner János nem régiségkereskedő, hanem gyűjtő volt, aki alkalmanként gyűjteményéből adott el tárgyakat a Nemzeti Múzeumnak. 1874-ig Ortvay Tivadar adata szerint 90 darab őskori bronztárgyat vettek tőle.[67]

1874-ben a neves jogász, műgyűjtő, 1881–1896 között az Iparművészeti Múzeum főigazgatója, **Ráth György** megvált régészeti tárgyakból álló gyűjteményétől, s eladta azt a Nemzeti Múzeumnak. Az 1095 darab vételára 5000 akkori forint volt. A többségében őskori bronztárgyakat tartalmazó gyűjteményben bronz állatalakos, indadíszű avar övdíszek és középkori ékszerek is vannak. Ezeket pesti régiségkereskedőktől vásárolta meg a gyűjtő. Állítása szerint valamennyi darab magyarországi származású. Leírásukat Ortvay Tivadar adta közre.[68] Ráth György ezután nagy értékű műgyűjteményét főleg iparművészeti alkotásokkal, régi magyar könyvekkel, érmekkel gyarapította.[69] A Nemzeti Múzeum Éremtára Ráth György éremgyűjteményét az Iparművészeti Múzeumtól vette át.[70]

A 19. századi pesti régiségkereskedelem nem csak hazai, hanem külföldi gyűjtőkkel, múzeumokkal is kapcsolatban állt. Erről Hampel József közleményei adnak átfogó képet.[71]

---

64 *Pallos L.* i. m. 260.

65 *B. Sey Katalin–Gedai István*: Éremkincsek. Bp., 1972. 42.; *Sey Katalin*: Contemporary Roman counterfeit, coins in the Niklovits Collection. Római pénzek egykorú hamisítványai a Niklovits gyűjteményben. Folia Archaeologia 28. (1977) 91–103.; *Pallos Lajos*: Papetuum fidelitatis monumentum 1748. – A hűség örök emlékére. Egy XVIII. századi magyar vonatkozású katonai kitüntetés. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 9. (2007) 199–206.

66 *Rómer Flóris*: Magyar régészeti krónika. Archaeologiai Közlemények r. f. 4. (1864) 158–170. 165.

67 *Ortvay T.* i. m. 99–102.

68 Uo. 88–99.

69 Egy magyar polgár: Ráth György és munkássága. Szerk.: Horváth Hilda. Bp., 2006.

70 *Pallos L.* i. m. 256.

71 *Hampel József*: Magyarhoni leletek külföldi gyűjteményekben. Archaeologiai Értesítő r. f. 12. (1878) 201–207., 281–293., 321–331., 379–382.

Az egyes cégek közül Egger és Társa bécsi üzlete és Krausz Jakab a Kunsthistorisches Museumnak szállított műtárgyakat.[72] A legtöbb, igen jelentős műtárgy Fejérváry Gábor báró (1780–1851) gyűjteményéből került külföldre. A gyűjteményt unokaöccse Pulszky Ferenc örökölte, aki 1868-ban Párizsban árverésre bocsájtotta. A nagy értékű antik műtárgyak, a magyarországi lelőhelyű őskori régiségek több külföldi múzeum, magángyűjtő tulajdonába kerültek.[73] Nem nagyszámú, de igen értékes régiséget gyűjtött össze a szegedi földbirtokos Kárász Géza, aki több aranytárgyat, ékszert is vásárolt az Egger cégtől.[74] Gyűjteményét 1890-ben Londonban árverezték el. Néhány darabját a Nemzeti Múzeum szerezte meg, de többségük gyűjtők birtokába került. Az 1860–70-es években létrehozott számos kisebb-nagyobb magángyűjtemény közül többnek az anyagát a Nemzeti Múzeumnak ajándékozták.[75]

A pesti régiségkereskedők kisebb értékű régiségeket gyűjtöttek össze, s továbbították azokat a hazai és külföldi múzeumoknak, jómódú polgároknak. Tevékenységük forrását részben a kiegyezés utáni ipari, mezőgazdasági fejlődés megkövetelte nagyarányú földmunkák során napvilágra került régészeti leletek biztosították. A századfordulóra már ritkábban kerültek elő a föld mélyéből a régmúlt korok emlékei, így ezután a Régiségtár gyűjteményanyagának gazdagításában a régiségkereskedők szerepe már nem volt jelentős. A régiségkereskedelem révén a 19. század második felében gazdagodott a Nemzeti Múzeum olyan régészeti, történeti emlékekkel, amelyek nemcsak forrásanyagot nyújtottak a régmúlt történetének tanulmányozásához, hanem sok esetben állandó kiállítási műtárgyakká váltak.

BEZIEHUNGEN DER ANTIQUITÄTENHANDLUNGEN IN PEST (HEUTE ZU BUDAPEST) ZUM UNGARISCHEN NATIONALMUSEUM IN DER ZEIT DES DUALISMUS

Zusammenfassung

In den letzten Jahrzenten des 19. Jahrhunderts galt der Antiquitätenhändler Mór Wisinger als einer der bedeutendsten Schöpfer der ungarischen Goldschmiedekunst. Vom Jahre 1879 hatte er einen Laden in Pest in der Hatvani Straße 18, dann in der Kossuth Lajos Straße 15. Nach der Jahrhundertwende eröffnete er seine Goldschmiedewerkstatt am Kristóf Platz 2. Er war Mitglied der Ungarischen Kunstgewerbegesellschaft.

72 *Mozsolics, A.* Bronze- und Goldfunde i. m. 198–199.; *Barth, Fritz Eckart*: Zum Goldscheibenfund von Óbuda. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien 118–119. (1988–89) 155–162. 155.

73 *Molnár Viktor*: A Fejérváry gyűjtemény őskori és egyéb magyarországi tárgyai. Archaeologiai Értesítő 34. (1914) 444–448.

74 *Dirner, Josef*: Sammlung Géza v. Kárász. Catalog der Kunstgegenstände und Antiquitäten. Bp., 1890.

75 *Csetneki Jelenik Ede*: Hazai tud. intézetek és leletek. Az ősrégészeti kiállítás után egyes tulajdonosok által a n. muzeumnak engedett gyűjteményeket... Archaeologiai Értesítő r. f. 12. 1878) 78–79.

Zu den Reihen seiner wichtigsten Schöpfungen gehören ein vergoldetes Silberpokal, ein für des Millennium angefertigter Prunkschild, und ein silbervergoldetes Pedum, welches Kaiser Franz Josef dem Rektor der Ungarischen Königlichen Universität Kolozsvár (Klausenburg, heute Cluj in Rumänien) im Jahre 1896 schenkte.

Vom Jahre 1879 bis 1893 erwarb das Nationalmuseum von Mór Wisinger prähistorische Gold- und Bronzefunde, hunnische, awarische Goldschmuckstückte, mittelalterliche bronzene Kunstwerke. (Abb. 1)

Am Ende des 19. Jahrhunderts verkaufte Jakab Krausz dem Nationalmuseum viele prähistorische und ungarische landnahmezeitliche Fundstücke, mittelalterliche Antiquitäten. Von ihm erwarb die Münzsammlung auch alte Münzen, Medaillen. Ein rares Exemplar des alten ungarischen Papiergelds ist eine Banknote aus dem Jahre 1849 mit der Unterschrift von Lajos Kossuth und Bertalan Szemere. (Abb. 2)

Zwischen 1872 und 1887 verkaufte der Antiquitätenhändler Miksa Lemberger in Pest (Harmincad Str. 6) dem Nationalmuseum viele alte Kunstgegenstände. Von historischem Wert ist ein Goldarmring, der aus dem in Székesfehérvár ausgegrabenen Grab von König Ladislaus III. (1204–1205) stammt. (Abb. 3) Wertvoller Erwerb war auch der Silberschatz von Brassó (Kronstadt, heute Braşov in Rumänien), der mittelalterliche Schmucke, Medaillen enthält. (Abb. 4)

In Pest waren mehrere Antiquitätenhändler tätig, die regelmäßig dem Nationalmuseum Kunstgegenstände verkauften. Laut der Angaben des Inventarbuches gelangten aus der Antiquitätenhandlung Wolf zahlreiche Kunstwerke, Medaillen ins Museum. Áron Rendlich verkaufte mehrere awarische Goldschelle, antike Gemmen. Das Museum erwarb vom Stern Löwy eine prächtige awarische Zierscheibe aus Bronze. Mehrere wertvolle mittelalterliche Goldschmiedearbeiten kaufte das Museum von Simon Kohn und Fülöp Löwy (László) an. Darunter befinden sich ein silberner Kelch (Abb. 5) und ein silbernes vergoldetes Kreuz aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunders. (Abb. 6)

Von 1910 bis zum zweiten Weltkrieg verkaufte László Mauthner (Eszterházy Str. 24) archäologische Funde, Kunstwerke. Der Händler genoss keinen besonders guten Ruf, denn er verfälschte auch Kunstwerke. 1985 erwarb das Museum seine Hinterlassenschaft. Dabei war ein Meisterwerk der awarischen Goldkunst, eine Riemenzunge. (Abb. 7)

Durch Ankauf des Nachlasses vom Privatsammler Károly Niklovits (1886–1960) wurde das Münzkabinett mit 140.192 Stück alten Münzen und Medaillen bereichert.

In der Zeit des Dualismus gelangten durch die Tätigkeit der Antiquitätenhändler historische, künstlerische Denkmäler hervorragender Bedeutung in den Besitz des Nationalmuseums.

Debreczeni-Droppán Béla

SÍROK ÉS TEMETÉSEK. A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM FŐIGAZGATÓINAK* VÉGTISZTESSÉGE I.

A Magyar Nemzeti Múzeum számára mindig fontos volt, hogy emlékezzen saját múltjára, azon belül elsősorban alapítására, és jelentős, nagyformátumú vezetőire. A múzeum főigazgatói általában a magyar tudományos, kulturális élet meghatározó személyiségének számítottak. Életükkel, munkásságukkal olyan megbecsülést szereztek, amely a működésükért kapott kitüntetéseken túl leginkább közvetlenül haláluk után, temetésük idején volt megtapasztalható. A Nemzeti Múzeum első évszázadában mindössze hatan álltak az intézmény élén. Jelen tanulmányunk az ő halálukról, temetésükről és sírjukról szól. Kettőjük sírja ma már nincs meg, négy viszont megtalálható; majdnem azt írtuk, hogy könnyen, de ez Horvát István sírja esetében nem mondható el, hiszen már alig kivehető rajta a felirat.

A főigazgatói sírokat rendszeresen nem ápolták, de ez nem jelentette azt, hogy a kérdéssel egyáltalán ne foglalkoztak volna. A fellelhető iratokból és elbeszélésekből úgy tűnik, hogy ez a kegyeleti kérdés már Kralovánszky Alánt (1929–1993) is foglalkoztatta főigazgatósága idején, aki 1993-ban Zichy István gróf (1879–1951) sírját szerette volna megújítani, rendbe tenni, amely akkor már nagyon méltatlan állapotban volt.[1] A Zichy-sír rendbetétele végül a következő főigazgató, Gedai István alatt történt meg,[2] aki mindvégig fontosnak tartotta ezt az ügyet, és múzeumi működését követően, mint a Nemzeti Emlékhely és Kegyeleti Bizottság alelnöke döntő szerepet játszott például volt főigazgatóink sírjainak védetté nyilvánításában. Kovács Tibor (1940–2013) vezetése alatt – minden bizonnyal készülve a Nemzeti Múzeum alapításának 200. évfordulójára –, 2001 novemberében egy lista is készült a múzeumigazgatók síremlékeiről. A listát Kemenczei Ágota, a Legújabb Kori Főosztály muzeológusa készítette és a főigazgatóságnak, Szikossy Ferenc főigazgató-helyettesnek címezve, be is terjesztette.[3] Itt megakadhatott az eredeti szándék, mert a továbbiakban semmilyen forrás nem utal arra, hogy lett volna

* A Magyar Nemzeti Múzeum első hat vezetője *igazgatói* címmel állt az intézmény élén. A tanulmány később megjelenő második részében szereplő múzeumvezetők főigazgatói címe miatt azonban az első rész esetében is az utóbbi megnevezést használjuk.

1 Magyar Nemzeti Múzeum (továbbiakban MNM), Történeti Adattár. Múzeumtörténeti Gyűjtemény 83/2455/1995.

2 MNM Irattár. Főigazgatósági iratok 20-30/1994 Főig.

3 MNM Történeti Tár 013-29/2001 LKF. A keltezetlen lista a Főigazgatóságra 2001. november 13-án érkezett meg.

valami gyakorlati haszna az említett listának. A következő, immár terjedelmesebb összeállítás tizenegy évvel később készült Csorba László főigazgató 2012. október 29-én kelt megbízásából. Főigazgató úr a Fiumei úti sírkertben járva, Pulszky Ferenc sírjának állapotát látva kért jelentést e tanulmány szerzőjétől. A december 18-án kelt jelentés a 16 elhunyt főigazgató sírjának állapotát összegezte, és konkrét javaslatokat is megfogalmazott.[4] Az alábbi tanulmány megírását, illetve megelőzőleg az ezzel kapcsolatos alapkutatás megkezdését ez a főigazgatói megbízás ösztönözte és indította el.

Miller Jakab Ferdinánd (1749–1823)

A Magyar Nemzeti Múzeum első igazgatója, Miller Jakab Ferdinánd néhány nap híján 21 évig állt a gróf Széchényi Ferenc által alapított intézmény élén. 1802. november 30-i kinevezését követően – Bibliothecarius Regni-nek címezve magát – látta el a pesti pálos kolostorban, a későbbi központi papneveldében, majd az Egyetemi templom másik oldalán lévő régi egyetemi épületben otthonra találó gyűjtemények vezetését. 1812. március elsején József nádor a Nemzeti Múzeum igazgatójává nevezte ki, azaz megkapta a címet is, miután már évek óta vezette a múzeumot. Miller a kinevezést megköszönő levelében kinyilvánította, hogy amíg „testi és lelki épsége csak engedi, végső leheletéig igyekezni fog az intézet ügyeit a király és a haza javára, a nádor utasításai szerint és a magyar nemzet iránt érzett szeretetének megfelelően intézni".[5]

Tisztségét – reményének megfelelően – „végső leheletéig", 1823. november 22-én bekövetkezett haláláig viselte. A múzeum tiszti személyzete a következő nap jelentette a szomorú hírt a nádornak, aki a Haliczky Antal, Horvát István, Sadler József és Frivaldszky Imre által aláírt levélből megtudhatta, hogy Miller egészségi állapota két héttel korábban fordult rosszabbra. Az igazgató főként a lábaiban érzett élesebb fájdalmat. Később sem lett jobban, sőt állapota november 22-én este 6 óra tájban váratlanul válságosra fordult, és „alig egy negyedórai vívódás után megszűnt érezni e földi élet fájdalmait, keserűségeit".[6] A józsefvárosi római katolikus plébánia egyik halotti anyakönyvében ma is megtalálhatjuk a Miller Jakab Ferdinánd elhunytát rögzítő latin nyelvű bejegyzést. Ebben szerepelnek az elhunyt titulusai, melyek a gyászjelentésében is megjelennek, tudni illik a királyi tanácsosi, múzeumigazgatói és több vármegye táblabí-

4 MNM Központi Adattár és Informatikai Főosztály irattára 564-03-6-1/12. KAI.

5 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban MNL OL) N 24 Acta Musei Nationalis (továbbiakban AMN) 500/1812.

6 MNL OL AMN 1080/1823.; Országos Széchényi Könyvtár (továbbiakban OSZK) Kézirattár Fol. Hung. 1867.; *Kollányi Ferenc*: Töredék az Országos Széchényi Könyvtár történetéből (1821–1825). fol. 31b. Miller gyengélkedve, november 8-a után is dolgozott, utolsó (ismert) igazgatói levele 3 nappal halála előtt, november 19-én kelt. (MNL OL AMN 1077/1823.)

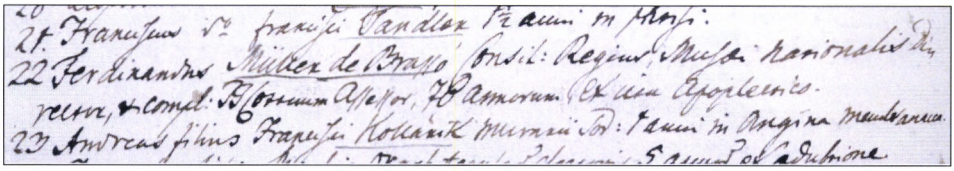

1. kép
Miller Jakab Ferdinánd halotti anyakönyvi bejegyzése, Józsefvárosi Római Katolikus Plébániahivatal
(a szerző felvétele)

rói címe. Végül ott áll a halál oka: gyors lefolyású gutaütés.[7] Az anyakönyvben hibásan szerepelt az elhunyt életkora, hiszen halálakor nem 76, hanem 73 éves volt, legfeljebb még a 74 év bejegyzése lett volna indokolt, melynek eléréséhez Millernek csak három hetet – pontosan 23 napot – kellett volna még élnie. (1. kép) Ez az életkorra vonatkozó rossz meghatározás nyilvánvalóan özvegye, Miller (született Stehno) Philippina bemondása alapján került rögzítésre, amit az általa kiadott gyászjelentés bizonyíthat, amelyben szintén az „életének 76-ik … esztendejében" megfogalmazás szerepel.[8] Ezt a hibás életkori meghatározást vette át aztán – nyilvánvalóan a gyászjelentésből – a *Hazai 's Külföldi Tudósítások* című lap, mely november 26-i számában közölte Miller halálhírét és munkásságának rövid méltatását. Sírkövének 1827-ben közölt felirata ellenben egészen pontosan megadta halála helyét és napját (Pest, 1823. november 22.), hiszen úgy határozta azt meg, mint ami 75. életéve betöltése előtt 23 nappal következett be.[9] A sírkövet, mint az felirata utolsó sorából kiderül, özvegye állíttatta, de a latin nyelvű szöveget minden bizonnyal más fogalmazta, talán a múzeum egyik őre, aki pontosabban ismerte az elhunyt életkorát. Ez esetben Miller nem 1749-ben született, mint ahogy első életrajzírója írta, hanem 1748-ban.

Ennél a kérdésnél azonban lényegesebbek azok a temetésre vonatkozó adatok, amelyekről a gyászjelentésben olvashatunk: „A' boldogúltnak hideg Tetemei a' Vátz felé fekvő Pesti Temetőbe Szent András Havának 25-dikén dél utánni négy Órakor fog-

7 Józsefvárosi Róm. Kat. Plébániahivatal. Halottak anyakönyve. 3. köt. 1812–1829. 208. „22 Ferdinandus Müller (sic!) de Brassó Consil: Regius, Musei Nationalis Director, et compl: II Cottuum Assessor, 76 Annorum, Ex cita Apoplectico." Ezt erősíti a gyászjelentésben szereplő „hirtelen halállal" megfogalmazás, amely a múzeumőrök levelében említett negyedórás haláltusára utalhatott. (OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár, Gyászjelentés-gyűjtemény) Ezt pedig a *Hazai 's Külföldi Tudósítások* c. lapban a következőképpen írták meg: „különös betegség nélkűl, tsak az öregség' elgyengűlésében, örökre elaludt". (Magyarország és Erdélyország. Hazai 's Külföldi Tudósítások 16. (1823) Második félesztendő 43. sz. november 26. 337–339. 337.)

8 Miller Jakab Ferdinánd gyászjelentése. (OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár, Gyászjelentés-gyűjtemény) A gyászjelentést második felesége, Stehno Philippina adta ki maga, és két, első házasságából származó gyermeke nevében. Egyik nekrológjában pedig úgy szerepel 76 éves korúnak, hogy születését 1745-re teszik, ami már magában (számtanilag) hibás. (Ungarn. Vereinigte Ofner und Pester Zeitung 24. (1823) 95. sz. november 27. 1379–1380. 1379.)

9 *Pistory, Joseph*: Auswahl denkwürdiger Inschriften auf Grabmählern, welche in den Obern, und Untern Leichenäckern der königl. Freystadt Pesth befindlich sind. I. füz. Pest, 1827. 22.; vö.: *Mátray Gábor*: A Magyar Nemzeti Múzeum korszakai. Pest, 1868. 29.

2. kép
Miller Jakab Ferdinánd, 1817, MNM TKCs

nak eltakarittatni; a' Halotti Aj[t]atosságok pedig a' Tiszt. Franciscanus Atyák Templomában Sz. András Havának 26-dikán délelötti tiz órakor fognak véghez vitetni."[10] Temetésére tehát 3 nappal halála után került sor a Váci úti köztemetőben, ahogy az erről tudósító lapok írnak: „rangjához illő halotti tisztességgel", amit az is mutatott, hogy Millert Juranits Antal (1768–1837) püspök, helytartói tanácsos temette.[11]

Miller Jakab Ferdinánd halálhíre kapcsán a korabeli újságok a Nemzeti Múzeum első igazgatójának munkásságát – röviden vagy hosszabban – szépen méltatták.[12] „A halottakról jót vagy semmit!" szállóigét megfogadva csak érdemeiről szóltak, a hibáiról hallgattak. Jellemző ez az első, róla szóló életrajzra is, amely *Brassói Miller Ferdinánd Jakab' emlékezete* címmel jelent meg a *Tudományos Gyűjtemény* 1824. évi 7. kötetében.

10 Miller Jakab Ferdinánd gyászjelentése. (OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár, Gyászjelentés-gyűjtemény) A pesti ferences rendház pénztárkönyvében szerepel a temetésért (1823. december 8-án) kifizetett összegről szóló bejegyzés: „A pulsu bino funere D[omi]ni Müller Consiliarii/10 f[lorenos]". (MNL OL P 233 Ferencesek Szűz Mária Rendtartománya (Pest). 68. k. Pénztárkönyv 1807–1828. fol. 89.)

11 Magyarország és Erdélyország. Hazai 's Külföldi Tudósítások 16. (1823) Második félesztendő 43. sz. november 26. 337–339. 337.; vö. Magyar Ország. Magyar Kurir 37. (1823) 45. sz. december 2. 359–360.

12 Ungarn. Vereinigte Ofner und Pester Zeitung 24. (1823) 95. sz. november 27. 1379–1380., Ofen. Uo. 96. sz. november 30. 1393–1394.; Magyarország és Erdélyország. Hazai 's Külföldi Tudósítások 16. (1823) Második félesztendő 43. sz. november 26. 337–339. 337.; Magyar Ország. Magyar Kurir 37. (1823) 45. sz. december 2. 359–360.

A több mint 20 oldalas tanulmány végén csak egy „Y" betű jelzi a szerző nevét, amely mögött Haliczky Antal régiségtári őrt, Miller utódát sejtjük.[13] A megemlékezés végén, lábjegyzetben a következő tervről értesülünk: „A' jeles Férjfiúnak képét a' Tud. Gyűjteménnyel közölni kívánjuk."[14] Ez az elképzelés nem valósult meg, amúgy is létezett már egy, 1817 novemberében készült darab,[15] melyet a Nemzeti Múzeum őrei, Haliczky Antal, Horvát István és Jónás József rendeltek meg.[16] Ez a szép gesztus azért vált később nagyon fontossá, mert ez jelenleg Miller egyetlen ismert ábrázolása. (2. kép)

Miller Jakab Ferdinánd sírkövére a következő felirat került: „Hoc tumulo clauditur Jacobus Ferdinandus Müller de Brassó, S. C. et R. A. M. consiliarius, complurium II. Cottuum Tab. Judriae Asses, Variarum Eruditarum Societatum Membrum honorarium et I. Musei Nation. Hung. Director, qui

Parum sibi, sed Deo, Regi, et Patriae
Fidelis, nec inutilis vixit.
Expletis Annis Servitiorum publicorum L.
Vitae LXXV. minus Diebus XXIII.
in Senectute
Pro Proemio persecutionem tulit,
Non tam Morbo, quam animi moerore
confectus
Pestini die 22-a Mensis Novembris Anno 1823.
Pie in Domino occubuit.
Lapidem Moerens posuit Philippina Stehno."[17]

A sírkő valószínű csak hetekkel vagy hónapokkal, de az is elképzelhető – bár nem valószínű –, hogy évekkel később került a múzeumigazgató sírjára. Az is lehetséges, hogy Miller özvegye és munkatársai gyorsan cselekedtek, és a temetésig rendelkezésre álló kevesebb, mint három napban megírták a fent látható sírfeliratot és elkészíttették a sírkövet. Ennél viszont biztosabban tudjuk, hogy a Nemzeti Múzeum első igazgatójának sírja és sírköve nem maradt fenn, a Váci úti temető 1870-es években történt felszámolása során nyo-

13 *Y.*: Brassói Miller Ferdinánd Jakab' emlékezete. Tudományos Gyűjtemény 8. (1824) 7. sz. 36–58. Erősíti feltevésünket, hogy Haliczky ekkor (miként Horvát István könyvtárőr) a Tudományos Gyűjtemény (állandó) szerkesztő- és szerzőgárdájába tartozott.

14 Uo. 58.

15 Vaterländsche Ehre. Gemeinnützige Blätter 7. (1817) 95–96. sz. november 30. 757–758.

16 Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok, ltsz.: 3370. A metszetet Ehrenreich Sándor Ádám, a korszak egyik legjelentősebb magyarországi rézmetsző mestere készítette. (*Pataky Dénes*: A magyar rézmetszés története. Bp., 1951. 108.) A metszeten a következő szöveg olvasható: „Effigiem hanc Viri de Musis Patriae meritissimi aeri incidendam curaverunt Stephanus Horváth Antonius Haliczky et Josephus Jónás Musei Nationalis Hungarici Costodes". Szinnyei József szerint ez a metszet 1817 novemberében készült. (*Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. VIII. Bp., 1902. 1423.)

17 *Pistory, J.* i. m. 22.; vö. *Mátray G.* i. m. 29.

ma veszett, azaz nem került át – sok jelesünk sírja mellett – a Kerepesi temetőbe.[18] Csak arra gondolhatunk, hogy a temetés utáni fél században egy idő után a sírt nem gondozták, elfelejtették és olyan állapotba juthatott, hogy évtizedekkel később már olvashatatlanná vált rajta a felirat.

Haliczky Antal (1788–1837)

Miller Jakab Ferdinánd temetése napján József nádor egy-egy levelet írt Bécsből Stoffer József nádori titkárnak és Haliczky Antal régiségtári őrnek. Ezekben a nádor Haliczkyt bízta meg az igazgatói adminisztráció végzésével.[19]

Érdekes lehet személyével kapcsolatosan megjegyezni, hogy ő volt az intézmény történetében az egyetlen olyan igazgató, aki mindvégig a Múzeumban dolgozott, pályakezdésétől élete végéig. Miller 1808. október 21-én, 3 nappal azután, hogy az országgyűlés megszavazta a Nemzeti Múzeumról szóló törvényt, biztosítva ezzel az intézmény működési költségeit, felterjesztést intézett József nádorhoz, hogy Haliczky Antalt nevezze ki a múzeum könyvtárába, aki „jeles eredménynyel végezte el bölcsészeti és jogi tanulmányait, a magyar, német, tót nyelvet tökéletesen, a franczia, olasz és angolt elég jól bírja, szép és gyors írása van, a régi okleveleket folyékonyan olvassa". A nádor elfogadva Miller javaslatát, október 25-i leiratában Haliczkyt kinevezte a „Múzeum harmadik hivatalnokának", évi 400 forint fizetéssel.[20] Miller az ezt követő években a létrejövő Régiségtár őrévé – vezetőjévé – képezte ki, amit már egy 1812. januári levelében indítványozott a nádornak, azzal a megjegyzéssel, hogy biztos benne, hogy Haliczky „bámulatos szorgalmával, tárgyszeretetével díszére fog válni hazájának".[21] A Régiségtár őrévé történő kinevezésére 1814. november 25-ig kellett várnia.[22] Tehel Lajos (1769–1816) természettári őr halála után ő lett az intézmény senior custosa, azaz legrégebben hivatalban lévő őre, ami azt jelentette, hogy ő helyettesítette az igazgatót annak távollétében vagy akadályoztatása esetén.[23]

Nem volt tehát véletlen, hogy József nádor a rangidős Haliczkyt bízta meg 1823. november 25-én – tehát napra pontosan 9 évvel őri kinevezése után – a Nemzeti Múze-

18 *Tóth Vilmos*: A Kerepesi úti temető másfél évszázada. Budapesti Negyed 7. (1999) 2. (24.) sz. 5–126. 9. A temető felszámolása során nemcsak Miller sírja tűnt el, hanem pl. Megyeri Károlyé, Schwatner Mártoné is.

19 MNL OL AMN 1080/1823.

20 *Kollányi Ferenc*: A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtára. 1. [1802–1821] Bp., 1905. 180–181. (Kollányi hivatkozása: Múzeumi igazgatóság irattára. A. 1808. Nr. 27. – a múzeum igazgatósági irattára 1945-ben elpusztult.)

21 MNL OL AMN 370/1812. Miller már, mint múzeumigazgató ismételten felterjesztette kinevezésre Haliczkyt (*Kollányi F.* i. m. 293.), de ekkor még nem ért célt.

22 MNL OL AMN 1870/1814., 2013/1814.

23 A *senior*i megjelölés ekkor és később is nyilvánvalóan a hivatalviselés idejére vonatkozott és nem az életkorra, mert ez esetben a Haliczkynál 4 évvel idősebb Horvát István lett volna az „idősebbik" őr, és akkor őt bízta volna meg a nádor Miller halála után az igazgatói teendők ellátásával. A *senior custos*-i címet, titulust először Haliczky használta, Miller halála után, mint megbízott igazgató.

um igazgatói teendőinek ellátásával. A megbízatás ideiglenes jellegű volt és az új igazgató kinevezéséig szólt. Ekkor még senki sem sejthette, hogy erre két évtizedet kell majd várni, és az igazgatói adminisztrációt még Haliczky utóda, Horvát István is ideiglenes jelleggel, megbízottként, azaz helyettes(ítő) igazgatóként fogja ellátni.[24]

Haliczky Antal a Nemzeti Múzeumot 13 és fél évig vezette. Huzamosabb ideje tartó betegsége miatt 1837. május 12-én gróf Cziráky Antal országbíró – aki az éppen beteg nádort helyettesítette ekkor – felmentette őt minden múzeumi teendője alól. A felmentés ideiglenes jelleggel történt, azaz Haliczky felgyógyulásáig tartott volna, de mivel erre nem került sor, véglegessé vált. Cziráky Horvát István könyvtárőrt – mint utána következő rangidős őrt – bízta meg az igazgatósági, és Frivaldszky Imre természettári segédőrt a régiségtári ügyek intézésével.[25]

Haliczky betegeskedése valamikor év elején kezdődhetett, mert Horvát június 5-én 14. szám alatt kelt, nádorhoz intézett levelében 5 hónapja tartó súlyos betegségéről ír,[26] de jelentkezhetett egy kicsit korábban, 1836 novembere körül, ha a *Jelenkor* című lap későbbi gyászhírében szereplő 8 hónapi betegeskedésről szóló adat a helytálló.[27] A Magyar Nemzeti Múzeum – időrendben – második vezetője végül több hónapos súlyos betegség után 1837. június 27-én, életének 49. évében, hajnali ½ 5-kor halt meg, feltehetően múzeumi lakásában.[28] A *Jelenkor* másnap, június 28-án megjelent számában közölte a halálhírt. A rövid, háromsoros gyászhírben hibásan az szerepelt, hogy Haliczky hivatali működésének 19. évében hunyt el,[29] hiszen valójában a 29. évében történt ez. Hosszabb méltatás, emlékbeszéd megjelenéséről nem tudunk, mint ahogy gyászjelentése sem ismeretes előttünk. Megtaláltuk viszont halotti anyakönyvi bejegyzését a józsefvárosi plébánián, melyben a június 28-i időpont szerepel, amely a halál időpontjaként hibásnak minősül, de elképzelhető, hogy a temetés napját jelöli. (3. kép) Az anyakönyvben nős emberként és senior custosként jegyzett Haliczkyt minden bizonnyal a Váci úti köztemetőben temették el. Sírjának sorsa hasonló lehetett, mint elődje földi maradványainak, azaz eltűnhetett, miután a Váci úti temető felszámolásra került. Ezt a hipotézisünket csak az zavarja, hogy az ő sírját Tóth Vilmos nem említi a temető híres személyiségei-

---

24 *Debreczeni-Droppán Béla*: A Magyar Nemzeti Múzeum igazgatói archontológiája (1812–1869). In: Corolla Museologica Tibor Kovacs dedicata. Szerk.: Tóth Endre és Vida István. Bp., 2011. 191–212. 197.

25 MNL OL AMN 682/1837., OSZK Kézirattár Oct. Hung. 2624. fol. 284. (Kollányi hivatkozása: Ig. irattár A. 1837. Nr. 21.) vö. *Mátray G.* i. m. 37.

26 MNL OL AMN 808/1837., OSZK Kézirattár Oct. Hung. 2624. fol. 289.

27 Magyar- és Erdélyország. Jelenkor 6. (1837) 51. sz. június 28. 201–202. 202. Valószínűleg Horvát István adata a megbízhatóbb, mert a *Jelenkor* gyászhírében más számadat is pontatlan.

28 MNL OL AMN 917/1837. Horvát István 1837. június 27-i jelentése a nádornak; OSZK Kézirattár Oct. Hung. 2624. fol. 294. (Kollányi hivatkozása: Ig. irattár A. 1837. Nr. 25.)

29 Magyar- és Erdélyország. Jelenkor 6. (1837) 51. sz. június 28. 202. A *Jelenkorban* a következő rövid gyászhír olvasható: „F. h. 27én reggeli 4½ órakor Haliczky Antal, a' nemzeti muzeum pénzági őrje, 8 hónapi súlyos betegség után, élte 49. 's hivatalkodása 19ik évében meghalálozott." Vö. Magyarország és Erdély. Hazai 's Külföldi Tudósítások 30. (1837) Második félesztendő 1. sz. július 1. 3–4. 4.

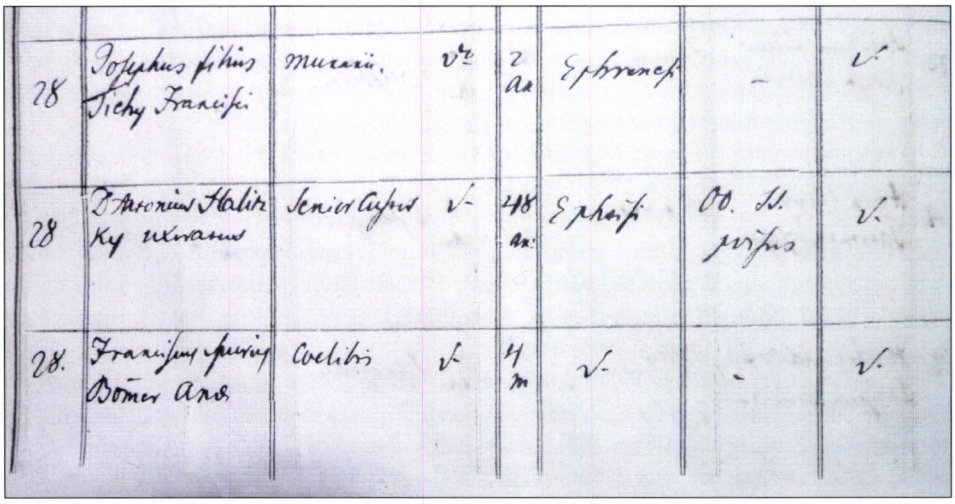

3. kép
Haliczky Antal halotti anyakönyvi bejegyzése, Józsefvárosi Római Katolikus Plébániahivatal (a szerző felvétele)

hez köthető felszámolt sírok között,[30] valamint a bevezetőben említett Kemenczei Ágota által készített listában az szerepel, hogy Haliczky Antal a Kerepesi temetőben, a családi kriptában nyugszik.[31] Ezt azonban többszöri helyszíni bejárással, a temető irodájában található halottkönyvekben való kutatással sem tudtuk igazolni.

Horvát István (1784–1846)

Horvát Istvánt, mint már említettük, Haliczky Antal elhúzódó és valószínűleg súlyosbodó betegsége miatt bízták meg az intézmény vezetésével. Az 1837. május 12-i megbízás – legalábbis kezdetben – tulajdonképpen az ideiglenesen megbízott Haliczky ideiglenes helyettesítéséről szólt, annak betegsége idejére.[32] Elődje halála után biztossá vált, hogy ő marad a Magyar Nemzeti Múzeum élén, mely pozícióban végül 1843. április 8-ig, Kubinyi Ágoston igazgatói kinevezéséig maradt.[33] Tehát mindössze hat évig vezette a múzeumot, ami nem számít olyan hosszú időnek, főként ha azt nézzük, hogy elődei és utódai mennyi ideig álltak az intézmény élén. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a Nemzeti Múzeum új palotája – legalábbis túlnyomó részben – az ő múzeumvezetői időszakában épült fel, akkor egy bizonyos szorzót biztosan odatehetnénk az említett hat év mellé. Ez a nagy teher, amely mindvégig párosult könyvtárőri és egyetemi tanári feladatai ellátásával, egészségére is kihatással lehetett, mert az igazgatóság átadása után nem sokkal beteg lett, amely később tovább súlyosbodott, ami miatt aztán 1844-ben és

30 L. a 18. jegyzetet.

31 Kemenczei Ágota listája a múzeumigazgatók sírjáról. (MNM Történeti Tár 013-29/2001 LKF.)

32 *Debreczeni-Droppán B.* i. m. 199.

33 MNL OL AMN 590/1843.

1845-ben kénytelen volt hosszabb betegszabadságra menni.[34] Tanítványától, Fejér – a későbbi Vasvári – Páltól tudjuk, hogy Horvát barátai javaslatát megfogadva 1845-ben egészsége javítása érdekében egy kis időre vidékre ment pihenni, de hamar visszavágyott Pestre, az Ürményi-házban található lakásába. Ahogy március tizenötödike híres szónoka írta: „nem élhetett könyvtára nélkül",[35] mint ahogy a múzeum és az egyetem nélkül sem. Az ifjú Gajzágó Salamon (1830–1898) néhány nappal a haláleset után megtartott gyászünnepélyen felidézi, hogy Horvát még a halála előtti héten, szerdán órát tartott az egyetemen, és már ekkor láthatóan nagyon gyenge volt. „Horvát halott-sárgán lépett a' terembe, hol diplomatikai leczkéit tartá, az első lépcsőnél, melly székébe vezette, megkellett állnia, nem birt mozdulni; mi egymás' szemébe néztünk, mert féltők az erőtlent." – írta. Két nappal későbbi, pénteki óráját már nem tartotta meg betegsége miatt. Tanítványai szeretetét mutatja, hogy még aznap néhány hallgató hogyléte felől érdeklődve felkereste őt.[36] Horvát többé nem mozdult ki otthonából. Pedig fontos feladat várta volna a múzeumban, hiszen – mint Kubinyi igazgató hozzá írt június 8-i leveléből kiderül – ekkor kezdődött a Horvát vezette múzeumi könyvtár, a Széchényi Országos Könyvtár, beköltöztetése az új múzeumpalotába, melyet neki kellett volna felügyelnie, irányítania.[37] A költözés kezdetéről tehát még értesülhetett, de megindulását és befejezését már nem élhette meg, mert főnöke levelének kézhez vétele után néhány nappal, június 13-án, szombaton meghalt. Utolsó óráiról, perceiről Fejér Pál a következőket írta: „Nyárelő' [június] 12-én 10 órakor kezdődtek halálos kínai: de eszméletét elhunytáiglan megtartá. Fájdalmai' gyötrelmes perczeiben igaz keresztényhez illő kérlelő szavakban jajdult fel. Éjfél utáni egy órakor szípor-szelenczéjét kéré, s díszes karszékben ülvén, egyszer szívott; midőn másodszor emelé fel jobb kezét, visszahanyatlott az, s mellére szorult, bal karja a szék oldalkarján nyugovék s kebelrázó hangon mondá ki e szavakat: „Ur Isten! el ne hagyj!" s míg kesergő fiai e változás' okát vizsgálák, H. I. a jobb létre szenderült a nélkül, hogy valamely égi jel Európának tudtára adta volna, miszerint e perczben a világ' legnagyobb tudósainak egyike halt meg."[38]

Horvát István életének 63. évében – 62. születésnapja után néhány héttel – hunyt el, ahogy a gyászjelentése fogalmazott „hoszszasabb sulyos betegsége után". A gyászjelen-

---

34 *Berlász Jenő*: Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867. Bp., 1981. 274.; Mátray Gábor így ír Horvát betegségéről: „1843-ki nyáron ... már kezdének mutatkozni előjelei még sokáig kifejletlen maradt titkos betegségének, mellyek kivált testessége fogyásán és szembeszökő halványulásán kezdődtek, végre mellbeli vizkort idéztek elő. Fájdalmiról nem panaszkodott, sőt azokat titkolni szereté." (*Mátray Gábor*: Emlékbeszéd Hotvát István Széchényi-Országos könyvtári őr fölött a' Magyar Nemzeti Museumban 1847-ki Junius 13-kán. Pest, 1847. 15.)

35 Emléke a Tekintetes Nemes Horvát István' szépmüvészeti s bölcsészeti túdor, magyar királyi egyetemi tanár, több tekintetes nemes vármegyei táblabiró' elhunytának megülésére a pesti jogászok s bölcselők által junius 28. tartott gyászünnepélynek. Pest, 1846. 10.

36 Uo. 15.

37 OSZK Irattár 19/1846. (jelenlegi számozása: 20. sz.) A könyvtár költöztetéséhez szükséges összeg utalványozását a nádor 1846. június 6-án rendelte el. (MNL OL AMN 1336/1846) A költözködés végül június 17-én, tehát Horvát temetése utáni második napon kezdődött és július 21-re teljesen befejeződött. (MNL OL AMN 1695/1846)

38 Emléke a Tekintetes Nemes Horvát István i. m. 10.

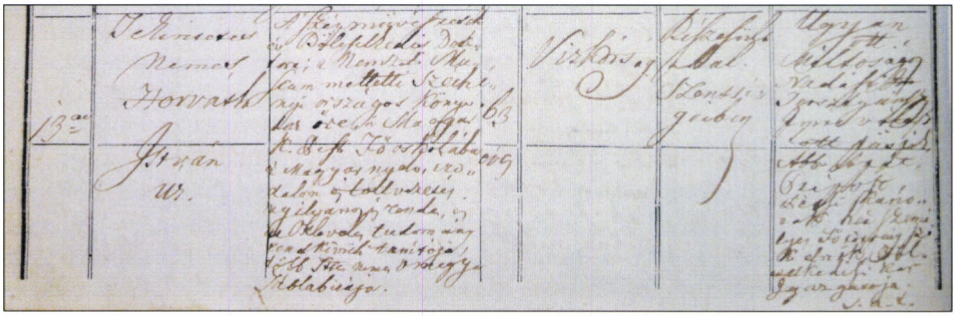

4. kép
Horvát István halotti anyakönyvi bejegyzése, Budapesti Szent István Bazilika Plébániahivatala (a szerző felvétele)

tést legidősebb fia, az egyetemen is utóda, Horvát Árpád adta ki maga és testvérei, Gyula és Carolina nevében. Ebben a halál okaként „vizibetegség" szerepel,[39] és ezt erősíti a halotti anyakönyvi bejegyzés is, ahol a „vízkórság" megnevezés olvasható. (4. kép) A lipótvárosi plébánia anyakönyvéből még az is kiderül, hogy Horvátot Tersztyánszky Imre (1786–1847) választott püspök, pécsi kanonok, a pesti egyetem bölcsészeti karának igazgatója temette.[40] A temetésre 1846. június 15-én este 6 órakor került sor, melyről a *Nemzeti Ujság* így számolt be: „A roppant néptömeg, melly az Istenben elhunytnak végtiszteletét megadandó, gyült össze, elég ismervül szolgált arra: hogy az éltében milly szeretett fia volt e honnak. Az ifjúság különösen nagy részvéttel gyászolja kimultát. Közülök temetésre száznál többen jelentek meg, kardosan, kik iránta hódolatukat az által mutaták ki, hogy a jelenvolt halottas kocsit elmellőzvén, saját karjaikon vivék hideg testmaradványait egész a nyugalom helyéig. Számos fő-ranguakat, s 60nál több szövétneket lehetne számlálni a gyászkiséretben, mellynek közepette az ifju bölcsészet-hallgató Ráday [Pál] gróf vivé a megholtnak érdemlett koszoruját, melly a legujabb, s gyásszal bevont „Slavinok"róli munkája fölé volt helyezve. Midőn végre a megásott sírhoz ért a kesergő gyászcsoport, annak partjánál hajdani tanítványa Fejér Pál mondott rögtönzött sirbeszédet."[41] A temetésről szóló tudósítások mindegyike kiemelte, hogy Horvátot rengeteg ember kísérte utolsó útjára.[42] Horvát egyik tanítványa, báró Eötvös József, író, a későbbi kultuszminiszter ugyanakkor megjegyezte: „A' czéhbeli tudósok között sokan hibáztak, de fiatalok 's aggok, minden osztályu, minden pártszinezetü emberek együtt követék ravatalát, mindenki érezé, hogy e' férfiuban valamit vesztett."[43] Ha sok

39 Horvát István gyászjelentése. (OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár, Gyászjelentés-gyűjtemény) A gyászjelentést a halál napján, június 13-án adták ki.

40 Budapesti Szent István Bazilika Plébániahivatala, Halottak anyakönyve C 113. k. 1845–1852. 41.

41 Budapesti ujdonságok. (Valahányszor e helyen). Nemzeti Ujság 4. (1846) 300. sz. június 18. 379.

42 Pl. Mi hir Budán? Életképek 3. (1846) Első félév 25. sz. június 20. 796–800. 800.; Fővárosi ujdonságok. Pesti Hirlap 6. (1846) 693. sz. június 18. 411–412. 411.

43 Magyarország és Erdély. Agricola' levele. Pesti Hirlap 6. (1846) 695. sz. június 21. 419. Az *Agricola* álnéven publikáló Eötvös József írta talán a legszebb nekrológot, amelyhez valamelyest még – a sokkal rövidebb – Szalay László által jegyzett hasonlítható. (Magyarország és Erdély. Gyászhír. Pesti Hirlap 6. (1846) 692. sz. június 16. 407.) Mindketten Horvát tanítványai voltak.

tudós hiányzott is, azért számos akadémikus részt vehetett a temetésen, amire éppen az akadémia délutáni nagygyűlése után került sor. Ezen az ülésen Schedel – a későbbi Toldy – Ferenc akadémiai titkár (titoknok) megemlékezett Horvátról, megemlítve azt is, hogy az elhunyt nem lett akadémiai tag, mert „egy szerencsétlen félreértés miatt" nem fogadta el azt. Ezzel együtt is kérte a megjelent akadémikusokat a temetésen való részvételre, mert mint mondta: „nem hivatalbeli kötelesség tehát, hanem hazafiui 's kegyeleti köteleztetés megtisztelni hamvait 's göröngyöt hinteni koporsójára."[44] Frankenburg Adolf (1811–1884), az *Életképek* című lap szerkesztője, aki maga is részt vett a temetésen, emlékirataiban a következőképpen írt e gyászeseményről: „Temetése 15-dikén tartatott, s egyike volt a legfényesebbnek azon időben. Az ifjuság nagy számban tisztelte meg azt; de nem volt tudós Budapesten, ki egy rövid beszédet készített s a sírhoz sereglő nagy közönség előtt fölszólamlott volna. Hire volt ugyan, miként bizonyos T. G. fogja a sírbeszédet tartani; e jó úr azonban, midőn a fasorokig értünk, viszszafordult s kijelenté, hogy ő beszédet tartani nem fog, miután erre el nem készült. Ekkor a megcsalódott ifjúság a 'Szózat'-ot akarta énekelni, midőn egyik közülünk irónt és papirt kért szomszédjától, s út közben jegyezgetvén, a sírkert kapujánál fönhangon hirdeté, miszerint a 'Szózat' éneklése helyett, mely nem idevaló, ő fog egy rögtönzött beszédet mondani. Föl is állott aztán az elhúnyt tudós sírjának szélére, s oly remekül szónokolt, hogy mindnyájunkat mélyen meghatott s könnyeket facsart ki szemeinkből, a mi egyiket közülünk azon elmés megjegyzésre késztetett: miszerint a városi hatóság azért nem öntöztette föl az utat a temetőig, mert – könnyeinkre számított."[45] A temetés után, június 18-án reggel 9 órakor, a lipótvárosi katolikus templomban tartották a gyászmisét, azaz az engesztelő szentmise áldozatot.[46] Tíz nappal ezután, június 28-án az egyetemi ifjúság, a bölcsész és jogász hallgatók gyászünnepséget rendeztek a pesti egyetem nagytermében (a mai Egyetem téri épület elődjében). A nagy érdeklődés mellett megtartott eseményen az alkalomhoz illő versek hangzottak el, és többen emlékbeszéddel tisztelegtek szeretett tanáruk emléke előtt. Ezek a következők voltak: Horvát' István emléke, Fejér Páltól; Beszéd Horvát István felett, Békási Jánostól; Fohász Horvát István felett, Király Istvántól; Horvát' emléke, Lövészi Györgytől; Emlékbeszéd Horvát István felett Gajzágó Salamontól.[47] Gajzágó beszéde után még a megjelentek közül „a közönségnek teljes meglepetésére" Fejér György prépost, nagyváradi kanonok rögtönzött búcsúszavakat.

---

44 Magyar Tudós Társaság. Pesti Hirlap 6. (1846) 694. sz. június 19. 415.

45 *Frankenburg Adolf*: Emlékiratok. Pest, 1868. 123–124. Az említett T. G. úr talán Tanárky Gedeon (1815–1887) lehet. A temetéssel kapcsolatos sok kis részletből még egy érdekes: az egyik résztvevő mondta: „most temetjük az utolsó ázsiai magyart". (*Vass Bertalan*: Horvát István életrajza. Bp., 1895. 506.) L. még *Thallóczy Lajos*: Vasvári Pál s a pesti egyetemi ifjúság 1844–1848/9. Bp., 1882. 31. Thallóczy Frankenburg emlékiratain kívül még egy másik szemtanú elbeszélését is felhasználta. Innen származhatott még a következő részlet: „Arcza [ti. Fejér, alias Vasvári Pálnak] még halaványabb vala a rendesnél; fátyolozott hangon, kis papirt tartva kezeiben kezdett szólani."

46 Horvát István gyászjelentése. (OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár, Gyászjelentés-gyűjtemény)

47 Fővárosi ujdonságok. Pesti Hirlap 6. (1846) 701. sz. július 2. 2.; l. még Mi ujság? Halottak napján. Vasárnapi Ujság 31. (1884) 44. sz. november 2. 709.

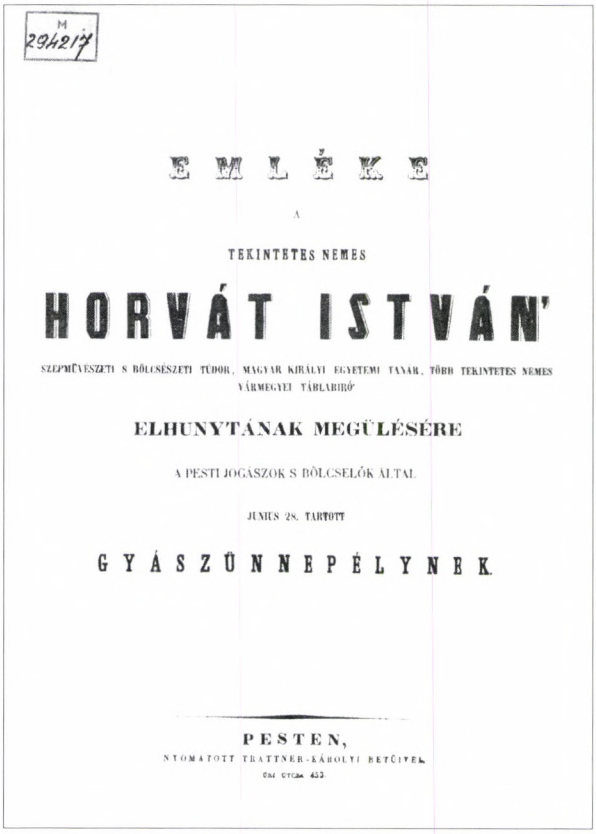

M
294217

EMLÉKE

A

TEKINTETES NEMES

HORVÁT ISTVÁN'

SZÉPMŰVÉSZETI S BÖLCSÉSZETI TUDOR, MAGYAR KIRÁLYI EGYETEMI TANÁR, TÖBB TEKINTETES NEMES VÁRMEGYEI TÁBLABIRÓ'

ELHUNYTÁNAK MEGÜLÉSÉRE

A PESTI JOGÁSZOK S BÖLCSELÉK ÁLTAL

JUNIUS 28. TARTOTT

GYÁSZÜNNEPÉLYNEK.

PESTEN,

NYOMATOTT TRATTNER-KÁROLYI BETŰIVEL.

5. kép
A Horvát-gyászünnepély alkalmával kiadott füzet. Pest, 1846.

Az emlékbeszédek közül, Fejér Pálét, Gajzágó Salamonét és Király Istvánét egybeszerkesztve és kinyomtatva az ünnepség végén osztották szét.[48] (5. kép)

Horvát elhunytáról Kubinyi Ágoston még a halál napján – június 13-án – levélben tájékoztatta József nádort, a Nemzeti Múzeum „pártfogóját". Kubinyi így írt: „Hivatalos kötelességemnél fogva a' fájdalmas érzelemmel sietek Császári Királyi Fenségednek mély alázattal felterjeszteni, hogy Horvát István, a' Széchényi Országos Könyvtár őre, s' a' Magyar Nemzeti Museum 30. éven túl szolgált érdemteljes tisztviselője, ma hajnalban 1 órakor vízkórság következtében, boldogabb élet re költözött." Kubinyi még megjegyezte, hogy a múzeumi könyvtár kulcsait az örökösöktől átvette és kéri, hogy Horvát megszerzendő könyvtára ügyében hadd keresse fel a nádort. Kubinyi levele, illetve Horvát halálhíre június 16-án érkezett meg a Bécsben tartózkodó nádorhoz, aki még ugyanezen a napon a következő válaszlevelet küldte a múzeum igazgatójához:

„Nem keveset fájlalom én is Horvát István, Széchényi Országos Könyvtár' őrének f. hó' 13-án történt és Czimzett Uraságod által ugyanazon napról 97. sz. alatt kelt levelénél fogva feljelentett halálát, – mert benne nemcsak a' Nemzeti Museum 30 éven túl hiven szolgált ügyes és tapasztalt tisztviselőjét, de a' haza egy olly tudományos férfiut vesztett el, kinek a' szépirodalom körében és a' régiségek buvárkodásában halomra gyüjtött érdemei valamint egyesek előtt tudva vannak, ugy maga a' haza szine előtt is általános megismerést és méltánylást nyertek. – Nem lehet tehát ez alkalommal elfojtanom az ohajtást, bárha a kérlelhetlen végzés e' ritka miveltségü egyénnek elhunytát legalább is olly késő időre tüzte volna ki, mig fáradhatlan munkássággal öszveszedett

48 Vegyes ujdonságok. (Az emberi kegyeletek egyik legszentebbje). Nemzeti Ujság 4. (1846) 307. sz. június 30. 406.

6. kép
Horvát István és felesége sírköve alig kivehető neveikkel
(a szerző felvétele)

tudományos adatainak rendszeres egybefüzését bevégezhette, és a' világ' birtokába bocsáthatta volna."[49]

Kubinyi Ágoston ezt követően 1846. július 10-én fordult József nádorhoz. Felterjesztésében a Nemzeti Múzeum személyzetének június 24-én tartott gyűlésén megfogalmazott azon óhaját közölte, hogy „Horvát István fölött a' Magyar Nemzeti Museum épületében ünnepélyes emlékbeszéd tartassék." A nádor július 13-án kelt válasza kedvező volt: „igen szívesen megengedem".[50] Az emlékbeszéd elkészítésére Mátray Gábor könyvtárőrt, Horvát utódát kérték fel, amely felkérést ő már csak azért is elfogadta, mert mint az emlékbeszédben megjegyzi: „feledhetlen Horvátunk néhány hónappal gyászos elhunyta előtt, midőn még kedves társalgását bizalmas baráti körben valék szerencsés élvezni, szokott szivességgel engem jelölt-ki a' fölötte egykoron tartandó emlékbeszéd szónokaul".[51] A múzeumi megemlékezésre Horvát halálának első évfordulóján, 1847. június 13-án került sor nagyszámú hallgatóság és a múzeum teljes személyzete jelenlétében. Mátray ekkor elhangzott méltató beszéde nem sokkal később Stoffer József, a nádori iroda igazgatója és több hivatalnoktársa anyagi hozzájárulásával nyomtatásban is megjelenhetett.[52]

49 MNL OL AMN 1486/1846. (fogalmazvány); egykorú közlése pl. Fővárosi ujdonságok. Pesti Hirlap 6. (1846) 702. sz. július 3. 6. A nádor levelét Kubinyi Ágoston június 22-én megküldte Horvát Árpádnak, az elhunyt legidősebb fiának. (Érdem-méltánylat. Nemzeti Ujság 4. (1846) 309. sz. július 3. 413–414. 414.)

50 MNL OL AMN 1590/1846., OSZK Irattár 23/1846.

51 *Mátray G.* Emlékbeszéd i. m. 4.

52 *Mátray G.* A Magyar Nemzeti Múzeum i. m. 51.

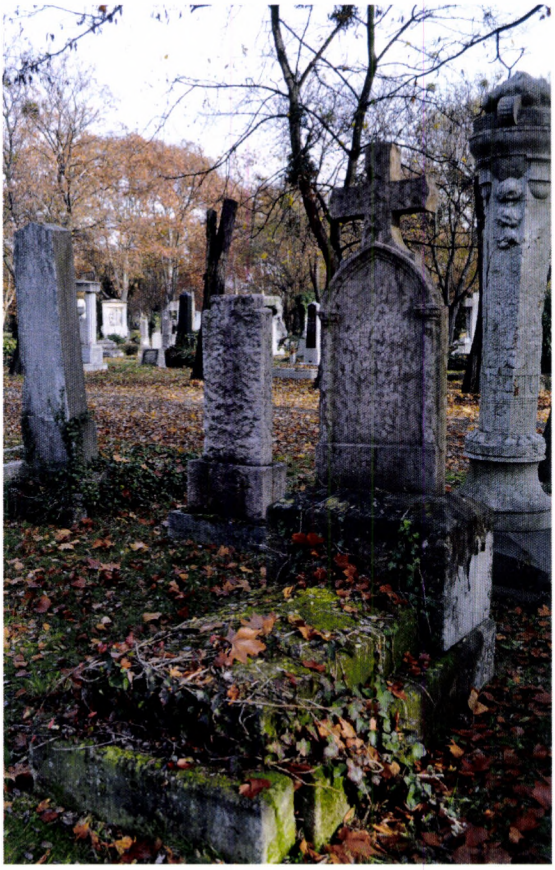

7. kép
Horvát István sírja a Fiumei úti Nemzeti Sírkertben
(a szerző felvétele)

Horvát Istvánt a Váci út melletti köztemetőben helyezték örök nyugalomra, felesége, Szepessy Karolina mellé. A szeretett házastárs 1834. szeptember 25-én hunyt el, életének 50. évében. Temetésére két nappal később került sor.[53] A sírban tehát 1846. június 15-től ketten nyugodtak, de ez végül nem jelentett örök időkig tartó nyugalmat, mert 1873-ban, a temető felszámolásakor, a földi maradványokat és a sírkövet átszállították a Kerepesi út melletti köztemetőbe.[54] A tardosi vörös mészkőből készült sírkő, amelyen ma már csak Horvát István és felesége neve kivehető, legkorábban 1847-ben készülhetett, mert Fejér (Vasvári) Pál valamikor ennek az évnek az elején vetette fel, hogy az egyetemisták indítsanak gyűjtést Horvát sírkövére. (6. kép) Történt ugyanis, hogy 1846–47 telén nagy éhínség volt az országban és Pest-Budán is, ezért a diákok egy csoportja kérte az egyetemi vezetést, hogy ebben az évben a jogászbált ne tartsák meg. A kérés meghallgatásra talált, így 1847-ben elmaradt a szokásos vigasság.[55] Azt egyelőre nem tudjuk, hogy sikerült-e ekkor összegyűjteni a szükséges összeget a sírhoz, amelynek felállítását Fejér már június 28-án elmondott emlékbeszédében indítványozta: nyughelyén „országos szobornak kell emelkedni, mely sorsot és enyészetet mosolyogva örök időkre megóvja Horvát Istvánunk' nevét a feledékenység' hatalma ellen; hisz őt nemcsak tanítványai bírták; ő a közös hazáé volt". A Horvátban példaképét látó későbbi forradalmár

53 Szepessy Karolina gyászjelentése. (OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár, Gyászjelentés-gyűjtemény)

54 *Tóth V.* i. m. 9. Érdekes, hogy a Gerenday cég által a Kerepesi úti temetőről kiadott útmutató és tájékoztató füzet a híres emberek sírjai között nem említi Horvát sírját. (*Kovács Dénes*: Kerepesi-úti temető. Bp., 1894.)

55 *Thallóczy L.* i. m. 36.

említett beszédéből tudjuk – ha hihetünk neki –, hogy márvány sírfedél zárta a sírt.[56] A sírt az egyetemi ifjak Halottak napján feltételezhetően felkeresték, 1884-ben, Horvát születésének 100. évfordulója évében biztosan, amikor a sírt meg is koszorúzták.[57]

A Váci úti temető Horvát-sírjáról nincsen semmilyen ábrázolásunk, miként a Kerepesi temetőbe (a mai Fiumei úti Nemzeti Sírkertbe) átkerült sírról sincsen, úgyhogy csak feltételezhetjük, hogy legalább a feliratos sírkő eredeti, azaz a régi sírról származik. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy a sír talpazati, illetve alsó, fekvő részét az átvitel után készítették, de az sem kizárt, hogy a sír ezen kövei is korábban készültek. Ami viszont biztos, hogy a sír ma már a Fiumei úti Nemzeti Sírkert védett státuszú sírja, mely a temető 29. parcellájában, a Deák mauzóleum közelében található (pontos helye: 29/1-2-2). (7. kép)

Horvát István sírja jelenleg elég rossz – de nem menthetetlen – állapotban van. A tardosi vörös mészkőből készült sírkő feliratát az idő nagyon megviselte, a vésetek közül már csak a nevek olvashatóak. A sír fekvő részét benőtte a moha és borostyán is felfutott rá. Mindenképpen restaurálásra szorul.

Kubinyi Ágoston (1799–1873)

Kubinyi Ágoston több mint negyedszázadon át, 1843. április 8-i kinevezésétől 1869. február 25-i nyugdíjazásáig vezette a Magyar Nemzeti Múzeumot. Nyugdíjaztatása után még 3 és fél évig élt.

A neves kémikus és orvos professzor, Nendtvich Károly (1811–1892) 1876. június 26-án tartott akadémiai emlékbeszédében a következőket jegyezte meg Kubinyi egészségi állapotáról: „Mélyen gyökerezett kórállapota, mely őt minden évben külföldi fürdők látogatására kényszerítette, gyönge alkotásu testében mindinkább tovább harapódzott, míg végre 1873. szeptember 19-kén áldozatául esett."[58] A család által kiadott gyászjelen-

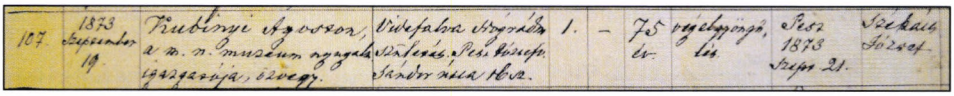

8. kép
Kubinyi Ágoston halotti anyakönyvi bejegyzése, Pesti Evangélikus Egyház, Deák téri Egyházközség lelkészi hivatala (a szerző felvétele)

56 Emléke a Tekintetes Nemes Horvát István i. m 3–4.

57 Mi ujság? Halottak napján. Vasárnapi Ujság 31. (1884) 44. sz. november 2. 709.; Fővárosi hirek. A temető ünnepén. Fővárosi Lapok 21. (1884) 259. sz. november 4. 1674. Utóbbi tudósításából tudhatjuk meg, hogy Horvát sírját – legalábbis átszállítása óta – először kereste fel az egyetemi ifjúság. A koszorúzáson kívül Soltész Árpád joghallgató beszédet is mondott a sírnál. Ebben az évben jelölték meg Horvát székesfehérvári szülőházát emléktáblával, és nevezték el utcát róla szülővárosában. (*Vass B.* i. m. 506.)

58 *Nendtvich Károly*: Kubínyi Ferenc és Ágoston életrajzuk. Bp., 1876. 17.; *A Magyarország és a Nagyvilág* c. lap Kubinyiról emlékező cikkében életének utolsó hónapjairól ezt a rövid megjegyzést olvashatjuk: „…csakis az utólsó hónapokban volt kénytelen szobáját őrizni…". (*Sz. F.*: Kubinyi Ágoston. (1799–1873.). Magyarország és a Nagyvilág 9. (1873) 39. sz. szeptember 28. 481–482. 482.)

tésből tudjuk, hogy az említett napon, este ¼ 9-kor halt meg Pesten, „hosszas és sulyos betegség következtében", 74 éves korában. A Deák téri evangélikus egyházközség halotti anyakönyvében „végelgyöngűlés" szerepel a halál okaként. (8. kép) Az egykori múzeumigazgatót a Nemzeti Múzeumtól nem messze található, Sándor főherceg (a mai Bródy Sándor) utca 16. szám alatti szállásán ravatalozták fel. Itt került sor február 21-én, délután 4 órakor a halott evangélikus egyházi szertartással történő búcsúztatására, melyet Székács József (1809–1876) evangélikus lelkész, volt püspök, jeles egyházi író, Kubinyi akadémikus társa vezetett.[59] A híres egyházi szónok beszédet is mondott barátja ravatalánál,[60] de erről jóformán semmit sem ír a sajtó, amely általában véve is elég szűkszavú a temetés leírásában.[61] Azt a korabeli sajtóból mindenesetre tudjuk, hogy a ravatalnál a tudomány és az irodalom számos kiválósága megjelent, többek közt Pauler Tivadar kultuszminiszter, Arany János, Gyulai Pál, Toldy Ferenc, dr. Kovács Sebestyén Endre, Henszlmann Imre, Xantus János és több akadémikus, tanár, múzeumi tisztviselő, valamint számos más közéleti személyiség, mint például Szigligeti Ede, Török Pál református lelkész, püspök és Türr István tábornok.[62] Az említettek mellett számos gyászoló barát a ház udvarán állt, mert nem fértek be a felravatalozott lakásba. Az utcát kocsik hosszú sora foglalta el, köztük a temetkezési egyleté, amellyel a gyászszertartás után a koporsót a vasútállomásra vitték, hogy onnan vasúton Tápiószentmártonra szállítsák.[63] Mivel Kubinyit Tápiószentmártonban temették el, e helység evangélikus gyülekezetének – melynek egyébként tizenkét éven át gondnoka, felügyelője volt[64] – halotti anyakönyvében is szerepel a neve. Ebből az anyakönyvi bejegyzésből tudjuk, hogy

59 Kubinyi Ágoston gyászjelentése. (OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár, Gyászjelentés-gyűjtemény) A gyászjelentés szeptember 20-án kelt.; Pesti Evangélikus Egyház, Deák téri Egyházközség lelkészi hivatala, T. I. Halotti anyakönyv 1837–1885. 173. Az anyakönyvi bejegyzésben az életkoránál 75 év van feltüntetve, ami ez esetben azt jelentette, hogy életének 75. évében hunyt el.

60 *Sz. F.* i. m. 482.; Székács beszédének rövid összefoglalóját l. Ujdonságok. Kubinyi Ágoston. Magyar Ujság 7. (1873) 218. sz. szeptember 23. [3.]

61 Pl. Különfélék. Gyászlobogó. A Hon 11. (1873) 217. sz. szeptember 21. reggeli kiadás [3.] A gyászhírt *A Hon* c. napilap az elsők közt hozza (a *Pesti Napló* mellett), még szeptember 20-i, esti kiadásában: „Kubinyi Ágoston a muzeumnak volt igazgatója, mint lapunk zártakor értesülünk 74 éves korában meghalt." (Különfélék. Kubinyi Ágoston. A Hon 11. (1873) 216. sz. szeptember 20. esti kiadás [1.]); Fővárosi hírek. Kubinyi Ágoston. Fővárosi Lapok 10. (1873) 217. sz. szeptember 21. 943., Fővárosi hírek. Vasárnap. Uo. 218. sz. szeptember 23. 949. stb. A gyászjelentést több újság is közölte.

62 Fővárosi hírek. Vasárnap. Fővárosi Lapok 10. (1873) 218. sz. szeptember 23. 949.; Ujdonságok. Kubinyi Ágoston. Magyar Ujság 7. (1873) 218. sz. szeptember 23. [3.]); Különfélék. Kubinyi Ágoston temetése. Reform 4. (1873) 261. sz. szeptember 22. esti kiadás, címlap.

63 Különfélék. Kubinyi Ágoston temetése. Reform 4. (1873) 261. sz. szeptember 22. esti kiadás, címlap. A *Magyar Ujság* tudósításából tudjuk, hogy Kubinyi földi maradványait szeptember 21-i délutáni búcsúztatása után még aznap este átszállították Tápiószentmártonba. (Ujdonságok. Kubinyi Ágoston. Magyar Ujság 7. (1873) 218. sz. szeptember 23. [3.])

64 Kubinyi Ágoston 1844–1856 között volt a tápiószentmártoni evangélikus egyházközség gondnoka. (Tápiószentmártoni evang. egyházközség története. Összeáll.: Kustra Csaba. é. n. Kézirat. 71.)

9. kép
A Kubinyi-sírkert a tápiószentmártoni temetőben (a szerző felvétele)

Kubinyi Ágostont szeptember 22-én temették, a temetést pedig Láng Adolf helyi lelkész végezte.[65] A *Protestáns egyházi és iskolai lapok* 1873. október 5-i száma adja a legbővebb leírást a temetésről, mégpedig Láng Adolf tudósítása alapján. Ebből a következőket tudhatjuk meg: „A temetési szertartást Láng Adolf t.-sz.-mártoni és Kiss Endre, albertii ev. lelkészek végezték. Láng tartotta a gyászbeszédet ezen alapgondolat felett: Miképen hosszabitja meg a jó hazafi és keresztyén a maga életét? Kiss Endre pedig a sírboltnál mondott imát. A temetésen nagy számu közönség és az elhunytnak gyermekei: Kubinyi Géza, Éva Kovács Ferencné és Laura Zerdahelyi Imréné vettek részt."[66] Pesten a gyászt a Nemzeti Múzeum és a Magyar Tudományos Akadémia épületére kikerült fekete lobogó jelezte.[67]

Kubinyi temetéséről és sírhelyéről szólva érdekes talán megjegyezni, hogy a Nemzeti Múzeum igazgatóját érdekelte a kegyeleti kultúra. A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társaságának 1868-ban, Egerben tartott 13. vándorgyűlésén Temetések és temetők címmel felolvasott előadása bizonyítja ezt. Az előadás a következő évben (önálló) kötetben is megjelent. Ebben többek közt leírta, hogy szerinte hogyan kellene halottaink számára síremléket állítani: „A halottak sirjaira keményfa-, kő- vagy érczemlékeket kellene állitani, feljegyezvén ezekre a halott nevét, korát, s halála napját, valamint a sír folyó számát. Mi gyakran a netalán előforduló törvényes vizsgálatnál nagy segitségre lehet. Hogy azonban a felirások, mint a tapasztalás bizonyitja nyomorultan ki ne üssenek, szükséges volna, hogy ezek értelmes férfiak, illetőleg a hatóság felügyelete alatt történnének." A Kubinyi sírján ma is álló sírkőre – a sír folyószámát leszámítva – minden általa megkívánt adat felkerült.

65 Tápiószentmártoni Evangélikus Egyházközség Lelkészi Hivatala, A Tápió-Sz.-Mártoni ágostai hitvallásu evangyelmi anyaegyház halotti anyakönyve III. k. 1863–1911. 25.

66 Különfélék. Kubinyi Ágoston temetése. Protestáns egyházi és iskolai lapok 16. (1873) 40. sz. október 5. 1274–1275. 1274.

67 Különfélék. Gyászlobogó. A Hon 11. (1873) 217. sz. szeptember 21. reggeli kiadás [3.]

10. kép
Kubinyi Ágoston sírköve
(a szerző felvétele)

Kubinyi Ágoston családi sírhelye a tápiószentmártoni temető déli végében, a temető szélén található. (9. kép) A kovácsoltvas kerítéssel körülhatárolt, földdel takart családi kriptában hárman nyugszanak. A kripta előtt álló, tardosi vörös mészkőből Budapesten, Gerenday Antal híres műhelyében készült sírkövön a következő felirat olvasható:

„ITT NYUGOSZNAK
Tks. KUBINYI LÁSZLÓ.
ÉLT 57 ÉVET
MEGHALT 1853. MÁJUS 23.
MÉLTÓSÁGOS
KUBINYI ÁGOSTON.
CS. K. KAMARÁS ÉS KIR.TANÁCSOS SAT.
ÉLT 74 ÉVET.
MEGHALT 1873. SEPT. 19.
Ngs. KUBINYI ÉVA
KOVÁSZNAI KOVÁCS FERENCZ,
CS. K. ŐRNAGY HITVESE.
ÉLT 52 ÉVET.
MEGHALT 1879. JANUÁR 2.
Emelte a hálás …
és vigasztalhatlan férj kegyelete."

Kubinyi László gyászjelentéséből tudjuk, hogy őt 1853. május 25-én temették el „ön kivánatára" tápiószentmártoni kastélya kertjébe.[68] Nem tudni mikor került a családi kriptába, talán Kubinyi Ágoston temetése idején, talán 1879-ben, amikor Kubinyi Évát temették, vagy akkor, amikor a Blaskovichok megvették a Kubinyi-birtokot és vele együtt a kastélyt. A kripta tehát legalább három különböző időpontra is datálható lenne,[69] de jelenleg nem tudjuk pontosan mikor építhették. A legvalószínűbbnek azt tartjuk, hogy Kubinyi Ágostont már ebbe a kriptába temették el, amit talán még életében

68 Kubinyi László gyászjelentése. (OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár, Gyászjelentés-gyűjtemény) Kubinyi László a család nagyolaszi ágából származott, csakúgy, mint Kubinyi Ágoston, de csak távoli rokonok voltak: László és Ágoston édesapja, András ötödfokú unokatestvérek voltak. (*Nagy Iván*: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. 5. Bp., 1859. 479–481.)

69 Sőt négy, ha már korábban is megvolt a családi kripta, és ott Kubinyi Ágoston előtt több családtagot is eltemettek. A *Vasárnapi Ujság* szeptember 28-i számában azt írják, hogy Kubinyi „holttestét a tápió-sz.-mártoni családi sirboltban helyezték el örök nyugalomra". (Mi újság? (Halálozások.) Vasárnapi Ujság 20. (1873) 39. sz. szeptember 28. 470.) A *Fővárosi Lapok* családi sírkertet említ (Fővárosi hírek. Vasárnap. Fővárosi Lapok 10. (1873) 218. sz. szeptember 23. 949.), miként a gyászjelentés is.

ő készíttetett maga és családja számára. Ezt valószínűsíti, hogy Kubinyi Ágoston lánya, Éva bár Tápiósülyön halt meg, mégsem ott, hanem a 24–25 km-re fekvő Tápiószentmártonban helyezték örök nyugalomra. Egy viszont biztos, a sírkövet ekkor rendelték meg a Gerenday-cégnél, hiszen a sírfeliratból kiderül, hogy azt Kovásznai Kovács Ferenc, Kubinyi veje állíttatta. (10. kép) Elképzelhető, hogy korábban csak egy (vagy két) kisebb sírkő jelölte a nyughelyet.

A Kubinyi-sír állapota jelenleg viszonylag jó állapotúnak mondható. Rosszabb állapotot a sírt körbe vevő kovácsoltvas kerítés tégla talpazata mutat, melyet vélhetően az időjárási hatások, illetőleg a kerítés tövében növő egykori – időközben kiirtott – növényzet okozhatott. Emellett a vaskerítés korrodálódott, valamint a sírkő feliratának, vésetének aranyozása is megkopott. Ezzel együtt szépen ápolt sírhelyről beszélhetünk, melyen ugyan hivatalos védettség nincsen, de ápoltsága azt jelzi, hogy a helyi közösség védettsége pótolja azt. Ez nem is csoda, hiszen Tápiószentmártonban Kubinyi Ágostonnak élő kultusza van, amit jól mutat, hogy a nagyközségben utca őrzi a nevét, és a helyi általános iskolát is róla nevezték el, melyben mellszobra áll a Nemzeti Múzeum egykori jeles igazgatójának.

Pulszky Ferenc (1814–1897)

Lubóczi és cselfalvai Pulszky Ferenc negyedszázadon keresztül (1869–1894) állt a Magyar Nemzeti Múzeum élén. Báró Eötvös Loránd vallás- és közoktatásügyi miniszter 1894. december 31-én kelt levelében közölte hivatalosan Pulszkyval a nyugdíjazásáról szóló december 19-i királyi döntést. Ez ötezer forint évi fizetése, és lakása meghagyásával történt,[70] ami – ilyen formában – példátlan volt a Nemzeti Múzeum történetében. A nyugalmazott igazgató, aki továbbra is megtartotta a Múzeumok és Könyvtárak országos főfelügyelőjének tisztségét, haláláig szeretett múzeuma falai között élt.

Pulszkyt mindenki egy aktív, nagy munkabírású embernek ismerte. Egészségével kapcsolatosan ismeretes, hogy élete utolsó harminc évében – tehát múzeumigazgatói működése alatt – időnként kiújuló tüdőhuruttal küszködött. Állítólag egészsége azután fordult igen rossz állapotba, amikor élete fő műve, a Magyarország acheológiája 1896-ban, az Akadémia Semsey-pályázatán nem kapott támogatást. Végül azon a napon, amikor elkészült az említett munkával, jobb kezét szélütés érte, és többé nem tudott vele írni. 1897 áprilisában pedig vérköpéssel járó betegségéből már alig tudták kigyógyítani.[71] Halála előtt két hónappal aztán családja levitte Pápára, és ott is tartózkodott egészen augusztus 30-ig. Ekkor azonban állapota hirtelen annyira súlyosbodott, hogy aggódó környezete úgy döntött, visszahozzák a fővárosba. Hazatérte után két nappal baloldali hurutos tüdőgyulladást kapott, amit sikerült kikezelni, de a halála előtt két nappal fellé-

70 OSZK Kézirattár Fond VIII/2024. - VKM 2639 eln. sz.; l. még Igazgató-változás a Magyar Nemzeti Múzeumban. Magyar Könyvszemle ú. f. 3. (1895) 1. sz. 74–80.

71 Pulszky Ferenc. 1814–1897. Kis Ujság 11. (1897) 251. sz. szeptember 10. 4–5. 4. A szélütés után beszélő képességét is elvesztette egy időre. Mikor már annyira felépült, hogy nem kellett ágyban feküdnie, régi barátjával, dr. Ferenczy Józseffel Olaszországba ment üdülni. (Pulszky Ferenc. 1814–1897. Budapesti Napló 2. (1897) szeptember 10. 6–7. 6.)

pő, immár jobboldali tüdőgyulladás végzetessé vált. Ez a legyengült szívműködést még tovább gyengítette.[72] Felesége folyamatosan betegágya mellett virrasztott. Szeptember 8-án egész nap jól érezte magát, fel is kelt karosszékéből, és jó étvággyal megvacsorázott, de estére kiderült, hogy ez csak ideiglenes javulás volt, mert 10 óra tájban ismét lázas lett, és az egész éjszakát nyugtalanul töltötte. Láza hajnalra valamelyest lement, és elaludt, de többé már nem ébredt fel.[73]

A *Vasárnapi Ujság* című hetilap, halála után három nappal megjelent számában, így írt Pulszky egészségi állapotáról: „Nyugalomba lépte óta egyre gyöngült erőben. Lassanként rommá lett az egykor elpusztulhatatlannak vélt szívós testű és élénk szellemű ember, ki hetven éves korában kezdett el néha tréfásan panaszkodni, hogy »már ő is őszülni kezd«. A düledező rom e hó 9-ikén a halál lehelletére végképen összeomlott..." Ekkor, azaz Pulszky halála napján – még az előző napi állapotról beszámolva – a következő hír jelent meg a sajtóban: „Pulszky Ferenc nagynevü tudósunk, a Nemzeti Muzeum igazgatója [sic!], mint értesülünk, tüdőgyulladásban sulyos betegen fekszik hosszabb idő óta a lakásán. Kezelőorvosai, dr. Korányi Frigyes és dr. Frank Ferenc tanárok biznak a beteg szivós természetében és reménylik felgyógyulását."[74] Pulszky azonban már – mint említettük – nem gyógyult fel, 1897. szeptember 9-én reggel 6 órakor, ahogy a család által kiadott gyászjelentés fogalmaz „hosszabb betegeskedés után" hunyt el nemzeti múzeumi lakásában.[75] Halotti anyakönyvi bejegyzésében tüdőgyulladás szerepel a halál okaként.[76]

Halálhírét minden újság hozta, a legtöbb lapban részletes életrajza is megjelent, kiemelve és méltatva érdemeit. Sokrétű, több helyen megnyilvánuló munkásságát és elismertségét az is jelezte, hogy legalább 7 gyászjelentést állítottak ki halála után. A család hármat adott ki: özv. Pulszky Ferencné szül. Gessner Róza Teréz egyet, Pulszky Ferenc legidősebb fia, Ágost pedig kettőt, az egyiket francia nyelven. A családon kívül négy testület is saját halottjának érezte Pulszkyt. A Magyar Tudományos Akadémia „nagyérdemű" másodelnökének, igazgató és tiszteleti tagjának, az Országos Régészeti és Embertani Társulat „a hazai régészettudomány büszkeségének", a társulat egyik megalapítójának és tiszteletbeli elnökének, a Magyar Országos Képzőművészeti Tanács

72 Pulszky Ferencz. 1814–1897. Magyarország 4. (1897) 251. sz. szeptember 10. 1–5. 4.

73 Pulszky Ferenc. 1814–1897. Kis Ujság 11. (1897) 251. sz. szeptember 10. 4–5. 4. A *Kis Ujság* tudósítása több ponton eltér pl. a *Magyarország* c. lapban írtaktól. Pl. Pulszky ebben azért tért vissza, mert Pápán már jobban érezte magát. L. még ugyanezt Pulszky Ferencz. 1814–1897. Vasárnapi Ujság 44. (1897) 37. sz. szeptember 12. 605–607. 606.; Pulszky Ferenc. 1814–1897. Budapesti Napló 2. (1897) 252. sz. szeptember 10. 6–7. 6.

74 Hirek. Pulszky Ferenc beteg. Budapesti Napló 2. (1897) 250. sz. szeptember 9. 3.; Napi hirek. (Pulszky Ferenc beteg.). Pesti Hirlap 19. (1897) 250. sz. szeptember 9. 7.

75 Pulszky Ferenc (Dr. Pulszky Ágost által szeptember 9-én kiadott) gyászjelentése. (OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár, Gyászjelentés-gyűjtemény) A gyászjelentésekben 6 óra szerepel a halál időpontjaként, de több újság is ½ 7-re teszi azt. (Pulszky Ferencz. 1814–1897. Magyarország 4. (1897) 251. sz. szeptember 10. 1–5. 1., 4.; Pulszky Ferenc. 1814–1897. Kis Ujság 11. (1897) 251. sz. szeptember 10. 4–5. 4.)

76 Pesti Evangélikus Egyház, Deák téri Egyházközség lelkészi hivatala T. II. Halotti anyakönyv 1886–1900. 330.

elnökének, a Magyar Nemzeti Múzeum tisztviselő kara pedig nyugalmazott igazgatójának, a Múzeumok és Könyvtárak országos főfelügyelőjének állított ki gyászjelentést.[77]

Pulszky Ferenc halálának híre gyorsan elterjedt a fővárosban. Még szeptember 9-én kikerült a fekete lobogó a Nemzeti Múzeum, a Magyar Tudományos Akadémia, az egyetem és több kulturális intézet épületére.[78]

A család már kora reggel együtt volt az elhunyt múzeumi lakásában. Jelen volt özvegye, lánya, az ugyancsak a múzeumban lakó Hampelné Pulszky Polixéna, fiai, Ágost és Garibaldi, valamint menye, a híres színésznő, Márkus Emília. Itt helyezték el először holttestét – halála után néhány órával – a ravatalon, melynél már az első napon többen leróták kegyeletüket. A *Magyarország* című napilap a következőképpen írja le a gyász helyét: „A halott, az egészen feketével bevont szobában, arannyal áttört ékes fekete selyemsátor alatt nyugszik, gazdagon díszített, görög stílusu, kettős érczkoporsóban. Körülötte kandeláberben száz meg száz égő gyertya lobog s a szobában pálmák és más szép délinövények pompáznak. A ravatal mellett kétoldalt az első temetkezési egyesület testőrei állanak."[79] A lapok részletesen beszámoltak arról, hogy a ravatalt ki látogatta meg és ki küldött részvétnyilvánító levelet, például Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter és Jókai Mór levelét nem egy közölte is.[80] A kultuszminiszter Pulszky Ágost országgyűlési képviselőnek a következő levelet írta:

„Tisztelt Barátom!

Megilletődéssel és mély részvéttel értesültem édes atyádnak elhunytáról. Hosszu időn át volt a boldogult a tudománynak európai hirü müvelője, a müvészetnek elsőrangu ismerője és e kettős müködése révén a legelső magyar kulturális intézetnek, a Magyar Nemzeti Muzeumnak igazgatója, amely állásában személyes összeköttetései és bámulatos sokoldalúsága által mindenkor egybefüző kapocs volt a külföldi és a magyar tudományos világ között.

A magyar kulturát is fájdalmasan érintő e gyászeset alkalmából legőszintébb részvétemet fejezem ki édes atyád elhalálozása fölött, akinek emlékezete mindenkor feledhetetlen lesz a magyar közmüvelődés történetében.

Fogadd kérlek, kiváló tiszteletem őszinte nyilvánulását.

Budapest, 1897. szeptember 9.

Wlassics, s. k."[81]

---

77 Pulszky Ferenc 7 db különböző gyászjelentése. (OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár, Gyászjelentés-gyűjtemény) A Pulszky Ágost által kiadott családi gyászjelentést majd minden újság lehozta.

78 Pulszky Ferenc. Pesti Hirlap 19. (1897) 251. sz. szeptember 10. 1–5. 5.; Pulszky Ferenc. Pesti Napló 48. (1897) 252. sz. szeptember 10. 1–5. 2.

79 Pulszky Ferencz. 1814–1897. Magyarország 4. (1897) 252. sz. szeptember 11. 1–5. 4., vö. Pulszky Ferenc. 1814–1897. Kis Ujság 11. (1897) 251. sz. szeptember 10. 4–5. 4. A Kis Ujság címlapján Pulszky Ferenc látható a ravatalon. (Pulszky Ferenc a ravatalon. – A magyar tudomány gyásza. – Kis Ujság 11. (1897) 252. sz. szeptember 11.)

80 Pulszky Ferenc. 1814–1897. Budapesti Napló 2. (1897) 252. sz. szeptember 11. 6–7. 6., Napi hirek. Pulszky Ferenc †. Pesti Napló 48. (1897) 253. sz. szeptember 11. 6–7. 6.

81 Pulszky Ferenc. Pesti Napló 48. (1897) 252. sz. szeptember 10. 1–5. 2. (stb.)

Tizenegyedik évfolyam. 1897. 252. szám. Szombat, szeptember 11.

KIS UJSÁG.

Pulszky Ferenc a ravatalon.

— A magyar tudomány gyásza. —

TARTALOM.

Lapunk mai száma 8 oldalra terjed.

11. kép
Pulszky Ferenc a ravatalon, Kis Ujság címlapja

A kondoleálók között volt az uralkodó is. A Nemzeti Múzeum igazgatósága pedig szeptember 10-i ülésén elhatározta, hogy a temetés napján, 11-én osztályait zárva tartja, valamint „az elhunyt halála fölött való mély fájdalmát jegyzőkönyvben örökíti meg, a ravatalra koszorut küld s a temetésen testületileg jelen meg".[82]

A temetés napjának reggelén a Temetésrendező Vállalat a Múzeum kapuját arannyal-ezüsttel gazdagon áttört fekete bársony drapériába, az (északi) udvart és a folyosókat teljesen fekete lepelbe vonta. A belső udvar közepén magas emelvényt állított föl, hogy a halottat a megáldás előtt itt helyezzék el. A ravatalt még e nap délelőttjén is sokan felkeresték, majd a koporsót délben lezárták. Ekkor már a ravatal körül annyi koszorú volt, hogy az újabbakat már alig tudták hova elhelyezni.[83] (11. kép)

Pulszky temetését nagy tömeg követte. A Múzeum környéke már a búcsúztató szertartás előtt egy órával megtelt emberekkel. A Múzeum körúton tizenkét díszegyenruhás lovasrendőr állt sorfalat, és a rendet nagyszámú gyalogos rendőrrel tartották fenn. A közélet neves személyiségei a Nemzeti Múzeum ugyancsak fekete lepellel bevont előcsarnokában gyülekeztek, ott, ahol három évvel korábban Kossuth Lajos volt felravatalozva. Eljött a temetésre többek közt a kormány és a városvezetés számos tagja mellett Benczúr Gyula, Czigler Győző, báró Eötvös Loránd, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, továbbá Falk Miksa, Gyulai Pál, Herman Ottó, Hőgyes Endre, Lotz Károly, Radisich Jenő, az Iparművészeti Múzeum igazgatója, Türr István tábornok és Zala György. Miután délután 4 órakor megjelent a gyászoló család is, elkezdődött a gyászszertartás, amelyet Horváth Sándor

82 Pulszky Ferencz. 1814–1897. Magyarország 4. (1897) 252. sz. szeptember 11. 1–5. 4.

83 A család tagjainak és a múzeumnak a koszorúját a koporsóra tették.

12. kép
Pulszky Ferenc családi sírhelye a Fiumei úti Nemzeti Sírkertben
(a szerző felvétele)

evangélikus lelkész végzett. Az ő búcsúszavai után Szalay Imre igazgató, a Nemzeti Múzeum és Szily Kálmán főtitkár, az Akadémia nevében mondtak gyászbeszédet. Ezek elhangzása után a koporsót áttették a hatlovas díszkocsira és elindult a temetési menet, mely a Múzeum körúton, a Kerepesi úton (a mai Rákóczi úton) és a Népszínház utcán haladt és jutott el a Kerepesi temetőig. Az úton végig nagy tömeg várta és követte a halottat. A családi sírhelynél a gyászőrség levette a koporsót a kocsiról, és a sírbolt szélére helyezte. Itt Horváth Sándor lelkész még egyszer megáldotta, majd rövid ima után leeresztették a kriptába.[84]

A Pulszky család kriptája ma is ugyanott, a Kerepesi temetőben, azaz újabb nevén a Fiumei úti Nemzeti Sírkertben található, a főbejárattól jobbra, a fal melletti 30-as sírhelyen (ennek megjelölése: J 30). (12. kép) A sírba elsőként Fejérváry Gábor (1780–1851) archeológust, régiséggyűjtőt, Pulszky Ferenc nagybátyját temették,[85] halála után két nappal, 1851. november 4-én délután 5 órakor.[86] Tulajdonképpen ő volt az egyik első

84 Pulszky Ferenc temetése. Pesti Hirlap 19. (1897) 253. sz. szeptember 12. 4–5., Pulszky Ferenc temetése. Egyetértés 31. (1897) 253. sz. szeptember 12. 4.; vö. Napi hirek. Pulszky Ferenc temetése. Pesti Napló 48. (1897) 254. sz. szeptember 12. 6., Pulszky Ferencz. 1814–1897. Magyarország 4. (1897) 252. sz. szeptember 11. 1–5. 5., Halálozások. Vasárnapi Ujság 44. (1897) 38. sz. szeptember 19. 625.

85 *Tóth V.* i. m. 11.; l. még *Tóth Vilmos*: Pulszky Ferenc síremléke. Népszabadság 59. (2001) 272. sz. november 23. 38. Tóth Vilmos cikkében hibásan említi Pulszky *apósa*ként Fejérváryt.

86 Fejérváry Gábor gyászjelentése. (OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár, Gyászjelentés-gyűjtemény) E forrásban az szerepel, hogy Fejérváryt a köztemetőben temetik el, ami ekkor még a Váci úti köztemetőre is vonatkozhatott. E tanulmány szerzője korábban úgy gondolta, hogy először a régi köztemetőbe temették, és később vitték csak át az 1866-ban történt temetkezésekkel létesített Kerepesi úti családi sírboltba. (*Debreczeni-Droppán Béla*: A Magyar Néprajzi Társaság egykori vezetőinek sírjai. Néprajzi Hírek 42. (2013) 3. sz. 6–15. 8.) Az, hogy az 1849-ben nyitott új köztemető (jobboldali) fal menti sírjai az 1850-es évek első felében létesültek, valószínűsíti, hogy a sírhelyre 1851-ben elsőként Fejérváry Gábort temették.

13. kép
Pulszky Ferenc feleségének és leányának temetése, 1866, Magyarország és a Nagyvilág c. lap metszete

jelentős halottja az 1849. április elsején nyitott új köztemetőnek. Unokaöccse és örököse nem lehetett jelen, mert a szabadságharc leverése után családjával emigrálni kényszerült. Az emigráció végül 17 évig tartott, és egy családi tragédia, egy temetés hozta el a végét. „Két egyszerre lezárt koporsó, a páratlan hitvesé s a bájos lányé, nyitja végre meg a halálra ítélt és amnestiát kérni nem akaró Pulszkynak hazája addig elzárt földjét 1866 szeptember elején. A nagylelkű király szíve meglágyul esküdt ellensége gyászos végzetén, s ettől kéretlenül, barátai közbenjárására, megengedi Pulszkynak a hazatérést." – írja Concha Győző (1846–1933) akadémikus Pulszkyról szóló emlékbeszédében.[87]

Pulszkyt táviratban értesítették arról, hogy lánya Budán elkapta a kolerát. Mire megkapta az engedélyt és szeptember 6-án estére hazatért, már csak a ravatalon láthatta lányát és időközben megbetegedett feleségét, aki lánya ápolása közben kaphatta el a halálos kórt. 1866 szeptemberében egy nap különbséggel halt meg a 48 éves feleség, Walter Terézia (szeptember 6-án) és a 16 éves lány, Pulszky Harriet (szeptember 5-én).[88] A *Hazánk s a Külföld* című lap megrázóan írja le temetésüket: „Sohasem láttunk szomorúbb szertartást, mint e halottaké volt a kerepesi temető sirboltjánál. A két koporsó egymás mellett feküdt. A lesújtott férfi elvonúlt egy a falhoz támasztott lajtorja mögé, s elfödé arcát. Mellette két fia állt, (Ágost és Gábor). (...) Az a beszéd, melyet e koporsók fölött Székács tartott, nem a hivatalos pap, hanem a fájó sziv beszéde volt. (...) Midőn e gyönyörű búcsúbeszéd után a koporsókat alá ereszték – egy zokogás, egy jajszó sem hallatszott.S

87 Concha Győző: Pulszky Ferencz. Élet- és jellemrajz. Bp., 1903. 46.

88 Fővárosi hírek. A Pulszky-család. Fővárosi Lapok 3. (1866) 205. sz. szeptember 8. 847., Különfélék. Pulszkyné és leányának temetése... Pesti Napló 17. (1866) 206. sz. szeptember 8. (2.) Csak néhány órán múlt, hogy feleségét még élve lássa, de hazafelé Pragerhoffnál egy napot kellett vesztegelnie, mert a vasút a katonai szállításokkal volt elfoglalva. (Egy hét története. Hazánk s a Külföld 2. (1866) 37. sz. szeptember 16. 590–592. 591.)

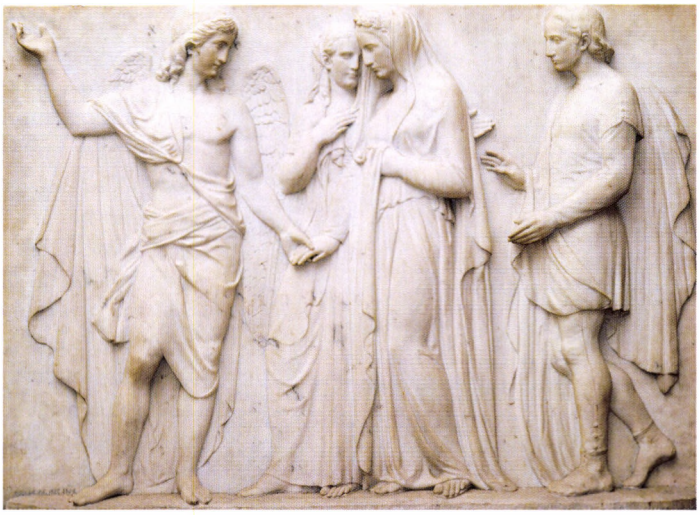

14. kép
Az első Pulszky-síremlék, 1869, Magyar Nemzeti Galéria Szoborgyűjteménye (Fotó: Mester Tibor)

ez volt a legszomorúbb. Az özvegyre és árvákra tekintve, látni lehetett: fájdalmuk menynyivel nagyobb, semhogy könyezni tudnának."[89] A temetés képét (a kripta mellett fekvő két koporsó beszentelését) a *Magyarország és Nagyvilág* című képes újság meg is örökítette olvasói számára.[90] (13. kép)

Pulszkyt e tragédia után egy héttel újabb érte: meghalt Gábor fia is, aki Olaszországból vele jött a temetésre.[91] Őt is a családi sírboltba helyezték örök nyugalomra. Nem tudjuk, hogy pontosan mi került a sírra, fejfa vagy egy kis feliratos sírkő(lap), de akármelyik is, csak ideiglenesnek szánhatta Pulszky, aki természetesen egy szebb és igényesebb síremléket szeretett volna, melyet 1869-ben készíttetett el Kugler Ferenc (1836–1875) szobrászszal. Ennek 1872-ben közölt ismertetéséből az is kiderül, hogy a síremlék architektonikai rajzát, azaz tervét Diescher Albert építész készítette. A síremlék leírása szerint azon az első alak a béke angyala, aki Pulszky (szül. Walter) Terézt kézen fogva vezeti, és akinek jobbján leánya látható, mögötte jövő fivérére mutatva.[92] A 96,5×135,5 cm méretű, carrarai márványból vésett dombormű ma a Magyar Nemzeti Galériában található.[93] (14. kép)

---

89 Egy hét története. Hazánk s a Külföld 2. (1866) 37. sz. szeptember 16. 590–592. 591.

90 Magyarország és a Nagyvilág 2. (1866) 37. sz. szeptember 16. 585. Az ábrázoláson (a falon) jól kivehető a sírhely száma (30) is. Érdekes, hogy Kovács Dénes Kerepesi temetőről írt művében a sír Pulszky Ferencné, szül. Walter Teréz írónő (tehát nem Fejérváry Gábor) jogán szerepel a nevezetes sírhelyek között. (*Kovács D.* i. m. 27.)

91 Fővárosi hírek. A Pulszky-család. Fővárosi Lapok 3. (1866) 215. sz. szeptember 21. 887. A lap a gyászhír végén megjegyzi: „Az atyát, ki jelenleg Pesten van s a „Vadászkürt"-ben lakik, enyi csapás mélyen lesújtja. Vajha meg ne törnék ereje!" L. még Mindenféle. Képes-Ujság 3. (1866) 1. sz. október 1. 30.

92 A Pulszky-család síremléke. Magyarország és a Nagyvilág 8. (1872) 28. sz. július 14. 326., képe: 334.

93 Magyar Nemzeti Galéria, Szobor-gyűjtemény, ltsz: 4869

15. kép
Donáth Gyula Pulszky-síremléke, 1899, Vasárnapi Ujság

Valószínű, hogy ez a síremlék Pulszky Ferenc temetése után került el a sírhelyről – ami talán a temető falán lehetett elhelyezve –, és vált múzeumi műtárggyá. De az is elképzelhető, hogy sohasem került ki a temetőbe.[94] Egyelőre még az sem teljesen világos, hogy a jelenlegi feliratos sírkő pontosan mióta áll a síron. A Pulszky-kriptába került első tíz családtag nevét a 130 cm magasságú, 80 cm szélességű és 28 cm vastagságú, homokkőből készült, és vastagságában felfelé csökkenő méretű kőbe süllyesztett, 60×100 cm nagyságú fehér márványtáblára vésték. Véleményünk szerint valamikor Pulszky Ferenc temetése után készült ez az emlékkő, mert ezen az első hét név – utolsóként Pulszky Ferencé – ugyanazzal a betűtípussal (kisbetűvel) készült, míg a következő, 1904-ben elhunyt Hampel Lajos születési és halálozási dátumának vésete – miként később a szüleié – eltér a korábbiaktól, hiszen nyomtatott nagybetűvel íródott.

A sírral kapcsolatosan további kérdést vett fel Donáth Gyula (1850–1909) szobrászművész 1899-ben készített Pulszky-síremléke. Ennek, illetve a Pulszky Ferenc sírjára szánt szobornak a fotóját először a *Vasárnapi Ujság* 1899. október 29-i száma adta közre. A Donáth műtermében elkészült és lefényképezett szobor Minervát, a bölcsesség istennőjét ábrázolja az egyik kezében fáklyával, a másikban pajzzsal, amelyen Pulszky arcmása domborodik. (15. kép) A szobor említett lapban olvasható leírásában az az információ is szerepel, hogy az Donáth műtermében már – másik két síremlékkel együtt – elkészült.[95] És innentől fogva nem ismerjük a szobor sorsát, és ismét csak találgatni tudunk: lehetséges, hogy nem nyerte el a megrendelő tetszését, és az új ötlet – az ökörfejes ivócsanak – győzött. Nem biztos, hogy így történt, csak az a biztos, hogy a Minerva-szobor nincsen sehol. Nem található sem a Magyar Nemzeti Galériában, sem más közgyűjteményünkben.

94 Talán a további kutatások feltárják majd azokat a részleteket, amelyek most még hiányoznak ahhoz, hogy ebben a kérdésben tisztán lássunk.

95 *Kovács Dénes*: Halottak emléke. Vasárnapi Ujság 46. (1899) 44. sz. október 29. 733–734. 734., 736. (kép); A síremlék képét közli még *L.*: Donáth Gyula. Művészet 9. (1909) 6. sz. 368–371. 369.

A védettnek nyilvánított (dupla) sírhelyen a sírtáblák tanúsága szerint a család tizenhat tagja nyugszik. Fejérváry Gáboron és Pulszky Ferencen kívül a sírhely neves halottjai közé tartozik még Pulszky veje, Hampel József (1849–1913) régész, a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának osztályigazgatója és az ő veje, Kern Aurél (1871–1928) zenekritikus, az Operaház és a Nemzeti Zenede igazgatója. (16. kép) A legutóbbi temetkezés a kriptába 2010-ben történt. A Pulszky-kriptán látható szobor, amely a híres, Bécsben őrzött nagyszentmiklósi kincsben található ökörfejes ivócsanakot mintázza – Tóth Vilmos megfogalmazásában –, „a régészet általános szimbólumaként, így több neves, itt nyugvó tudós archeológus tevékenységének vizuális összegzéseként jelenik meg".[96] A síremléket – immár a másodikat –, Donáth Gyula (1850–1909) szobrász, a főváros akkori legelismertebb sírkőszobrásza készítette,[97] valamikor 1899 és 1909 között. A műkőből készült síremlék három lábon áll és virágtartóként funkcionál, magassága 58 cm, a fejnél 78 cm, hossza 120 cm, legnagyobb szélessége pedig 82 cm. (17. kép)

16. kép
A Pulszky család sírköve (a szerző felvétele)

A sírbolt ma egy kicsit elhanyagolt állapotban látható, bár a Donáth alkotta síremlék általában be van ültetve virággal. Ugyanakkor a temető falán végigfutó vadnövényzet a Pulszky-kripta falra helyezett két sírtáblájára is ráfut néha. Maga a kripta gerecsei vörös mészkőből lévő lábazati elemei viszonylag jó állapotban vannak, csak egy-két kőelem mozdult el kissé az eredeti helyéről. A sírhely kovácsoltvas kerete mutatja a legnagyobb károsodást: erősen korrodálódott, déli vonalán szétcsúszott. Megállapíthatjuk tehát, hogy a Pulszky-kripta a Kerepesi temető számos más jelentős sírjához képest viszony-

96 *Tóth V.* Pulszky Ferenc síremléke i. m. 38.

97 A kerepesi úti temető. 2. A bev. tanulmányt írta, az adattárat etc. összeáll.: Tóth Vilmos. Budapesti Negyed 25. (1999) 3. (25.) sz. 514.

17. kép
Pulszky Ferenc
síremléke
a családi kriptán
(a szerző felvétele)

lag jó állapotnak örvend, de ezzel együtt mindenképpen szükségesnek látszik a restaurálása, méltó állapotba hozása, melyre a legjobb alkalmat Pulszky születésének 200. évfordulója kínálja 2014-ben.

Szalay Imre báró (1846–1917)

Pulszky Ferenc hivatalbeli utóda, Szalay Imre 1894 és 1916 között állt a Magyar Nemzeti Múzeum élén. Saját kérelmére, 1916. február 4-én nyugdíjazta az uralkodó. A múzeum tisztviselői március 12-én búcsúztak tőle.[98] Lemondásának oka egészségi állapotának megromlása lehetett, 1916. november 21-én ugyanis „beteges állapotára" hivatkozva mondott le a múzeumok és könyvtárak helyettes főfelügyelői tisztségéről.[99]

Báró kéméndi Szalay Imre hosszas betegeskedés után, 1917. július 24-én hajnali 3 órakor, életének 71. évében hunyt el az ausztriai Vöslau melletti Gainfarnban,[100] ahová két héttel halála előtt érkezett, hogy gyógykezeltesse magát.[101] Több lap már halála másnapján hozta a halálhírt. A *Pesti Hirlap* a gyászhír közlésekor például a következőket írta munkásságáról: „Negyvenhét esztendőt töltött el a köztisztviselői pályán

98 Pulszky Ferenc nyugalmazása. Nemzeti Ujság 2. (1895) 1. sz. január 1. 11–12.; MNL OL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1915. dec. 8. 15., Vegyes közlemények. Br. Szalay Imre m. n. múzeumi igazgató nyugalomban. Magyar Könyvszemle ú. f. 24. (1916) 119.

99 Hivatalos közlemények. Báró Szalay Imre távozása. Múzeumi és Könyvtári Értesítő 10. (1916) 213.

100 Báró Szalay Imre gyászjelentése. (OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár, Gyászjelentés-gyűjtemény) A gyászjelenést az elhunyt fia, Dr. báró Szalay Gábor július 24-i keltezéssel adta ki, maga és családja nevében.

101 Napi hirek. Báró Szalay Imre meghalt. Pesti Napló 68. (1917) 185. sz. július 25. 8.

18. kép
Báró Szalay Imre sírja a Fiumei úti Nemzeti Sírkertben
(a szerző felvétele)

és ebből huszonkét év jutott a Nemzeti Muzeum igazgatására, amelynek fejlesztése és gazdagítása körül nagy érdemeket szerzett. Az ő mükődéséhez füződik az ornitológiai központ szervezése, a természettudományi osztályok kibővitése laboratóriumokkal, a természetrajzitár anyagának tetszetősebb csoportositása, a néprajzi osztály és a növénytár kitelepitése, a tisztviselők fizetésrendezése és az osztályigazgatói tisztségek szervezése. Mint a muzeumok és könyvtárak országos főfelügyelő helyettese, tevékeny részt vett a vidéki kulturintézmények alapitásában és irányitásában. Elnöke volt a Néprajzi Társaságnak." [102]

A családon kívül a Magyar Nemzeti Múzeum adott ki – július 25-én – gyászjelenést, melynek végén a következő állt: „Nemzeti tudományosságunk száztizenötéves intézete hálás kegyelettel fogja megőrizni a tudomány és munkatársai érdekét mindig lelkes odaadással előmozditó volt vezetője emlékét." [103] Szalay halotti anyakönyvi bejegyzésében a halál okaként „szívhűdés" szerepel. A józsefvárosi plébánián fellelhető anyakönyvből az is kiderül, hogy Hock János plébános temette. [104]

Szalay ravatalát a Magyar Nemzeti Múzeum „gyászdiszitésű" kör alakú előcsarnokában állitották fel, ott, ahol a nemzet nagyjait más alkalommal is felravatalozták. A gyászszertartás céljára a helyszint a kormány ajánlotta fel a Szalay családnak. Gróf Apponyi Antal vallás- és közoktatásügyi miniszter pedig a múzeum igazgatóságához részvéttáviratot intézett, amelyben nagy elismeréssel emlékezett meg az elhunyt igazgató hazai kultúráért végzett szolgálatairól. [105]

---

102 Napi hirek. Halálozás. Pesti Hirlap 39. (1917) 185. sz. július 25. 8.

103 Báró Szalay Imre (a Magyar Nemzeti Múzeum által kiadott) gyászjelentése. (OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár, Gyászjelentés-gyűjtemény)

104 Józsefvárosi Róm. Kat. Plébániahivatal, Halottak anyakönyve 1916–1917. 61.

105 Hirek. Báró Szalay Imre halála. 8 Órai Ujság 3. (1917) 187. sz. július 27. 4.

19. kép
A Szalay-sírkő felső része (a szerző felvétele)

Az 1917. július 27-én délután 4 órakor kezdődő halotti szertartásról a *Pesti Hirlap* azt írta, hogy a „tudományos világ nagy gyászpompával temette el" Szalay Imrét. Más lapok is a gyászolók nagy tömegéről írtak.[106] A temetésen megjelent a kormány számos tagja: gróf Esterházy Móric miniszterelnök, gróf Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi, Mezőssy Béla földművelésügyi, gróf Zichy Aladár horvát-szlavón-dalmát tárca nélküli miniszter és Ugron Gábor belügyminiszter, az elhunyt veje. A tudományos élet sok jeles képviselője közül részt vett a búcsúztatáson például báró Eötvös Loránd, báró Forster Gyula, Fraknói Vilmos püspök, Berzeviczy Albert, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke – az elhunyt fiának apósa –, Lóczy Lajos, a Földtani Intézet igazgatója. Az egyházi szertartást, mint említettük Hock János józsefvárosi plébános végezte „nagy papi segédlettel". Ezt követően Fejérpataky László, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója búcsúzott elődjétől a múzeumon kívül a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége nevében is. Fejérpataky – a *Budapesti Hirlap* tudósítását idézve – meghatottan „emlékezett meg arról a bensőséges kapcsolatról, mely a megboldogultat a muzeumhoz és a munkásaihoz füzte, nagy érdemeiről, melyet a muzeumot az európai tudományosság magasságára emelték, fáradhatatlan lelkes munkásságáról és őszinte meleg szeretetéről, melyet egyformán érzett mindenki iránt. Költői lendületü beszédét ezekkel a szavakkal végezte: Most bucsut veszek tőled mindazoknak az intézményeknek nevében, melyek lelkedhez oly közel, családod után a legközelebb állottak. Köszönjük, hogy az általok képviselt nemzeti és közmüvelődési érdekekért annyit fáradtál, hogy minket megértettél, barátságodba fogadtál, hogy törekvéseinket sikerre, megvalósulásra juttatni igyekeztél. Áldjuk és megörizzük emlékedet."[107] A Nemzeti Múzeum igazgatója után Sebestyén Gyula osztályigazgató, a Magyar Néprajzi Társaság nevében búcsúzott elhunyt elnökétől. A hivatalos búcsúztató ünnepség alatt az Opera énekkara gyászdalokat adott

106 Pl. Napihirek. (Szalay Imre báró temetése.). Budapesti Hirlap 37. (1917) 188. sz. július 28. 11.
107 Uo.

elő. Az említett beszédek elhangzása után a koporsót a Múzeum udvarára vitték, ahol feltették a gyászhintóra és megindult a menet a Kerepesi temetőbe.[108] Itt a halottat – utolsó kívánságának megfelelően –, 1891-ben elhunyt felesége, Trefort Mariska – Trefort Ágoston egykori kultuszminiszter lánya – mellé temették.[109] A temetési költségeket „a család által vállalt összeg leszámításával" az állam fizette, amelyről az 1917. október 26-i ülésén döntött a kormány a vallás- és közoktatásügyi miniszter előterjesztésére.[110] A gyászmisét, azaz az engesztelő misét a temetés másnapján, július 28-án délelőtt 10 órakor tartották az Egyetemi templomban.[111]

Szalay Imre földi maradványai a Kerepesi temető 10/1-1-16 sz. védett státuszú dupla sírjában nyugszanak.[112] A sírban még két személy van eltemetve: az egykori múzeumigazgató édesapja, Szalay Ágoston jogtudós, akadémikus (1811–1877), és 26 évvel korábban elhunyt felesége. Az édesapát, aki a sír első halottja volt, 1877. május 7-én temették.[113] A sír akkor még

20. kép
A Szalay-sírkő alsó része az egykori címerek helyével és az alig kivehető nevekkel (a szerző felvétele)

108 Napi hirek. Halálozás. Pesti Hirlap 39. (1917) 188. sz. július 28. 11., Napihirek. Szalay Imre báró temetése. Magyarország 24. (1917) 188. sz. július 28. 10., Napihirek. (Szalay Imre báró temetése.). Budapesti Hirlap 37. (1917) 188. sz. július 28. 11.; vö. Hirek. Szalay Imre báró temetése. Az Ujság 15. (1917) 188. sz. július 28. 11. A *8 Órai Ujság* szerint a temetésen a kormány „minden egyes tagja" megjelent. (Hirek. Szalay Imre báró temetése. 8 Órai Ujság 3. (1917) 188. sz. július 28. 4.)

109 Báró Szalay Imre (a család által kiadott) gyászjelentése. (OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár, Gyászjelentés-gyűjtemény)

110 MNL OL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1917. október 26. 19.

111 L. a családi gyászjelentést.

112 Kerepesi úti temető. Halotti Főkönyv 1917. 211.

113 Szalay Ágoston gyászjelentése (OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár, Gyászjelentés-gyűjtemény)

az V. tábla első sorának 63. számát viselte.[114] Szalay Imre édesanyját, Türck Karolinát, aki több mint húsz évvel éle túl férjét, Bécsben búcsúztatták, a Stephansdomban 1898. január 10-én, ahonnan a weidlingi családi sírboltba vitték és helyezték örök nyugalomra.[115] Szalay Ágoston után menyét, Trefort Máriát temették a sírba, 1891. augusztus 12-én. Szalay Imre felesége mindössze 32 éves volt.[116] A ma is látható egyszerű, keresztes síremléket (stílusa szerint) valószínűleg 1917-ben, Szalay Imre temetése után állíthatták. (18. kép)

A Szalay-síremlék nagy gránit keresztjéből jelenleg egy jó darab hiányzik. (19. kép) A sírkövön az elhunytak nevei már alig kivehetőek. Hiányzik a síron eredetileg meglévő két családi címer – az egyik Szalay Ágoston neve fölött, a másik Szalay Imre és felesége neve között volt –, csak az egyik címerpajzs bronzból készült koronája maradt meg rongált állapotában. (20. kép) A síremlék tehát restaurálásra szorul.

GRÄBER UND BESTATTUNGEN. GRABSTÄTTEN DER GENERALDIREKTOREN DES UNGARISCHEN NATIONALMUSEUMS I.

Zusammenfassung

Es war für das Ungarischen Nationalmuseum schon immer wichtig, sich der eigenen Vergangenheit zu besinnen, insbesondere natürlich der Gründung und der großen Museumsdirektoren. Die bedeutendsten werden in der Regel zu den bestimmenden Persönlichkeiten des ungarischen kulturellen und wissenschaftlichen Lebens gezählt. Sie haben sich durch ihr Leben und Wirken eine Ehre gemacht, die über Auszeichnungen, sogar über ihren Tod hinaus von ihnen Hören machte. Im ersten Jahrhundert des Bestehens des Nationalmuseums waren es nur sechs Personen, die an der Spitze der Institution standen. Dieser Aufsatz handelt sich von deren Tod, Beerdigung und Grab. Zwei von den Grabstätten sind heute nicht mehr vorhanden, die anderen vier können jedoch gefunden werden – ich hätte fast einfach geschrieben, aber das gilt nicht für Grab von István Horvát, denn die Schrift lässt sich kaum entziffern. Die Gräber von Ágoston Kubinyi, Ferenc Pulszky und Imre Szalay sind in besserem Zustand, müssten jedoch ebenfalls restauriert werden.

Die regelmäßige Pflege der Direktorengräber war früher nie umstritten, aber es bedeut nicht, dass über das Thema nicht gesprochen worden war. Aus den zur Verfügung stehenden Unterlagen und Erzählungen stellt sich heraus, dass diese Frage schon Alán Kralovánszky (1929–1993) beschäftigt hat, als er Generaldirektor des Museums

114 *Kovács D.* Kerepesi-úti temető i. m. 29. A Kerepesi temető nevezetes sírhelyei között szerepel Szalay Ágoston sírja.

115 Özv. Szalay Ágostonné szül. Türck Karolina gyászjelentése. (OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár, Gyászjelentés-gyűjtemény)

116 Szalay Imréné szül. Trefort Mária gyászjelentése. (OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár, Gyászjelentés-gyűjtemény) A síron Trefort Mariska néven szerepel.

war. Er wollte im Jahr 1993 das Grab des Grafen István Zichy (1879–1951) restaurieren lassen, welches sich damals schon in einem unwürdigen Zustand befand. Die Restaurierung des Zichy-Grabes fiel dann letztendlich dem nächsten Generaldirektor István Gedai zu. Er fand die Restaurierungen bis zuletzt so wichtig, dass er, nunmehr als Vizepräsident der Denkmal- und Gräberverwaltung, eine führende Rolle in der Restaurierung der Grabstätten der meisten Direktoren spielte. Unter der Leitung vom Generaldirektor Tibor Kovács (1940–2013) wurde anlässlich des 200jährigen Jubiläums vom Nationalmuseum eine Liste der Grabstätten der Museumsdirektoren zusammengestellt. Die Liste ist eine von Ágota Kemenczei, einer Museologin der Abteilung für Neueste Zeit, zusammengestellt und wurde im Namen vom Vize-Generaldirektor Ferenc Szikossy verteilt. Hier könnte das eigentliche Ziel der Liste verloren gegangen sein, denn es gibt keine Quelle die auf einen praktischen Nutzen der Liste hinweist. Die folgende nun umfangreichere Zusammenstellung entstand elf Jahre später im Auftrag des Generaldirektors László Csorba. Bei Anblick des Grabes von Ferenc Pulszky bei einem Spaziergang im Kerepesi Friedhof an der Fiumei Straße kam ihm die Idee zu diesem Bericht. Der Bericht vom 18. Dezember 2012 beschreibt den Zustand der Grabstätten von 16 Direktoren und enthält konkrete Vorschläge zu ihrer Renovierung.

Kollár Csilla

DIVAT ÉS PROPAGANDA. A LONDONI ÉS A VARSÓI MAGYAR BÁL AZ 1930-AS ÉVEKBEN

„Szűr lesz divat a kep helyett
És leveri a gyolcs a selymet,
És Párizs legszebb szépei
Szegedi papucsot viselnek."[1]

A múltban egy adott év legfontosabb társas összejövetelei minden kétséget kizáróan a bálok voltak. Fő jellemzőjük, hogy szabályozott keretben zajlottak, mindig szervezetten és zártkörűen. A táncnak, mint fontos közösségi szórakozásnak a társadalmilag szabályozott keretét teremtették meg, melyet minden társadalmi réteg a maga igényeihez és lehetőségeihez mérten alakíthatott. A legpazarabbul megrendezett bálokon való részvétel a felsőbb körök kiváltsága volt, melyekre már jóval a szezon kezdete előtt megkezdték az előkészületeket. Nem csak a mulatság és a szórakozás hozta lázba a múlt századok lányait, asszonyait, hanem a társadalmi kapcsolatok kiszélesítésének lehetősége, vagyis egy előnyös házasság nyélbeütésének esélye. A fiatal lányokat a megfelelő kor – ez általában a 17–18. életév – elérése után egy bál apropóján vezették be a társaságba. A hölgyek az első bál után közösségük felnőtt tagjai lettek, ezután akár férjhez is mehettek. A leendő kérőknek is itt volt alkalmuk táncolni, pár bizalmas szót váltani a kiszemelt hölggyel, természetesen a lankadatlan figyelemmel őrködő édesanyák pillantásától kísérve. A felhőtlen öröm, a zene, a fiatalok boldog élet reményébe vetett hite töltötte meg a díszes termeket. Számos összejövetel rendezőbizottsága azonban nagyobb célt tűzött ki maga elé, mint a puszta szórakoztatás vagy a házasságközvetítés. A bálok minden szezonban nagy nyilvánosságot kaptak a sajtóban, és a hosszú előkészületek és vérmes remények is okot adtak arra, hogy a közbeszéd tárgyai lehessenek. Ezt a figyelmet és érdeklődést számos esetben igyekeztek a rendezők jótékony célokra fordítani, hasznosnak ítélt ügyek felé terelni. A bál bevételét fordíthatták valamely egylet, oktatási intézmény vagy kórház javára, rendezhettek gyűjtést vagy akár a rendezvényt kísérő jótékonysági vásárokat is. A bálok ezenkívül nagy eséllyel tudták a figyelmet bizonyos társadalmi problémák vagy jelenségek felé terelni.

Mielőtt rátérnék az 1930-as évek két jelentős magyar báljának bemutatására, egy korábbi rendezvényre is szeretném felhívni a figyelmet. A hazai bálok közéletben betöltött fontos szerepére különösen jó példát nyújt az 1845-ben megrendezett védegyleti bál. A korabeli divatlapok rendre beszámolnak olyan bálokról, ahol a magyar szabású, magyar alapanyagból készült öltözetek, a magyar, mint társalgási nyelv és a hazai táncok játszották a főszerepet. A nemzet egységét, összetartozását hangsúlyozó szólamok mellett a magyar ipar védelme és fellendítése is nagy hangsúlyt kapott. Fontossá vált, hogy az

1 Színházi Élet 26. (1936) 52. sz. 46.; Ezúton is hálásan köszönöm Pallos Lajos munkám során nyújtott segítségét.

öltözetek hazai „honi" alapanyagból készüljenek, magyar szabók készítsék el hagyományos minták alapján. A nemzetközi divat követését feleslegesnek és költségesnek tartották, különösen abban az esetben, ha az alapanyagot is külföldről kellett beszerezni. A magyar textilipar azonban nem volt abban a helyzetben, hogy a magasabb körök igényeit mennyiségben, vagy akár minőségben kielégítse. Naiv elképzelés volt az is, hogy a magyar urak és hölgyeik igényeiket alakítsák a meglévő kínálathoz, és lemondjanak a divat követéséről. Természetesen voltak sikerei a mozgalomnak, melyek elsősorban a bálokon és az azokról beszámoló újságcikkekben voltak tetten érhetőek. A védegylet igazi hősei a hazai ipart védő hölgyek lettek, akik nem riadtak vissza attól, hogy kevésbé értékes és láthatóan rosszabb minőségű anyagokból készíttessék el báli öltözeteiket. „Nagy áldozatot kívánt ez a finom osztrák és francia textíliákhoz, csipkékhez szokott hölgyektől, hiszen a magyarországi manufaktúrák kisebb választékkal és gyengébb minőségben állították elő a ruhadarabokat."[2] Elfogadható minőségben és megfelelő mennyiségben nyomott mintás karton, a kékfestő anyag állt rendelkezésre. A 18. század óta kedvelt, és Magyarországon is gyártott textília volt az alapanyaga annak a szoknyának, melyet az *Életképek* szerzője szerint egy bálozó hölgy viselt zsinóros fehér derékkal.[3] Az 1840-es évek közepének báljai és az azokat kísérő nagy sajtóvisszhang jótékonyan irányította a közvélemény figyelmét az ipar fellendítését célzó törekvésekre és a nemzeti viselet megőrzésének fontosságára.

A vidám és önfeledt bálok újabb fénykorára a kiegyezésig várni kellett Magyarországon. A századforduló felé közeledve szóba sem került a párizsi divat elutasítása vagy a külföldről érkező anyagok mellőzése. A boldog békeidők báli szezonjai a jómód, a pazar párizsi kollekciók és a pazarlás jegyében teltek el. A fiatal lányok számára ugyanolyan fontosak voltak a mulatságok, ugyanúgy készültek és várták őket, mint anyáik és nagyanyáik. Alakjukat így idézi meg Hunyady Sándor 1937-ben: „A régi leány pedig ott állt a bálteremben, a lámpák ragyogásában, a fényes parketten, amely megmutatta alakját, mint a tükör. A feje kissé oldalt hajolt hajának súlyos hullámaitól, szemöldje, mint a félhold, a pilláját szépen lebocsátotta, talán el is pirult, mikor táncra kérték. Ez a leány a szerelmet kereste a bálon. A házasságot, egész életének megoldását. Tizennyolcéves volt? El lehetett képzelni, hogy két év mulva milyen gyöngéden fog borulni arca egy csipkés bölcső felé."[4] Az első világháború szörnyűségei azonban mindent megváltoztattak. A vesztes országokban nem volt helye az örömnek és a mulatságoknak. Mire elérkezettnek látták az időt bálok rendezésére a nők sem voltak már ugyanazok. A régi idők hölgyeivel ellentétben „az új táncolni akar, ugyanúgy ahogy sportolni szeret, vagy egy kis futó flört után vágyakozik, munkás nappala után. (...) Ma nem bálokon szeretik meg egymást a fiatalok. Hanem harc közben, egy irodában. Vagy mialatt sportolnak, valahol a napsütött Dunán."[5] „...a fiatal flapper, aki nincs több negyvenhat kilónál, piros szájával, kitépett szemöldökével, kurta hajával, úgy öltözve, hogy mindjárt uszodába

2 *Tompos Lilla*: A díszmagyar. Bp., 2005. 50.

3 *Sarolta*: Divat. Életképek 2. (1845) Első félév 4. sz. január 25. 128–129. 128.: „Igen csinos vala a' kék kartonból készült egyszerű öltözet, fehér mellzettel, 's az olly kedves feher zsinorokkal."

4 *Hunyady Sándor*: Farsang. Új Idők 43. (1937) 3. sz. január 17. 81–82. 82.

5 Uo. 82.

is elmehetne", nehezen illik bele a régi bálok világába.[6] De nem csak a nők, a bálok is megváltoztak. A gazdasági világválság az élet minden területére rányomta bélyegét. Az arisztokrácia még tartotta régi helyét, de az úri középosztályt fenyegette a lecsúszás veszélye. A budapesti nagy elit-bálok egy része áldozatul esett annak a felismerésnek, miszerint a bálok már nem a fiatalok megismerkedésének elsődleges színterei. A korszak nagy ismerője és szociológusa szerint a családok „meggondolják azt, hogy pusztán a látszat fenntartásáért, a tempó kiveréséért nagy áldozatokat hozzanak, esetleg valami ingóságot adjanak el".[7] A fényűző, költséges bálok mellett, helyett elterjednek a kisebb létszámú, meghittebb házi bálok. Szűkebb társaság jelent meg ezeken a rendezvényeken és kötetlenebb formában szórakozott. Nyári időszakban az úgynevezett gardenparty-k, kerti mulatságok voltak népszerűek. A farsang azonban nosztalgiára ingerli Lázár István újságírót: „Valamikor régen nem okozott nagyobb gondot és fejtörést, hogy miből farsangoljuk végig a telet. Csak úgy ontották a jólétet és a fényt a magyar udvarházak. Az első bál! Örök romantikája megmaradt, csak az idő zordult meg fölöttünk, csak az életkörülmények nehezedtek meg rajtunk, a gondjaink súlyosbodtak és a férjhezmenés lehetősége és arányszáma változott."[8]

Az 1930-as évekre kezdett tehát lassan átértékelődni a bálok szerepe az egyén és társadalom szempontjából is. A bálkirálynők többsége már dolgozó nő, aki megtisztelőnek találja ugyan címét, de már nyűgnek tekinti a bálokkal kapcsolatos előkészületeket. A báltermek, mint a hasonló anyagi és társadalmi helyzetű fiatalok megismerkedésének hivatalos színtere még mindig fontos a számukra, hiszen sokan osztják Rácz Sári, az 1937-es év elit báljainak egyik legünnepeltebb résztvevőjének véleményét, miszerint: „Annak ellenére, hogy dolgozom, a nő életcélját a családban látom. Persze, sohsem árt, ha komoly hivatás van a kezében, még akkor is, ha erre gazdaságilag nem is lenne rászorulva. A nőnek még ma is a legideálisabb állás, ha férjhez megy."[9]

A közösség számára azok a bálok bírtak nagyobb jelentőséggel, ahol a puszta szórakozáson kívül valamilyen többlettartalom is megjelenhetett, legyen az valamely jótékonysági cél vagy közösség összetartó, illetve formáló erő. A nemes cél sokféle lehetett. Az 1840-es években a hazai ipar fejlesztését és a nemzeti viselet terjesztését kívánták segíteni a nagy társadalmi érdeklődésre számot tartó rendezvények. A két külföldi magyar bált bemutató tanulmány igyekszik feltárni, hogy az 1930-as évek közepén a házasságszerzésen és szórakoztatáson kívül milyen más szerepeket tölthettek be, milyen hasznos célt szolgálhattak a bálok.

---

6 Uo. 81.

7 *Weis István*: A mai magyar társadalom. Bp., 1930. 80.

8 *Lázár István*: Farsang. Magyar Uriasszonyok Lapja 13. (1936) 5. sz. február 10. 13.

9 *Sugár Andor*: Kihallgatáson három királynőnél. Délibáb 11. (1937) 9. sz. február 27. 17–19. 17.

Londoni magyar bál 1936-ban[10]

A londoni Claridge's Hotelben 1936. november 25-én és 26-án jótékonyági bált és vásárt tartottak az elszegényedett úri családok leányainak megsegítéséért létrehozott *Girls of the Realm Guild* szervezet javára. A bált minden évben megszervezték, de egyedülálló módon az azévi táncos mulatságot igyekeztek minél „magyarosabb" szellemben megrendezni. Az *Új Idők* újságírója úgy értesült, hogy a bál ötlete egy angol hölgytől, Mrs. E. V. Allom-tól származik, aki hivatását tekintve hivatásos bálrendező. A hölgy 1935-ben Budapesten vakációzott. „Természetesen nagyon jól érezte magát Pesten, alig tudott elszabadulni a Duna-part szépségétől s utolsó nap az a nagyszerű ötlete támadt, hogy azt a jótékonysági bált, amelynek megrendezésére felkérték, budapesti keretben fogja megrendezni."[11] Az angol bálok jellemzője, hogy egy rendező, rendszerint egy előkelő társaságbeli hölgy fogja össze a teljes munkát, tervez, levelez és munkatársai számára irodát tart fenn. A bál a szezon egyik különleges eseményének számított, rangját növelte, hogy a rendezvény legfőbb támogatója Mária királyné, a király édesanyja lett. A bálbizottság elnöke egyszersmind a fő reprezentatív feladatokat is ellátó Lady Shrewsbury is közeli rokonságot ápolt az uralkodócsaláddal. Anglia első Earl-jének bájos, fiatal felesége a londoni társaság ünnepelt szépsége volt.

A kétnapos „Old Budapest Masquerade" névre keresztelt rendezvény a következő menetrend szerint zajlott le. November 25-én, kedden kora délután nyitotta meg a rendezvényt London polgármestere, Sir George Broadbridge. Táncbemutatókkal telt a dél-

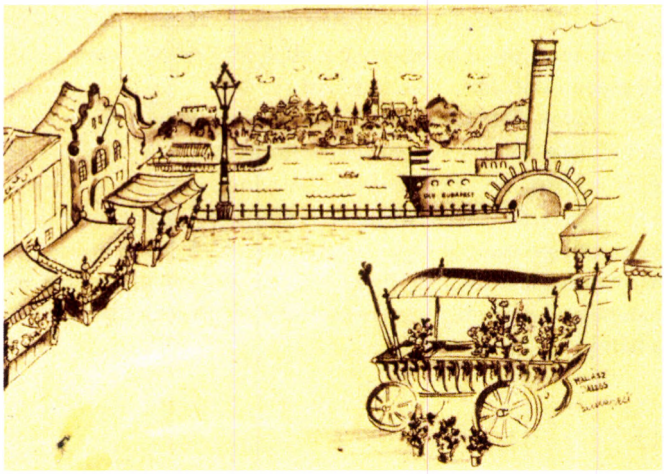

1. kép
Mallász Gitta és Dallos Hanna terve a londoni magyar bál belső tereihez. Megjelent: Színházi Élet 26. (1936) 45. sz. 33.

10 Az eseményt ismertette *Fülemile Ágnes*: „Old Budapest Masquerade" – Magyar bál Londonban 1936-ban. In: Morzsák. Tanulmányok Kisbán Eszter tiszteletére. Szerk.: Kuti Klára. Bp., 1997. 233–238. Tanulmányában a bál eseményszerű bemutatására koncentrált, és igyekezett kiemelni azokat a szempontokat, amelyek felhívják a figyelmet a bál tágabb politikai és társadalmi jelentőségére. A bál általam történt bemutatásakor elsősorban a viselet és a propaganda jellegzetességeire kívánom helyezni a hangsúlyt.

11 *Hegedüs Ádám*: Magyar bál Londonban. Új Idők 42. (1936) 50 sz. december 6. 861–862. 861.

után, melynek 7 órai zárása után elvonultak a vendégek, hogy előkészüljenek a bálra. Éjjel 11-kor Alpár Gitta, az Európa-szerte ismert magyar énekesnő a hamarosan bemutatandó *Koronázási Revüből* énekelt néhány részletet. Majd magyar dalcsokorral is fellépett. Éjfélkor Derra de Moroda táncosnő magyar táncfantáziát mutatott be. Másnap megnyílt a jótékonysági vásár, ahol angol előkelőségek árultak magyar vonatkozású portékákat.

2. kép
Magyaros ruhát viselő angol hölgyek és egy úr a londoni magyar bál Herendi standja előtt. Megjelent a The Sketch angol folyóirat 1936. december 2-i számában.

A rendezőség az elegáns hotel belsejét is igyekezett az eseményhez igazítani. Három báltermet alakítottak át, oly módon, hogy az eredeti dekorációt eltakarták és a régi Budát idéző kuliszszákat és falképeket helyeztek el. (1. kép) Az előcsarnokban és egy szomszédos nagyobb teremben a kulisszák a budai várat és magyar falvakat elevenítettek meg, itt építették fel a híres Kakuk vendéglő kicsinyített mását, melynek védnöke András orosz nagyherceg volt. A közelben elhelyezett kis standokon különféle magyar termékeket, népi textíliákat, édességeket, könyveket árultak társaságbeli hölgyek. Különösen nagy feltűnést keltett a Herendi porcelán. (2. kép) A standok védnökségét angol előkelőségek látták el, köztük a királyi család hat tagja és London püspöke. A dekorációban az ismert grafikusparós Mallász Gitta és Dallos Hanna[12] terveit követték, a bál meghívóját és prospektusának rajzait is ők tervezték. (3. kép) A művészi munkában partnerük volt a Londonban élő magyar festőművész, Bató József is. A menü is magyar ételeket tartalmazott, szerepelt rajta: tejfeles bableves, rántott csirke és farsangi fánk is. Természetesen magyar italok egészítették ki a kínálatot, a tokaji borvidék és a pécsi Littke pincészet termékeit kóstolhatták meg a vendégek. A szórakozás terén is igyekeztek őrizni a magyaros jelleget: „Az angol bálokat nem szokás „megnyitni"; tizenegy óra felé az emberek megérkeznek és elkezdenek táncolni. A „Régi Budapest" bált, hogy az atmoszféra még hamisítatlanabb legyen, magyar szokás szerint csárdással nyitották meg, amelyet hét pár táncolt magyar ruhában.

12 Mallász Gitta és Dallos Hanna elsősorban grafikusként váltak ismertté a harmincas évek elején. Bővebben l. *Katona Anikó*: Szép vagy gyönyörű vagy Magyarország. Dallos Hanna és Mallász Gitta. Artmagazin 11. (2013) 7. sz. 38–44.

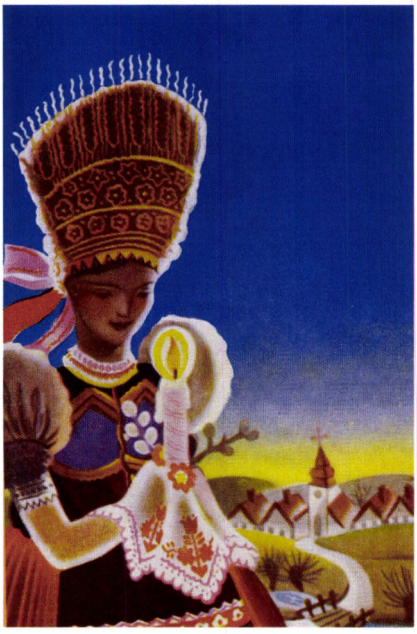

3. kép
A Mallász-Dallos tervezőpáros rajza a londoni Magyar bál meghívója számára. MNM Textilgyűjtemény, ltsz.: T.1973.195.1. (A szerző felvétele)

Többek között Masirevich Mária, a londoni magyar követ leánya és hat angol leány."[13]

Az est folyamán egy miniatűr gémeskút segítségével nyereményeket sorsoltak ki a bál résztvevői között. A jótékonysági eseményeken is hagyományosan megjelenő tárgynyeremények – herendi porcelán, hímzések stb. – mellett a főnyeremény egy kéthetes magyarországi tartózkodás volt. Kisorsoltak továbbá néhány Budapest–London repülőjegyet is. A bál számos eleme, legyen az a Budapestet bemutató pazar dekoráció, a hazánk gasztronómiáját felvonultató menü, vagy a vacsorát kísérő jellegzetes cigányzene, mind a Magyarország iránti érdeklődést volt hivatott felkelteni. A bál programfüzete,[14] melyet a bejáratnál lehetett megvásárolni társaságbeli úrilányoktól, sokat elárul a propagandacélokról. A kiadvány fedelén Budapest látképe kapott helyet, melynek régi fametszeteket felidéző, mégis modern stílusa a Mallász–Dallos művészpáros munkáját dicséri. A füzetben minden, a bállal kapcsolatos hasznos tudnivaló megtalálható: program, menü, támogatók és rendezők névsora. De számos olyan oldallal is találkozunk, melyek célja, hogy egy magyarországi utazáshoz kedvet csináljanak. A fényképfelvételek között megjelenik Budapest éjszakai és nappali látképe, Szeged és a puszta, népviselet, budapesti fürdő, a Balaton, valamint a Budapesti Nemzetközi Vásár. Az Országos Magyar Turisztikai Hivatal irodája, mely Londonban a Piccadilly 210–211. szám alatt működött, számos helyen szerepel a füzetben, de az utolsó oldalon egy magyar utakra specializált utazási iroda is hirdeti magát.[15] A magyar kormány már a bál előkészületei közben felismerte a rendezvény jelentőségét és a benne rejlő lehetőségeket. Ezért is állítottak össze Mrs. Allom számára második magyarországi tartózkodására egy részletes programot, mely tartalmazta a Gyöngyösbokréta előadását és iparművészeti műhelyek megtekintését is. *Az Est* úgy tudta, hogy a kormány egy gépkocsit is a vendég rendelkezésére bocsátott, kísérőül pedig Mallász Gittát jelölték ki.[16]

13 *Hegedüs Á.* i. m. 861. A Pesti Hírlap 1936. november 26-ai száma szerint a híres szobrász lánya Kisfaludi Stróbl Éva is részt vett a nyitótáncban.

14 Magyar Nemzeti Múzeum (továbbiakban MNM) Textilgyűjtemény, ltsz.: T.1973.195.2. A londoni és a varsói bállal kapcsolatos iratanyagot Ferenczy Ferenc gyűjtötte össze és adta át a MNM Textilgyűjteményének.

15 Hungarian & General Travel Bureau. 5 Lower Regent Street London

16 Az Est 27. (1936) 193. sz. augusztus 25. 7.

Már a szervezés első szakaszában elhatározta a rendezőbizottság, hogy ajánlani fogja a bálozóknak a magyar, magyaros viseletben való megjelenést. A korszak elismert divattervezője, Tüdős Klára a következőképpen segít eligazodni a magyar-magyaros ruhák kérdésében: A „magyar" ruha független a napi divattól, a múltban gyökeredzik. A „magyaros" ruha ellenben nagyvilági, a mindenkori divathoz alkalmazkodik. Tehát a divattalan nemzeti divat és a divatos magyaros ruha is más. Minden magyar dámának van, vagy akinek még nincs, annak bizonyára lesz egy olyan magyar „úri viseletű" díszruhája, amelyet akkor vesz fel, amikor estélyi ruhát kell öltenie vagy olyan nagy ünnepségen vesz részt, amikor férje díszmagyarba öltözik. A „magyaros" ruha a Párizs diktálta divatos ruha, amelyen magyaros hímzés, szálhúzás, smokolás, sujtás, zsinórozás vagy más magyar rajzú vagy vonalú dísz van. Magyarossá azonban nemcsak a dísz teheti a ruhát vagy a kabátot, hanem a szabás is.[17] A londoni bál szellemiségét tekintve a jelmezbálokhoz állt közelebb, bár a személyazonosság elrejtése nem volt cél, a jelmez csak a magyar életérzéshez való könnyebb azonosulást szolgálta, egyfajta egzotikus megjelenést kölcsönzött. A korabeli divatos báli viseletek háttérbe szorultak, és helyüket dekoratív, sok esetben mulatságos, a bál tematikájához illeszkedni kívánó jelmezeknek tekintett és akként is viselt, külön erre az alkalomra összeállított együtteseknek adták át.

A bálról tudósító számos illusztrált újságcikk alapján képet alkothatunk arról, hogy milyen öltözetek készültek erre a jeles alkalomra. A ruhák nagyobb része a népviselet elemeit igyekezett felhasználni, kisebb részben a hagyományos díszmagyar viseleteket kívánták felidézni. A nagy múltra visszatekintő díszmagyar öltözetek szép példája volt Mrs. McComb alkalmi ruhája, melyet a budapesti Sidy Szalonban készítettek számára. A *Színházi Életben* közölt fénykép[18] alapján a ruha leginkább az I. Ferenc József 1867-es koronázására készült női díszmagyarokhoz áll közel. Világos selyem uszályos szoknyájához sötétebb ruhaderék tartozik, melyhez puffos fehér csipkeujjakat erősítettek. A derék elől középen fűzéssel zárható, melyet kétoldalt a sötét anyagon jól érvényesülő fehér csipkesáv emel ki. A derék kissé ejtett válla szép dekoltázst kölcsönöz viselőjének, egyszersmind megfelel a báli ruhákkal szemben támasztott követelményeknek is. Az öltözetet fehér csipkekötény és a főkötőhöz illesztett hosszú csipkefátyol teszi teljessé. A *Színházi Élet* fényképekkel gazdagon illusztrált beszámolója tudósít arról, hogy a bálbizottság elnöke, Lady Shrewsbury egy múlt századi fehér, hosszú uszályú menyasszonyi ruhában bálozott, melyhez csillogó gyöngypártát viselt. A legszebbnek tartott ruhát, egy 18. századbeli díszmagyart – minden bizonnyal családi örökséget – Lady Listowel, született Márffy-Mantuano Judit öltötte fel.[19] Az öltözetek többsége azonban a népviseletek elemeit igyekezett felhasználni. Már a vásár megnyitásakor előtérbe kerültek a népies viseletek, Lady Shrewsbury ez alkalomra szalagos pártát, gazdagon hímzett népies ruhát és csizmát öltött. A népviseletnek vélt öltözetek nagy része jelmezszerű, kissé szertelen keveréke volt a magyar tájegységek viseleteinek. (4. kép) A bálozók célja nem feltétlenül az eredetiség volt, inkább a jelzésszerű hasonlóság. A ruha a szórakozást, vidámságot és nem a hagyományőrzést szolgálta. A bálon résztvevő Hegedüs Ádám

17 Amit Párizs is tőlünk tanul. Ünnep 6. (1939) 24. sz. december 15. 40.

18 Színházi Élet 26. (1936) 46. sz. 73.

19 Bál után. Színházi Élet 26. (1936) 50. sz. 14–18.

4. kép
Bálozó angol ifjak és hölgyek. Megjelent a The Sketch angol folyóirat 1936. december 2-i számában.

szerint azonban sok szép magyar ruha is volt, sőt szerinte „az „árusok" ruhái például kivétel nélkül néprajzi múzeumi ellenőrzés után érkeztek Londonba".[20] Egyértelműen a népviseleteket idéző ruhák voltak többségben, melyeket helyben is be lehetett szerezni, akár jelmezkölcsönzőből is. Aki persze adott magára, külön erre az alkalomra készítette el báli ruháját. Az autentikus minták beszerzése nem volt lehetetlen, hiszen az elismert iparművész, Undi Mária népies kézimunkákról szóló könyve már angolul is elérhető volt és számos színes képet is közölt.[21] A ruhák többsége a költségek és az időhiány miatt természetesen Angliában kellett, hogy készüljön. Néhány esetben viszont Magyarországra is küldtek megrendeléseket. A *Divat Ujság* képet is közölt arról a Helga de Pinedo részére készült estélyi ruháról, melyet majd a londoni magyar bálon fog viselni.[22] A ruhát Juhász Sándorné tervezte és készítette. Ugyancsak tőle származik az a négy modell, melyek az *Új Időkben* jelentek meg.[23] A sötétkék kisestélyi minden bizonnyal ugyanaz a modell, kisebb módosításokkal, mint a korábban említett Madame de Pinedo-nak készült darab. Az *Új Időkben* bemutatott első ruha fényes fehér selyemből készült, organdi ujjakkal, plisszébe rakott uszályos szoknyával, a harmadik rózsaszín selyemből volt. Mind a négy báli öltözet jellegzetessége, hogy felületüket színes posztóból kivágott, kézzel felvarrt rátétek díszítik.[24] A népies motívumokat csak stilizáltan, szinte jelzésszerűen használó díszítésmód nagyon színes és dekoratív, további előnye, hogy sokkal gyorsabban elkészíthető, mint a nagyobb technikai tudást és szakértelmet kívánó hímzés. Egy fennmaradt levél alapján arra kell következtetünk, hogy

20 *Hegedüs Á.* i. m. 861.

21 *Undi Mária*: Hungarian Fancy Needlework and Weaving. Bp. 1934.

22 Divat Ujság – Az Újság minden hó harmadik napján megjelenő ingyen folyóirata 1936. október 18.

23 Új Idők 42. (1936) 41. sz. október 4. 481.

24 Hasonló technikával készült ruhát őriz az Iparművészeti Múzeum Textilgyűjteménye, ltsz.: 93.42.1–3.

a sajtóban is bemutatott ruhák az előzetes tervekkel ellentétben mégsem szerepeltek a magyar bálon. Iván Lajos, londoni megbízott a következőképpen számol be a „Juhászné féle" ruhák ügyéről: „A szóban forgó 3 db modellt a Domus Háziipari és Iparművészeti kft., Juhászné őnagyságától Londonban való bemutatás céljából vette át. Felmerült az a gondolat, hogy e ruhákat az „Old Budapest" bál vezetőségének felhasználás céljából felajánljuk. Amikor azonban megállapítottuk, hogy e ruhamodellek egyáltalán nem felelnek meg az ilyen ruhákkal szemben támasztható magas igényeknek és azoknak az említett bálon való felhasználása nem öregbítené a magyar női ruhakészítő ipar hírnevét: e szándékunkról lemondtunk és a ruhákat sem a bál vezetőségének sem másoknak terjesztés céljából be nem mutattuk."[25]

A levelet az a Ferenczy Ferenc kapta, aki belügyminisztériumi titkárként a legtöbbet tett a magyaros divattervezés ügyéért az 1930-as években. 1934-ben megalakította a Magyar Öltözködési Mozgalom Országos Bizottságát.[26] A mozgalom fő célja volt, hogy olyan viseleteket terjesszen a magyar társadalom köreiben, mely megfelel a modern kor követelményeinek, az adott gazdasági helyzetnek, de magában hordoz egyfajta magyaros jelleget, így világosan elkülönül más népek öltözködésétől. A magyaros jelleg forrása elsősorban a népművészet és a történelmi díszmagyar viselet volt.

Nem meglepő, hogy Ferenczy Ferenc, a mozgalom ügyvezető elnöke felfigyelt a londoni magyar bál körüli készülődésre. A bizottság elnöksége levélben fordult gróf Eszterházy Móricnéhoz, a bál patrónusához, hogy járjon közbe a rendezőbizottságnál mozgalmuk érdekében. 1936. július 27-én megérkezett a válasz, miszerint bátran jelentkezhetnek a rendezőknél. A mozgalom célja az volt, „hogy az estélyen megjelenő előkelőségek magyar ruháinak hamisítatlan, nemes szépségét biztosítsa és megakadályozza azt, hogy ezen az előkelő estélyen a magyar kultúrát és az egész világon páratlanul álló nemzeti viseletünket kompromittáló, selejtes ízlésű álmagyar ruhákat szerepeltessenek magyar ruha címén".[27] A kitűzött cél megvalósítását abban látta a bizottság, hogy a mozgalom által jóváhagyott ruhaterveket és azok angol nyelvű leírását küldték Londonba. Természetesen az idő rövidsége és a nagy távolság miatt kevés esély nyílt arra, hogy a teljes öltözeteket Magyarországon készíttetik el, de néhány részlet, hímzés vagy csipke elkészíttetését szívesen vállalta volna a bizottság, ezért az autentikus elemek készítésének költségét a leírások mellett fel is tüntették. Annak ellenére, hogy a Haranghy Erzsébet – Ferenczy Ferenc felesége – által készített tervek már szeptember 16-a előtt megérkeztek, kevés megrendelés érkezett. A 16. számú terv (5. kép) Mrs. Courtauld tetszését nyerte el, aki a leírásban megjelöltek szerint elküldte a kiszabott kötény és az ujjak anyagát, hogy azt a terven szereplő magyar rátétdíszítéssel ellássák. A bált rendező Mrs. Allom is kifejezte sajnálatát, hogy nem küldhetnek több megrendelést, de biztosította a bizottságot, hogy a terveket az érdeklődök rendelkezésé-

25 MNM Textilgyűjtemény, ltsz.: T.1973.195.9.

26 A témáról bővebben l. *Ferencziné Sedlmayr Krisztina*: Magyaros ruhamozgalom az 1930-as években. Folia Historica 26. (2006) 131–175.

27 Ferenczy Ferenc 1936. november 14-én kelt levele Horthy Miklósnéhoz. MNM Textilgyűjtemény, ltsz.: T.1973.195.4.

5. kép
Haranghy Erzsébet báliruha terve. A 16-os számmal jelzett terv rátét díszítésére megrendelés is érkezett. MNM Textilgyűjtemény, ltsz.: T.1973.113. (A szerző felvétele)

re bocsátották és a rendezőbizottság tagjai fel is fogják használni azokat.[28] A kiküldött tervek nem kerültek vissza Magyarországra, Ferenczy javaslatára a jótékonysági vásáron áruba bocsátották őket. A bevétel felét az angol jótékonysági szervezet kapta, felét a kormányzóné felügyelete alatt álló nyomorenyhítő akciónak utalták. A 27 terv leírása[29] ismert, de csak 10 rajz[30] maradt fenn. A tervekből jól látszik, hogy a bizottság mit tekintett követendő példának. A ruhák többsége bő szoknyából és hozzá illő derékból áll, jellemző a bő, redőzött ujjmegoldás és a hagyományos kiegészítők, párta és kötény használata. A ruhák tervezésénél fontos volt, hogy a népművészet motívumai is megjelenhessenek a díszítésben. Találkozunk buzsáki, matyó, kalotaszegi és sárközi hímzéssel is.

A bizottság minden igyekezete ellenére volt néhány olyan vendég, akinek nem sikerült megtalálnia a megfelelő öltözetet. „Egy angol úr abban a hitben, hogy magyar huszárnak öltözött, a monacoi fejedelemség vámtisztjeinek jólismert egyenruhájában feszített, de ehhez a régi monarchia magas tisztisapkáját sikerült megszereznie. Egy másik úr viszont a legszebb bajor parasztruhában jelent meg s amikor a szakértők ráolvasták, hogy a ruha nem magyar „csikósgúnya", amelynek adták, kijelentette, hogy beperli a jelmezkölcsönzőt."[31] Hubert Gurschner osztrák művész hazája népviseletét öltötte fel. Az orosz cári család hölgytagjai hazai elemekkel egészítették ki magyarosnak ható

28 Mrs. Allom 1936. november 6-án kelt levele Ferenczy Ferenchez. MNM Textilgyűjtemény, ltsz.: T.1973.195.7.

29 MNM Textilgyűjtemény, ltsz.: T.1973.195.11.

30 MNM Textilgyűjtemény, ltsz.: T.1973.107;108;112;113;123;125;127;128;132;142.

31 *Hegedüs Á* i. m. 861.

báli öltözetüket, melynek eredménye kissé szertelennek ható fantáziakosztüm lett. Az urak többsége hagyományos frakkot viselt, különösen elegáns volt a Londonban élő magyar művész, Kisfaludi Stróbl Zsigmond. A fiatalabb angol előkelőségek körében népszerű volt a bő ujjas, hímzett vagy applikációval díszített falusi viseletet felidéző öltözet. A pár hónappal azelőtt Angliába települt magyar festőművész, Hosszu Márton, néhány fiatalabb férfitársához hasonlóan, gazdagon hímzett, bő ujjas mezőkövesdi matyó népviseletben bálozott. Néhány huszár is forgolódott a társaságban. A magas szárú bőr csizma a hölgyek és az urak körében egyformán népszerűnek számított. Az öltözetek többsége azonban a magyar népviselet inspirálta helyben készült fantáziakosztüm volt. Csak elvétve találkozunk azzal a típusú öltözettel, melyet oly találóan ír le a bálra kiküldött terveket készítő Haranghy Erzsébet: „...az általánosan használatban lévő nemzetiszín díszítéssel ellátott bokorugró szoknyás, vagy piros mellénykés, fehér szoknyás és zöld kötős ruhák, – a tenyérnyi kötők (elkerekítve, vagy szívalakra szabva!) – az indián fejdíszekre emlékeztető, flitterekkel, üveggyöngyökkel és más lehetetlen anyagokkal teletűzködött párták minden magyar hagyományt és ízlést nélkülöző szörnyűségek."[32] Különösen feltűnő volt Alpár Gitta combközépig érő, a fenti leírásnak kis híján megfelelő, kizárólag egy primadonna által viselve szalonképes, fodros-bodros szoknyája. Még azok a hölgyek is, akik nem kívántak magyaros jelmezt ölteni színes, gyöngyös pártát viseltek alkalmi fejdíszként. Jellemző volt továbbá, hogy a legutolsó párizsi divat szerint készült, könnyű selyemruhájukhoz magyaros hímzéssel díszített kabátkát öltöttek. A sárközi hímzés visszafogott színhasználata miatt különösen kedvelt volt.

A magyar sajtó részletesen beszámolt a bál eseményeiről és már a tervezés időszakában figyelemmel kísérte a rendezvényt. *Az Est* július 23-i száma név szerint sorolja azokat az angol és magyar előkelőségeket, akik a bál rendezésében szerepet játszanak vagy védnökként említik őket. A *8 Órai Újság* ugyanezen a napon a bál rendezőjével, Mrs. Allommal készült riportot közöl. A riport alcíme: „Előkelő társadalmi mozgalom az angol fővárosban Magyarországért" kissé félrevezetőnek hat és minden bizonnyal távol áll a valóságtól. A *Pesti Napló* november 26-i száma még bizakodóbb kijelentésekre ragadtatja magát: „Magyarország vonzóereje ezernyi mérföldek távolságán keresztül a szezón legnagyobb eseményévé avatta a tökéletesen megrendezett mulatságot."[33] A cikk vége hasonlóan optimista kicsengésű: „...ezrek és ezrek lesznek a nagyszerű ünnepség nyomán Magyarország lelkes barátaivá."[34]

Az angol sajtó érdeklődése azért lényegesen elmaradt a magyarországiétól. Közleményeikben a helyén, jellegének megfelelően kezelték az eseményt, melyről a The Sketch című hetilap december 2-án közölt képes tudósítást.

---

32 *Haranghy Erzsébet*: Magyaros ifjúsági ruhák. In: *Ferenczy Ferenc*: Magyaros ifjúsági ruhák. Bp., 1935. 13–15. 15.

33 *Ráskay László*: A londoni „Old Budapest Maskerade" páratlan sikert hozott Magyarországnak. Pesti Napló 87. (1936) 271. sz. november 26. 11.

34 Uo.

Varsói magyar bál 1937-ben

Néhány hónappal a londoni bál után, 1937. február 6-án rendezte meg magyar bálját Varsóban a Petőfi Sándor Magyar Egyesület és a Báthory István Lengyel–Magyar Egyesület. A három éves múltra visszatekintő rendezvény a szezon kitüntetett eseménye volt, a helyi magyarság és a diplomácia lassan hagyományossá váló találkája, melyen a lengyel legfelsőbb körök is rendre képviseltették magukat. A fővédnökséget Felicjan Sławoj Składkowski lengyel miniszterelnök és Darányi Kálmán magyar miniszterelnök vállalták. A Magyar Távirati Iroda jelentése szerint a lengyel kormányfő 100 zlotyt juttatott a rendezőségnek, ezzel is támogatva annak jótékony céljait.[35] A bál bevételeit a rendező egyesületek kulturális tevékenységére, valamint a Horthy Miklósné-alap és a lengyel téli segély támogatására kívánták fordítani.

A londoni bál tapasztalataiból okulva a Ferenczy által vezetett Magyar Öltözködési Mozgalom Országos Bizottsága sokkal nagyobb részt vállalt a bál szervezésében és lebonyolításában. Természetesen a két esemény összehasonlításakor nem szabad megfeledkeznünk arról az alapvető különbségről, hogy míg a londoni bál esetében egy masquerade-ról, jelmezbálról volt szó, addig a varsói bál a hagyományos elitbálok sorába illeszkedik. Az előkelő varsói bálon csak frakkos urakkal találkozunk, akiknek az esemény jellegéhez igazodva meg sem fordult a fejükben, hogy hortobágyi csikósnak öltözzenek. A hölgyek öltözete, ahogy az már lenni szokott, sokkal változatosabb, összetettebb képet mutat.

Az 1930-as évek közepére az öltözködési szabályok sokat egyszerűsödtek ugyan a századforduló óta, de egy elegáns hölgynek még így is nagyon sok mindenre kellett figyelnie. 1936 végén fontos a különbség az estélyi és báli ruhák között, melyre Sass Irén *Báliszezón* című írásában hívta fel a figyelmet: „Az estélyi ruhák nagy része egészen kicsi uszállyal, de leginkább teljesen uszály nélkül készül. A dekoltázsuk sem túlmély s nem egynek ujja, sőt hosszú ujja van. Ezzel szemben a báli ruhák mind uszályosak (kivéve az egészen fiatal lányokét), mélyen dekoltáltak, azonkívül idén vannak kimondottan báli kelmék is. Tehát, aki bálba akar menni, el kell készülnie rá, hogy kifejezetten báli toalettet kell csináltatnia."[36] Guthy Böske, a *Színházi Élet* divatszakértője a különböző korosztályok számára kíván eligazítást nyújtani a báli öltözet kiválasztásában. Az elsőbálozó lányok számára még mindig a fehér a megfelelő szín, az öltözet készülhet tüllből, taftból, muszlinból is. Azok a lányok, akik nem az első szezont táncolják át, már bátran hordhatnak olyan ruhát is, ami karcsú, sportos alakjukat jobban kihangsúlyozza. Jó választás lehet a szatén, mely a korban jellemző ferde szálirányú szabással[37] előnyösen simul a testre. Számukra már nem kötelező a pasztellszín. Fiatalasszonyoknak ajánlott a fémmel átszőtt brokát vagy lamé ruha, amely a háton gyakran mélyen dekoltált. A bálokról

35 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára K 428 Magyar Távirati Iroda Rt. iratai. Kőnyomatosok. Hírek, Napi hírek, napi tudósítások, 1920–1944. (továbbiakban MNL OL, MTI) 1937. január 27. 4. kiadás

36 *Sass Irén*: Báliszezón. Délibáb 10. (1936) 53. sz. december 26. 26–28. 26.

37 A Madeleine Vionnet által elterjesztett módszer az 1930-as évek divatjának egyik legjellemzőbb eleme volt.

nem hiányozhat a pazar csipke és a mélytüzű bársony, amely elsősorban az idősebb hölgyeknek, garde-dame-oknak áll jól.[38] A kiegészítők terén kevésbé kell elővigyázatosnak lenni. Minden báli öltözethez megfelel az arany vagy ezüst színű kecses bőrszandál. A selyemcipő pedig a ruha színével harmonizáljon. Estélyi táska helyett nagyon népszerű az úgynevezett „beauty box", amelyben a púder és pirosító mellett megtalálható néhány szál cigaretta és egy fésű is.

Az 1936–37. évi báli szezon újdonságának számítottak a magyaros báli ruhák. Az *Ünnep* című lap szerzője szerint „ruha- és divattervezőnőink már régóta törik a fejüket, hogy megteremtsék azt az izléses, magyaros estélyi és táncruhastilust, amelynek selyem, vagy csipkés bársony remekeiben a legpárisibb toalettekhez szokott pesti dáma, vagy bálozó urilány is szivesen töltené a farsangi estéket. Nehéz feladat ez, mert a mai divat bizony nem engedi ujra levegőhöz jutni nagyanyáink mütyürkés, vitézkötéses „bálozó"-ját." Ugyanitt azonban beszámolnak az Americana legutóbbi táncestélyéről, ahol az elegáns frakkok és szmokingok között suhogó magyaros estélyi ruhák is nagy számban szerepeltek. A szép és ízléses taft és cloqué remekművek láttán nagy sikert jósoltak a magyaros báli öltözeteknek.[39] Kissé talán túlzó a *Magyar Iparművészet* mellékleteként megjelenő *Muskátli* kézimunkaújság szerzőjének kijelentése, miszerint „az idei (1936 – a szerző) téli divatot a magyaros stílű és díszítésű estélyi ruhák fogják uralni".[40] A nemzeti hagyományok által átitatott öltözékek iránti fokozott érdeklődés azonban nem tagadható.

A magyar hagyományokat követő, azokat megújítva korszerű ruhát kínáló magyar divattervezés két forrásból táplálkozott. Inspirációt jelentett egyrészről az arisztokrácia ünnepi viselete, a díszmagyar, másrészről a különböző tájegységek népi motívumkincse és lakóinak viselete. Ennek megfelelően az ünnepi viseleteknek is két jól elkülöníthető fajtája alakult ki. A női díszmagyar '30-as évekbeli változata modern alapanyagokból készült, a klasszikus ruhaderék, szoknya, kötény összeállítást követve. Míg a népművészet inspirálta daraboknál modern szabással találkozunk, amelyet harmonikusan egészít ki a népies hímzés, csipke vagy applikáció, esetleg a díszmagyarokon és népi díszítőművészetben egyaránt fellelhető zsinórdíszítés. Haranghy Erzsébet londoni bálra készült tervein e két változat ötvözete is megfigyelhető, amikor is a klasszikus díszmagyar elemeit népies modorban díszíti.

A '30-as évek közepére a budapesti divatélet kiheverni látszott a háború és a gazdasági válság okozta károkat. Neves külföldi tervezők mutattak érdeklődést hazánk iránt, és volt lehetőség külföldi bemutatkozásokra is.[41] A Magyar Öltözködési Mozgalom Országos Bizottsága által 1933 óta évente megrendezett tervezői pályázatok és azt követő divatbemutatók nagy sajtóvisszhangja kedvezően hat a magyar divatipar külföldi és hazai megítélésére. A mozgalom tudatosan kereste a külföldi bemutatkozás, egyszer-

38 *Guthy Böske*: Női szakasz. Színházi Élet 27. (1937) 1. sz. 74–76.

39 *Ypszilon*: Mi ujság a társaságban? Ünnep 3. (1936) 47. sz. december 20. 1984.

40 *F[arnadi] I[lonka]*: 1936 báli divat. Muskátli, a Magyar Iparművészet 39. (1936) melléklete 2. (5.) 116–118. 116.

41 A témáról bővebben l. *F. Dózsa Katalin*: Hippolyt a lakáj. In: Párizs és Budapest a divat tükrében 1750–2003. Bp., 2003. 95–98.

6. kép
Zsolnay Vera, a varsói magyar egyesület elnökének lánya magyaros báli ruhát mutat be. Megjelent az Új Magyarság képes mellékletében 1937. március 9-én.

smind a magyaros divat terjesztésének lehetőségeit is. Ahogy már a londoni bál esetében is láthattuk, ezek a nagy érdeklődést kiváltó, előkelő események különösen alkalmasak voltak erre a célra.

A varsói bál esetében a mozgalom még nagyobb teret nyert, és a szervezésből is nagyobb mértékben vette ki a részét. A bál kísérőrendezvénye ezúttal nem jótékonysági vásár, hanem Ferenczy magyaros divatról tartott előadása volt, aki vetített képek segítségével mutatta be a magyar viseletet és a magyaros divat új elgondolásait. A bál ideje alatt, a helyszínül szolgáló Resursa Obywatelska egy a bálteremmel szomszédos impozáns szalonjában magyar divatkiállítást rendeztek be. Divatképek segítségével mutattak be délutáni-, sport- és gyermekruhákat, valamint alkalmi öltözeteket. A készruhák mellett a budapesti Goldberger gyár termékmintáit is láthatta a közönség. A Magyar Távirati Iroda azt közölte, hogy a „kiállítás iránt igen nagy érdeklődés nyilvánul meg a magyar kolónia és a lengyel divatszakértők és divatművészek körében".[42] A hatást fokozandó rövid divatbemutatóra is sor került, a ruhákat a Lengyelországban élő magyar hölgyek és a helyi arisztokrácia tagjai mutatták be.[43] Zsolnay Vera, a varsói magyar egyesület elnökének lánya világos színű, csípőre hosszan omló felsőrészből és hosszú szoknyából álló összeállítást viselt, melynek derekát és ujját színes hímzett, vagy szövött sáv díszítette. (6. kép) Az öltözetet párta tette teljessé, csakúgy, mint Lesczynska grófnő magyar ünneplőjét, aki szintén világos színű, a női díszmagyar szabásmódját idéző magyar ünneplőben vonult fel. Baden-Bissy grófnő mintás nyári ruhában jelent meg a bemutatón, melyet fehér köténnyel és bő ujjú inggel egészítettek ki. Mindhárom modell a Goldberger cég anyagainak felhasználásával készült.[44]

42 MNL OL, MTI 1937. február 3. 18. kiadás

43 Az eseményről készült fényképfelvételek az Új Magyarság 4. (1937) 56. sz. március 10. képes mellékletében jelentek meg.

44 Ferenczy Ferenc 1937. június 17-én kelt levele alapján, mely a Goldberger gyár iratanyagában maradt fenn. MNL OL Z 1349 Goldberger Sám. F. és Fiai Rt. Ügyvezetőség 51. cs. 325. tétel

7. kép
Népies dísztárgyakat kínáló stand a varsói magyar bálon. MNM Textilgyűjtemény, ltsz.: T.1973.194.9.

A sajtóban megjelent felvételeket[45] elnézve egyértelmű, hogy a bál vendégei az elegáns nemzetközi divathoz igazodtak báli viseletük kiválasztásakor. Színes, fényes selyemruhák és frakkok forgatagában feltűnik néha egy díszegyenruha, amely elfogadott báli öltözet a korban a frakk és a díszmagyar mellett. A Magyar Nemzeti Múzeum Textilgyűjteménye őriz egy fényképet,[46] melyen egy magyar fiatalember zsinórdíszes fekete öltönyt és hagyományos kiegészítőjét, rojtokkal díszített fehér nyakkendőt visel. Ugyanezen a képen egy idősebb hölgy korának megfelelő sötét báli ruhát hord, amit divatos virágcsokor egészít ki. Mellettük egy hölgy világos színű díszmagyart öltött az alkalom kedvéért. (7. kép)

Az esemény helyszínéül szolgáló termek dekorálásakor is igyekeztek autentikus hangulatot teremteni. A Magyar Külkereskedelmi Hivatal értékes díszítőanyagot bocsátott a szervezők rendelkezésére, és felkérte Ferenczy feleségét, Haranghy Erzsébetet a termek ízléses berendezésére.[47] A dekoráció hangsúlyos elemei a nemzetiszínű szalagcsokrok, magyar és lengyel címerek és zászlók voltak. A nagy bálterem egyik végében

45 Képes tudósítást közöl: Délibáb 11. (1937) 4. sz. január 24. 62.; Színházi Élet 27. (1937) 5. sz. 56.; Pesti Hírlap 59. (1937) 36. sz. február 14. melléklete a Képes Pesti Hírlap; Új magyarság 4. (1937) 56. sz. március 10. képes melléklete

46 MNM Textilgyűjtemény ltsz.: T.1973.194.9.

47 A bál helyszínéül szolgáló termek elosztásáról és berendezéséről a MNM Textilgyűjteményében fennmaradt T.1973.194.5. leltári számú alaprajz szolgál információkkal.

az italokat kínálták, ahol is a polcokat szőlő- és paprikafüzérekkel díszítették. Természetesen magyar termékeket árusítottak, akárcsak az iparművészeti sátorban, ahol népies dísztárgyakat kínált megvételre Sternberg grófnő és Zsolnay Oszkárné, a Petőfi Sándor Magyar Egyesület vezetőjének felesége. A bálteremhez kapcsolódó kisebb szalonban a magyar divatkiállítás kapott helyet, míg a nagyobban csárdát rendeztek be. A termek falait az alkalomra készült festményekkel díszítették. A csárdában falusi jeleneteket, a bálteremben magyar tájképeket láthatott a közönség. Nem maradhatott el a budai vár ábrázolása, de a korszerű lillafüredi szálloda képe is megjelent. A bál sikeréhez hozzájárult még, hogy éjfélkor a lelkes magyarbarát operaénekesnő, Wanda Werminska magyaros ruhában magyar dalokat énekelt.

Összességében elmondható, hogy az adott évben „valamennyi lengyel bál látogatottsága csaknem ötven százalékos visszaesést mutatott, a magyar bál a múlt évekhez képest páratlan sikerrel járt: több mint 1500 résztvevő töltötte meg a báltermeket".[48] A fényes sikerről csakúgy, mint az előkészületekről beszámoltak a helyi lapok, fényképes tudósításaikkal Varsó egyik legelőkelőbb társadalmi eseményévé avatva a rendezvényt.[49] A magyar sajtó érdeklődése – különösen a néhány hónappal korábban megrendezett londoni magyar bál iránt tanúsított figyelemmel összehasonlítva – nem volt túl élénk. A jelenségre, ha csak részben is, de magyarázatot adhat Ferenczy Ferenc már idézett levele, melyben beszámol a bál és a divatkiállítás, egyszersmind a Magyar Öltözködési Mozgalom Országos Bizottságának varsói sikeréről. Felrója továbbá a Goldberger gyár vezetőségének, hogy a gyár termékeit is bemutató kiállítás költségeihez semmilyen módon nem járultak hozzá. Ez a sajnálatos tény vezetett Ferenczy szerint ahhoz, hogy „nem állott módjában az Országos Bizottságnak az sem, hogy a kiállítás átütő sikerét a sajtóban a magyar divatipar érdekében kellően értékesítse".[50]

A fent bemutatott mindkét bál a jótékonyság szellemében zajlott. Bevételüket nagyobb részben az elesettek megsegítésére, kisebb részben kulturális feladatok ellátására fordították. A két rendezvény azonban e nemes feladatokon kívül más funkciókat is betöltött. A nyereség a puszta jótékonyságon kívül sokkal nagyobb volt. A gazdaság számos szegmense számára hasznosak lehettek a nagy nyilvánosságot kapó, igényes rendezvények.

A magyar idegenforgalomnak a két háború között minden segítségre szüksége volt, hogy betölthesse hagyományos szerepét: a gazdaság számára bevételt termeljen. Az adott politikai és társadalmi helyzetben talán még ennél is fontosabb volt, hogy „a politikusok, csakúgy, mint a közvélemény az idegenforgalomban látta azt az eszközt, azt a *hidat* amelyen keresztül (a szűkebb diplomáciát leszámítva) kapcsolatba lehet kerülni az európai országokkal, a győztes nagyhatalmakkal és a vesztesekkel".[51] A trianoni tra-

48 MNL OL, MTI 1937. február 9. 13. kiadás

49 MNL OL, MTI 1937. február 9. 13. kiadás

50 L. 42. jegyzet

51 *Jusztin Márta*: Az idegenforgalom híd szerepének szempontjai a két világháború közötti magyar szaksajtóban. In: Tudományos évkönyv 2002. „Híd kelet és nyugat között". Bp., 2003. 267–273. 268. http://elib.kkf.hu/okt_publ/tek_2002_30.pdf (2013. július 16.)

gédia sokak szerint azért következhetett be, mert Európa országai nem ismertek minket, félreismertek, gonosz nemzetiségi erők manipulálták a közvéleményt. A korszak legnépszerűbb írója, Herczeg Ferenc így írt az ellenséges propagandáról 1939-ben: „egyszer már keservesen megadtuk az árát az ázsiai egykedvűségnek, amellyel a magyarellenes propaganda kútmérgező munkáját szemléltük. A rágalmak, melyeket a háború előtt rendszeresen a magyarságra szórtak és amelyek magyar részről többnyire ellentmondás nélkül maradtak, előkészítették az ország feldarabolását. Ha százszor megismétlik ugyanazt a hazugságot, bármilyen ostoba legyen az, és ha egyszer sem ütnek a rágalmazó szájára, akkor a hazugságból végül történelmi jogalap lesz."[52] Megjegyzi továbbá, hogy „Magyarország a valóságban óriási szervezeteket tart fenn és hatalmas pénzösszegeket fordít propaganda céljaira, csakhogy nem külföldi, hanem kizárólag hazai vonatkozásban".[53]

Az idegenforgalom is igyekezett kivenni a részét abból a fontos feladatból, hogy a magyarságot vesztes bűnbaknak beállító vélekedés megváltozzon. „A világháborút követő idegenforgalmi újrakezdést Európa-szerte számos súlyos probléma nehezítette: romokban heverő nemzetgazdaságok, szegénység, infláció, az új európai rend, vízumkényszer, nemzetek közti gyanakvás, ellenszenv, politikai elszigeteltség."[54] A magyarországi idegenforgalmat talán a fent leírt jelenségeknél is érzékenyebben érintette, hogy a határrendezés után a legtöbb kedvelt fürdő- és nyaralóhely a szomszédos országok fennhatósága alá került. A szakemberek faladata az volt, hogy a meglévő értékeket próbálják eladhatóvá, érdekessé tenni a külföldiek számára. Az idegenforgalmi propagandában Budapest kulturális öröksége mellett nagy hangsúlyt kapott a vidék, a népi kultúra tiszta, ősi bája. Fontos volt azonban, hogy a külföldiek előtt Magyarország civilizált, jó közlekedésű, biztonságos célpontként jelenjen meg. Mindezt úgy kellett elérni, hogy a különleges vonások se kerüljenek háttérbe. Az 1936-os londoni bál témája is azért lehetett Magyarország, mert Európában különleges, jól felismerhető, könnyen azonosítható vonásokkal rendelkezik; a nyugati és keleti kultúra határmezsgyéjén egyedi és egzotikusnak ható kulturális örökséget fejlesztett ki. Bizonyos tájegységek, települések különösen fontos szerepet töltöttek be az idegenforgalmi propagandában. Mezőkövesd turisztikai központtá válása már az 1920-as években megkezdődött. Az igazi sikerre azonban egészen az 1930-as évekig várni kellett, amikor is „'Matyóország' a turizmus számára a magyar népi kultúra első számú reprezentánsává és más néprajzi tájegységek követendő példájává vált".[55] A turizmusnak köszönhette gyors fejlődését a Budapesttől alig 70 km-re fekvő Boldog község, mely jellegzetesen szép viseletével és szokásaival hívta fel magára a figyelmet. A Gyöngyösbokréta mozgalom egyik alapító községeként hamar népszerű úti cél lett a vidék romantikáját felkutatni vágyók körében. A falu népének és az utazóknak megfelelő

52 *Herczeg Ferenc*: Gondok és gondolatok. Bp., 1943. 207.

53 Uo. A témáról bővebben l. *Pallos Lajos*: Területvédő propaganda Magyarországon 1918–1920. II. Folia Historica 26. (2008–2009) 37–75. *Uő*: Magyar kormányzati propaganda, 1938–1941. Limes 23. (2010) 1. sz. 53–64.

54 *Jusztin Márta*: „Utazgassunk hazánk földjén!" A belföldi turizmus problémái a két világháború között Magyarországon. Korall 7. (2006) 26. sz. 185–208. 191.

55 Uo. 200.

találkozási helyet is létrehozott a Kereskedelmi Minisztérium, amikor is 1935-ben Idegenforgalmi Vendégházat avattak a faluban. A templomhoz közel fekvő ház berendezését az a Mallász Gitta tervezte, aki a londoni magyar bál művészeti vezetője is volt. A londoni bál alkalmából kiadott prospektusban egy népviseletbe öltözött boldogi leány fényképe is látható.[56] A kép alatt közölt rövid szöveg Mezőkövesdet, Kiskunhalast és Boldogot ajánlja turisztikai desztinációként, ha valaki a magyar vidék színes népviseletben vasárnapi istentiszteletre igyekvő lakosait kívánja megcsodálni. A bál idegenforgalmi ajánlatából nem maradhatott ki a Balaton, a magyar puszta, Szeged és természetesen a fürdőiről híres, éjjel nappal szépséges Budapest sem. Európa szerte híres volt fővárosunk arról, „hogy a kontinensen itt lehet legjobban mulatni. A „Budapest éjjel" fogalommá vált."[57] A vesztes háború után fontos gazdasági feladat volt, hogy újra erős külföldi valutával fizetni tudó vendégeket csábítsanak Magyarországra, akik elsősorban a fővárosban költenek sokat. Mindezek mellett kívánatos volt, hogy a Budapest iránt érdeklődő utazók 2-3 naposra tervezett látogatásukat több napra bővítsék és felkeressenek vidéki városokat, falvakat és a Balatont is. Több vendégéjszaka nagyobb bevétellel és egy árnyaltabb Magyarország kép kialakításának lehetőségével kecsegtetett.

„Győztes és legyőzött államok az idegenforgalomnak, gazdasági jelentőségén túl, politikai funkciót, ország- és nemzetkép alakító hatást is tulajdonítottak. Hatékony eszköznek gondolták, mely a közvetlen tapasztalatok által legyőzi a kölcsönös gyanakvást, és a másik ország valós kultúrájának megismerésével hozzájárul a népek közötti bizalom helyreállításához és ezáltal a béke megőrzéséhez."[58]

A két világháború közötti magyar idegenforgalmi propaganda különösen sikeres volt. Néhány év alatt tudatos és rendszeres propagandával sikerült megsokszorozni Magyarország idegenforgalmát, írta Rosner Károly *Idegenforgalom és idegenforgalmi propaganda* című írásában. Részletesen beszámol továbbá a propagandacélokat remekül szolgáló plakátművészetről, külön kiemelve Mallász Gitta általánosan ismert magyar fiúcska plakátját, mely Európa számos utazási irodájában látható. A mű kapcsán ismét az „exotikum" fogalma tűnik fel, hiszen ez az az elem, amivel Magyarország kitűnhet Európa turisztikai palettáján.[59] A népviselet alapos ismerete, pontos megfigyelése majd modern szellemben fogant újraértelmezése nemcsak Mallász Gitta munkamódszeréhez tartozott hozzá. A népies-bajszos tipizálás, óvatosan tömörítő rajzosság formájában a korszak alkalmazott grafikájában lépten-nyomon feltűnik. Nemcsak idegenforgalmi és reklámplakátokon, vagy csomagolópapírokon látunk finoman stilizált népies alakokat, hanem nagy nemzetközi seregszemléken is. Már az 1935-ös brüsszeli világkiállításon láthatunk ilyen grafikai megoldásokat, de a két évvel későbbi párizsi bemutatón Diósy Antal is népies alakokkal festi ki a magyar csárda falát.[60] *Magyar kiállítások külföldön* című írásában Radnóti István nemzetközi vásárok és kiállítások tapasztalatairól számol be,

56 *Fejős Zoltán*: Boldog/képek. Bp., 2004. 276. kép: Orsót fonó lány, Haár Ferenc felvétele 1935-ből.

57 *Weis I.* i. m. 78.

58 *Jusztin M.* „Utazgassunk hazánk földjén!" i. m. 196.

59 *Rosner Károly*: Idegenforgalom és idegenforgalmi propaganda. Magyar Iparművészet 38. (1935) 8. sz. 202–204.

60 *Gál Vilmos*: Világkiállító magyarok 1851–2010. Bp., 2010. 189.

kiemelve a reklám jelentőségét: „Mai életünk jellegzetes tartozéka a propaganda. A film, a rádió, a repülőgép korában világnézetek, nemzetek, pártok és egyesületek egyaránt lélegezni sem tudnak megfelelő propaganda nélkül. Varázsszó lett ez a fogalom; a rohanó életű embert lüktető tevékenységében csak megfelelő hatásos eszközökkel lehet megállítani és valamilyen témára, ügyre figyelmét felhívni."[61] A kereskedelem, idegenforgalom, mezőgazdaság és ipar számára oly fontos kiállítások külsőségei kapcsán kifejtette, hogy milyen fontos a népies díszítőelemek használata. Amikor nem állnak rendelkezésre kellő anyagi források és le kell mondani a monumentális felületek és drága, nemes anyagok tobzódó hatásáról, a magyar népies elemek eszköztárához akkor is bátran fordulhattak a tervezők. A nemzetek versenyében – szerinte – a jellegzetesen magyar, bájos népies formákkal tudunk csak kitűnni, hiszen külföldön elsősorban az hat, ami különleges, eredeti, színes és általában más, mint amit otthon minden nap látnak.

A nem mindennapi látványt és élményt nyújtó londoni magyar bál elsősorban az idegenforgalomi propaganda területén jeleskedett. Az erős valutával rendelkező Anglia lakossága kívánatos célközönség volt a magyar idegenforgalom számára. A kiterjedt angliai kapcsolatokkal rendelkező magyar nemesség és a közismerten anglomán politikai vezetők számára is különösen fontos volt a szigetországgal való szálak szorosabbra fűzése. A háború utáni angol–magyar kapcsolatok terén különösen jelentős esemény volt, amikor 1935-ben Edward walesi herceg Budapestre látogatott. Tausz Béla szerint a leendő király látogatása hozzájárult ahhoz, hogy Magyarországot évről évre egyre több angol vendég kereste fel. A továbbiakban megemlíti azt a „pionirtevékenységet, amelyet dr. Weber Tibor az Országos Idegenforgalmi Hivatal angol levelezője Londonban, idegenforgalmunk érdekében kifejtett. Fáradhatatlanul tájékoztatta az angol közvéleményt a magyar revízióról. Számos ismertető előadást tartott a legnevezetesebb angol egyesületekben Magyarország nevezetességeiről; sokszor látta vendégül angol írókat és újságírócsoportokat és így értékes kapcsolatokat teremtett meg Magyarország érdekében."[62]

A varsói bálon az idegenforgalom is megjelent, de nagyobb hangsúly helyeződött a könnyű- és tervezőipar propagálására. A Ferenczy házaspár – és így a Magyar Öltözködési Mozgalom Országos Bizottsága is – nagyobb szerephez jutott a tervezésben és a lebonyolításban is. A mindkét bálon megtalálható standok, kiállítóhelyek, mind a magyar gazdaság ügyét szolgálták. A rendezvényeken kínált élelmiszerek a magyar gasztronómiát, mezőgazdaságot, különösen a híres bortermelést népszerűsítették. A herendi porcelán a luxus kézműipar remekeit kínálta, de a háziipari termékek is megjelentek. Mindezen világhíres árucikkek hozzájárultak ahhoz, hogy Magyarországról pozitív kép alakulhasson ki. A gazdasági érdekeken túl a külkapcsolatok, a diplomácia érdekeit is szolgálhatták a hasonló rendezvények. Az adott országok magyar nagykövetei minden esetben a bálok védnökei között szerepelnek. Masirevich Szilárd, a londoni nagykövet a bál egyik fővédnöke és magyar házigazdája. A meghívottak között mindig jelen vannak a környező országok diplomatái is. Egy kötetlenebb, informális találkozási lehetőség mindig megfelelő terep volt a külkapcsolatok erősítésére. A bálok a magyar or-

61 *Radnóti István*: Magyar kiállítások külföldön. Tükör 4. (1936) 12. sz. 869–872. 869.

62 *Tausz Béla*: A magyar idegenforgalom története és jövő célkitűzései. Bp., 1942. 16.

ságimázs fontos terepei lettek. Az illetékes magyar szervek is felismerték ezt a jelentős szerepet és lehetőségeikhez képest támogatták is a rendezvényeket.[63]

A londoni és a varsói bál mellett sok más európai városban rendeztek magyar bálokat. Szintén idegenforgalmi szempontból volt jelentős az 1936-os zürichi *Touring Club* rendezvénye, melynek szervezésében részt vett az Országos Magyar Idegenforgalmi Hivatal. A Földművelésügyi Minisztérium bort is küldött. A Magyar Távirati Iroda jelentése szerint: „A zürichi magyar propaganda ünnep nagy sikerének hatása alatt a zürichi Touring Club tagjai nyomban elhatározták, hogy a nyáron több száz gépkocsival ellátogatnak Magyarországra és sorra felkeresik Magyarország idegenforgalmi nevezetességeit."[64] Az 1937-es müncheni bál Karl Fiehler polgármester kezdeményezése nyomán lehetett sikeres terepe a turisztikai és diplomáciai együttműködésnek. A rendezvényen a zene- és táncművészet kapott különösen nagy hangsúlyt. Fellépett a budapesti Operaház balettkara, és a müncheni filharmonikusok Kenessey Jenő vezényletével játszottak magyar darabokat.[65]

A magyar bálok története nem ért véget a harmincas években. Ausztráliában, Kanadában, az Egyesült Államokban és a kontinens számos országában napjainkig rendeznek magyar bálokat. Különösen jellemző ez olyan országokban, ahol nagyobb létszámú magyar közösség él. Az ünnepi események szerepe azonban sokat változott a harmincas évekhez képest, fő feladata ugyanis a közösség erősítése, összetartása. A bálok és más kulturális rendezvények az identitás őrzésében, az anyaországhoz való kötődés erősítésében játszanak fontos szerepet. Brüsszelben közel húsz éve hagyományosan minden évben rendeznek magyar bált, de a 2011. évi Magyarország soros Európai Uniós elnöksége miatt különösen nagy jelentőséggel bírt. A rendezvény az Európai Unió Tanácsának hivatalos magyar elnökségi programja révén nagyobb figyelemnek örvendett, mint az elmúlt évek táncvigalmai. A bál nem nélkülözhette a már hagyományos elemeket: a nyitótáncként eljárt palotást, a magyar zenét és a fess huszárokat. A magyar különlegességek sorában helyett kapott a téliszalámi, a borok, pálinkák és a pogácsa is. A herendi porcelán népszerűsítése sem hiányozhatott. Divatbemutatót is rendeztek, melyen magyar tervezők, Léber Barbara és Varga Erika ruháit láthatta az ünneplő közönség. Úgy látszik, van, ami nem változik.

63 A londoni bál tombolájára értékes nyereményeket ajánlott fel a Magyar Kereskedelmi Kamara és az Országos Magyar Idegenforgalmi Hivatal. A varsói bálra díszítőanyagot biztosít a Magyar Külkereskedelmi Hivatal.

64 MNL OL, MTI 1936. március 16. 35. kiadás

65 MNL OL, MTI 1937. január 22. 11. kiadás

FASHION AND PROPAGANDA. THE HUNGARIAN BALL IN LONDON AND IN WARSAW IN THE 1930-IES

Summary

The ball season was a very important event in the life of young ladies. Families of similar social standing met at balls, which were regulated events with a lot of fun and dance. While dancing with young gentlemen, the maidens had the opportunity to find a suitable husband. The balls have a long history in Hungary as well. Directly after World War I, however, no balls were held. The Treaty of Trianon brought about tragic consequences for Hungary; the country lost more than two-third of its territory and population.

Between the two World Wars Hungary strived at making a powerful and extensive propaganda to improve his political and economic image. *Hungarian balls* organised abroad gave a good opportunity to promote Hungarian products, Budapest and the rural Hungary as desirable touristic destinations. The well-documented balls in London – "*Old Budapest Masquerade*" organised by Girls of the Realm Guild in 1936 – and in Warsaw – in 1937 organised by Polish-Hungarian associations – presented many characteristic features of the Hungarian propaganda and fashion as well. The promotion of the country as modern, safe, exotic place was the most important aim of the touristic propaganda. The characteristic elements of the balls like the decoration, meal, drinks, dance and music wanted to present Hungary as more interesting and attractive.

The organizers of the balls encouraged the guests to wear ball gowns with traditional Hungarian cut or ornaments. The National Committee of the Hungarian Clothing Movement founded in 1934, had a big role by presenting Hungarian fashion and products of Hungarian textile industry, especially in the case of the Warsaw event. Dr. Ferenc Ferenczy, the leader of the Committee collected the documents of the Hungarian balls in London and Warsaw and gave the documentation to the Textile Collection of the Hungarian National Museum.

Kovács S. Tibor

MAGYAR SZABLYÁK A 18. SZÁZAD ELSŐ FELÉBŐL

A kuruc hadsereg a majtényi mezőn gróf Károlyi Sándor tábornagy vezetésével 1711. május 1-én felesküdött a törvényes magyar királyra a császári hadsereg főparancsnoka, gróf Pálffy János előtt. A kuruc katonák fegyverüket és lovukat megtartva – vidáman nótázva – hazatértek családjaikhoz.[1] A fegyvereik között talán a legfontosabb a szablyájuk volt, amelynek a története a huszársághoz kapcsolható. A 15. század folyamán ennek a kardféleségnek a tömeges elterjedése a magyar fegyverzetben e méltán híres könnyűlovas fegyvernemnek köszönhető.[2]

Az 1711. április 30-án létrejött szatmári békeszerződés lezárta a Rákóczi-szabadságharcot, de ezen kívül egy hosszú „fegyvertörténeti" korszakot is, amely ezer szállal kötődött a török hódoltsághoz. A magyarok által oly közkedvelt törökös díszítőművészet helyébe a barokk stílus lépett, majd az állandó hadseregnek a 18. század első harmadában folyamatosan gyarapodó huszár- és gyalogezredeiben számos érdekes szablyatípus jelent meg a tisztek és altisztek oldalán. Szükséges megjegyezni, hogy a gyalogezredeknél 1765, míg a huszároknál 1768 előtt a szablyák igen változatosak, hiszen ezek alakját semmilyen rendelet, vagy előírás nem korlátozta, csupán 1722-ben történet egy kísérlet arra, hogy legalább a pengék hosszát szabályozzák.[3] A Magyarországon használatos szablyák a 18. század első felében, III. Károly uralkodása (1711–1740) alatt számos szállal kötődtek a Rákóczi-szabadságharc idején viselt fegyverekhez, de ennek ellenére jónéhány újítás jelenik meg rajtuk. Ez utóbbiak a gyalogsági, vagy lovassági altisztek szablyáin érhetők tetten, melyek sárgaréz veretein többnyire kezdetleges, trébelt és vésett növényi motívumokat, esetleg rokokó fülkagylókat figyelhetünk meg. Igen érdekes, hogy számos darabnál a markolatkupak stilizált oroszlánfejet formáz.[4] A III. Károly

---

1 *Lukinich Imre*: A szatmári béke története és okirattára. Bp., 1902. 342–345.; *Bánkúti Imre*: A szatmári béke. Bp., 1981. 112–116.

2 *Nadolski, Andrzej*: Polish Arms, Side-Arms. Wroclaw, 1974. 28–30.; *Wasilkowska, Anna*: Husaria. The Winged Horsemen. Warszawa, 1998. 28–31.; *Jäger, Fritz*: Ungarischer Säbel und Husaren-Pallasch. Ein Beitrag zur Geschichte der leichten Reiterei. Gnas, 2010. 8–17.; *Kovács S. Tibor*: Huszárfegyverek a 15–17. században. Bp., 2010. 77–86.

3 *Dolleczek, Anton*: Monographie der K.u.K.österr.-ung. Blanken und Handfeuer-Waffen. Kriegsmusik, Fahnen und Standarten seit Errichtung des stehenden Heeres bis zur Gegenwart. Wien, 1896. 4–12.; *Csillag Ferenc*: Kardok történelmünkben. Bp., 1971. 58–63.; *Kalmár János*: Régi magyar fegyverek. Bp., 1971. 84–87.; *Lugosi József–Temesváry Ferenc*: Kardok. Bp., 1988. 35–39.; *Jäger, F.* i. m. 46–55.

4 *Kovács S. Tibor*: A magyar szablya 100 éve. In: A szépség óhajtása. Öltözködés-kultúra az 1700–1815 közötti Magyarországon. Szerk.: Ihász István. Bp., 2008. 37–44. 37.

1. kép
Rézveretekkel szerelt huszár altiszti szablya.
18. század első negyede (Fotó: Dabasi András)

korabeli szablyák igen ritkán bukkannak fel mind magán-, mind közgyűjteményekben. A Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvergyűjteményéből szeretnénk három – eddig még nem publikált – altiszti szablyát bemutatni, amelyek közül egyet gyalogos, míg a másik kettőt huszár altiszt viselt.

Az 1. képen látható, egykor Jankovich Miklós gyűjteményéből származó szablya viszonylag keskeny, enyhén ívelt pengével szerelt, amelyen egy vékony és egy meglehetősen széles vájat fut.[5] A penge mindkét lapjában – közvetlenül a markolat alatt – lovon ülő, jogart tartó császári alak látható, amely alatt növényi motívumos díszítéssel keretezve a következő német nyelvű szöveg olvasható: „VIVAT CAROLUS DER VI. RÖMISCHE KAYSER". A szablya markolata cápa vagy rája bőrével van borítva, és erőteljesen előrehajló, virágmintás, oroszlánfejet formázó markolatkupakkal záródik. Közvetlenül az oroszlánfej mögött egy kör alakú nyílás figyelhető meg, amelybe egykor a csuklószíjat fűzték. Akantuszleveles vésésű keresztvasa és egyenesen álló markolatpántja sárgarézből készült. A keresztvas és a markolattüskék találkozásánál egy plasztikus, stilizált angyalfejet figyelhetünk meg. Fekete capabőrrel bevont hüvelyét sárgarézből készült veretek díszítik. Ezeken poncolt alapon vésett akantuszleveleket, valamint a felkötőpántokon kagylódíszeket láthatunk. A párhuzamok alapján ez a szablya III. Károly uralkodásának első felére, azaz az 1710-es évekre, vagy legkésőbb az 1720-as évek elejére datálható.[6]

A 2. képen látható – gyalogos altiszt számára készült – szablya ugyancsak keskeny,

5 Magyar Nemzeti Múzeum, Fegyvergyűjtemény. Ltsz.: 53.488. (Arm. Jank.98.). Hossza: 102 cm, penge szélessége: 2,7 cm.

6 A penge kialakítása és formája számos szállal kötődik a Rákóczi-szabadságharc korából származó szablyákhoz. Vö. *Kalmár J.* i. m. 83., 155. kép, b. és c.

2. kép
Rézveretekkel szerelt gyalogos altiszti szablya.
1736. (Fotó: Dabasi András)

enyhén ívelt pengével szerelt, amelyen közvetlenül a pengehát alatt kettős vájat fut.[7] A penge egyik lapjában maratott, szablyát emelő gyalogos katona alakja látható a „VINCERE AUT MORI" latin nyelvű jelmondattal. A szablyapenge másik lapjában koronás magyar címer és a „SOLI DEO GLORIA" latin szöveg olvasható. A penge fokán vésett formában a kardcsiszár neve, valamint a készítés helye és ideje is szemügyre vehető, azaz: „JOHANNES MAYRSCHOFFER IN PASSAU ANNO 1736". Az enyhén előrehajló, két szegeccsel rögzített markolat bőrrel van borítva és sárgarézből készült akantuszleveles díszítésű gerinclemez is borítja, amely a markolatkupak alá fut be. Ugyancsak sárgarézből készült, vésett akantuszlevelekkel díszített keresztvassal és ezekből induló, egyenesen álló markolatpánttal szerelt. A keresztvas és a markolattüskék találkozási pontján egy stilizált angyalfőt láthatunk. A szablya barna színű bőrrel borított hüvelye – ugyancsak sárgarézből készült – akantuszlevelekkel és angyalfejekkel ékesített veretekkel díszített, valamint élpántokkal szerelt. Ezt a gyalogos altiszti szablyát III. Károly uralkodásának legvégére, feltehetően 1736-ra datálhatjuk.

A 3. képen lévő lovassági szablya széles, fokéles sima pengével szerelt.[8] A penge egyik lapjában „VERIDAIUM DILIGITE 90" maratott szöveggel, míg a másikon felhőből kinyúló, szablyát tartó kar, alatta sisakos férfi feje látható. Az előbbi alatt hibás latinsággal írt

7 Magyar Nemzeti Múzeum, Fegyvergyűjtemény. Ltsz.: 53.446. Hossza: 85 cm, penge szélessége: 2,9 cm. Jelen szablyát 1895-ben 20 forintért vásárolta a Nemzeti Múzeum Lanfranconi Enea pozsonyi mérnöktől.

8 Magyar Nemzeti Múzeum, Fegyvergyűjtemény. Ltsz.: 53.451. Hossza: 97,5 cm, penge szélessége: 3,6 cm. Az előbbi fegyvert 1897-ben 50 forintért vásárolta a Nemzeti Múzeum Krausz Jakab régiségkereskedőtől.

3. kép
Rézveretekkel szerelt huszár altiszti szablya.
18. század közepe (Fotó: Dabasi András)

„VINCERE AUD MORI" jelmondattal és egy virág alakjával. Az előrehajló markolat bőrrel van borítva, a szegecsek sajnos hiányoznak és a hosszan elnyúló gerinclemez végén látható az oroszlánfejet formázó vésett díszítésű markolatkupak. A sárgarézből készült díszítetlen keresztvas egyenes, majd enyhén ívelt markolatpántban folytatódik. Az előző két szablyához hasonlatosan itt is megtalálható a keresztvas és a markolattüskék találkozásánál a stilizált angyalfej. Barna bőrrel bevont hüvelye sárgarézből készült leveles virágokkal és szív alakú áttörésekkel díszített veretekkel van szerelve. A markolat és penge kialakítása miatt jelen szablya III. Károly uralkodásának a legvégére, de talán valószínűleg inkább a 18. század közepére datálható.[9] Az előző fegyvernél a markolat és a keresztvas formája, valamint a markolatkupak is a 18. század második felében használatos huszárszablyákra jellemző, a díszítése viszont a 18. század első felében készült kardokhoz hasonlatos.[10]

Az előbb ismertetett három műtárgy sárgarézveretekkel díszített altiszti szablya volt. A tiszti szablyák az előbbieknél jóval díszesebbek és aranyozottak voltak, amelyet igen jól szemléltet Hadik Andrásnak, a híres huszártisztnek, a későbbi tábornagynak pompás oldalfegyvere.[11] (4. kép)

A műtárgy trébelt, poncolt és vésett aranyozott bronz szerelékkel készült. A ferde levágású, sasfejre emlékeztető markolat-

9 *Kalmár János*: A magyar kard művészete. Bp., 1938. 46–48.; *Wagner, Eduard*: Hieb- und Stichwaffen. Prag, 1975. 192., 225.; *Jäger, F.* i. m. 46–48.

10 *Lugosi J.–Temesváry F.* i. m. Kat. No. 115–117., 126., 131., 134–136.

11 Magyar Nemzeti Múzeum, Fegyvergyűjtemény. Ltsz.: 53.461. Hossza: 99 cm, penge szélessége: 2,9 cm.; *Lugosi J.–Temesváry F.* i. m. Kat. No. 140.; *Temesváry Ferenc*: Vas, ezüst és arany. Nemzeti történelmünk fegyverei. A kiállítás katalógusa. Keszthely, 1989. 103., Kat. No. 459.

4. kép
Hadik András huszár ezredes
aranyozott bronz szerelésű szablyája.
1744. (Fotó: Dabasi András)

gomb gerinclemeze csaknem a keresztvasig lenyúlik, amely lapított gömbben végződik. A kézvédőpánt enyhe „S" alakot formáz, felül jelentősen kiszélesedik és egy kis tüskével van a markolatkupakhoz rögzítve. Ívelt, két keskeny és egy széles vájattal rendelkező pengéjének mindkét lapját körülbelül kétharmad hosszúságban maratott, majd aranyozott csatajelenetek ékesítik. A pengetőnél, a penge egyik oldalán koszorúban a Hadik címer, valamint „ANDRE von HADIK OBRISTER" felirat látható maratott, majd aranyozott formában. A penge másik oldalán, mintegy az előző felirat tükörképeként Mária Terézia királynő (1740–1780) álló alakja figyelhető meg, míg alatta „VIVAT MA-

RIA THERESIA R.H. ET B." felirat olvasható ugyancsak maratott, majd aranyozott formában. A penge fokában a készítő mesterek neve és a készítés helye van vésve: „B. DANIEL KIRSCHBAUM ET LAUTER JUNG FABRICATORES ET MERCATORES IN SOLLINGEN." A fából készült és részben bőrrel bevont hüvely veretein rokokó fülkagyló, akantuszlevelek és apró leveles virágok mellett meghatározó Mars alakja sassal és haditrófeával, de vágtató, szablyát emelő huszár is feltűnik.

Hadik katonai pályafutásának egyik legfontosabb állomása volt, amikor Mária Terézia királynő kinevezte őt 1744. január 22-én ezredessé, és a Beleznay-huszárezred parancsnokává.[12] Ezért valószínűnek tartjuk, hogy jelen szablya 1744-ben készült Hadik András megrendelésére az egyik leghíresebb kardpengekészítő központban, a németországi Solingenben. A híres huszártisztet 1747. március 1-én nevezte ki Mária Terézia „Obrist Feld-Wacht Meister"-ré, amely rang a legalacsonyabb tábornoki rendfokozatnak felelt meg. Így a fent leírt szablya megrendelésének időhatára elvileg 1747-ig kitolódhat, de ténylegesen 1744 valószínűsíthető a készítés évének. A 18. század közepétől bukkantak fel nagyobb számban azok a kardféleségek, amelyek magyar huszárszablya néven váltak közismertté. Tulajdonképpen szinte teljes mértékben a Hadik szablyához hasonlítanak, azzal a különbséggel, hogy szerelésük aranyozott bronz vagy sárgaréz, és a hüvelyüket sugaras, domborított veretek díszítik. A huszárszablyák pengéjére jellemző, hogy szélességük 4 és 5,5 cm között mozog és fokélük nem emelkedik ki a pengehát ívéből. A pengéket maratott nap, hold, csillag és a FRINGIA felirat díszíti, de előfordulnak közöttük az úgynevezett Madonnás pengék is, amelyek a félholdon álló Madonnát ábrázolják.[13]

A könnyűlovasság számára az első rendszeresített szablyát 1768-ban gyártották. Ennél a változatnál a markolatkengyel szervesen kapcsolódik a sasfej formájú kupakhoz, a 85 cm hosszú, valamint 3,9 cm széles penge mindkét oldalán széles vájattal ellátott. A legénységi szablyák szerelése vas, míg a tizedeseké réz volt, de a strázsamesterek számára már aranyozott rézszerelékkel készültek. A huszártisztek 1768 után is olyan szablyát viseltek, amilyet akartak, hiszen számukra nem volt semmilyen előírás. Természetes azonban, hogy a gyakorlatban kialakult magyar huszárszablya különféle típusait használták.[14]

A 16. század első évtizedeiben kialakult magyar huszárszablya a századok során némi változáson ment keresztül. A 17. század végén, 18. század elején ez a kiváló fegyver igen egységessé vált a markolat és keresztvas tekintetében. A 18. század első felében igen népszerűek lettek az oroszlánfejet formázó markolatkupakok és a század közepén egy igen egységes, jól körülhatárolható magyar szablyaforma jelent meg, amely népszerűségét egészen a 19. század első feléig megőrizte.[15] Természetesen ez a szablyatípus is a

12 *Markó Árpád*: Futaki gróf Hadik András tábornagy. Bp., 1944. 28–37.; *Ordas Iván*: Hadik András. A királynő tábornagya. Bp., 1987. 18–24.; *Kovács S. T.* A magyar szablya i. m. 38–39.

13 *Kalmár J.* A magyar kard i. m. 72–77.; *Kovács S. T.* A magyar szablya i. m. 39–40.; *Jäger, F.* i. m. 51–53.

14 *Dolleczek, A.* i. m. 10–14.; *Csillag F.* i. m.68., Kat. No. 173.; *Lugosi J.–Temesváry F.* i. m. Kat. No. 123.; *Jäger, F.* i. m. 48–50.

15 *Kalmár J.* Régi magyar i. m. 75–86.; *Lugosi József*: A kardfélék Magyarországon a szabványosítás kezdetétől napjainkig. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 2. (1987) 58–106. 61–72.

legendás könnyűlovas fegyvernemhez, azaz a huszárokhoz kapcsolható. Így talán nem meglepő, hogy az 1760-ban alapított Magyar Nemesi Testőrség tagjai is huszárszablyákat viseltek.[16] A nemesi és főúri díszöltözet elengedhetetlen kísérője volt a szablya, amely a huszárszablya formájára készült, általában nemesfém, leginkább ezüst szerelékkel, de többnyire az előzőekhez képest könnyebb és keskenyebb pengékkel.[17]

A 18. század elején használt magyar szablyatípus a század első felében, III. Károly uralkodása alatt számos érdekes altípussal bővült. A 18. század közepére kialakult változat tette lehetővé a század második felében megjelenő, oly nagy számban felbukkanó magyar huszárszablya kialakulását. Ennek a széles pengéjű, mára már ikonikus fegyvernek a szerepe rendkívül fontos volt, de típusaival és történetével már egy másik tanulmányunkban fogjuk a kedves olvasót megismertetni.

HUNGARIAN SABRES FROM THE FIRST HALF OF THE 18TH CENTURY

Summary

The most interesting Version of Hungarian side-arms since the 17th century are sabres with a closed hilt. Its mature form appeared already in the first half of the 17th century, but became popular only at the turn of the 17/18th centuries. Its grip, usually though not always rivetted across, is of wood, covered with leather (photo 2–4.) or shagreen (photo 1.). They terminates in flat, almond-shaped (photo 2., 4.) or sometimes lian's head (photo 1.) brass pommel passing into elongated mounting of the hilt-lack. The cross has longets and bow bent upwards at a slightly obtuse angle and touching the pommel and usually joined to it. Perhaps the bow developed from the chain, which in the sabres of Hungarian type of the 16–17th centuries occasionally linked the pommel to the cross.

At the turn of the 17/18th centuries sabre blades representing a transformed version of the previously known were introduced into Hungary. They were only slightly curved and they did not become broad in the bower part or only slightly so, but were always double-edged towards the point. They averaged 83–86 cm in length.

From the first half of 18th century there sabres gained wide popularity in Europa. This was associated with the introduction into European armies of hussars, light cavalry dressed and armed in the Hungarian fashion.

16 *Kovács S. T.* A magyar szablya i. m. 41.; Vö. *Lugosi J.–Temesváry F.* i. m. Kat. No. 132–133.

17 *Kalmár J.* A magyar kard i. m. 51–53.; *Kovács S. T.* A magyar szablya i. m. 41.

Simon Anna–Fülöp András

A GYÖNGYÖSI VOLT JEZSUITA GIMNÁZIUM ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE AZ ÚJABB KUTATÁSOK FÉNYÉBEN

1766-ban Esterházy Károly egri püspök látogatást tett Gyöngyösön a jezsuiták által működtetett gimnáziumban, ahol a növendékek egy színdarabot, Alexis ókori színköltő művét mutatták be neki. A püspöknek annyira tetszett az előadás, hogy rögtön 24 ezer téglát vagy tetőcserepet adományozott az iskolának.[1] A szakirodalom – elsősorban későbbi átépítési tervekre alapozva – úgy foglalt állást, hogy a nevezett színielőadást a gimnázium emeleti nagytermében rendezték meg.[2] Ugyanakkor régóta ismertek azok a korabeli források, amelyek, úgy tűnik, még 1780 körül, a nagy átépítést közvetlen megelőzően is csak földszintes iskoláról szólnak, amelyre majd emeletet kell felhúzni.[3]

A fenti ellentmondás feloldására legutóbb az épület falkutatásakor tehettünk kísérletet. A házban ma a város zeneiskolája működik, amelynek felújítása pályázati forrásokból valósult meg. Ennek keretében elsősorban vízszigetelésre, a homlokzatok tatarozására és a fedélszék felújítására került sor.[4] Az előzetes kutatásokat, illetve a kivitelezés közbeni megfigyeléseket 2009 és 2011 között a Magyar Nemzeti Múzeum–NÖK (és elődintézménye) Épületkutatási Osztályának munkatársaiként végeztük. Noha a kérdéses emeleti helyiségre a vakolatveréssel járó falkutatás nem terjedhetett ki – maga a felújítás ugyanis nem érintette –, a homlokzatokat a főpárkány magasságáig, valamint a földszinti helyiségeket tudtuk vizsgálni. Utóbbiakat csak szondázó jelleggel, ott, ahol embermagasságig leverték a vakolatot a falak falátvágásos technikával történő szigeteléséhez. A levert sáv fölött már nem volt lehetőségünk kutatni, hiszen a magasabban levő vakolatok csak tisztasági meszelést kaptak. Mindezekből adódóan az épület kutatása továbbra sem tekinthető teljesnek.

---

1 „In theatrum induxit Alexim, ... nobilissimique Auditoris quantum placuerit, id iudicio esse potest; quod Excell. ipse Agriensis Praesul e Com. Eszterházi non spectator modo, sed probator etiam, et laudator ubique quanto doctior, ac illustrior, tanto verior exstitit: quiu hujus judicii, et benignissimi adversum nos animi argumentum aliud praeterium temporis praebuit dum in reparationem Scholam 24000 tegularum liberalissime attribuit." Historia Residentiae Gyöngyösiensis Soc. Iesu ab Anno 1711 ad 1773. (továbbiakban: Historia Residentiae) Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattára Quart. Lat. 2824. 203–204.

2 Heves megye műemlékei III. Szerk.: Dercsényi Dezső–Voit Pál. Bp., 1978. 149–150.

3 *Vágó Ferenc*: A gyöngyösi Kath. Községi nagygymnasium története 1638-tól 1895-ig. Gyöngyös, 1896. 80–82., *Forgács Ferenc*: A gyöngyösi gimnázium története. Ferences korszak 1776–1898. Gyöngyös, 1934. 44–46.

4 Az 1990-es években már történt ugyan egy vízszigeteléssel járó beavatkozás, de akkor semmilyen kutatói megfigyelésre nem került sor.

1. kép
A volt gimnázium épülete keletről, háttérben a Szt. Bertalan-templommal
(Fotó: Fazekas Gyöngyi)

2. kép
Az épület délnyugatról, a kutatás kezdetekor
(Fotó: Simon Anna)

3. kép
Az épület északi bejárati kapuja, helyreállítás után
(Fotó: Fülöp András)

Mivel azonban a helyreállítás lezárult, és akár évtizedek is eltelhetnek egy újabb, nagyszabású felújításig, nem érdektelen áttekinteni a falkutatás adatait, összevetve az írott forrásokból kirajzolódó képpel. Ismertetésünket ez utóbbiakkal kezdjük, azzal a megjegyzéssel, hogy e helyütt nincs terünk az iskola történetének, de még a gazdag építési iratoknak is a teljességre törekvő elemzésére. A következőkben csak az építéstörténet azon lényegesebb adatait emeljük ki, amelyek feltétlenül szükségesek a falkutatási eredmények megértéshez.

Gyöngyös város központjában, a középkori eredetű Szent Bertalan-templom szentélyétől néhány méterrel keletre található az épület, amelynek északi, főbejárattal bíró főhomlokzata a megközelítőleg kelet-nyugati irányú Szt. Bertalan utcára néz (11. sz. ház). (1. kép) A szabadon álló, egyemeletes csonkakontyolt tetős épület dél felé hattengelyes, (2. kép) a földszinten műkő, füles, tagolt szalagkeretes, az emeleten vakolt szalagkeretes ablakokkal. Az északi homlokzat földszintje 3+1+3 tengelyes, középen a kőkeretes bejárati ajtóval, melynek a cseppdíszes, volutába csavarodó füles szalagkeretes szerkezetéhez kettős levéldíszes zárókő tartozik. Fölötte tört íves, volutás konzolok által tartott szemöldökpárkány. (3. kép) A nyugati két tengely eredeti kőkeretes ablak, a többi cserélt, műkő-keretes. Az emeleten hét ablak, vakolt szalagkereteléssel. A főpárkányt fából alakították ki az egész épületen. A nyugati homlokzat háromtengelyes, a középső tengely egy szélesebb, de keskeny kiülésű középrizalitban foglal helyet, visszaugratott kőkerettel a földszinten. A keleti homlokzaton két emeleti szoborfülke, szobormásolatokkal,[5] a földszinten középen egy eredeti kőkeretes barokk ablak, a két szélső tengely műkőkeretes. Az emeleten két vakolt keretezésű ablak található.

A belsőben a földszinten, nem teljes hosszúságban végigfutó oldalfolyosó található keresztboltozattal fedve, keleti felében lépcsőfeljáróval. Az ablakok szegmensíves lezárású fülkékben helyezkednek el, kivéve a földszinten a keletre néző ablakokat és az északi homlokzat keletebbi három ablakát, ahol a parapet magasságáig a fal teljes szélességében fel van falazva. A földszinti helyiségek fiókos teknőboltozattal, az emeletiek síkfödémmel fedettek. A földszinti helyiségek közül a keleti utólagosan feldarabolt, az emeleti tereket jelentősebben átalakították, jelenleg középfolyosós elrendezésűek. A fedélszék késő barokk kori szerkezet.

5 Az eredeti szobrok fából készültek, és a gyöngyösi Mátra Múzeumba kerültek (Heves megye műemlékei III. i. m. 142. kép)

Az épület történeti előzményeiről érdemes tudni, hogy Gyöngyös városában a jezsuiták már 1633-tól jelen voltak. Kezdettől fogva feladatuk és célkitűzésük volt egy gimnázium létrehozása és működtetése.[6] A 18. század közepe előtt a jezsuita gimnázium Steoszer Kristóf telkén álló házban, majd két esztendeig a városházán kapott helyet. Az új gimnázium helyszíneként végül a középkori plébániatemplomtól keletre található, a Forgách család birtokában levő telket szemelték ki, melyen Tamás János által használt ház állt. A telket a család ingyen átengedte, a város a házat leromboltatta, az új épületet pedig a jezsuita rend – részben a saját költségén – megépítette. Az új gimnázium alapkövét 1751. május 16-án tették le,[7] és az intézményt a szakirodalom szerint 1752. október 7-én nyitották meg,[8] melyben 3 tanterembe szétosztva hat osztály működött.[9] Mindennek ellenére elgondolkodtatók a jezsuita források, melyek csak 1754-től kezdődően mondják alkalmasnak a gimnáziumot nagyobb számú növendék befogadására, sőt úgy tűnik, hogy ezelőtt a színházterem „beiktatására" sem került sor.[10]

Ismert egy térkép Gyöngyös városáról,[11] melynek készítését a 18. század közepe tájára szokták tenni. A Szt. Bertalan-templom és környezete – akárcsak maga az egész térkép – részleteit tekintve elnagyolt. A templom szentélyéhez keletről kapcsolódóan ábrázolnak egy épületkontúrt, illetve tőle jóval távolabb egy házat, melynek alaprajza eltér a későbbi gimnáziumétól. Eldönthetetlen, hogy a templom szentélyének folytatásában már a mostani épületet vagy annak előzményét kell-e látnunk, így a továbbiakban a térképet az értékelésből ki kell hagynunk.

Köztudomású, hogy a jezsuita iskolákban folyó oktatásban a színjátszásnak nagy szerepe volt, nem volt ez másként Gyöngyösön sem. Az épület színháztermében (*Theatrum*) az előadások mellett a *Rhetorica* és *Poesis* osztályok órái folytak. Igaz, arról nem szólnak a források, hogy ez a színházterem hol helyezkedett el: netán a földszinten vagy az emeleten.[12] Annyit azonban tudnunk kell, hogy az egy oldalfolyosóról nyíló, egymenetes elrendezésű helyiségsoros alaprajz, az emeleten az alatta lévő helyiségsor egészét átfogó színházteremmel nem egyedülálló megoldás.

---

6 A gyöngyösi jezsuiták 17. századi oktatási tevékenységéről összefoglalóan, további irodalommal: *Molnár Antal*: Mezőváros és katolicizmus. Bp., 2005. 171–185.

7 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) P 527 Orczy cs. lt., Missiles. 16. cs. Bengyer György levelei fol. 125.

8 *Vágó F.* i. m. 4–5, 17–21.; Heves megye műemlékei III. i. m. 149–150.; az építkezés költségeibe azért a város is beszállt. Az adatot idézi: Gyöngyös város becsületes tanácsa elhatározta... 1659–1848. Válogatás két évszázad városi határozataiból. Szerk.: Kovács Béla. Eger, 1984. 249. sz.

9 *Forgács F.* i. m. 4–5.

10 „...Domus nostra nova Scholarum fabricam ... auctam ... in tantum, ut Juventus Scholastica hanc anno isthoc magno et omni late Vicinia concursu in colere experit, nihilque /si investituram Theatri ac Auditorii demus/ ad ejus desideres [!] perfectionem." Historia Residentiae i. m. 150–151. Az iskola megnyitására szintén az 1754-es dátumot hozza: *Horner István*: Gyöngyös városának történeti, statisztikai és geográfiai leírása. Pest, 1863. 87–90.

11 MNL OL S 21 Orczy cs. lt., Nr. 31.

12 Historia Residentiae i. m. 139., 151., 155. stb.

Így nézett ki az egri jezsuiták 1753–1754-ben épített gimnáziuma is, azzal az eltéréssel, hogy ott a második emeleten kapott helyet a színház.[13]

Amikor Esterházy Károly 1766. évi – a bevezetőben is említett – gyöngyösi látogatására sor került, fő célja természetesen nem a színdarab megtekintése volt. A püspök valójában a város templomait kereste föl az egyházmegyéjére kiterjedő vizitációs körútja részeként.[14] Ebből adódóan a vizitációs jegyzőkönyv szintén megemlékezik a gimnáziumról, de csak egy tömör megállapítás erejéig, amely sajnos az épületről bővebb felvilágosítást nem nyújt.[15]

Egy évvel később Esterházy püspök adományából el is készült a színház előadótermének padlóburkolata, valamint kijavították az iskola tetőzetét.[16] Mivel egyéb munkálatokról nem esik szó, és az előző évi felajánlásban szereplő 24000 tégla a színházteremhez irreálisan sok lenne, feltételezzük, hogy a *tegula* szó padlótéglaként, és tetőcserépként is értendő, azaz a tető cserepezése is ebből a felajánlásból készült.

A színházterem belsőjének csinosítása ezután is tovább folytatódott. 1768-ból új padokról olvashatunk,[17] majd 1771-ben a városi tanács ítélt meg 12 forintot „a Scénáknak Csináltatására".[18]

A korszerűsített színháztermet azonban már nem sokat használhatták a diákok a jezsuita tanítók irányítása alatt. 1773-ban ugyanis a pápa feloszlatta a jezsuita rendet, és ezzel a gimnázium sorsa is bizonytalanná vált. Átmenetileg világi papok, majd utóbb, 1776-tól a ferencesek vették át a tanítást, amivel biztosítottá vált, hogy az épület falai közt továbbra is gimnázium működhessen. A volt jezsuita iskola tanügyi felügyeletét – miként másutt is az országban – ezután a Helytartótanács látta el. Így amikor 1775-ben az iskola padjai ismét leromlott állapotba kerültek Esterházy Károly egri püspök már a Helytartótanáccsal levelezgetett a probléma megoldásáért.[19] Az 1777-es *Ratio Educationis* kiadását követően a Helytartótanács alatt tankerületekre osztották az országot, ennek eredményeképpen Gyöngyös a budai kerületbe került.

1780-ban a város elhatározta, hogy mivel a „Nationalis Oskolák" biztosítása előírás, ugyanakkor, mint írják, „arra alkalmatos fundussa nincs varasunknak hol épitene, tanacsosnak talaltott lenni, hogy az Nagy Oskola Theatruman ha megengettetnek két vagy három szobáknak való fel épitesse kevesebben telnek várasunknak mint sem hogy

13 Heves megye műemlékei II. Szerk.: Dercsényi Dezső–Voit Pál. Bp., 1972. 553–555., 640. ábra.

14 Vö. *Ethei Sebők László*: Gyöngyös és vidéke története. Gyöngyös, 1880. 225.

15 Docerit Scholas usque ad Rhetoricam inclusive. MNL OL Mikrofilmtár Visitatio Canonica 1766. 1688. doboz 443.

16 „Auditorium theatri quadratis tegulis stratum est munificentia Excell. Praesulis Agriensis, cuius gratissima memoria, ac laus vivet, dum Scholae stabunt, dum scientii suum pretium erit. Tectum Scholarum semel ac iterum reparatum non levibus impensis." Historia Residentiae i. m. 211.

17 Historia Residentiae i. m. 214.

18 Gyöngyös város i. m. 349. sz.

19 MNL OL C 67 Helytartótanács Lt. Departamentum Litterario-Politicum 1775 Acta Studiorum F. 53. 2–9. A püspök egyik ilyen leveléből az is kiderül, hogy a feloszlatott jezsuita rend jövedelmeit a helyi postamester volt hivatott beszedni. (uo. 2.)

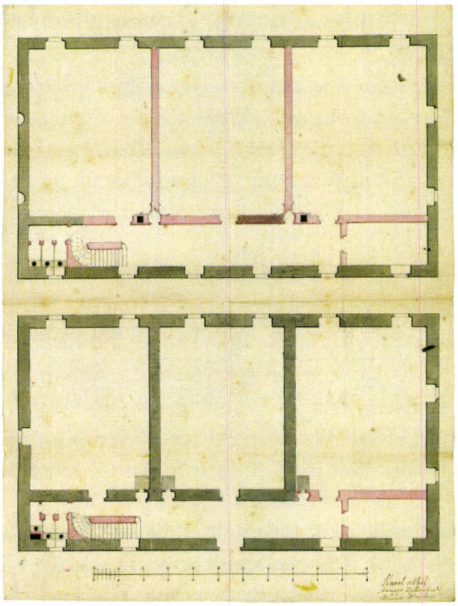

4. kép
Rábl Károly 1782. évi első átépítési terve
(MNL OL C 67 Helytartótanács lt. Departamentum Litterario Politicum F. 2. pos. 9. Nr. 4.
– a terven lefelé van észak)

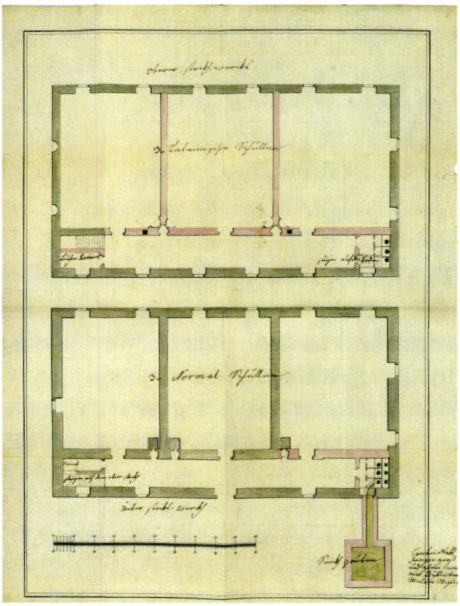

5. kép
Rábl Károly 1782. évi második átépítési terve
(MNL OL C 67 Helytartótanács lt. Departamentum Litterario Politicum F. 2. pos. 35. Nr. 3.
– a terven lefelé van észak)

ujat köllenek épiteni".[20] Hasonló indíttatású Vörös Antalnak, az illetékes tankerület főigazgatójának ugyanebben az évben írt levele, mely már látszólag az épület kinézetére vonatkozóan is némi támpontot nyújt. Mint írja, megvizsgálandó, hogy „a gyöngyösi deák iskoláknak épületét meg lehet-e ugy igazitani és elosztván alkalmazni, hogy nationalis iskolákra szükséges szobák ugyanazon épület felemeléséből kiteljenek. Azon kívűl mennyi költséggel lehetne azt véghezvinni, hogy a leendő felső contignatio jó és az iskoláknak tartására alkalmatos karban tétessék." Ezután így folytatja: „tessék az újonnan felemelendő épületet lerajzoltatni oly módon, hogy az egyik részén az épületnek külső látszatása és prospektusa legyen, a másikon pedig – valamint minden iskolának és pitvarnak elterjedése voltaképpen találtatik – az alsó contignation. Azután mi okkal s móddal az alsó közfalakon lehessen az felső közfalakat emelni?"[21] A fentekből kiindulva a szakirodalom – nem számolva a *Theatrum* felosztására vonatkozó adattal – joggal gondolta, hogy a gimnázium első épülete földszintes volt, amelyet ezt követően építettek át emeletesre.[22]

20 Gyöngyös város i. m. 391. sz.

21 A szöveget forrásmegjelölés nélkül hozza: *Vágó F.* i. m. 80–81.

22 *Vágó F.* i. m. 82.

A javasolt vizsgálatokat Jung József építőmester 1781-ben el is végezte, és ugyanebben az évben a város már megkezdte az építőanyag beszállítását az épületbe. Egy évvel később a Helytartótanács 1069 Ft-ot utalt ki az építkezéshez, és 1783-ban már el is készült az átalakított épület. Az emeleten négy teremről tesznek említést, melyből a középső üres (*vacua*) terem az óraközi szünetekre szolgált, míg a földszinten, ahol a *nationalis* iskola kapott helyet, két tanterem volt, a *vacua* terem alatti előadási vagy vizsgateremmel.[23] Az építkezés azonban a fenti két dátum között lényegesen bonyolultabban zajlott, amire az alább kiragadott néhány mozzanat is rávilágít.

Fennmaradt ugyanis két terv 1782-ből, melyeket id. Rábl Károly gyöngyösi építőmester jegyzett. (4–5. kép) Mindkettő földszinti, illetve emeleti alaprajzi felméréseket tartalmaz, és meglévő falakként, fekete színnel jelöli a földszinti három helyiségből és egy folyosóból álló térsort. A nyugati nagyobbik helyiségből pedig egy kisebb tér lerekesztésével számolt a tervező. Az emeleten kiindulási állapotként egy nagy terem helyezkedett el és az oldalfolyosó maradványai. A nagyteremből mindkét tervvariáns szerint osztófalak behúzásával három terem jött volna létre. A különbség leginkább abban áll, hogy az első változat szerint a folyosó keleti végében vezetett volna fel egy lépcsőház, mögötte árnyékszékekkel, míg a második szerint az árnyékszékek a folyosó nyugati végébe kerültek, mind a földszinten, mind az emeleten, így a lépcsőház egészen a folyosó keleti végébe „tolódhatott".[24] A problémát azonban igazából ismét az okozza, hogy 1782-ben az emelet már mint meglévő állapot jelenik meg. Ezért a megyei műemléki topográfia vonatkozó kötete tényként kezeli, hogy az 1750-es években emeletesnek épült a gimnázium, és az emeleti nagyterem szolgált színhelyül a színjátszó köröknek (1766-ban is), és az 1782 körüli átépítés pedig csupán ennek feldarabolására, így néhány kisebb változtatásra korlátozódott volna.[25]

A városi tanács említett 1780. évi határozatán kívül az első tervvariáns melletti irathanyag megnyugtatóan alá is támasztja ezt az elgondolást. 1782. március 22-én ugyanis egy Balassa Ferenc ispán által papírra vetett jegyzőkönyv egyértelművé teszi, hogy az emeleti (!) színházterem (ismét a *Theatrum* szót olvashatjuk) négy teremre való feldarabolása révén akarják az elemi iskola és gimnázium céljaira egyaránt alkalmassá tenni az épületet. A tankerületi főigazgató ugyanakkor észrevételezte, hogy nem szerencsés, ha egymásból nyíló helyiségek vannak, mert úgy a diákok zavarják egymást, főleg ha a középső helyiségből két kályhával fűtenek másik kettőt. Ehelyett a termekbe külön-külön nyíló bejáratokat javasol, ahogy a Rábl Károly-féle tervek is mutatják. Amennyiben pedig az új emeleti helyiségek egyike sem tud előadóteremként szolgálni, mint írják, úgy

23 *Forgács F.* i. m. 44–46.

24 MNL OL C 67 Helytartótanács lt. Departamentum Litterario Politicum F. 2. pos. 9. Nr. 4.; a másik terv uo. F. 2. pos. 35. Nr. 3.; ugyanezeket közli: Heves megye műemlékei III. i. m. 158–161. ábra. Rábl Károly a második variánson látható módon helyezte volna el a lépcsőt és árnyékszékeket az elemi iskola céljára 1799-ben készített tervén is. (Heves megye műemlékei III. i. m. 150. ábra.) Rábl további, főleg templomépítéssel kapcsolatos megbízatásairól: *Bibó István*: Rábl Károly építőmester munkássága. Ars Hungarica 22. (1994) 87–94.

25 Talán erre vezethető vissza, hogy az 1782. évi két tervsorozat egyikéhez sem tartozott homlokzati rajz, noha a munkálatok kezdetén, mint láttuk, erről is szó volt. Nem is volt rá szükség, hiszen a tervezett átalakítások a homlokzatokat nem érintették.

egy másik nagyobbat jelölnek ki erre a célra.[26] (A bejárati rendszerrel kapcsolatban megjegyzendő, hogy például az egri jezsuiták említett gimnáziumában még a tankerületi fődirektor által kifogásolt módon kialakított, részben egymásba nyíló termek voltak, amellett, hogy a folyosóról külön bejárattal is rendelkeztek, igaz ezen nyílások eredetiségét falkutatással is meg kellene erősíteni.[27])

Fél évvel később (ismét) módosítani kellett a terveket. Amint azt Gyöngyös városa és bírája levélben jelezte a tankerületi fődirektornak, „az árnyékszék a grádics mellé nem tétődött", ugyanis az új helyén vékonyabb az alapozás, így biztonságosabb áttörni, mint az eredeti terv szerint. Ennek alapján mellékelték Rábl Károly második tervét, mely az árnyékszék csatornájának kivezetését a folyosó nyugati végében ábrázolt ablakfülke parapetjén keresztül oldotta meg, amely az eredetileg erre a célra kijelölt, a folyosók végén lévő, fülke nélküli ablakok alatti falazatnál valóban vékonyabb.[28]

Érdekesek a két tervrajzon meglévőnek jelölt falak homlokzatra vonatkozó adatai. A nyugati homlokzaton nincsen rizalit (ekkor még nem is terveztek), két, egymáshoz közel elhelyezkedő ablak kapott helyet mind a földszinten, mind az emeleten. A keleti homlokzaton a földszinten csak egy ablak van középen, az emeleten két szoborfülke, de nem a maiak helyén, hanem egymáshoz közelebb. A déli homlokzat tengelyszáma megegyezik a maival, az északi esetében azonban a földszinten a bejárat jobb illetve bal oldalán a mai ablaktengelyek hiányoznak. Mindezek arra utalnak, hogy a Rábl-féle tervek bizonyos részletei pontatlanok lehetnek vagy egy általunk ma már nem ismert állapotot dokumentálnak – ezekre alább még visszatérünk –, de az, hogy az emeleten már meglévő állapotot talált, aligha vonható kétségbe. Ismert egy 1787-ben készült (valószínűleg emeleti) átépítési tervrajz is, mely a lépcsőt már megépültnek mutatja a folyosó keleti végében, és árnyékszékeket jelöl a folyosó nyugati végében.[29] (Ez utóbbiak lehetnek azok, amelyek kitisztításáról, majd kijavításáról 1796-ban rendelkezik a város.[30])

---

26 „... ut Scholare Aedificium Győngyősiense ea ratione adpromptetur, quo amplum, quo din eodem adest, Theatri olim Spatium, in particulares Scholas, interjectis Muris, convertatur [!], atq(ue) hac ratione tam pro latinis, quam Nationalibus scholis sufficientes Comoditates procurentur ... Expensa hujismodi Delineatione sub N(ume)ris 1° et 2° observabatur: quod superior Tractus Scholis latinis destinandus in quatuor Conclavia dividendus proponatur, ex medio Conclavi vero Ingressus ad tertium patet; Cum autem Introitus ad singulam Classem separatus esse deberet, ac unius Scholae Discipuli alterius Classis Iuventutem transeundo turbent [!], ac praeterea ex medio Scholare ... ordinando Cubiculo aliarumduarum Scholarum Fornaces calefieri deberent ... et ipse D(ominus) Superior Director ad novam post reditum Magistri Murarii in Partibus illis Artissuae periti Revisionem, et Concertationem provocasset; ... res agatur, út si, et in quantum Spatium distinctum pro Auditorio Conclave majus non reciperet, huic fini Schola una in ampliore Extensione ea ratione apparetur, ut vacante Scholae tempore, etiam pro Auditorio, Exhortationibus quippe, et Congregationibus deservire valeat..." MNL OL C 67 Helytartótanács lt. Departamentum Litterario Politicum F. 2. pos. 35. fol. 5–9.

27 Heves megye műemlékei II. i. m. 640. ábra.

28 MNL OL C 67 Helytartótanács lt. Departamentum Litterario Politicum F. 2. pos. 35. Nr. 2, 3.

29 MNL OL C 69 Helytartótanács lt. Departamentum Scholarium Nationalium 1787. 166. cs. F. 1. pos. 40. Nr. 15.; Heves megye műemlékei III.... i. m. 162. kép.

30 Gyöngyös város i. m. 502. sz.

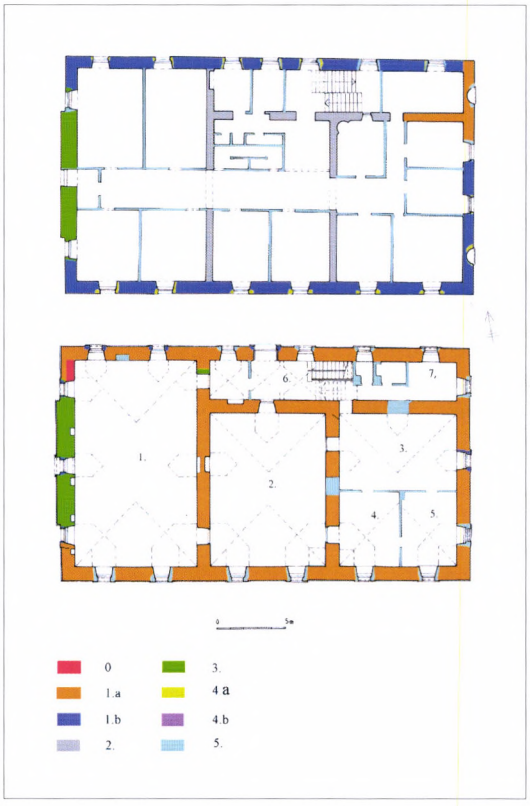

6. kép
Az épület periodizációs alaprajza 0: 1751 előtt, 1/a-b: 1751-1754, 2: 1782, 3: 1787 után–1872 előtt, 4/a-b–5: 20. század (?) és 1960-as évek (Arnóti Zsuzsa rajza)

Noha a jezsuita rend és az általuk képviselt oktatás megszüntetése után a színielőadásokra már nem volt szükség, a város nem sokkal később felismerte a hiányt. Ezért előbb a „Rhaetorica és Poesis Classisok" újraindítását kérték (1776), később, 1791-ben pedig hogy az iskolákban „tanúló ifjaknak hogy Annyival inkább Mind az erkőlcsöknek gyakorlásában, Mind pedig az bátorságban elő menetelt végyenek az Theatrum csináltatása applacidáltatott".[31]

1798 őszén a gimnázium ötosztályossá alakult, az elemi iskolát pedig elköltöztették az épületből.[32] A gimnáziumon 1820-ban végzett kisebb javításról tudunk, illetve egy 1879-ben készített bővítési tervről (építőmester: Császka János). Noha ez utóbbi nem valósult meg, már meglévőnek látszik a nyugati homlokzat középrizalitja, a nyugat felé néző földszinti helyiség jelenlegi formájában, illetve ekkor tervezik az emeleti középfolyosós szisztémát, ami majdnem a mai állapotot mutatja.[33] Tehát bizonyos változtatások – de a jelenlegi kontúrokon belül – mégis megvalósultak. Archív fotókról közismert, hogy a déli homlokzat legkeletibb két földszinti nyílása a 19. század végén ajtóként működött. Ezen a fotón látható, hogy a háznak osztópárkánya nem volt – később lett[34] –, ugyanakkor más fotókról az látható, hogy az emeleti ablakokat szalagkeret vette körbe. 1945 előtti archív felvételeken az is látszik, hogy a keleti homlokzat földszintjén csak egy ablak volt, a középső, hasonlatosan a Rábl-féle tervrajzokhoz. Az emeleten viszont már megvolt a két ablak, ellentétben az említett tervekkel. 1955 körüli felvételen a földszinti északi ablak

31 Uo. 375. és 470. sz.

32 *Forgács F.* i. m. 44–46.

33 Ugyanakkor a nyugati rizalit még a városról készült 1855 körüli kataszteri felmérésen sem látható, igaz nem biztos, hogy az épület kontúrjainak ilyen pontosságú megrajzolásával egyáltalán törődtek. (Heves megye műemlékei III. i. m. 5., 163–164. ábra)

34 Heves megye műemlékei III. i. m. 167. ábra.

7. kép
A keleti és nyugati homlokzat kutatási felmérése 1/a-b: 1751–1754; 3: 1782 után–1879 előtt, 4/a-b: 20. század?, 5: 1960-as évek (Arnóti Zsuzsa és Simon Anna rajza)

helyén egy kis fektetett téglány alakú ablak mutatkozik, de a déli ablak helyén ekkor sem volt semmi.[35]

Utóbb már csak az 1950-es évek tatarozását, illetve egy 1962-es és 1969. évi homlokzathelyreállítást jegyezhetjük fel. Az előbbi esetében működő keretes ablakokat gyártottak le a meglévők mintájára.[36] Eltűnt viszont az említett osztópárkány, ami még archív fotókon látható.

Amint a 2011. évi kivitelezés közbeni megfigyelés során igazolhattuk, az 1. helyiség északnyugati sarkában került elő az épület *legkorábbi periódusa*. (6. kép) A nyugati fal északi szakaszának alsó zónájában, a mai boltváll alatt egy földbe rakott kövekből rakott

35 Heves megye műemlékei III. i. m. 166. és 167. kép.

36 Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ Tervtára ltsz. 3363., az 1969. évi helyreállítás: ltsz. 8531.

falrészlet mutatkozott. Ez a nyugati fal északi ablakának északi kávájában is követhető volt. Egyéb összefüggéseit nem ismerjük, sőt a külső, homlokzati falon sem jelentkezett sehol. Egyértelmű, hogy a jezsuita gimnázium építéstörténetéhez nem sorolható, mindennél korábbi falrészletről van szó, ezért neveztük 0. periódusnak. Elképzelhető, hogy esetleg ennyi maradt Tamás János korábbi házából, azaz a város mégsem bontotta le azt hiánytalanul.

A 2009 őszén végzett homlokzati kutatás során megállapítható volt, hogy a gimnázium 1. 1751–1754 közé tehető periódusa két nagy építési fázisra bontható (a és b fázis). Az *1/a periódusban*, az épület falai meszes, nagyon kevés kaviccsal kevert habarcsba rakott törtkőből készültek. A falazat a mai épület falainak földszinti zónáját képezte, de helyenként (például a déli homlokzaton) megfigyelhető volt, hogy a mai emeleti ablakok közepéig felért, és egy vízszintes falegyent képezett. Másutt, mint például az északi homlokzati fal keleti öt tengelynyi szakaszán a földszinti falfelület kétharmadáig nyúlt csak fel. Az 1/a periódusú falak legmagasabb pontja a keleti homlokzat északi részén volt azonosítható. (7. kép) Itt az előbb említett, legmagasabb szintnél is kissé magasabban is azonosíthattuk ezt a falszövetet. Az 1/a periódusú falban helyenként falkötővasakat találtunk, így például a déli homlokzat nyugati felén ott, ahol mögötte földszinti osztófal található. Találtunk ugyanakkor ilyet a keleti homlokzat középső ablakától délre, egészen alacsonyan is, ahol a falkötő-vasnak a mögötte levő helyiség terében kellett húzódnia, ahol válaszfal viszont sosem volt. Maga a vas már természetesen nincs meg a teremben, de a kikötése még azonosítható volt. Ennek a furcsaságnak a magyarázatát alább fogjuk megadni.

A tervezett nyílásrendszerrel kapcsolatban rendelkezünk további megfigyelésekkel. Annyi bizonyos, hogy az 1/a periódusú ablakok boltövei a falazatra jellemző habarcsba rakott törtkőből vagy téglából készültek, ám a kutatás igazolta, hogy a homlokzaton látható barokk kőkeretek – talán egy kivétellel – nem ebben a fázisban kerültek beépítésre.[37] A boltövek elrendezéséből annyi kikövetkeztethető, hogy a déli homlokzat a maihoz hasonlóan hattengelyes volt, a tengelyek megegyeztek a maiakkal. Érdekesség, hogy a nyugati homlokzat északi végében talán egy olyan ablak helyét találtuk meg, ahol végül nem létesítettek nyílást.

Kétséges, hogy a keleti homlokzat földszinti déli tengelyénél volt-e nyílás. 1/a periódusú boltöv volt, de hozzá tartozó függőleges elválást nem találtunk. Elgondolkodtató az is, hogy mind a Rábl-féle átalakítási tervek, mind az 1945 előtti archív fotók itt nem mutatnak ablakot, akárcsak a homlokzat északi földszinti ablakának helyén sem, így lehet, hogy utólagos kialakításúak vagy korábban itt létezett, de hamar elfalazott (majd a 20. század közepén újból megnyitott) ablakokról van szó. Az is elképzelhető, hogy az 1/a periódusban akartak itt ablakot létrehozni, de már az 1/b periódusban befalazták. A pontos választ ma már aligha lehet megadni, hiszen a mai ablakok behelyezésével az összefüggések nagy részét elpusztították.

37 A nyugati homlokzat déli földszinti ablakánál igazolható az 1/a periódusú boltöv, legalábbis annak indítása. A barokk nyíláskeret jobb oldali kávájánál az 1/a periódus habarcsához némileg hasonló (de azzal nem egyező, az épületen máshol nem tapasztalt) kötőanyagú kiékelést azonosítottunk. A boltövet egy jóval későbbi építési periódusban átépítették, emiatt a kőkeret meg is repedt.

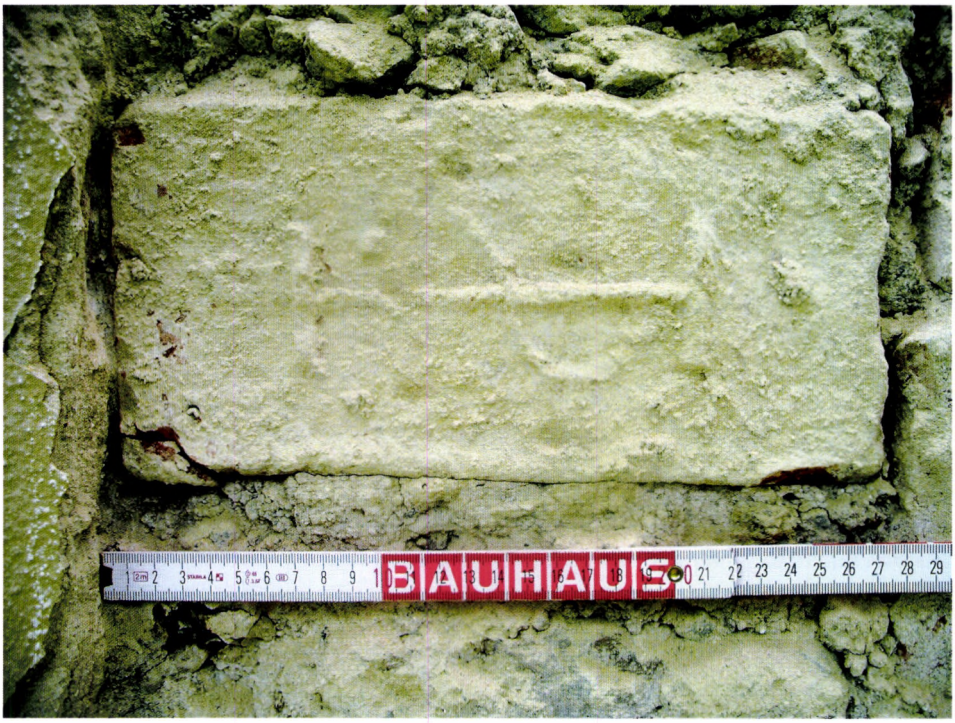

8. kép
Bélyeges tégla a déli homlokzat 1/a periódusából (Fotó: Simon Anna)

A déli homlokzat földszinti, nyugatról számított 2. és 3. ablaka között az 1/a periódus habarcsába rakott bélyeges téglát találtunk (27×13×5 cm), S vonallal áthúzott, hosszúkás, H betűre emlékeztető bélyeggel. Alighanem a jezsuitákra utaló IHS jelről van szó. (8. kép)

Az 1/a periódusban a nyugati oldalon egy nagy földszinti terem volt (1. helyiség), melyhez – a mai alaprajznak megfelelően – nekifutott az északi oldalon húzódó folyosó. Ez utóbbi ma is meglévő, vélhetően az 1. periódus valamely fázisához sorolható boltozatát nem lehetett kutatni. A kivitelezés közbeni megfigyelés során bizonyítottuk, hogy az 1. helyiség északi fala és a folyosó felé néző fal kötésben van, egyidős, cáfolva ezzel a Rábl-féle átépítési tervek ábrázolását.[38] Az, hogy a Rábl-féle tervek alapján a folyosó folytatásában valamilyen lerekesztés lett volna, nem volt igazolható (a kérdéses pontokon nem volt lehetőségünk szondázni, illetve a nyugati falat, mint szó lesz róla, teljesen átépítették). Ugyanígy a helyiség északi falán sem volt nyoma harántfal bekötésének,

38 A dél felé átforduló kőfal a saroktól mérve 40 cm-ig követhető volt. Utóbb belevágtak egy ajtót a falba úgy, hogy emiatt a boltozat vállába is bele kellett metszeni. Az ajtó északi káváját homokos sárgásszürke habarcsba rakták. A mai ajtó betételekor pedig északról beszűkítették a korábbi ajtót, szintén téglával.

vagy az árnyékszékeknek, hacsak egy utóbb befalazott fülkeszerű objektumot nem kell annak tartanunk. Egy esetleges padlófelbontás során visszabontott alapfalak formájában lehetne egy ilyen lerekesztés nyomait megtalálni.

A helyiség keleti falán szintén nem volt kutatás, ám egy 1990-es években készült fotón, ami az akkori vakolatcsere közben készült, az látszik, hogy egy ajtóhely volt a boltozatfiók alatt. Azt nem tudjuk bizonyítani, legfeljebb feltételezhetjük, hogy a nyílás in situ volt, és esetleg a tőle délre ugyanekkor előkerült – másodlagos helyzetben levő – barokk kőkeretes ajtó innen került áthelyezésre. Tény, hogy az 1782. évi átépítési tervek itt ajtót még vagy már nem mutatnak.

A helyiségek fiókos teknőboltozata, miként az egész földszinten, az első periódus rendkívül jó minőségű, meszes habarcsába volt rakva. Érdekesség, hogy a boltvállakat helyenként halszálka-rakással építették meg, úgy gondolván, hogy ettől stabilabb lesz.

A Szent Bertalan utca felőli bejárat folytatásaként egy kőkeretes barokk ajtón keresztül lehetett bejutni a középső földszinti térbe (2. helyiség). A kutatás során bizonyossá vált, hogy a keleti helyiségbe (3–5. helyiség) egy külön bejárat vezetett a folyosóról. A belsőben végzett vizsgálatok során kimutattuk, hogy a középső (2.) helyiség és a keleti (3–5. helyiség) közös falán a két ma működő, illetve a fal középtengelyében mutatkozó, már elfalazott ajtót utólag vágták a falba.[39] A helyiség eredeti bejárata közvetlenül a folyosóról nyílt. A helyiség északnyugati sarkából mérve 3,64 m-rel keletre mutatkozó ajtónyílásra annak körülbelül 145–180 cm széles elfalazása utalt.

Lényeges, hogy a 3–5. helyiségek keleti falán az ablakfülkék in situ helyezkednek el, igaz a záradékok nem voltak kutathatók. A délebbi ablakfülkénél ugyan a kávák folytatásában két lefutó elválás látható, de ugyanazzal az 1/a periódusú habarccsal és kőanyaggal rögtön fel is falazták a parapetet,[40] így csak építési fázisnak tekinthető. Tőle északabbra a homlokzat középső ablakánál ugyanez a lefutó elválás már hiányzott, itt már eleve tömörre falazták a parapetet. A 4–5. helyiségek délre néző ablakai, mint szóltunk róla, ajtók voltak, de csak egy második periódusban, majd a 20. században visszaalakították őket ablakká. Itt az ablakfülkék kávái megvésettek, így elképzelhető, hogy eredetileg itt is tömörre felfalazott parapet volt, ablakfülke nélkül. Ezen ablakfülke nélküli ablakok szerepét nehéz megmagyarázni. Valószínű, hogy a talajszerkezetet itt az építők gyengének érezték, emiatt kerülték a fal bármilyen módon való vékonyítását.

Az *1/b építési periódusban* folytatták az építkezést, elsősorban az emeleten. A falazóanyag ugyanaz volt, mint az 1/a periódusban, de a köveket nagyszemcsés kavicsos, szürke habarcsba rakták. Az 1/a periódushoz hasonlóan a nyílások boltövei itt is hol téglából, hol törtkőből készültek. A téglaméret 27,5–28×13–13,5×5,6–6 cm. Megjegyzendő, hogy az északi homlokzat emeleti, keletről számított második ablakánál ebből a fázisból ugyanolyan in situ IHS-jelzésű téglát találtunk, mint az 1/a periódusból. A nyílások boltöveinek többségét ekkor rakták, sőt az eredeti nyíláskeretek zömére is igaz ez. A leglátványosab-

39 A 3. helyiség északkeleti sarkában egy további, ferdén betört fülke meszelt déli kávája került elő, de ez is utólagos a falban, kávája homokos habarcsba rakott téglákból került kialakításra. Elképzelhető, hogy az 1782-es terveken szereplő fűtőberendezéssel összefüggésben alakították ki.

40 Ezt követően még 22 cm-nyi tégla ráfalazás látható a parapeten.

9. kép
Az egri volt jezsuita gimnázium főhomlokzata (Fotó: Héczey-Markó Ágnes)

ban a díszes bejárati kapunál látszott ez, melynek keleti kávájánál a kőkeret beillesztéséhez már az 1/b periódus habarcsát használták, míg körülötte a falszövet még 1/a periódusú volt.

Az ajtó küszöbszintjének vizsgálatakor egy alacsonyabb, korábbi járószint is előkerült. 0 pontnak a mai beton küszöb belső szélét tekintettük a keleti szárkő tövében (a mai küszöb befelé enyhén emelkedik). A mai küszöb alatt egy durván faragott hasábkő, alatta pedig egy 16 cm vastag küszöbkő került elő, lekerekített orrtagozattal. Ez tartozott a mai kőkeretes kapuhoz, ennek szárelemei erre a küszöbkőre támaszkodnak. Az eredeti külső járószint a küszöbkő aljával egy szinten -39 cm-en (a külső járdaszinttől -33 cm-en) volt. Felléptek a küszöbkőre, majd ismét le a belső járószintre. Belül ezzel majdnem egy szinten, -43 cm-en homokos törmelékes réteg jelent meg, melynek felületén lehetett az eredeti belső burkolat. Fölötte fekete agyagos feltöltés, a fölé beton került. Érdekesebb viszont, hogy alatta egy jellegtelen feltöltés alatt -61 cm-en korábbi járószint jelentkezett vízszintesen fektetett téglák (?) vagy cserepek (?) formájában; a kis szonda miatt azonban nagyobb felületet nem láthattunk ebből. Elképzelhető, hogy az 1/a–b periódusnál korábbi járószintről van szó.

Nem tudtuk igazolni, hogy a keleti homlokzat két emeleti szélső tengelyében elhelyezkedő boltövekhez nyílás tartozott volna. Mindenesetre a mai szoborfülkék – tégla áthidalóikkal együtt – utólagosak a falszövethez képest, de lehetett előzményük az említett két boltöv alatt. Érdekesség az az utóbb befalazott téglalap alakú sekély bemélyedés, mely boltöv nélküli volt, és talán egy homlokzaton elhelyezett tábla helyére utal. Ilyen – szoborfülkék által közrefogott – feliratot, igaz, díszes kivitelben az egri jezsuiták már említett épületén is láthatunk. (9. kép)

Az 1/b építési periódus datálásával kapcsolatban az alábbiakra kell tekintettel lennünk. Noha a kötőanyag más, és a téglaméretekben is mutatkozik némi különbség, a bélyeges téglák ugyanolyanok, látható, hogy több nyílás boltövét az 1/b periódusban fejezték be. Sehol sem volt továbbá olyan nyíláskeret, mely egyértelműen az 1/a periódusban került beillesztésre. Az 1. periódus a és b fázisa közti falegyen inkább egy félbehagyott építkezés emléke mintsem emeletráépítésé, hiszen akkor annak visszabontásokkal kellett volna kezdődnie (ne feledjük: az északi homlokzaton a vízszintes elválás a földszinti ablakok középvonalában tapasztalható, azaz egy ilyen visszabontás a tanítás szüneteltetését eredményezte volna, amire viszont az beszámolók 1781-ig nem utalnak). Alighanem a keleti homlokzati fal alacsonyabb zónájában megfigyelt falkötő-, valójában vonóvasak is egy félbehagyott építkezés eredményei. Mivel már elkészült a földszint a boltozatokkal együtt, majd szünetelt az építkezés, így attól félve, hogy a boltozatok oldalnyomása kidönti a falakat, átmenetileg összehúzták őket. Majd, amikor az emeleti falak megépítésével a földszinti falakat leterhelték, már nem volt szükség a vasakra és levágták őket.

Úgy gondoljuk, hogy anyagi vagy egyéb problémák miatt az építkezés megtorpant, és az emeleti színháztermet más mesterek építették meg. Megfontolandónak tartjuk azt, hogy az emelettel összefüggő építkezések esetleg csak a már említett 1754-es dátummal fémjelezhetők.

A bevezetőben említett leglényegesebb kérdést tehát megválaszoltuk, de az 1782. évi átépítés (2. *periódus*) összefüggésében is érdemes ellenőrizni a megfigyeléseinket. Elsőként tisztázandó az, hogy az 1782. évi Rábl Károly-féle terveken szereplő belső átalakítások hogyan viszonyulnak az előbb említett emeleti falakhoz. Erre vonatkozóan kevés adatunk van, tekintve, hogy az emeleti belső terekben nem kutathattunk. Egyetlen ponton, a keleti, 18. század véginek tekinthető válaszfal és a déli fal között vizsgálhattuk meg a csatlakozást, nem túl nagy felületen. Itt a válaszfal utólagosnak bizonyult a déli homlokzati falhoz képest, és habarcsanyagban is eltértek: a válaszfalnál világosszürke, apró mészszemcséket tartalmazó kötőanyagot használtak. E csatlakozás fölött a padlástérben Fazekas Gyöngyi restaurátorral azt is megfigyelhettük, hogy egy réteg homlokzati vakolat és látszó fehér meszelés befutott a válaszfal mögé. Ez az 1782. évi átalakítások egyértelmű másodlagosságát jelzik az emeleti homlokzati falakhoz képest, megerősítve a Rábl-féle tervekből és az írott forrásokból kiolvasható adatokat.

Ezt támogatja egy másik megfigyelésünk is. A mai lépcsőháztól keletre található 7. helyiség az egykori folyosó lerekesztéséből jött létre. A 2011. évi vakolatveréskor a helyiség déli falán a mai padlótól felfele mért 270 cm-es magasságban egy téglaboltváll helye volt megfigyelhető (a boltvállak mögött megszokott, szabálytalan, 1/a periódusú kőfal-textúrával), melyhez a 3–4–5. helyiségbe vezető ajtó fölött nyilván egy keresztboltozatos szakasz tartozott. (10. kép) Ugyanezen a falszakaszon előkerült egy nyugatra felvezető lép-

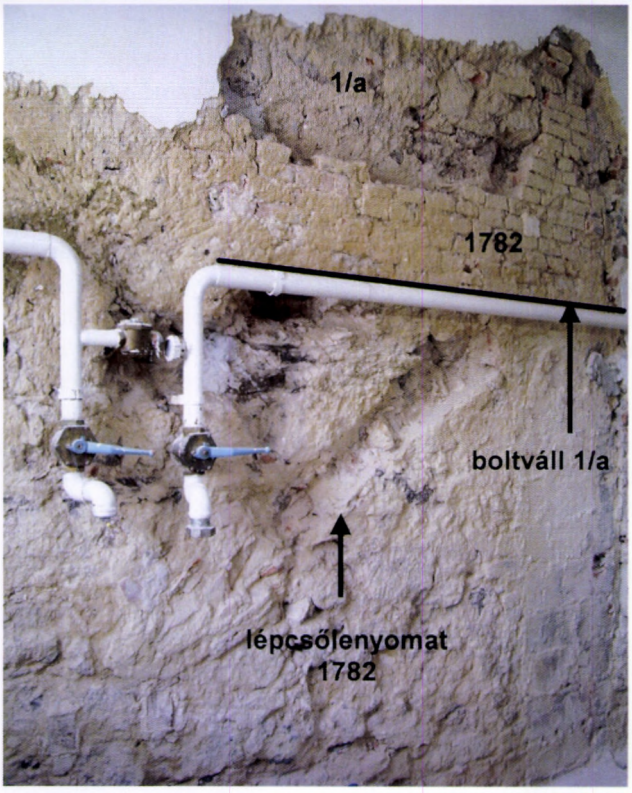

10. kép
A 7. helyiség déli falán feltárt lépcsőlenyomat
(Fotó: Fülöp András)

cső lenyomata is, melynek helyét a 20. század közepére–második felére jellemző tégladarabkákkal foltozták ki, azaz a mai lépcső kialakításáig működött. A lépcsőkar indítása a folyosó keleti végében azonosítható, a mai padlótól mért 110 cm magasságban érzékelhető pihenőről történt, ahová nyilván egy kisebb lépcső vezetett fel a folyosó északkeleti sarkában. Amikor az említett lépcsőt – láthatóan másodlagosan – létrehozták, a folyosóboltozatot elbontották, továbbá téglákkal (28×14×6 cm) síkra falazták a leszedett boltozat helyét, az újonnan létrehozott „lépcsőház" déli oldalfalán. E kifalazás habarcsa pontosan megegyezett az említett, kutatott emeleti válaszfal habarcsával. Ez összecseng Rábl Károly egyik átalakítási tervével, mely itt újonnan építendő lépcsőházat jelöl (és egyben meg is erősíti, hogy valóban a második trevvariáns valósult meg).[41] Megjegyezzük, hogy valamilyen – esetleg fa – lépcsőfeljárónak ezt megelőzően is lennie kellett, amin a színházterembe valahogyan fel tudtak jutni.

A padlástér javarészt barokk kori fedélszéke, annak kötőgerendái, legkésőbb a 18. század végi átalakításhoz köthetők. A jelenlegi síkfödém utólagos állapot, ugyanis mind a homlokzati falakon, mind a két válaszfalon felfutó, színezéssel ellátott meszelésréteg látható. A kötőgerendák oldalsó és alsó felületei ennek megfelelően fehérre meszeltek, ami arra utal, hogy eredetileg az emeleti osztálytermek belső terébe néztek, rajtuk (felülről) egy pallóterítés lehetett, s csak utóbb került rá a mai alacsonyabb deszkamennyezet.

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a levéltári forrásokból kikövetkeztethető adatok között igazából nincs ellentmondás. 1751–1754 között (egy bizonyos időre megszakadó építkezés eredményeképpen) eleve egyemeletesnek épült a gimnázium, az

41 Az 1787-es felmérés egy hasonló, pihenővel ellátott lépcsőt rajzolt ide, ami megerősíti a feltételezésünket. (Heves megye műemlékei III. i. m. 162. ábra)

emeleten egy nagy térrel, mely a színházterem volt. Itt került sor 1766-ban a nevezetes színielőadásra, melyet követően a színházterem padlóburkolata és az akkori héjazat elkészült illetve megújításra került. A színházterem azonban – jóllehet, a gimnázium épületében kapott helyet – a kor felfogása szerint nem tartozott hozzá az „iskolákhoz", egy azoktól független teret képezett, némileg közfunkcióval is felruházva. Ez volt a város színháza, amire, mint láttuk, a tanács többször is hajlandó volt pénzt áldozni – talán már a gimnázium felépítése során is. Erre vezethető vissza, hogy 1780 körül az osztályok „felemeléséről" beszélnek, ami valójában az emeleti tér iskola céljából történő hasznosítását jelentette. A szakirodalomban emlegetett, több különböző funkciójú (pl. a *vacua* jelzővel illetett) terem a hat osztályterem és a két (földszinti és emeleti) folyosó között tetszés szerint eloszthatő.

Végezetül az épület későbbi átalakításai közül elsősorban a nyugati homlokzat átépítése kapcsán érdemes megemlékezni. Amint az a falkutatáskor és a kivitelezés közbeni megfigyeléskor egyértelműen kirajzolódott, a *3. periódusban* ezen a homlokzaton egy csekély kiülésű középrizalitot alakítottak ki. Ezt azonban nem a korábbi homlokzati fal megköpenyezésével hozták létre, hanem egy nagyobb belebontással, amelynek kiváltó – talán műszaki – okait nem ismerjük. Annyi bizonyos, hogy egy sávosan rakott kőtégla vegyesfalazat (apró, szürke kavicsos morzsalékos habarccsal) létesült úgy, hogy a nyugati homlokzati falat megbontották, sőt az 1. helyiség boltozatából is leszedték a középső szelvényt. Ugyanekkor a többi nyugatra néző ablak boltövét is újraépítették, és a rizalitba másodlagosan visszahelyezték az egyik korábbi ablakkeretet. Amint azt említettük, 1879-ben egy bővítési terv már meglévőnek mutatja a nyugati rizalitot, amely az 1780-as évek rajzairól még hiányzik. Ez az átépítést a két időpont közé helyezi, amin annyit szűkíthetünk, hogy a rizalit jellegzetes – Gyöngyösön másutt is ismert[42] – falrakásmódja alapján a 19. század elé nemigen kelteznénk. Ha létezett, ekkor bonthatták el a Rábl-féle terveken látható, az 1. helyiséget lerekesztő válaszfalat.

A *4. periódusban* – talán a 19. század végén – tömör, sárgás habarcsba, majd egy másik fázisban szürke kavicsos habarcsba rakva számos nyílás környezetét átalakították. Elsősorban az északi és déli homlokzat emeletén tapasztaltuk, hogy az ablakok boltöveit, kiékelését az előbbi habarcsba rakva átalakították. A sárga, homokos habarccsal jellemezhető periódushoz soroljuk még az 1. helyiség nyugati falában tapasztalt, utólagosan kialakított fülkéket is. Ezt követően már csak az 1960-as évek homlokzati felújítását jegyezhetjük meg, amikor is a meglévők mintájára új műkő ablakkereteket helyeztek el a földszinten.

És végezetül emlékezzünk meg a mostani felújításról is, melynek eredményeképpen a zeneiskola végre ismét birtokba vehette a házat, és ezzel a művészet – remélhetőleg hosszú időre – visszaköltözött az épület falai közé.

---

42 *Fülöp András*: A gyöngyösi kálvária „erődítése". In: Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére. Szerk.: Terei György–Kovács Gyöngyi–Domokos György–Miklós Zsuzsa–Mordovin Maxim. Bp., 2011. 55–62. 62.

THE BUILDING HISTORY OF THE FORMER JESUITIC GRAMMAR SCHOOL IN GYÖNGYÖS IN THE LIGHT OF THE RECENT INVESTIGATIONS

Summary

The building of the former Jesuitic grammar school in Gyöngyös (Heves County) was erected between 1751 and 1754 in two phases. With the help of the building archaeological investigations and the written sources the authors prove that in the first period the classrooms were situated downstairs and the so-called theatre was upstairs. This 'theatre' was used for dramatic lessons as it was usual at the Jesuitic schools in Hungary. As it was the only theatre of the market town, it was financed by the local council time to time.

After the abolition of the Society of Jesus (1773), in 1782, this 'theatre' was divided into three classrooms. The local primary school moved into the old downstairs classrooms and the grammar school had to move into the new upstairs classrooms.

Nowadays a school of music works in this building. In connection with its restoration the authors had an opportunity to carry on building archeological investigations from 2009 to 2011.

Apor Eszter

BIEDERMEIER MIKROGRÁFIÁK A TÖRTÉNELMI KÉPCSARNOKBAN*

Bevezetés

A mikrográfia („apróírás") elsősorban irodalmi fogalom, mellyel tudományos szempontból az 1970–80-as években kezdtek el foglalkozni.[1] A téma egyik szakértője Dick Higgins, aki a képversek történetének ismertetését és csoportosítását céljául kitűző összefoglaló művében a mikrográfiát a képvers egy speciális változataként határozta meg.[2]

Higgins könyvében, valamint a témát irodalomtörténeti nézőpontból megközelítő más szakirodalmak képanyaga esetében is megfigyeltük, hogy a példaként bemutatott mikrográfiák legnagyobb részén az apró betűs szövegek rendszerint írásornamentikaként, kontúrokra helyezve jelennek meg, vagy még ha „szövetszerűen" kiterítve találkozunk is velük, általában hiányzik az előrajz, ami különösen a portrék esetében az ábrázoltnak sajátos külsőt kölcsönöz. Az általunk olvasott szakkönyvekben a szerzők ugyanis gyakrabban közöltek sokszorosított grafikai eljárással készült példákat és egyértelműen érzékelhető volt vizuálisan is, hogy a szövegekre került nagyobb hangsúly, szemben a képek esztétikus megjelenítésének igényével.

---

* Ezúton szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik figyelemmel kísérték és támogatták munkámat. Dr. Ridovics Annának, Dr. Kelényi Istvánnak és Krepárt Melindának, hogy szíves tanácsokkal láttak el a tanulmány megírása során. Kollár Csillának és Csendes Krisztinának, hogy segítséget nyújtottak a jelentős mennyiségű német szöveg megismerésében és fordításában, a mikrográfiákon olvasható szövegek forrásaira vonatkozó információk feltárásában, valamint a függelék összeállításában. Köszönöm az esztergomi Prímási Levéltár munkatársa, Fodor Nóra közreműködését a latin nyelvű forrás felfedezésében és Borossay Katalinnak a latin fordítást. Hálás vagyok Gödölle Mátyás és Kovács Hajnalka papírrestaurátor megjegyzéseiért is, akik felhívták figyelmemet a hordozók és a technika egy-egy fontos sajátosságára.

1 Az első, távol-keleti művészet által ihletett mikrográfiák a 10. században keletkeztek. Hagyományosan a zsidó vallási irodalmat gazdagították. Európában a 16. század végén emléklapokon váltak népszerűvé, legismertebb későbbi példáik 17. századi augsburgi rézkarcok. A 18. században dél-német szentképeken is megjelentek. A kézzel írt változatokat kalligráfus családok tagjai vagy ágyban fekvő betegek készítették, más néven türelmi munkának nevezik őket. *Weninger, Peter:* Dieser ganze Kreis der Erden. Geschenk- und Andenkenblätter der Barock- und Biedermeierzeit. Salzburg, 1977. 59.

2 *Higgins, Dick*: Pattern Poetry: Guide to an Unknown Litterature. New York, 1987. 54.

A Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában is számos mikrográfia található. Ezek közül elegáns kidolgozottsága révén öt német nyelvű, fraktúrral[3] írt, magyarországi főméltóságokat – közöttük több példa erejéig II. (I.) Ferenc osztrák császárt és magyar királyt – ábrázoló rajz, valamint egy latin nyelvű, Rudnay Sándor esztergomi bíboros érseket megjelenítő emléklap emelkedik ki.

A képek ugyanabban az évtizedben, 1820 és 1830 között keletkeztek. Néhány darabot mindeddig ismeretlen művészek alkotásaiként tartottak számon. Egy részük azonban Ferdinand von Kirchner és társa, Andreas Ernst kezét dicséri. A két szerző kilétéről rendkívül kevés információval rendelkezünk.

A kézi rajz és a kézírás, az alkotás vagy írás folyamatának egyediségéből fakadóan egyaránt hordoz egyfajta szubjektív dimenziót.[4] A Történelmi Képcsarnok gyűjteményében található hat kép különlegessége is talán ezen a ponton ragadható meg leginkább. A tanulmányunkban bemutatásra kerülő képcsarnoki mikrográfiák esetében a „szubjektív elem" többszörösen van jelen, mert az alkotó(k) egyrészt megőrizték a magas színvonalú előrajzokat, másrészt a grafikákra kézírással írták rá a szövegeket, mégpedig oly módon, hogy a szöveg a képi struktúrát és a tónusok rendszerét egyaránt követi. Mindez a kézírásra kiterjedő művészi tudatosságról tanúskodik.

A művészettörténeti értékelés tükrözi azt a kettősséget, ami e különleges kép- és szövegformálási módszer természetéből fakad. A kiemelt mikrográfiák egyenlő mértékben közelíthetők meg a kép és stílusa, illetve a képet dekoráló és/vagy alkotó szöveg szemszögéből.

Tanulmányunk a Képcsarnokban fellelhető alkotások interpretációja és a szövegek forrásainak azonosítására tett kísérletek során felmerülő újabb adatok bemutatását célozza, ami tágabb perspektívából érinti a mikrográfia művészettörténeti megközelítésének kérdéskörét.

Az emléklapok leírása és interpretációja

A grafikai gyűjteményt gazdagító hat mikrográfia közül legkorábban az 1822. július 9-én, Pesten keletkezett példány készült el. A kép II. (I.) Ferenc (1792–1835) osztrák császárt és magyar királyt ábrázolja. Alkotója Ferdinand von Kirchner.[5] (1. kép) A C & I HONIG vízjellel ellátott lapra készített rajzon a középső kerek, feliratos keretben a császár fedetlen fővel, zsinóros dolmányban és prémszegélyes mentében jelenik meg. Mellkasán a Szent István Rend nagykeresztjének szalagja, öltözetén ugyanannak csillaga, míg nyakában az Aranygyapjas Rend jelvénye látható. A körkereten belül, a háttérben és az

3 A fraktúr összetett tipográfiai fogalom, mely a 16. században keletkezett. Elsődleges jelentése szerint a gót betű szinonimájaként alkalmazták. Másodsorban egy, a német nyelvterületeken elterjedt írásforma szakkifejezéseként is számon tartják, de a „polgári Schwabacherrel ellentétben" létrejött, udvari körökben alkalmazott speciális írásformát is így nevezi az irodalom. http://emc.elte.hu/~hargitai/konferencia/holecz.pdf (2014. február 28.)

4 A kalligráfia esztétikumáról és a kézírás egyediséget, személyiséget kifejező voltáról l. Et lettera. Képeket írni, szavakat rajzolni. Szerk.: Áfra János–Süli-Zakar Szabolcs–Szoboszlai Lilla. Debrecen, 2012. 5., 9–10.

5 L. Függelék 1. tétel

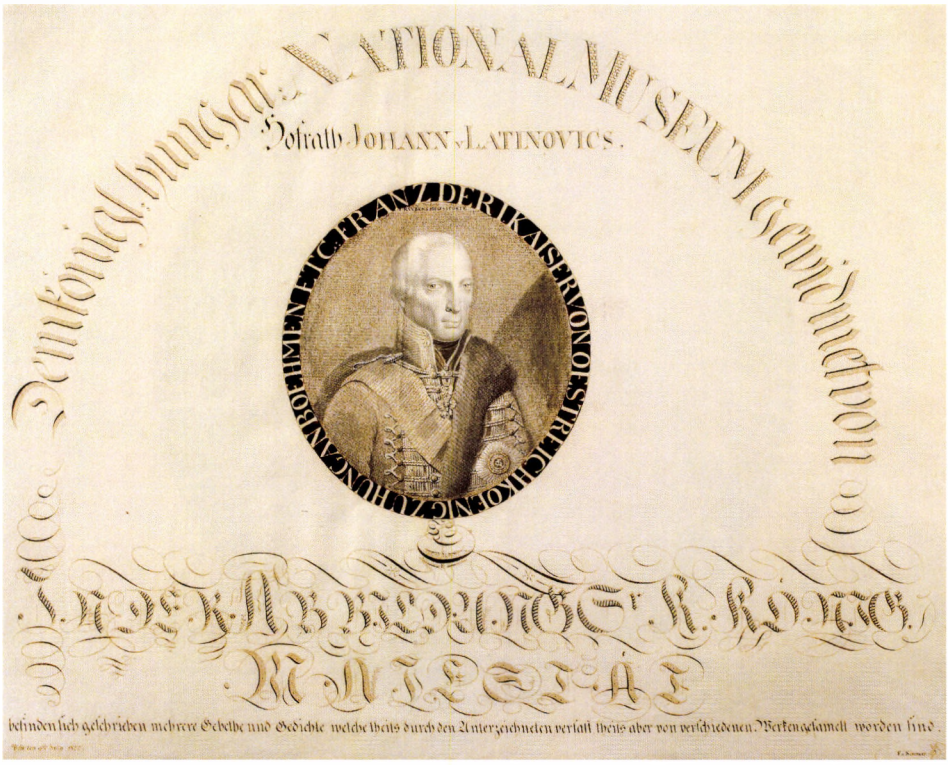

1. kép
Ferdinand von Kirchner (19. század első fele): I. Ferenc magyar király, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz.: 1256.

alakon „Kaiser Franz Siegespforte" kezdettel, német nyelvű, vöröses színű (vasgallusz) tintával íródott, gót betűs szöveg olvasható. A kép befejezetlenségét mutatja, hogy az öltözeten van, az arcon és a hajon azonban nincs apró betűs írás. Ugyanakkor jól látszanak a sorokat kijelölő pontok. (1.a. kép) A medalionban és az alak öltözetén lévő kézírásnál – különösen a mellszalagon és a galléron – feltűnő a szöveg sorainak linearitása. Az írás itt esetlenebbül követi a formát. A kompozíció többi elemét a fent félkörívben, valamint az ív szárai között vízszintes sorba rendezett kalligrafikus dedikáció és a kép alsó részén megjelenő, szintén egyenes elrendezésű felirat jelenti. A dedikáció szerint a kép megrendelője Latinovics János udvari tanácsos, Borsod és Bács-Bodrog vármegye főpénztárnoka[6] volt, s ő adományozta az alkotást a Magyar Nemzeti Múzeumnak. A portré alatt olvasható magyarázó szöveg arra utal, hogy az arcmás és hátterének szövege részben az

6 http://bajaikonyvtar.hu/bek/banati/latinov.htm (2013. május 28.); Latinovics János 1810 és 1823 között a Magyar Királyi Helytartótanács kebelbeli rendes ügyek osztályának (departamentum gremiale ordinarium) irodaigazgatója volt. https://lnyr.eleveltar.hu/mnlquery/detail.aspx?ID=338 (2014. február 28.)

1.a. kép
Ferdinand von Kirchner (19. század első fele): I. Ferenc magyar király portréjának részlete

„alulírott", azaz Ferdinand von Kirchner által szerzett, részben pedig különböző, meg nem nevezett forrásokból származó imádságokból és versekből áll. Kirchner rövidített aláírása és monogramja a lap alján, jobbra található.

A szöveg egyik forrása Joseph Rossi 1815-ben Bécsben kiadott, *Denkbuch für Fürst und Väterland* című, Kulm és Töpliß lakosságának megsegítésére szánt jótékonysági emlékkönyve. A rézmetszetekkel illusztrált kötet a császár 1815. évi, Párizsból Bécsbe tartó diadalmenetét örökíti meg, s az útvonal által érintett városokban zajló ünnepségekről ad hírt. A kiadványban a császár fogadásakor elhangzó alkalmi beszédeket is rögzítették. A David Emanuel, Pilsen város polgármestere által szerzett, Ferenc császár dicsőségéről szóló laudáció sorai a képen, a császár öltözetén olvashatók.[7]

7 Denkbuch für Fürst und Väterland. Hrg.: Joseph Rossi. Wien, 1815. 232–233. Internetes elérés: http://books.google.de/books?id=TxVXAAAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q=pilsen&f=false (2013. június 30.)

2. kép
Ferdinand von Kirchner ? (19. század első fele):
I. Ferenc magyar király. Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz.: 1450.

Ugyancsak 19. század eleji címlapok elrendezését idézi az a kisebb méretű, 1822. augusztus 1-jén Pesten készült kép, amit eddig ismeretlen német mesternek tulajdonítottak.[8] (2. kép) A feliratos medalionban I. Ferenc király szembenéző és enyhén balra forduló alakja látható. Vastag prémszegélyes mentéjén szintén a Szent István Rend nagykeresztjének csillagát viseli. A körkeret belső felületének írott sorai csupán sejthetők (a tinta az idők során erőteljesen elhalványult), a fent középen még kivehető, nagybetűs kezdősor alapján a szöveg ugyanúgy kezdődik, mint az az előző, Kirchner-féle rajzon olvasható írás. A figura arca itt is tisztán képi elemekből áll. Latinovics János megrendelésének említésén kívül, a fent félkörívben és lent lineáris elrendezésben megjelenő kalligrafikus, nagy gótbetűkből álló sorok összességében ugyanazokkal a szavakkal utalnak az ábrázoltra, mint amit a korábbi példányon olvashattunk. A lap alsó részét levágták, szignatúra nem látható. A hiányosságok ellenére a rajzot stíluskritika alapján Ferdinand von Kirchnernek tulajdoníthatjuk.

8 L. Függelék 2. tétel

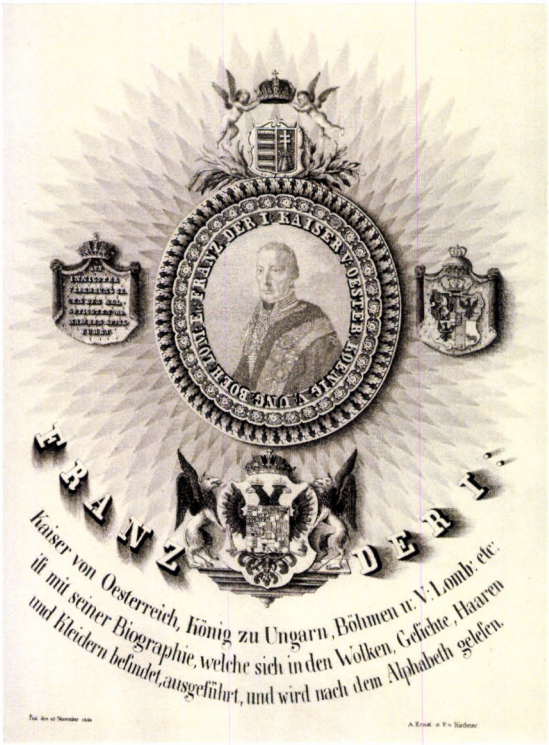

3. kép
Andreas Ernst (19. század első fele) és Ferdinand von Kirchner (19. század első fele):
I. Ferenc magyar király. Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz.: 56.1199.

E két, befejezetlen lap megengedi, hogy betekintést nyerjünk az írott portrék elkészítésének metódusába. Elsőként a rajzok készültek el, majd felületükön a szövegek számára pontozásos technikával, esetleg miniatűr sablon alkalmazásával sorokat alakított ki a művész. Ezután következett a betűk esztétikus képre írása.

Cennerné Wilhelmb Gizella 1956-ban ugyancsak egy II. Ferenc császárt megjelenítő mikrográfiát szerzeményezett, amit szintén teljes mértékben kézzel rajzoltak és írtak meg alkotói.[9] (3. kép) A papíron vízjel töredéke olvasható, mely alapján ez a hordozó is a Cornelius és Jakob Honig nevével fémjelzett, 1856-ig fennálló holland papírkészítő vállalat műhelyében készülhetett. A mű a császár betegségből való felgyógyulásának emlékére íródott.[10] A palmettával és körirattal dekorált hármas keretben a császár portréja jelenik meg, amit napsugarakra emlékeztető sajátos díszítés vesz körül. A császár zsinóros, prémszegélyes mentéjét kitüntetések díszítik. A medalion tetejénél Magyarország címere fölött két lebegő angyal gyermek tartja kezében a Magyar Szent Koronát. Kétoldalt egy-egy osztrák császári koronával díszített, kifeszített prémes palást tűnik fel: a baloldalit nagybetűs szöveg, a jobboldalit az Osztrák–Magyar Monarchia tartományainak címerpajzsa díszíti. Lent ívesen elrendezett magyarázó feliratba ékelve, lebegő konzolon álló szárnyas oroszlánok a koronával lezárt császári címerpajzsot tartják. A pajzs négysoros, felfelé ívelő magyarázó szöveg betűi közé ékelődik. A lap alsó szélén jobbra, Ferdinand von Kirchner és Andreas Ernst nevét tartalmazó szignatúra olvasható, míg a bal alsó sarokban látható datálás szerint a kép 1826. november 10-én, Pesten készült. A körkereten belül, a háttérben megjelenő apró betűs szöveg felhő mintát követ. A fej és az öltözet teljes felületét is – szószerinti értelemében véve – mikrográfia borítja be. A lap alján íves sorokba rendezett,

9 L. Függelék 3. tétel

10 MNM TKCs Adattára, 663-01-105/1956. KCs. iktatószámú irat.

dekoratív latin betűs magyarázó felirat szerint az arcon, a hajon, a felhőkön és az öltözeten I. Ferenc életrajza olvasható, az ábécének megfelelően. A képírók ezzel a megjegyzéssel arra hívták fel a figyelmet, hogy az életrajz egymást követő bekezdéseit az A, B, C stb. betűkkel jelölték meg a portréra írt mikrográfia szövegében, mellyel céljuk az eredeti szöveg követhetőségének és érthetőségének megtartása volt. Ugyanakkor e nyelvi játék alkalmazása által a képversek világát is megidézték, ahol gyakori jelenség az ABC rend adta lehetőségek kihasználása, vagy annak az ötletnek az alkalmazása, hogy egy adott szöveg vagy vers bizonyos betűinek kiemelésével új tartalmakat hozzanak létre. [11]

3.a. kép
Andreas Ernst (19. század első fele) és Ferdinand von Kirchner (19. század első fele): I. Ferenc magyar király portréjának részlete

Mindezt abból a szempontból fontos hangsúlyoznunk, hogy itt egyértelművé válik: a mikrográfia szövegének másolásakor a művészek a kép struktúráit tekintették elsődlegesnek. Úgy tűnik, hogy ezt sejtette meg Cennerné Wilhelmb Gizella is, mert mikor az emléklapot szerzeményezte, jelentésében a művészettörténész a „kalligrafikus technika" kifejezést használta.[12] Tehát a kalligráfiát, ami az európai íráskultúrában a szépírás szerepét tölti be, s amelynek gyakori jellemzője, hogy az esztétikum az olvashatóság rovására kerül előtérbe, itt képzőművészeti alkotói metódusként írta körül.

A képi dominancia elvét támasztja alá az, hogy a készítők nem csupán a betűk esztétikus formálására törekedtek, hanem a sorokat és a betűket az arc és az öltözet kontúrjai mellett a portré tónusainak rendszeréhez is hozzáigazították, ami az ábrázolás egyediségét hangsúlyozza. A domború felületeken a betűk világosabbak, a betűvonalak vékonyabbak, az árnyalt részeken sötétebbek, vastagabbak. A kézírás esztétikai értéke ily módon megduplázódik, s a kalligráfia valóban képzőművészeti alkotói metódussá válik. (3.a. kép)

Az ábrázoláshoz a rajzoló, Ferdinand von Kirchner, vélhetően Peter Krafft a császár 1814. évi pesti látogatását követően készített festményét vagy Karl Rahl (1812–1865) Pest megye megbízásából, a festmény után alkotott hiteles rézmetszet másolatát vette ala-

11 *Kilián István*: A régi magyar képvers/Old Hungarian Pattern Poetry. (Vizuális költészet Magyarországon I./Visual Poetry in Hungary I.). Miskolc–Bp., 1998. 6.

12 MNM TKCs Adattára, 663-01-105/1956. KCs. irat.

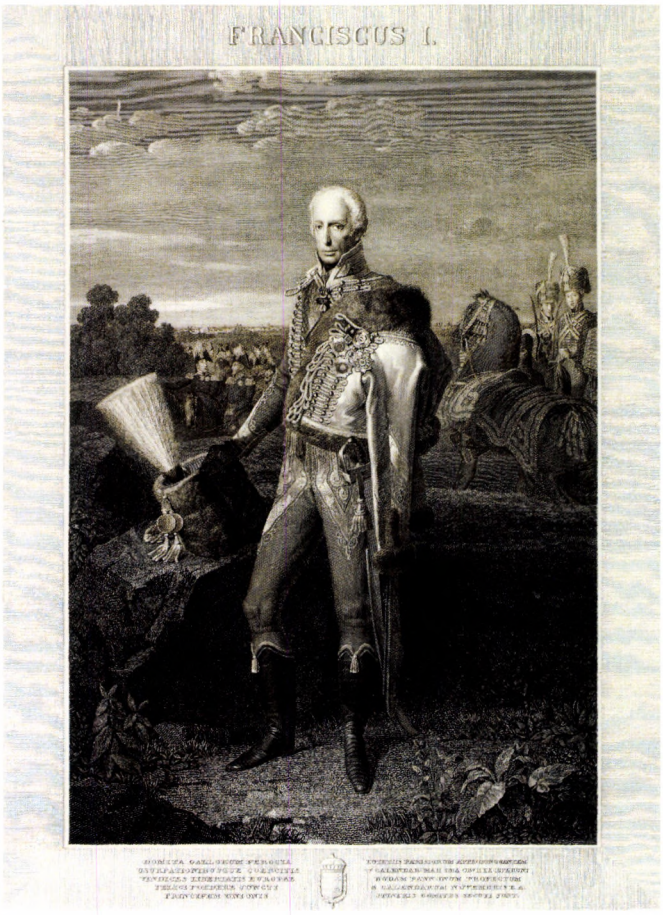

3.b. kép
Karl Rahl (1812–1865): I. Ferenc magyar király. Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz.: 1255.

pul.[13] A rajz által láttatott figura beesettebb arca, a fejtartás és az öltözet erőteljes hasonlóságot mutat a Rahl metszeten megjelenő, balra forduló alakkal. (3.b. kép) Itt érdemes említést tennünk egy Bécsben őrzött, ismeretlen osztrák mesternek tulajdonított ceruzarajzról is. A kép távoli analógiája mind Peter Krafft festményének, mind Rahl metszetének, s nem utolsó sorban Kirchner rajzának is.[14] (3.c. kép)

13 A metszetnek több változata ismeretes. Befejezetlen példánya MNM TKCs. 1790. leltári számon.; *Rózsa György*: Megjegyzések a magyar történeti ikonográfia néhány kérdéséhez. Folia Archaeologica 6. (1954) 157–167. 164.

14 Kaisertum Österreich (1804–1848). Bearb.: Mraz, Gottfried–Stangler, Gottfried–Mraz, Henrike, Austellung Schallaburg, 27. April bis 27. Oktober 1996. 309. Kat. Nr.7.48.

Az előképek alapján azonosíthatók a mikrográfián kevésbé látható kitüntetések. A császár az Aranygyapjas Rend medálját, a Katonai Mária Terézia Rend nagykeresztjét, a Szent István Rend csillagát és nagykeresztjét, a Vaskoronarend és a császár által 1808. július 14-én alapított Lipót Rend csillagát viseli.

Az elsőként leírt, 1822-re datált, befejezetlen rajz szignatúrája alapján tudjuk, hogy Ferdinand von Kirchner művelte a klasszikus értelemben vett kalligráfiát. A címlapszerű kompozícióba helyezett, kézzel rajzolt medalionos portrék apró betűs kézírással történő „beterítésének" gyakorlata is látszólag az ő nevével fonódik össze. Ugyanakkor a Cennerné Wilhelmb Gizella által szerzeményezett emléklap arra utal, hogy a rajzoló és az író személye nem feltétlenül volt azonos. Andreas Ernst talán az apró betűs szövegek szerzőjeként, esetleg képíróként működött közre.

3.c. kép
Ismeretlen osztrák művész (19. század eleje): II. (I.) Ferenc osztrák császár képmása. Bécs, Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, ltsz. n.

További érdekesség, hogy a két „alkotó" kilétére vonatkozóan a rendelkezésünkre álló adatok inkább vállalkozói együttműködésüket, mintsem közös képzőművészeti tevékenységük jelentőségét támasztják alá. Szinnyei József röviden említést tesz[15] *Felállítása egy hazai intézetnek szab. Pest városában ezen nevezet alatt: kereskedő és utasító bólt, minden termesztmények és mestermívek lerakására s a közönséges kereskedés előmozdítására, úgy nem külömben a most felállítandó magyar nemzeti academia fundusának gyarapítására...* című, 1826. július 28-án Pozsonyban, Landerer Mihály nyomdájában kiadott munkájukról. A kiadványban a két vállalkozó szellemű szerző egy, a Monarchia különböző kereskedelmi árucikkeinek és művészeti tárgyainak lerakataként működő részvénytársaság tervezetéről ír, melynek központi tevékenysége az információszolgáltatás és népszerűsítés lett volna. Egy későbbi, 1833-ban íródott cikk pedig Ferdinand von Kirchner és Andreas Ernst egzotikus bécsi „Kunstkabinetjének" felállításáról és kiállításáról ad hírt.[16]

15 *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. VI. Bp., 1980–1981. 245.

16 A szerző megemlíti, hogy Heinrich Adami egy korábbi lapszámban szintén leírta Kirchner és Ernst kiállítását, amely különleges optikai eszközökkel olyan helyszíneket mutatott be, mint Pozsony, Mariazell, Triest, Lisszabon és Gibraltár. Optische Zimmerreise und Kunstcabinet. Der Sammler 25. (1833) 8. sz. 32.

4. kép
Ferdinand von Kirchner (19. század első fele): Brunszvik József. Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz.: 3/1922 Rj.

Folytatva a képleírások sorát, megemlítünk egy gróf korompai Brunszvik József (1750–1827) császári királyi kamarást, országbírót és Pest megye főispánját ábrázoló portrét, melynek alkotója szintén Ferdinand von Kirchner.[17] (4. kép) A figura előrajza itt alig látható, s az alkotó a szöveget „szellősebben" terítette el, ezért olyan benyomásunk keletkezik, hogy az alakot az írás inkább fölépíti, nem pedig dekorálja. Ebből a szempontból az ábrázolás a Cennerné Wilhelmb Gizella által szerzeményezett emléklap figurájára emlékeztet.

A grafikai lap alsó részén kevésbé egyértelmű magyarázó szöveg van, amely szerint a felhőkön, az arcon, a hajon és az öltözeten a „felségre", azaz Lipótra vonatkozó versek és imádságok, illetve mindazoknak az életrajzai olvashatók, akik Árpád fejedelem óta Lipót császárig Magyarországon uralkodtak.

A rövid uralkodói életrajzok Carl von Szepesházy és J. C. von Thiele *Merkwürdigkeiten des Königreiches Ungern, oder: historisch-statistisch-topographische Beschreibung aller in diesem Reiche befindlichen zwei und vierzig königlichen Freistädte, sechzehn Zipser Kronstädte, Jazygiens, Gross- und Klein –Kumaniens, der privilegirten Hayducken –Städte, der Berge, Höhlen, Seen, Flüsse, vorzüglichen Gesundbrunnen und des ungrischen Bergbaues;*

17 L. Függelék 4. tétel

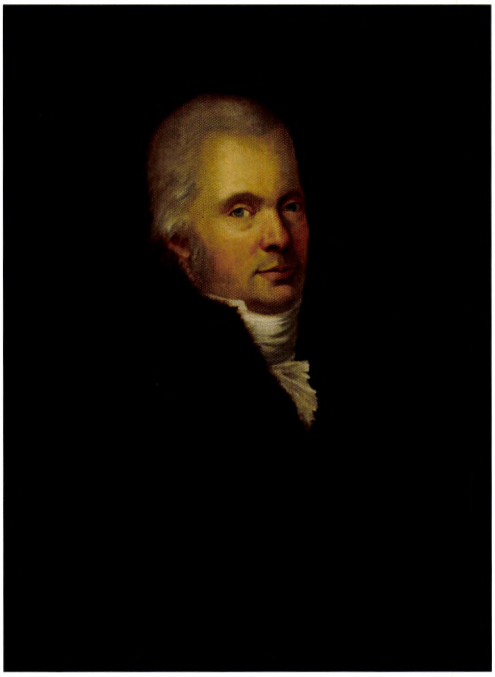

5. kép
Ismeretlen művész (18. század): Brunszvik József arcmása. Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz.: 53.45. (Fotó: Kardos Judit)

nebst einer Übersicht des ganzen Königreiches című, 1825-ben Kassán kiadott ismeretterjesztő könyvének Allgemeine Übersicht des Königreiches Ungern fejezetéből származnak. A forrásban egészen I. Ferencig olvashatók a magyarországi királyok biográfiái. A kötet recenziója az első megjelenés évében, 1825 júniusában íródott, amit a *Felső-Magyarországi Minerva* közölt.[18] A megjelenési év tükrében az ábrázolás 1825 utánra datálható.

A grafika rendkívül hasonlít ahhoz a 19. század eleji, ismeretlen művész által készített olajfestményhez,[19] mely feltételezésünk szerint egykor a Brunszvik-képtárhoz tartozhatott és 1949-ben került a Történelmi Képcsarnokba a nádasdladányi Nádasdy-kastélyból.[20] (5. kép) Nem lehetetlen, hogy a mikrográfiát Brunszvik József rendelte meg, ahogy az sem, hogy az alkotó előképül használta rajzkompozíciójához a festményt.

A gróf korompai Brunszvik Józsefet ábrázoló kép kompozíciója számos rokon vonást mutat a gróf nádasdi és fogarasföldi Nádasdy Mihályt (1775–1854) a császári kamara elnökét, államtanácsost és minisztert megjelenítő lap elrendezésével.[21] (6. kép)

18 *Y.*: Könyv-vi'sgálat. Felső-Magyarországi Minerva 1. (1825) 6. sz. 248–250.

19 Ismeretlen művész (19. század első fele): Brunszvik József arcmása, olaj, vászon, 66×49,5 cm, MNM TKCs 53.45.

20 Brunszvik József halála után, leányai házassága révén jutott a családi kép- és könyvtár egy része a Chotek és Nádasdy famíliák tulajdonába. Brunszvik Júlia Forray Andrással kötött házasságából született gyermeke, akit szintén Júliának kereszteltek, később a nádasdladányi gyűjtemény létrehozója és mecénása, Nádasdy Lipót felesége lett. (*Ingrid Ciulisová*: The picture collection of the Brunswik Family of Dohá Krupá (Alsókorompa). Acta Historiae Artium 44. (2003) 301–306. 301–302., 305.); A Budán őrzött Brunszvik-képtárt előbb a birtokközpontba, Alsókorompára szállították, egy része pedig Martonvásárra került. Végül 1902-ben a teljes gyűjteményt elárverezték Bécsben. Számos darabja mind a mai napig lappang. (*Mravik László*: Két szilánk a hajdani Brunsvik-gyűjteményből. Művészettörténeti értesítő 38. (1989) 145–147. 145.); Írásos emlék jelenlegi tudásom szerint nincs arra vonatkozóan, hogy az említett Brunszvik-portré miként került a Nádasdy-kastélyba, s ehhez a jelenleg rendelkezésre álló irodalom nem ad támpontot. A nádasdladányi Nádasdy-kastélyról és berendezéséről, valamint műalkotásainak inventáriumáról és jegyzékeiről l. *Sisa József*: A nádasdladányi Nádasdy-kastély. Bp., 2004. 45. 91. jegyzet

21 L. Függelék 5. tétel

Ez utóbbi igen kvalitásos kép, az arc arányai és a háttér betűinek „sterilitása" egészen feltűnő. Az írás itt azt a benyomást kelti, mintha sokszorosított eljárással készült volna, bár lemez körvonala ezen a képen sem látszik. A főméltóság repülő sas csőre és karmai által tartott, csillagszerűen kialakított lángnyelvekkel körülvett, gazdagon dekorált feliratos keretű medalionban, gazdagon hímzett dolmányban és prémes mentében jelenik meg. Öltözetét a Szent István Rend csillaga és nagykeresztjének vállszalagja díszíti. A medalion alatt fokozatosan csökkenő méretű betűkből álló, német magyarázó szöveg sorai között a Nádasdy család nádszálak között felszálló vadkacsát ábrázoló címere tűnik fel. Kerek keretét fent korona, lent a Szent István Rend jelvénye egészíti ki.

6. kép
Ferdinand von Kirchner ? (19. század első fele): Nádasdy Mihály.
Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz.: 9352.

Az 1828-ban készült lap felirata utal a képmás szövetét alkotó, gót betűs német írás forrására. A szöveg írója a Joseph Freiherr von Hormayr és báró Mednyánszky Alajos által 1820-ban Bécsben kiadott *Taschenbuch für Väterlandische Geschichte* című sorozat első kötetéből, a Nádasdy (I.) Tamás nádorról szóló V. fejezet szövegét másolta le.

A kézi rajz kompozíciója abban a tekintetben emlékeztet Brunszvik József portréjának elrendezésére, hogy a sugaras díszítéssel és lángnyelvekkel körülvett, feliratos kerek medaliont kitárt szárnyú sas tartja karmai között, s a lap alján a nevet is tartalmazó nagybetűs sor alatt kézzel írt magyarázó szöveg található. Azonban itt az arcmás hátterében lévő szöveg hagyományos, lineáris elrendezésben jelenik meg. (6.a. kép)

A medalion tetejénél találunk jelentősebb eltérést a két kép között. A Brunszvik Józsefet megjelenítő lapon a körkereten kívül fent hullámzó iratszalag látható és a körkereten belül fent további díszítőelemek jelennek meg. A medalionban lantra akasztott nyitott könyv üres lapjain a „GEDICHTE" szó olvasható, mely mögött különféle tárgyak

6.b. kép
Ferdinand von Kirchner ? (19. század első fele): Nádasdy Mihály portréjának részlete

6.a. kép
Ferdinand von Kirchner ? (19. század első fele): Nádasdy Mihály portréjának részlete

fragmentumai (oszlopfő, díszített irattekercs, virágos könyvborító és talán egy kehely fedeles cuppája) tűnnek fel, utalva a költészet művészeti ágára.

A két kompozíció hasonlósága miatt nem lehetetlen, hogy a Nádasdy Mihály portrét is Ferdinand von Kirchner alkotta. A figura harmonikus, kerekded formáltsága Kirchner befejezetlen I. Ferenc arcmásait juttatja eszünkbe. Feltűnő, hogy az arc domború részein, a homlokon és az állon a szöveg sérült. A fehér foltok azt a benyomást keltik, mintha a csúcsfények kiemelése, tehát a kép dominanciájának hangsúlyozása érdekében a szöveget tudatosan megkoptatták vagy kivakarták volna. (6.b. kép)

A portré fogalmazásmódja és a körkeret hasonlósága alapján feltételezhetjük, hogy egy Rudnay Sándor bíboros, esztergomi érseket (1760–1831) ábrázoló grafika és a Nádasdy Mihály emléklap alkotója ugyanaz a személy, azaz Kirchner lehetett.[22] (7. kép) A szépiával és tussal alkotott, 58,1×82,6 cm-es rajzon a bíboros arcmása csillagszerűen megformált díszítéssel és lángnyelvekkel körbevett, levél és tárcsa motívummal ékesített feliratos keretű kerek medalionban jelenik meg. A félalak szembenéz, kissé jobbra fordul, fején cappuceumot, felsőtestén csipkésszélű karinges palliumot visel. Öltözetét láncon függő püspöki mellkereszt, a Szent István Rend csillaga és koronás nagykereszt-

22 L. Függelék 6. tétel

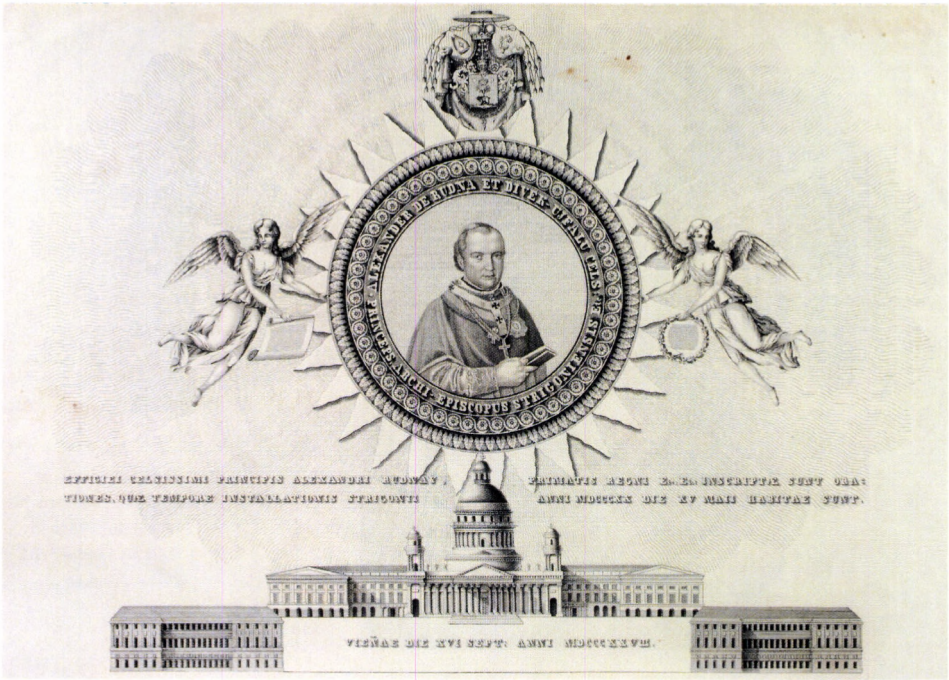

7. kép
Ferdinand von Kirchner ? (19. század első fele): Rudnay Sándor bíboros, esztergomi érsek.
Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz.: 9370.

je díszíti. A főpap gyűrűs jobbjában könyvet tart. Fent a divékújfalusi Rudnay család hercegi koronás, bíbornoki kalapos címere látható. A körkeret két oldalán egy-egy angyal lebeg, a baloldali kezében irattekercset, a jobboldali tölgykoszorút tart. A lap alján az esztergomi bazilika homlokzatának képe látható a kanonoki házakkal, mely vélhetően a Rudnay-féle terveket tükrözi. A homlokzat hasonló formában jelenik meg Kühnel Pál és Andreas Schroth egyik 1822-ben megjelent grafikáján.[23] A kerek keretben látható mellkép Ehrenreich Ádám rézmetszetére emlékeztet azzal a különbséggel, hogy a képsík itt nagyobb, s a főpap könyvet tartó keze is látható.[24] (8. kép) A portré és a homlokzatterv között, valamint a lap alsó részén két évszámról tájékoztatnak a feliratok. A mellkép Rudnay Sándor 1820. május 15-i esztergomi székfoglalásakor elhangzó beszédekből áll, illetve maga az alkotás 1828. szeptember 16-án Bécsben készült, feltehetően bíborosi beiktatásának ceremóniája emlékére.

23 Kühnel Pál (megh. 1824) és Andreas Schroth (1791–1850 után): Esztergom, a székesegyház homlokzatterve (1822), rézmetszet, papír, 26,5×41,3 cm, MNM TKCs. T.1071.

24 Ehrenreich Ádám (1784–1852): Rudnay Sándor esztergomi hercegprímás, rézmetszet, papír, 17×12 cm, MNM TKCs. 3801.

8. kép
Ehrenreich Ádám (1784–1852): Rudnay Sándor bíboros, esztergomi érsek. Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz.: 3801.

A körkeretben, a medalion alatt, valamint az esztergomi bazilika homlokzattervébe ékelve a kép keletkezési körülményeiről tájékoztató, maiusculával írt latin sorokat olvashatunk. A portré közvetlen hátterét, az arcmás teljes felületét, a főpap öltözetét és az angyalok kezében lévő tárgyakat minusculával írt kalligrafikus szövegek alkotják. Az apró betűs írás forrása az *Orationes habitae occasione illa, dum Celsissimus Princeps, Archi-Episcopus Strigoniensis etc. Alexander de Rudna, et Divék-Újfalu* (...) című, Rudnay Sándor esztergomi érsekké és Esztergom vármegye főispánjává történő beiktatása alkalmából mondott ünnepi beszédek gyűjteménye.[25] A költői hangnemben megfogalmazott laudációkat tartalmazó, Koháry Ferenc által lejegyzett alkalmi szöveggyűjteményt[26] a budai Egyetemi Nyomdában adták ki 1820-ban, s a Süttőből Esztergomba vonuló érseket köszöntő püspöki kar és világi méltóságok által mondott beszédek (orationes), valamint az azokra adott válaszok (responsum) váltakozásaiból áll.

Az első „Ardentissimi illius desiderii" szavakkal kezdődő beszédet Nádasdy (Paulai) Ferenc, későbbi kalocsai érsek mondta, melyet a medalion felső szegmensébe írtak. Összevetve az azonosítható részeket a forrással megállapítható, hogy a művész többek között Koválik János püspök, Makkay Antal besztercei püspök és Benyovszky János lisztrai püspök beszédeiből merített. A beszédek és feleletek könyvben megjelenő sorrendjét figyelembe vette a képíró, azonban a nyomtatott forrásban szereplő, a köszöntéseket mondó méltóságok kilétére vonatkozó felvezető részeket elhagyta. A teljes szöveg képi struktúrát követő volta miatt sok ponton nehezen vagy egyáltalán nem rekonstruálható.

25 Orationes habitae occasione illa, dum Celsissimus Princeps, Archi-Episcopus Strigoniensis etc. Alexander de Rudna, et Divék-Újfalu, anno MDCCCXX. Die XV. Maii per Celsissimum Principem Franciscum Koháry de Csabrágh et Szitnya (...). Budae, Typ. Regiae Universitatis, 1820. Internetes elérés: http://books.google.hu/books?id=GxsVAAAAQAAJ&pg=PA3&lpg=PA3&dq=ARDENTISSIMI+ILLIUS+DESIDERII&source=bl&ots=huDHvvf3WC&sig=E-ZWr7x0hruppW2YX6Dol8seeAE&hl=hu&sa=X&ei=7_IqUrqmLMestAa4rYGYDg&ved=0CEEQ6AEwAg#v=onepage&q=ARDENTISSIMI%20ILLIUS%20DESIDERII&f=false (2013. március 12.)

26 *Heltai János*: Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655). (Res Libraria II.) Bp., 2008. 258–259.

A felhasznált forrás jellege, hogy egy diadalmenet alkalmi szövegeit megörökítő gyűjteményt használt fel a másoló, Ferdinand von Kirchner koncepciójának ismeretére vagy közreműködésére utal.

Konklúzió

Mindent egybevetve, a Történelmi Képcsarnokban található hat mikrográfia-emléklap esetében elmondható, hogy az alkotók lemásolt szövegek egyfajta képnek való alárendelését végezték el, amit az alkalmazott sajátos technika, az alkotói metódus tett lehetővé.

Ugyanez az irodalom- és a művészettörténet tudomány szavaival élve, a következőképpen hangzik: az alkotói eljárás révén a képversek kategóriájába sorolt mikrográfiáknak egy sajátos csoportját teremtették meg, amelyre Cennerné Wilhelmb Gizella „kalligrafikus technika" fogalma rendkívül találó.

A bemutatott példák tüzetesebb megfigyelését követően válik egyértelművé, hogy a szöveg képi alárendelésének konkrét megnyilvánulása, mikor az alkotó tudatosan megőrzi a mikrográfia előrajzát, vagy az írás folyamata során nem csupán a betűket alakítja „kalligrafikusan", hanem a képi struktúra szerint tagolja át a szöveget. A képcsarnoki rajzok sorában leginkább az I. Ferenc gyógyulásának emlékére készült emléklap tükrözi ezt az összetett, sokrétű kapcsolatot, ahol a szöveget a kép körvonalai és tónusai által meghatározott kereteken túl, valamilyen játékos (alfabetikus) belső rend szerint tagolta művész. A képi dominanciát fedezzük fel – például Nádasdy Mihály portréja esetében – a szöveg kikoptatásának, kivakarásának gyakorlatában is.

Tartalmilag a „kalligrafikus technikával készített képek" szövegei egyfajta átmenetet képeznek a formált szöveg/vizuális próza („shaped prose") és a formált vers („shaped poetry") között.[27] A befogadás során pedig ugyanaz a kettős vagy többszörös kódolás érvényesül, mint a képversek és vizuális költemények esetében.[28]

A képvers műfaja utóvirágzását élte II. (I.) Ferenc császár és magyar király udvarában.[29] Úgy tűnik, hogy a mikrográfia, ez a különleges kép- és szövegtípus, mely különösen közel áll a szem gyönyörködtetését és a néző lenyűgözését céljául kitűző biedermeier világához, a 19. század eleji magyarországi rajzművészet történetében mindenekelőtt Ferdinand von Kirchner és társa, Andreas Ernst nevével fonódik össze.

FÜGGELÉK

1. Ferdinand von Kirchner (19. század első fele): I. Ferenc magyar király képmása
Tollrajz, kézírás, tus, papír
52,2×41 cm
Szignatúra a lap alján: Pesth den 9ten Juli 1822; F(erdinand) v(on) Kirchner (1822. július 9. Pest; Ferdinand von Kirchner)

27 *Higgins, D.* i. m. 3., 187.

28 *Kilián I.* i. m. 6.

29 Uo. 29.

Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz.: 1256.
Proveniencia: Ismeretlen.

Dedikáció a portré felett félkörben: Dem Königl(ich) Hungar(n) National Museum gewidmet von – Hofrath Johann v(on) Latinovics (A királyi Magyar Nemzeti Múzeumnak ajánlja Latinovics János udvari tanácsos)

Felirat a körkereten: Franz Der I. Kaiser von Öesterreich Koenig Zu Hunga(r)n Boehmen Etc. (I. Ferenc Ausztria császára Magyarország és Csehország királya stb.)

Felirat a kép alatt, négy sorban: In der Abbildung S(eine)r [helyesen: seines] K(aiserlichen und). König(lichen) Majestät(s) befinden sich geschrieben mehrere Gebete und Gedichte welche theils durch den Unterzeichneten verfast, theils aber von verschiedenen Werken gesammelt worden sind (Ő császári és királyi fenségének ábrázolásában több írott imádság és vers van, melyeket az alulírott egyrészről maga szerzett, másrészről különböző művekből gyűjtött)

2. Ferdinand von Kirchner ? (19. század első fele): I. Ferenc magyar király képmása
Tollrajz, kézírás, részben kalligráfia, tus, papír
34,9×41,9 cm
Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz.: 1450.
Proveniencia: Ismeretlen.

Felirat a körkereten: Franz der I. Kaiser von Oestreich Koenig zu Hungarn Boehmen etc: etc: (I. Ferenc Ausztria császára, Magyarország és Csehország királya stb. stb.)

Felirat medalion felett, félkörben: In der Abbildung Seiner kaiserl(ich und) koenigl(ich) (...) (Ő császári és királyi fenségének ábrázolásában (…))

Felirat és jelzet a kép alatt: (...) Majestaet befinden sich mehrere Gebete und Gedichte geschrieben welche theils durch den Unterzeichneten verfast, theils aber von verschiedenen Werken gesammelt worden sind Pesth den 1ten August 822. ((…)Több írott imádság és vers található, melyeket részben az alulírott fogalmazott, részben különböző művekből gyűjtött. Pest, 1822. augusztus 1.)

3. Andreas Ernst (19. század első fele) és Ferdinand von Kirchner (19. század első fele): I. Ferenc magyar király képmása
Tollrajz és vízfestmény, kézírás, részben kalligráfia, papír
48,8×34,2 cm
Dedikáció balra és jobbra lent: Pest den 10 November 1826; A(ndreas) Ernst et F(erdinand) v(on) Kirchner. (Pest, 1826. november 10.; Andreas Ernst és Ferdinand von Kirchner)
Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz.: 56.1199.
Proveniencia: Vétel Palkovics Elemértől 1956-ban.

Felirat a portré keretén: Franz der I. Kaiser V(on) Oester(reich) Koenig V(on) Ung(arn) Boeh(men) Lom(bardia) etc. (I. Ferenc Ausztria császára, Magyarország, Csehország, Lombardia királya stb.)

Felirat balra, a kifeszített prémes palástón: Aus Innigster Verehrung gegen den Allgütigsten Monarchen Ausgeführt (A legőszintébb tisztelettel készült a legjobb uralkodó számára)

Felirat a medalion alatt: Franz der I: Kaiser von Oesterreich, König zu Ungarn, Böhmen u(nd) V(eneto) Lomb(ardia) etc: ist mit seiner Biographie, welche sich in den Wolken, Gesichte, Haaren und Kleidern befindet, ausgeführt, und wird nach dem Alphabeth gelesen. (I. Ferenc Ausztria császára, Magyarország és Csehország, Lombardia és Veneto stb. királya életrajzából lett kialakítva, amit a felhőkben, arcon, hajon és öltözeten találhatunk, és az ábécé sorrendjében olvasandó)

4. Ferdinand von Kirchner (19. század első fele): Brunszvik József képmása
Szépia- és tollrajz, kézírás, papír
62,7×87 cm
Jelzet a lap alján: S(eine)r Excellenz in tiefester Ehrfurcht gewidmet von Ferdinand v(on) Kirchner. (Ő kegyelmességének legmélyebb tisztelettel ajánlja Ferdinand von Kirchner.)
Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz.: 3/1922 Rj.
Proveniencia: Pádly István ajándéka.

Felirat a kép keretében: Ioseph Graf Brunsvik von Korompa Comandeur des S(ank)t Stephan Ord(ens) S(eine)r K(aiserlich und) K(öniglich) A(postolischen) Mai(estaet): Geheimer Rath(s) Virk(lichen) Kam(merers) (Gróf korompai Brunszvik József a császári és királyi apostoli felség Szent István rendjének középkeresztese, valóságos titkos tanácsos, kamarás.)

Felirat az iratszalagon: In der Abbi(ldung) S(einer) Excel(lenz) – Hochgebo(rener) Herrn (G)Rafen (Az ábrázoláson őexcellenciája a kegyelmes gróf úr)

A kép alatti ajánlás és magyarázat: Ioseph Brunsvik von Korompa S(eine)r K(aiserlich) K(öniglich) Apostolischen Majestät wirklichen geheimen Raths, Kämmerers, und Obersten Landes-Schatzmeisters Etc. Etc. befinden sich in den Wolken, Antlitze, Haaren, und in den Kleidungen mehrere auf Hochdenselben Bezug habende Gedichte, nebst einer kurzen Biographie aller Regenten die seit dem Herzoge Arpadis inclusive des Durchlauchtigsten Kaisers Leopold in Ungarn regiert haben. (Korompai Brunszvik József, a császár és király apostoli őfelsége valóságos titkos tanácsosának, kamarásának és legfelső országos kincstárnokának stb. stb. ábrázolásában, a felhőkön, az arcon, a hajon és az öltözeten őméltóságára vonatkoztatható versek [olvashatók] és életrajza mindazoknak, akik Árpád fejedelem óta fenséges Leopold császárral együtt Magyarországon uralkodtak.)

5. Ferdinand von Kirchner ? (19. század első fele): Nádasdy Mihály képmása
Szépia- és tollrajz, kézírás, papír
80,1×57, 6 cm
Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz.: 9352.
Proveniencia: Ismeretlen.

A kép felirata a portré keretén körül: Michael Graf v(on) Nadasd, Erbherr zu Fogaras, Grosskreutz des Königlich Ungarischen S(ank)t. Stephan Ordens Etc. (Gróf Nádasdy Mihály, Fogaras örökös ura, a Magyar Királyi Szent István Rend nagykeresztese stb.)

Felirat és jelzet a kép alatt: Michael Graf – von Nadasd erbherr zu – Fogaras Grosskreutz des Koenigl(ich) Ung(arn) – S(ank)t. Stephan Ordens, K(aiserlich) K(öniglich) Wircklicher Geheimer Rath und Finanzminister Etc. Etc. Etc. ist mit der Biographie der Hohen Nádasdischen familie die sich in den Wolken, Gesichte, Haaren und Kleidungen befindet, ausgeführt. Anmerkung. Die Geschichte mit der das Bild caracterisirt ist, wurde aus den Taschenbuch des Jahres 1820 entlehnt. Herausgegeben durch die Freiherren Hormayr und von Mednyansky. Wien den fünften Märtz ein tausend acht hundert zwanzig und acht. (Gróf Nádasdy Mihály Fogaras örökös ura, a Magyar Királyi Szent István Rend nagykeresztese, valóságos belső titkos tanácsos és pénzügyminiszter stb. stb. stb. Az arcon, a felhőkön, az öltözeten és a hajon az előkelő Nádasdy család története került kifejtésre. Megjegyzés. A szöveget, amivel a képet kialakították, az 1820-as év zsebkönyvéből kölcsönözték. Báró Hormayr és báró Mednyánszky adták ki. Bécs, 1828. március 5.)

6. Ferdinand von Kirchner ? (19. század első fele): Rudnay Sándor esztergomi hercegprímás képmása
Szépia- és tollrajz, kézírás, papír
58,1×82,6 cm
Jelzet a lap alján: Vienae die XVI sept(ember) anni MDCCCXXVIII. (Bécs, 1828. szept(ember) 16.)
Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz.: 9370.
Proveniencia: Ismeretlen.

Felirat a portré keretén: Alexander de Rudna et Divék-Újfalu cels(issimus) princeps, archi-episcopus Strigoniensis etc. (Divékújfalui Rudnay Sándor nagyméltóságú esztergomi hercegprímás-érsek stb.)

Felirat a portré és a bazilika homlokzati képe között: Effigiei celsissimi principis Alexandri Rudnay, primatis regni etc. etc. inscriptae sunt orationes, quae tempore installationis strigonii Anni MDCCCXX DIE XV maii habitae sunt. (Rudnay Sándor nagyméltóságú érsek stb. stb. arcmására az 1820. május 15-i esztergomi hercegprímási beiktatáskor elhangzott beszédeket írták.)

BIEDERMEIER MICROGRAPHIES IN THE HISTORICAL GALLERY

Summary

There are six special micrographies in the graphic collection of the Historical Gallery at Hungarian National Museum. They represent the portraits of famous Hungarian aristocrats, also Austrian Emperor and Hungarian King, Francis II (I).

Generally the compositions are similar to handbook's frontispieces from the beginning of the 19th century. In the centre the figures appear in rounded frames and on the top and bottom of the sheets are another inscriptions, captions or signatures.

German and Latin handwritten texts decorate also the faces, hair and clothes of the figures. The written details forms a unity with the figures: the texts follow the forms, structures and tonicity of the portraits by form and colour of their calligraphic letters. The style of handmade drawings are very similar to each other.

I think because of their style, the six images were prepared by Ferdinand von Kirchner, author and impresario in the first half of the 19th century. After 1825 he worked in cooperation with Andreas Ernst, and both of them are related to the court of Emperor Francis II, in Vienna.

From literary point of view, the texts in the pictures fringe upon the genres of „shaped prose" and „shaped poetry". (These words are used by Dick Higgins and István Kilián.) Otherway the memorial sheets represent a special type of biedermeier image due to the visual dominance of texts and the elegant style of drawings.

The micrography as literary technical term is very near to „pattern poetry" genre. But according to researchers, it is a visual artistic phenomenon in the same time. In my essay I think about an other unknown technical term of this kind of micrography from the field of art history, for example „calligraphic technique" after ideas of Gisella Wilhelmb Cennerné.

Debreczeni-Droppán Béla

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM AZ 1838-AS NAGY ÁRVÍZBEN

A Duna 2013. évi áradásának napjaiban a híradásokat, kommentárokat hallva és olvasva arról értesülhetett a lakosság, hogy ez az árvíz minden idők legnagyobb vízállásával tetőzött Budapesten (és majd minden helyen). Több nap is eltelt, míg megszólalt olyan szakember is a televízióban, aki elmondta, hogy volt már ennél nagyobb vízállás, úgynevezett „jeges ár" esetében például 1838-ban. Mivel azonban az árvizek esetében külön szokták venni a jegeset a „zöld ár"-tól, így a 2013. évi árvíz valóban megdöntötte az addigi rekordokat, ha csak a zöld áradásokat nézzük. Az 1838. évi árvíz megemlítése azonban nemcsak ezért volt indokolt és aktuális, hanem azért is, mert 2013-ban 175. évfordulója alkalmából emlékezhettünk a fővárosban minden idők legnagyobb dunai vízállásával, 929 centiméterrel tetőző árvízre. (A dunai vízmérce zéró pontját később egy méterrel lejjebb vitték, így a mai számítás szerint az 1838-as árvízszint 1029 cm magasságig ért, tehát 138 cm-rel haladta meg a mostani, 2013-as jégmentes rekordot.) A „nagy árvíz" történetéről csak röviden szólnánk, mert a korábbi irodalom a legtöbb részletet már feltárta,[1] viszont van egy olyan érdekes momentum, amiről eddig kevesebb szó esett:[2] hogyan érintette az árvíz a nagyrészt romba dőlt Józsefvárosban a Nemzeti Múzeumot?

A nagy pesti árvíz

Az 1837–38. évi tél az átlagosnál jóval csapadékosabb volt. Buda vízivárosi részét és a pesti Dunasor pincéit már 1838 januárjában elárasztotta a víz. Később ugyan valamelyest apadt, viszont a nagy hideg miatt a Duna magas vízállás mellett fagyott be, és a Csepel-sziget csúcsánál kialakult jégtorlasz miatt a március elején érkező tavaszi ár éppen a fővárosnál ütközött akadályba. A folyó március 5-én lépett ki újra a medréből elárasztva Óbudát és a budai oldal alsóbb részeit, így Újlakot, az Országutat (a mai Margit körutat), a Vízivárost és a Rácvárost (Tabánt). A vízállás március 12-re oly mértékben

1 Az 1838. évi árvízzel foglalkozó terjedelmes irodalomnak itt csak három összefoglaló munkájára hívom fel a figyelmet: *Trattner János*: Jégszakadás és Duna' kiáradása Magyar Országban, 1838. évi böjtmás haván. 1–2. füz. Buda, 1838.; A pest-budai árvíz 1838-ban. Szerk.: Némethy Károly. Bp., 1938.; „Jégszakadás és Duna' kiáradása" Pest-Buda 1838. Kiállítási katalógus 1988. március 11–1988. október 30. Szerk.: Kaján Imre. Bp., 1988. Itt köszönöm meg Prohászka Péternek tanulmányom elkészítéséhez nyújtott segítségét.

2 *V. Windisch Éva*: Könyvtári árvízvédelem 1838-ban. A Könyvtáros 6. (1956) 10. sz. 740–742., *Berlász Jenő*: Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867. Bp., 1981. 219–222.

1. kép
A mai Kálvin tér az 1838. évi árvíz idején, MNM TKCs

megnőtt, hogy az említett óbudai és budai részeken már a házak emeleti ablakainak magasságát is elérte és elkezdődött a gyengébb épületek összeomlása. Eközben a pesti oldalon lázas árvízvédelmi munka folyt, amelyet Pest város tanácsa szervezett. Ez azt jelentette, hogy a városi hatóság a pesti partvonalon homokból és trágyából (!) mintegy négylábnyi (120–130 cm) magasságú töltést rakatott.

Március 13-a délutánján aztán a vízállás már megközelítette az addigi legmagasabb, 1775. évi szintet, amit a város több házán árvíztábla jelölt. Délután ½ 5 tájban – már nem először – megindult a zajlás, ez azonban azzal járt, hogy a víz a töltéseken kicsapott és immár Pest part menti házait fenyegette. Ekkor kondult meg először a városházi tűzharang, amit a többi harang is követett. A még nyitva tartó boltokat is bezárták és mindenki haza vagy a partra sietett, hogy saját szemével lássa mi a helyzet. A vízállás este hat órára már meghaladta a valaha mért legnagyobb mértéket, amit egyre kevésbé bírt a néhány napja emelt ideiglenes védtöltés, mely a mai Pesti Vigadónál hamarosan át is szakadt. A gáton dolgozó több száz ember ekkor még be tudta tömni ezt a rést. Fáklyák világítása mellett erősítették meg a töltést, hordták szekereken a homokot és a trágyát.

Este kilenc órakor aztán a már teljesen átázott és meggyengült parti szükséggátat először a mai Vörösmarty tér magasságában törte át az ár, és az alacsonyabban fekvő belvárosi utcákat – ahogy a korabeli leírások írják: Pest „legszebb részét" – gyorsan elöntötte. Ekkor újra zúgni kezdtek a vészharangok és elkezdődött a menekülés is, de ez korántsem a városból való kiözönlést, hanem inkább a magasabban fekvő terekre, illet-

ve a házak felsőbb emeleteire vagy padlásaira való felmenetelt jelentette. Sok helyen a lovakat, teheneket és más jószágaikat is vitték magukkal az emberek, de a legtöbb házban az áradás olyan gyorsan érte a lakosokat, hogy nem tudták megmenteni állataikat. A pesti ideiglenes gát után a *Váci nagytöltés* adta meg magát: a jeges áradat a mai Lehel tér környékén tört be, és hamarosan elöntötte Terézvárost. Eközben a Dunába folyó csatornák és a pincék is megteltek vízzel. 13-áról 14-ére virradó éjjel tovább nőtt a vízszint, ami fél kettő előtt tíz perccel tetőzött több mint 90 cm-rel meghaladva az 1775. évi rekord magasságot. Ezután a víz rohamosan apadni kezdett, de csak rövid ideig. Az árvíz második napjának hajnalán, öt óra tájban átszakította délen a *Soroksári gátat*, perceken belül elöntve, valósággal letarolva a régi Pesti-Dunaág medrében épült Ferencvárost. Az általános magas vízállást azonban ez sem csökkentette, mert a zajló jég a Csepel-szigetnél feltorlódott, ugyanakkor a Duna felső szakaszáról az enyhe időnek köszönhetően egyre nagyobb ár érkezett.[3] (1. kép)

Az ár eléri a múzeumot

Az ár gyorsan elöntötte Pest alacsonyabban fekvő részeit. Az egykorú híradások felsorolták a víztől mentes városrészeket, így a Nagyvásár teret (a mai Erzsébet teret), az evangélikus templomot és környékét, a Nagy Híd utca (a mai Deák Ferenc utca) felső csúcsát az Ürményi-ház mellett, az Úri utca (a mai Petőfi Sándor utca) alsó részét a Trattner–Károlyi- és Jankovich-házzal, a pesti ferences templom és kolostort és terét, a megyeházát, a Ludoviceumot, a Károly-kaszárnyát, az Új épületet, a Szerviták templomát és környezetét a Teleki-palotával, valamint a Széna piacot (a mai Kálvin teret) a református templommal.[4] A magasabban fekvő területek között azonban nem említik a Múzeum telkét. Nem vált tehát viszonyítási ponttá,[5] talán azért nem, mert bár valamelyest kiemelkedett a maga környezetéből, de építési területnek számított. A Nemzeti Múzeum 18. század második harmadából származó egyemeletes épülete mögött ugyanis 1837 júniusa–júliusa óta már folyt a Pollack Mihály tervezte új múzeumpalota építése.[6]

---

3 *Debreczeni-Droppán Béla*: A nagy pest-budai árvíz. Budapest 36. (2013) 3. sz. 8–11.

4 *Trattner J.* i. m. 68–69., 208–209., Rémitő vízáradás. Regélő 6. (1838) 22–23. sz. 174–176. 175.; Magyarország és Erdély. Pest. Hazai 's Külföldi Tudósítások 31. (1838) 23. sz. 169–171. 170.; Egy idő után a mai Kálvin teret is elárasztotta a Duna, és a víz befolyt a református templomba is.

5 Wesselényi Miklós naplójának március 14-i bejegyzésében is inkább az Országút (a mai Múzeum körút) szerepel viszonyítási pontként, mint a zárójelben megemlített múzeum: „Néhány teher embert vittünk az országút még szárazban lévő részére (a múzeum előtt) s ezeknek jó szolgálatot tettünk, mert a honnan hoztuk, a ház nemsokára vízbedőlt." Báró Wesselényi Miklós „Az árvizi hajós" naplója. Sajtó alá rend. és kiad.: Rubinyi József. [Bp.], 1938. 21.

6 *Debreczeni-Droppán Béla*: „Szükséges tehát tágos 's elegendő magosságú Épületet tenni..." 175 éve kezdték el a Nemzeti Múzeum palotájának építését. Budapest új folyam 9. (2012) 2. sz. 2–6. 5–6. A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeit 1814-ben és 1817-ben szállították át a múzeumtelek nyugati oldalán fekvő, 76 m hosszú városi palotába, amit az állam 1813-ban vásárolt meg a Batthyány-családtól. (Uo. 4.)

Az ár 1838. március 14-én a kora reggeli órákban érte el a Nemzeti Múzeumot.[7] A múzeumot vezető Horvát Istvánt a fent nevezett nap reggelén, ½ 8-kor a lélekszakadva hozzá siető könyvtári szolga riasztotta, azaz tájékoztatta arról, hogy az árvíz immár a Múzeumig hatolt. (2. kép) Ő ezután rögtön kocsiba ült és az intézethez hajtatott. Nyolc órakor a Széna piac felől hömpölygő jeges áradat a szűk Múzeum utcában annyira felduzzadt, hogy a kerítést két helyen átszakította, és az udvar lejtős részén át elöntötte az épülő múzeum alapjait. Majd nem sokkal később, miután a kerítés fala a rá nehezedő nyomástól összeomlott, a víz egy pillanat alatt az udvaron egy nagy tavat hozott létre. Ezt látva, Horvát kocsin az országbíróhoz sietett, hogy segítséget kérjen tőle, továbbá Pollack építészt is megpróbálta megtalálni, de ekkor még nem járt sikerrel. Később, miután Cziráky Antal (1772–1852) országbírótól azt az utasítást kapta, hogy költséget nem kímélve mindent kövessen el a nemzeti kincsek megmentéséért, utasította a múzeumi szolgákat (Gróman Andrást, Cseronka Andrást és Dréher Istvánt), hogy lakásaikból – amelyeket elsősorban fenyegetett az ár – családjukat és vagyonukat mentve költözködjenek ki. Ezután alig fél órával először nagy robajjal összeomlott a régiségtári őr (az előző évben elhunyt Haliczky Antal) lakása, majd rövid időn belül hasonló sorsra jutottak a többiek lakásai is. Ebben a válságos helyzetben Horvát a múzeum őrzésére kirendelt 11 katona segítségét is igénybe vette. Velük és az intézmény szolgáival először az úgynevezett Illésházy-gyűjteményt vitette fel az emeletre, amely eddig ládákban a földszinti folyóson várt elhelyezésre. Emellett utasítást adott Sadler Józsefnek, a természetrajzi tár vezetőjének, hogy gyűjteménye tárgyait rakassa ládákba és vitesse fel az emeletre. Ez zökkenőmentesen megtörtént, nem úgy a régiségtár esetében, amelynek termébe nem lehetett bejutni, mert a kulcsok a helyettes őrnél voltak, akit azonban már előző éjjel lakásába zárt a víz és csónak hiányában nem tudott a múzeumhoz sietni. Március 14-én 11 óra tájban megjelent az épületben a 12 tagból álló katonai őrség, hogy a többieket felváltsa. Horvát ekkor jutalmat ígért azoknak is, akiknek vissza kellett térniük laktanyájukba és az újonnan érkezetteknek is, ha maradnak és segítenek a mentési munkálatokban. A katonák mindnyájan vállalták a munkát, amely most már minden olyan anyag mentésére kiterjedt, amelyet a múzeumépület alsó szintjén őriztek. A múzeumi könyvtár (azaz a Széchényi Országos Könyvtár) helyiségeiből felhordták az emeletre az összes kéziratot és a levéltárt, a régi magyar nyomtatványokat és a magyar könyvtár ott fekvő sorozatait. A mentést a katonák étlen-szomjan, egyhuzamban este 6 óráig végezték. Ekkor már mindenki annyira ki volt merülve, hogy a további munkát kénytelen volt Horvát beszüntetni. Ezt azzal a tudattal tehette meg, hogy a ritkább, értékesebb dolgok már biztonságba kerültek.

A víz betör a múzeumba

A mentési munkálatok leállítása körüli percekben tájékoztatták Horvátot, hogy a víz a múzeum épülete előtt már annyira megnövekedett, hogy nemsokára már kocsin sem

7 Mindaz, ami ezután történt, Horvát István március 18-i, József nádorhoz írt jelentéséből elevenedik meg. L. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) N 24 Acta Musei Nationalis 287/1838. (a továbbiakban AMN), vö.: Országos Széchényi Könyvtár, Irattár (továbbiakban: OSZKI) Kigyűjtött iratok 288/1925. 174. sz.

2. kép
Horvát István könyvtárőr,
megbízott múzeumigazgató,
az árvízi mentés irányítója,
MNM TKCs (Fotó: Kardos Judit)

tud majd távozni. Horvát ekkor hazatért családjához. A jeles történetíró lakásában, a mai Október 6-a utca 22. szám alatt található Ürményi-házban 33 ember talált menedéket.

Még 14-én este, nem sokkal Horvát távozása után a víz betört a múzeum épületébe. Gróman András könyvtári szolga, fia kíséretében egy, az áradat által a Nemzeti Múzeum bejáratához sodort ajtón főnökéhez evezett, hogy jelentse: a víz már a földszinti folyosó első lépcsőjéig emelkedett. Horvát azonnal visszaküldte őt, azzal a meghagyással, hogy szedje össze az épületben az összes hadra fogható embert és az idegen nyelvű könyvtár alsó polcokon lévő könyveit rakják kosarakba és vigyék fel az emeletre. Ez meg is történt, úgyhogy végül csak 10 kötet ázott el a Nagy Francia Enciklopédiából, amelyből azonban volt a könyvtárnak másik sorozata (dupluma) is.

Éjjel 11 óra körül (a nádor parancsát végrehajtva) csónakon a múzeumhoz érkezett Lónyay János (1796–1859) árvízi királyi biztos, aki látva, hogy az intézményben minden lehető megtörtént a gyűjtemények megmentésére, Horvátot békén hagyta. Sadlert, a természetrajzi tár őrét és Frivaldszky Imrét, a régiségtár helyettes őrét – aki Haliczky Antal 1837. júniusi halála óta a régiségtár őri, azaz vezetői feladatkörét látta el – azonban ladikon elhozatta. Így már sikerülhetett az, ami korábban kulcs hiányában kudarcot vallott: ki lehetett nyitni a régiségtár földszinti helyiségét, ahonnan Lónyay utasítására a régiségtári kézikönyvtár alsó polcain álló köteteket mentették az emeletre. A biztos ezen kívül meghagyta Frivaldszkynak, hogy töltse az éjszakát az épületben, azaz lásson el ügyeletet a vészhelyzetben.[8]

A Duna másnap, március 15-én éjjel 11 órakor tetőzött 29 láb 4 hüvelyk 9 vonással, azaz 929 cm-es vízszinttel (a mai vízmérce szerint 1029 cm-rel), jócskán meghaladva az addigi legnagyobb, 1775. évi vízállást. Ez a Nemzeti Múzeum épületénél azt jelentette, hogy a víz már az emeletre vezető lépcsőkből is négyet elborított.[9] A régiségtár vendégkönyvében olvasható az a bejegyzés, ami még pontosabban jelzi a „múzeumi vízállást". Valószínű, hogy Frivaldszky Imre jegyezte fel az utókor számára a következőt:

8 MNL OL AMN 287/1838., vö.: OSZKI Kigyűjtött iratok 288/1925. 174. sz. Ezen a napon a múzeum környékén már tényleg komoly lehetett a helyzet, hiszen Wesselényi pl. azt írja naplójában, hogy több más közeli utca mellett (az akkor egyébként még sokkal rövidebb) Múzeum utcában is sok ember életét mentették meg. Báró Wesselényi Miklós i. m. 21–22.

9 MNL OL AMN 287/1838.

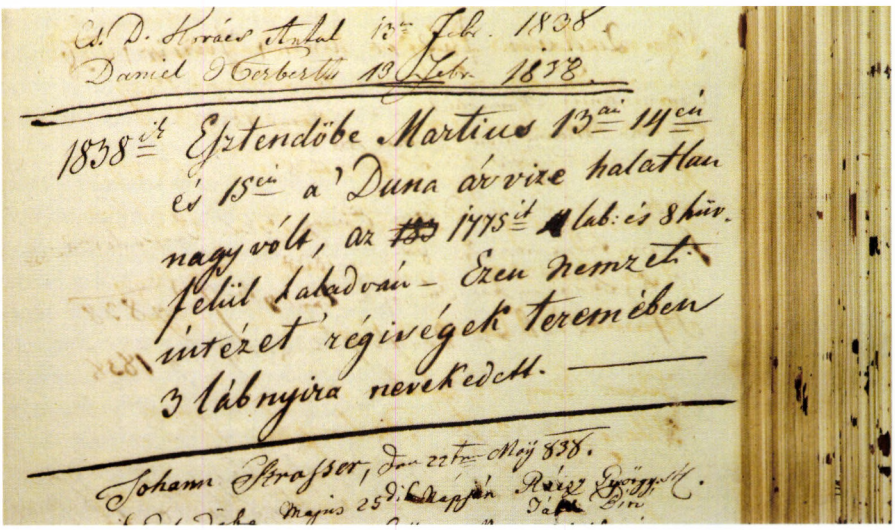

3. kép
A múzeumi árvízről tanúskodó bejegyzés a Régiségtár vendégkönyvében,
MNM Történeti Adattár (Fotó: Dabasi András)

„1838ik Esztendőbe Martius 13án 14én és 15én a' Duna árvize halatlan nagy vólt, az 1775it 4 lab: és 8 hüv felül haladván – Ezen nemzeti intézet régiségek teremében 3 lábnyira nevekedett."[10] (3. kép) Ez tehát azt jelentette, hogy a múzeum épületében a víz 95 cm magasan állt. Ez azzal járt, hogy a földszinten lakó természetrajzi tári szolga kénytelen volt az emeletre menekülni. Eközben Horvát Istvánnak is el kellett hagynia családjával és a nála menedéket leltekkel lakását és a legkritikusabb éjjelt sátorban átvirrasztani.

Március 16-án elkezdődött az apadás, melynek köszönhetően Horvát már délelőtt a Nemzeti Múzeumhoz siethetett, ahol szemügyre vette a keletkezett károkat, amelyek intézkedéseinek köszönhetően jelentéktelenek voltak: a könyvtárban mindössze az említett 10 kötet nedvesedett át, a régiségtárban egyetlenegy szekrény dőlt fel, amelyben római cserepek voltak és a természetrajzi tárban is csak az élő növények gyűjteménye lett nedves.[11] Volt azonban még egy hely, amire figyelemmel kellett lenni, ez pedig a mai Kossuth Lajos és Petőfi Sándor utca sarkán lévő Jankovich-ház volt. Itt őrizték a múze-

10 Vendégnevek' Laistroma A' Magyar Nemzeti Muzeum Régi Pénzek Drágaságok Ritkaságok és Régiségek Tárának. MNM Történeti Adattár. Múzeumtörténeti Gyűjtemény. MT. 3482. 253.

11 MNL OL AMN 287/1838., vö.: OSZKI Kigyűjtött iratok 288/1925. 174. sz. Mátray Gábor múzeumtörténeti munkájában az árvízről a következőket írta: „Az 1838. mart. 14-ke nagy zavart okozott intézetünkben, s azt tetemes veszélylyel fenyegette. Ugyanis e napon tódult be a muzeum helyiségeibe a kiáradt Duna vize; mely azonban Horvát István gondoskodása, s rögtöni segély alkalmazása folytán, a mélyen feküdt tárgyaknak részint magasabb polczokra rakatása, részint az első emeleti szobákba fölvitetése következtében, igen csekély kárt volt képes okozni." *Mátray Gábor*: A Magyar Nemzeti Muzeum korszakai, különös tekintettel a közelebb lefolyt huszonöt évre. Pest, 1868. 40.

um tulajdonát képező híres Jankovich-gyűjteményt. Horvát először is az országbíró rendeletét végrehajtva a gyűjtemény őrizetére 8 katonát küldött, majd amikor az épületet már az összedőlés fenyegette, a páratlanul gazdag gyűjteményt ki kellett menteni. Erről három évtizeddel később, a mentésben részt vevő Mátray Gábor így írt: „Mart. 17., 18., 19-én Jankowich Miklós belvárosi házából (mely a vizáradás folytán beomlással fenyegetőzött) a még ott levő gyüjteményeknek nehezebb s értékesebb tárgyait nyakra főre s csak tömegben kellett átvinni s elhordatni. Névszerint a kéziratok, görög és római régiségek a megyei fegyvertárba, – a drágaságok s ékszerek bepecsétlett ládákban a budai országos levél- és pénztár helyiségeibe, – a könyvek és képek részint az egyetemi épület azon termébe, hol Kraft Péter képei voltak, részint a Ludoviceumba vitettek ki."[12]

József nádor miután Horvát március 18-i jelentéséből értesült a mentési munkálatokról, március 20-án levélben fejezte ki köszönetét Horvátnak és az egész személyzetnek a hősies helytállásért. Néhány nappal később a múzeumvezető javaslatát megfogadva a mentésben részt vett szolgáknak 100–100 ezüstforint jutalmat, tönkrement lakásuk helyett évi lakbért, a legbátrabban helytálló Gróman Andrásnak pedig még ezen felül 60 forint évi személyi pótlékot adott érdemei elismeréséül.[13]

Az árvíz következményei

Az árvíz pusztítása Pesten szörnyű méreteket öltött, összesen 2281 ház dőlt össze, ebből a legtöbb épület, szám szerint 891 Józsefvárosban vált romhalmazzá. (Ferencvárosban fele ennyi ház semmisült meg, de ott ez az épületek 83%-át jelentette!) További 115 ház került a „nagyon megsértett" kategóriába és az 1255 józsefvárosi épületből mindössze 249-ről volt elmondható, hogy az árvíz után is stabilan állt. Ez azt jelentette, hogy ha csak az összedőlt házakat számoljuk, Józsefváros 71%-a vált rommá. Az ingóságokban keletkezett kár felbecsülhetetlen volt. A halottak számát eleinte 153-ra tették, amiből 151 emberélet Pestre esett. Később ezt 136 főre módosították, végül 122 embert nyilvánítottak hivatalosan az árvíz áldozatának.[14] Ez azonban csak a vízbe fulladtakra és a házak romjai alá temetettekre vonatkozott, azokra nem, akik (akár hetekkel) később haltak bele sérüléseikbe vagy a jeges vízben való meghűlés szövődményeibe.

A város jó része tehát romokban feküdt, és az árvíz pusztításának a Nemzeti Múzeum ötholdas telkén is voltak nyomai. Egy 1838. évi térképen, amely az áradás által elpusztított házakat feketével jelzi,[15] mutatja, hogy a múzeumtelken álló épületek közül több is romba dőlt. A Nemzeti Lovagló Iskolához tartozó melléképületeken kívül ezek lehettek azok a házak, amelyekben szolgálati lakások voltak, és amelyekről Hor-

12 *Mátray G.* i. m. 40.

13 OSZKI Kigyűjtött iratok 288/1925. 177–179. sz.

14 *Kaján Imre*: A Pest-budai nagy árvíz 1838-ban. In: „Jégszakadás és Duna' kiáradása" i. m. 11–19. 14.

15 Pest-Buda-Óbuda áttekintő árvíztérképe az 1838. évi árvíz okozta épületkárok ábrázolásával – Pest-Buda belterületének Duna-parti statisztikai térképe. Budapest Főváros Levéltára XV.16.d.241 Pest-Buda-Óbuda áttekintő térképei 4a. (Színezetlen változata megtalálható a Nemzeti Múzeumban: MNM Történeti Tár, Térképgyűjtemény, ltsz.: 86.1.1.)

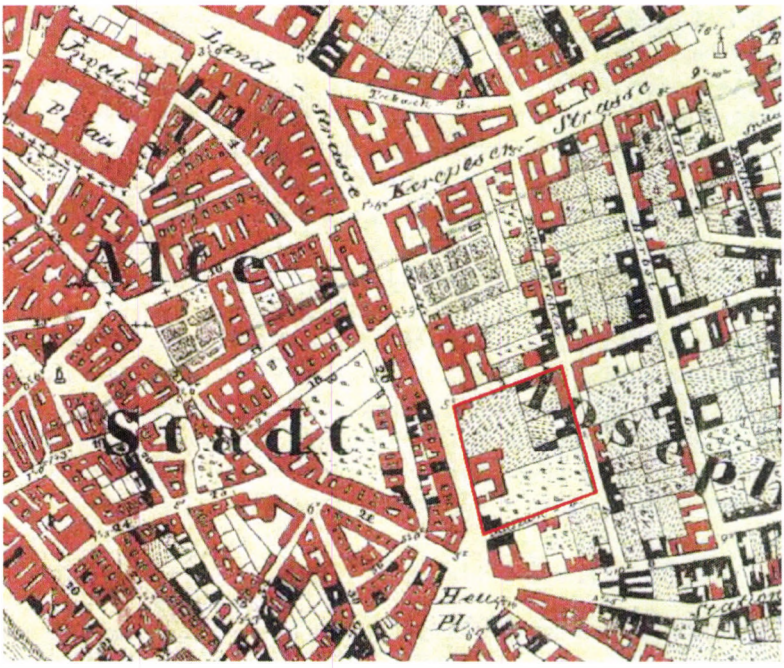

4. kép
A múzeumtelek egy 1838. évi árvízkárokat mutató várostérképen,
Budapest Főváros Levéltára

vát ismertetett jelentésében azt írta, hogy március 14-én dőltek össze.[16] (4. kép) A nevezett iskola múzeumtelken lévő, az említett térképen is jól látható épületéről, az 1838. évi árvízről több mint háromszáz oldalas könyvet összeállító Trattner János nem sokkal a katasztrófa után a következőket rögzítette: „Később, midőn a' templom bedőlt [ti. az Invalidus-ház temploma], és azért a' többi épületet is félteni kellett, a' betegeknek egy része [az Invalidus-házból, azaz a Károly-kaszárnya kórházából] a' nemzeti lovagló oskolába, a' Muzeum kertének éjszaki végén, a' városmajor, és 5 pacsirta útsza [a mai Bródy Sándor utca és a Pollack Mihály tér] szegletén vitetett által egy időre. Ezen lovagló oskola hajléktalanoknak is szolgált menedékhelyűl, 's több ezeren tartózkodtak hoszszabb ideig benne."[17] – Ha túlzó is lehet ez a szám, akkor is kijelenthető, hogy jelentős menedékhellyé vált a múzeumtelek észak-keleti részében álló épület.[18]

16 A múzeumtelek ezen északi részéről Pollack Mihály 1838. április elsején kelt József nádorhoz írt jelentésében a következőket olvashatjuk: „...a Stadtgutgasse-i kis vályogból készült házak és kerítőfalak az egész területen összedőltek..." MNL OL AMN 392/1838.

17 *Trattner J.* i. m. 210.

18 Az épületet e célra valószínűleg csak április elejétől–közepétől tudták átadni, mert Pollack 1838. április 9-én írt jelentésében ezzel kapcsolatosan az áll, hogy ekkor még „ezen használat biztosítására folynak a munkálatok". MNL OL AMN 462/1838.

5. kép
Pollack Mihály építész, a Magyar Nemzeti Múzeum palotájának tervezője, MNM TKCs (Fotó: Dabasi András)

Az árvíz által a telken okozott károkról József nádor utasítására az új múzeumpalota tervezője és az építkezések irányítója, Pollack Mihály március 24-én részletes jelentést tett. (5. kép) Ebből arról értesülünk, hogy az áradás a már kész 14 láb 6 hüvelyk magas alapfalakat teljesen elborította, de a padlószintet, mely 16 láb magasságban volt, nem érte el. Pollack ezért azt indítványozta, hogy 2 lábbal (63 cm) emeljék meg az alépítményt, hogy így az épület árvízbiztossá váljon. (Ez később meg is történt.) Jelezte továbbá, hogy az árvíz 400 db új cölöpöt, 700 db cserepet és számos díszfát, faszerkezetet, valamint egyéb kellékeket sodort el. Az épület elkészült falaiban csak jelentéktelen kár keletkezett, ez elsősorban a „fugák kimosását" jelentette. A kiváló építész mentegetőzésre is kényszerült, hiszen egy nagyon kellemetlen szituáció állt elő két nappal korábban (március 22-én), ami miatt a nádor meg is neheztelt rá: amikor István főherceg (a nádor fia) személyesen vizsgálta meg a múzeumnál, hogy az árvíz milyen hatással járt, Pollack nem volt jelen. Ezt ő azzal magyarázta, hogy a főherceg látogatásával egyidőben a munkavezetővel együtt a telek ellentétes pontján a szükséges munkálato-

kat irányította, és az iszap és a víz elszigetelte tőle.[19] A Pollack-jelentésből az is kiderült, hogy milyen volt az apadás mértéke: március 24-én még 7 láb (220 cm) víz állt az alapzat helyiségeiben és ez naponta 3 hüvelyknyit (kb. 8 cm) csökkent.[20] Egy későbbi jelentés mellékletéből azt is megtudjuk, hogy a múzeumtelek területén 1838. március elsején, azaz az árvíz előtt 700 teljes kubiköl különféle építőkő, 240.000 db tégla, 20.736 kubiköl mész és 10.392 kubiköl homok volt lerakva és tárolva.[21]

Pollack Mihálynak az említettek mellett már az árvíz levonulása utáni első napokban egy további komoly problémával is szembe kellett néznie. Említett jelentésében ezt a következőképpen fogalmazza meg: „Amint előre láttam, lettem és vagyok a téglák kiadásától lerohanva."[22] A romba dőlt házak újjáépítése rengeteg építőanyagot kívánt és ennek kielégítését az árvízi biztosság és Pest város polgármestere is bizonyos mértékig Pollacktól, illetve a múzeumi építési anyagoktól várta, de az ez irányú kéréseket és utasításokat a nádor parancsára hivatkozva vissza tudta utasítani. Csak a borbélyok és gyógyszerészek voltak kivételek, akik fizetség ellenében kaphattak téglát a Nemzeti Múzeumnál deponált készletből.[23] A március 24-i jelentésben tehát ők vannak a kedvezményezettek között említve, de az első napokban mégis mindent felülírt a mindennapi élet szükséglete. Bár az ország minden pontjáról érkezett bőven élelmiszeradomány Pestre, a legfontosabb az volt, hogy a helyi pékségek újra működjenek. Ezt a prioritást támasztja alá Pollack első, március 25-én kelt jegyzéke azokról, akik magánszemélyként égetett („falazó") téglát vehettek a múzeum építési készletéből, hiszen ebben az öt vevő közül három pékséget üzemeltető személy szerepelt (akik az eladott 9500 db téglából 7000 db-ot kaphattak). E jegyzék keltével azonos napon József nádor újra megerősítette korábbi utasítását, amely a kézműves műhelyeket és a kemencéket nevezte meg, mint olyanokat, melyek helyreállítását a Nemzeti Múzeum tartalékaiból „mértékkel" segíthetik. Ezt az utasítást a nádor Seeber Károly pesti polgármesternek is elküldte, mert Pollack panaszkodott, hogy a polgármester majd-

19 MNL OL AMN 310/1838. Pollack a jelentést József nádor március 22-i 296. sz. alatt kelt utasítására készítette. Lechner Jenő a múzeumpalotáról szóló alapvető munkájában hibásan a nádor (és nem a fia) látogatásáról írt. (*Lechner Jenő*: A Magyar Nemzeti Múzeum épülete 1836–1926. Bp., 1927. 29–30.); József nádor egyébként rendszeresen meglátogatta a múzeumot, l. a 37. jegyzetet.

20 MNL OL AMN 310/1838. Még májusban sem volt vízmentes az épülő múzeumpalota alapzata, pincéje. Erről Pollack József nádorhoz intézett május 2-i jelentésében ezt írta: „...az árvíz a folytatólagos kiemelés ellenére még két láb magasan áll...". (MNL OL AMN 711/1838.) A következő két hétben ez 50 cm-rel apadt, mert a május 18-i Pollack-jelentésben már csak 6 hüvelyk magas víztükörről van szó. (MNL OL AMN 1026/1838.) Ez viszont azt jelenti, hogy valószínűleg csak júniusra sikerült kiszárítani a múzeumépület legalsó szintjét, mely így több mint két hónapig állt vízben.

21 MNL OL AMN 392/1838.

22 Uo. „So wie ich vorausgesehen, so wurde ich, und werde auch noch immer wegen Herabfolgung von Ziegeln überstürmt."

23 Uo. Pollack megemlíti még, hogy Fröhlich kocsimester kivételesen kapott 1000 db téglát (ebből 400-at természetbeni visszaszolgáltatással), melyekkel műhelye helyreállítható. Ez is csak azért történhetett meg, mert kocsikra nagy szükség volt és az árvíz az összes kocsi-műhelyt elpusztította.

nem mindenkit a múzeumhoz küld építőanyagért, akik miután az előírás szerint nem kaphatnak abból, fenyegetően lépnek fel. Ezért katonai védelmet is kért,[24] de hogy kapott-e, azt nem tudjuk. Egy biztos, a múzeum tervező építésze nem akart nyerészkedni, hiszen a szükséges mennyiségű téglát szinte beszerzési áron adta el (készpénzért) a rászorulóknak.[25]

Az új múzeum építése a korabeli újságok híradása szerint József nádor rendeletére már néhány nappal az árvíz tetőzése után, március 21-én újraindult, amivel az volt a legfőbb célja, hogy „a napszámosok s kézművesek élelmet kapjanak".[26] Valójában ennél is korábban elkezdődtek a munkálatok, hiszen Pollack április 12-i jelentésében az építkezés megkezdésének dátumaként március 19-ét említi.[27] Az első napokban, illetve hetekben ez persze a kármentesítést és az építkezés újrakezdésének előkészítését jelentette. Ezeket a munkálatokat legtöbbször maga Pollack felügyelte délelőtt és délután is néhány órát az építkezés helyszínén töltve,[28] bár erre nem feltétlen lett volna szükség, hiszen ez alapvetően Gömöry Károly építőmester feladatának számított.

Az árvíz okozta károk és az építőanyag körüli problémák mellett nemsokára más nehézségek is előálltak, ugyanis a munkások béremelést követeltek és sztrájkszerű ellenállást fejtettek ki. Pollack „hogy ezen általános vonakodás ne legyen feltűnést keltő cselekmény" a kőműves legények fizetését ideiglenesen megemelte (melynek ideiglenes voltát aztán József nádor erre adott leiratában is hangsúlyozta).[29] Az árvíz múzeumot érintő legsúlyosabb következménye talán a katasztrófa után jelentkező áremelkedés lett, ami elsősorban az építőanyag drágaságában mutatkozott meg. Az 1832–36. évi országgyűlés által az új múzeumpalota felépítésére megajánlott, majd a vármegyék által befizetett 500.000 Ft-ot kitevő összköltség mindenesetre valamelyest megnőtt ennek köszönhetően, amit csak nehezen sikerült aztán biztosítani.[30]

A nagy pesti árvíznek végül volt még egy nem elhanyagolható hatása a múzeumra nézve: a gyűjteményeket el kellett szállítani az árvíz során károsodott régi épületből.

---

24 MNL OL AMN 322/1838.

25 MNL OL AMN 392/1838.

26 Magyarország. Pest. Hazai 's Külföldi Tudósítások 31. (1838) 24. sz. 177–178. 177.; Magyarország. Buda-pesti áradás. Jelenkor 7. (1838) 23. sz. 85–86. 86.

27 MNL OL AMN 493/1838. Pollack 1838. április elsejei jelentésében 40 kőművesről ír, akikkel „az építkezés rögtön kezdődhet". (l. AMN 392/1838.) Ez a megjegyzés is alátámasztja, hogy az árvíz miatt félbeszakadt építkezés április elseje után indulhatott újra, tehát március 19-e utáni kb. két hétben csak a kármentesítő és előkészítő munkák folyhattak.

28 MNL OL AMN 310/1838. „Schließlich erlaube ich mit unterthängst zu bemerken, daß ich selbst mich täglich vor und nachmittag daselbst einige Stunden befinde, insofern die gegenwärtige Krisis nicht meine Hilfe, Rath und Unterstützung in Anspruch nimmt: dessen Anstrengungen mich, obwohl ich physisch erschöpft zu seyn gestehen muß – nichts destowenigen gar nichthindern können, meine Obliegenheiten gewissenhaft zu erfüllen, besonders aber den Erwartungen Euer Kaiserlichen Hoheit ganz zu entsprechen."

29 MNL OL AMN 493/1838.

30 *Mátray G.* i. m. 40. A Nemzeti Múzeum építési költségeinek revíziója szerint annak végösszege 541.000 Ft lett. (Az Ország Tükre 2. (1863) 5. sz. 59.) Tehát 8,2 %-kal haladta meg az építkezés az eredeti költségtervet, amely elsősorban az 1838. évi árvíznek volt köszönhető.

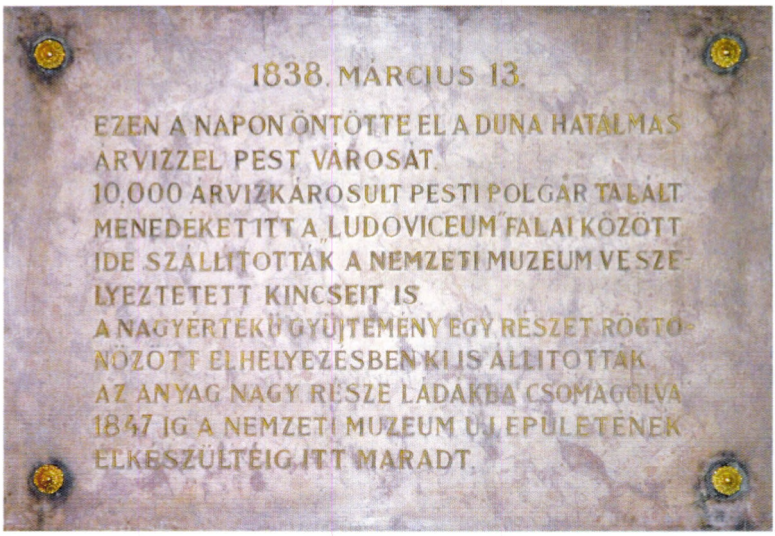

6. kép
Az 1838. évi nagy árvízre emlékező tábla a Ludoviceum lépcsőházából (a szerző felvétele)

Először úgy látszott, hogy a múzeumépület viszonylag épen átvészelte az árvizet, de az alaposabb szakértői vizsgálatok aztán kimutatták, hogy a falak alapjukban mégis meggyengültek, úgyhogy az intézmény kincseinek tárolása kockázatossá vált. Az előzmények tükrében világosan látszik, hogy az építtetőnek és magának Pollacknak is az volt az eredeti elképzelése, hogy a gyűjteményeket az új palota elkészülte után egyszerűen átszállítják a régi épületből, amit ezt követően bontanak csak le. Az árvíz okozta károk azonban ezt a szándékot meghiúsították.[31]

A Nemzeti Múzeum gyűjteményeinek átszállításával kapcsolatos szándékát József nádor 1838. június 19-én közölte Horvát István helyettes (megbízott) múzeumigazgatóval,[32] aki néhány nappal ezután felterjesztést is tett e tárgyban. A nádor elfogadva azt, június 27-én elrendelte a múzeum tárainak a Ludovica épületébe való átszállítását.[33] Ez sok időt vett igénybe, amit József nádor szeptember 10-én nehezményezett is, és megsürgette a költözködést,[34] melyet végül november 3-án sikerült befejezni.[35] Ezt követően kerülhetett sor a Nemzeti Múzeum régi hajlékának lebontására és köveinek, tégláinak az új épülethez való felhasználására.[36]

31 *Berlász J.* i. m. 222.

32 MNL OL AMN 1232/1838.

33 MNL OL AMN 1312/1838.

34 MNL OL AMN 2068/1838.

35 MNL OL AMN 2616/1838.

36 OSZKI Kigyűjtött iratok 288/1925. 193. sz.

7. kép
A Magyar Nemzeti Múzeum eredeti árvíztáblája, MNM Történeti Tár (Fotó: Dabasi András)

A nagy árvízre emlékezve 1838-ban – a korábbiakhoz hasonlóan – szerte a városban árvíztáblákat helyeztek el (minden addiginál többet). (6. kép) A múzeumnál is elhelyezhettek egyet, de nem tudni pontosan hol. A ma, a múzeumkerítés Bródy Sándor utcai részébe beépített követ eredetileg talán a múzeumpalota külső falán helyezték el, vagy egy az utcában álló (lebontott) házról került át a kerítésre, de mindenképpen 1865-ben vagy azután, mert korábban csak deszkakerítés volt ezen az oldalon. Csak annyi bizonyos, hogy a jelenleg a kerítésbe foglalt árvíztábla másolat, az a legutóbbi, 2000. évi kerítés-rekonstrukció folyamán került elhelyezésre, míg az addig ott lévő eredeti a Nemzeti Múzeum gyűjteményébe került, muzeális tárgy lett.[37] (7. kép)

A Magyar Nemzeti Múzeum a pusztító árvíz után az újjáépítés, illetve Pest megújulásának szimbólumává vált. Az emberek nap mint nap elmentek megcsodálni az épülő palotát.[38] A magyar múlt relikviáit őrző új, impozáns épület elhitette az emberekkel, hogy lehet még szebb a réginél az új, hogy újjá lehet építeni a rommá lett várost. József nádor minden bizonnyal nem csak a munkások mindennapi megélhetésének biztosítása

37 MNM Történeti Tár Vegyes gyűjteményének kőanyagában.

38 Ez a legjobban Bártfay László (1797–1858) ügyvéd, akadémikus, gr. Károlyi György titkára által írt naplóban érhető tetten, melyben – 1838. májusa és 1841 áprilisa között – tizennégy alkalommal olvashatunk a Nemzeti Múzeum épülő palotájának megtekintéséről. (L. Bártfay László naplói. Sajtó alá rendezte és a kísérő tanulmányt írta: Kalla Zsuzsa. Bp., 2010. 38., 70., 85., 91., 182., 204., 215., 232., 253., 267., 337., 361., 374., 423.) József nádor is gyakran meglátogatta az építkezéseket, melyről Mátray Gábor a következőket írta: „A fens. főherczeg… ritkán múlt egy-egy hónap el, hogy intézetünket, különösen pedig az uj épitkezést meg ne látogatta volna…" *Mátray G.* i. m. 44.

miatt rendelte el rögtön az árvíz után a múzeum építésének azonnali folytatását, hanem átérezte, hogy mit jelenthet az lélektanilag az egész közösségnek, ha valami nagyszerű épül. Két héttel „a nagy árvíz" után már *Pest még szebb lesz mint volt* címmel jelent meg írás az egyik újságban,[39] és a Reformkor következő, legnagyszerűbb évtizedében ez így is lett. A legszebb épület – a Nemzeti Múzeumé – is ekkor készült el, sok-sok akadályt legyőzve.

DAS UNGARISCHE NATIONALMUSEUM ZUR ZEIT DES HOCHWASSERS IM JAHRE 1838

Zusammenfassung

Im März 1838 erreichte eine der größen Überschwemmungen aller Zeiten Buda und Pest. Der Pester provisorische Schutzdeich brach am Abend des 13. März, bald darauf gefolgt von einem Deichbruch in Soroksár. Das eisige Donauwasser überflutete den größeren Teil von Pest, nur ein paar kleine, höher gelegene Gebiete blieben trocken, die sich wie Inseln aus dem Wasser erhoben und auf die Fliehenden warteten. Solch eine kleine „Insel" wurde zunächst auch das Grundstück des Nationalmuseums, wo schon im Juni-Juli 1837 der Bau eines neuen Museumspalastes begonnen hatte. Aber das blieb nicht lange so, denn das Hochwasser erreichte am 14. März 1838 in den frühen Morgenstunden auch das Museum, und durchbrach in der Múzeum Strasse an zwei Stellen den Zaun. Als István Horvát, amtierender Direktor des Museums, hörte, dass das Hochwasser die Institution unmittelbar bedroht, eilte er von seiner Wohnung zum Museum und organisierte die Rettung der Sammlungen im Erdgeschoss. Bei den Rettungsarbeiten halfen das anwesende Museumspersonal, und auch die Soldaten, die das Museum bewachten. Mit gemeinsamer Kraft schafften sie es die historischen Museumsschätze noch in letzer Sekunde in das erste Stockwerk zu retten, bevor das Wasser ins Erdgeschoss flutete. Die Flut erreichte schließlich am Abend des 15. März gegen 23 Uhr ihren Höhepunkt, und übertraf damit den Pegel des Hochwassers von 1775. Aus dem Gästebuch der archäologischen Sammlung des Museums weiß man, dass im Museumsgebäude das Wasser 95 cm hoch stand. Einige Tage nach dem Höchststand des Wassers musste aus einem anderen Teil der Stadt die museumseigene Jankovich Sammlung umgesiedelt werden, weil das Haus, in dem sie sich befand, einstürzen könnte. Die Gegend hinter dem Nationalmuseum, die Josefstadt, wurde vom Hochwasser zu großen Teilen zerstört, doch die Flut richtete auf dem Grundstück des Museums nur kleinere Schäden an. Die Bauarbeiten am neuen Museumspalast wurden kurzzeitig verschoben und nur ein Teil der zuvor gelieferten Baumaterialien wurde weggeschwämmt. Gemäß einer Planzeichnung, die die Hochwasserschäden markiert, sind sogar einige Nebengebäude des Museums eingestürzt. Das schon bestehende Fundament des neuen Gebäudes stand noch für lange Zeit unter Wasser, die Trockenlegung kam leider nur sehr langsam voran. Unter Anweisung des Erzherzogs Joseph von Habsburg Palatin von Ungarn wurden die Bauarbeiten am Museumspalast bereits ein paar Tage nach dem Abzug des Hochwassers

39 Rajzolatok 4. (1838) 26. sz. 199.

wieder aufgenommen. Die städtischen Handwerker konnten zur schnelleren Rekonstruktion der umliegenden beschädigten Gebäude Material aus dem Baustofflager des Museums kaufen. Das große Pester Hochwasser hatte mehrere bedeutende Konsequenzen für das Museum: Die Sammlungen mussten aus dem alten Museumsgebäude in das Ludovica – Haus in der Vorstadt verlegt werden und das Fundament des heutigen Museumspalastes wurde auf Initiative des Architekten Mihály Pollack erhöht, damit es vor weiteren Hochwassern gesichert ist. Der schöne neo-klassizistischen Palast des Nationalmuseum s wurde schließlich im Jahr 1846 fertiggestellt und wurde zum Symbol der Wiedergeburt von Pest nach dem Hochwasser.

Csorba György–Lengyel Beatrix

ROGER FENTON KÉSZÍTHETETT-E KMETY GYÖRGYRŐL FOTOGRÁFIÁT?

KMETY GYÖRGY ISMERT, ISMERETLEN ÉS VÉLT EGYKORÚ ÁBRÁZOLÁSAI

A kétszáz esztendeje született Kmety György honvéd tábornok ábrázolásainak összegyűjtésére vállalkozunk írásunkban. Az életút egykorú forrásokon alapuló adatainak közlése elengedhetetlen a datáláshoz és a hitelesség megítéléséhez, ezért viszonylag részletesebben mutatjuk be Kmety életpályáját, elsősorban az időpontokra és helyszínekre koncentrálva.

Kmety György 1813. május 24-én a Gömör megyei Felsőpokorágyon született. Evangélikus lelkész apjának 1818-ban bekövetkezett halála után a család Nyíregyházára települt át. Iskolai tanulmányait Késmárkon kezdte meg, később a nevelését irányító bátyja, Pál 1833-ban katonának adta a 19. (Schwarzenberg) gyalogezredbe, majd hamarosan a kadétok közé is emeltette, ahol 1840-ben hadnagy, 1847-ben pedig már főhadnagy lett.

1848 októberében Magyarországra helyezték, az ezred 3. zászlóaljához, ám végül a Pozsonyban szervezett 15. honvédzászlóaljhoz került. Október 19-én annak századosává nevezték ki, október 22-én azonban már a győri 23. honvédzászlóalj élén találjuk. Csapataival bátran küzdött a szerencsétlen kimenetelű schwechati csatában, amelynek elismeréséül Kossuth zászlóaljparancsnokká nevezte ki, a december 16-i parndorfi csatában tanúsított helytállásáért pedig alezredessé léptették elő. 1849. január 5-től egy dandár, majd 1849. február 15-től már egy hadosztály vezetésével is megbízták.

Csapataival a kápolnai csatát követően, február 28-án Mezőkövesdnél megfutamította a magyarokat üldöző osztrák dandárt, és ezzel a csatasorozat legszebb magyar harci műveletét hajtotta végre. A tavaszi hadjárat első ütközeteiben hadosztálya nem jutott jelentős szerephez, ennek ellenére április 14-én ezredessé léptették elő. Részt vett a budai vár ostromában, a május 4-i rohamban ő maga is megsebesült. A főváros visszafoglalása után a VII. hadtest bal szárnyát kellett támogatnia: hadosztályával megszállta a Rába-vonalat és ellenőrizte a Sárvár–Veszprém–Székesfehérvár közötti utat. A feladat teljesítése közben kapott hírt a Wyss-dandár elhelyezkedéséről, amelyet június 13-án Csornánál megtámadott, és csak kevésen múlt, hogy teljesen be nem kerítette és meg nem semmisítette. Kmety a csornai ütközetet követően továbbra is a Rába mentén bontakoztatta szét csapatait és biztosította a fősereget.

A magyar hadsereg elleni utolsó osztrák hadjárat 1849. június 26-án indult meg a magyarországi császári királyi hadak új főparancsnoka, Haynau táborszernagy irányítása alatt. Kmetyt ugyanaznap vezérőrnaggyá léptették elő. Az osztrák hadműveletek következtében csapatai elszakadtak a Győrt védő magyar VII. hadtesttől. A további uta-

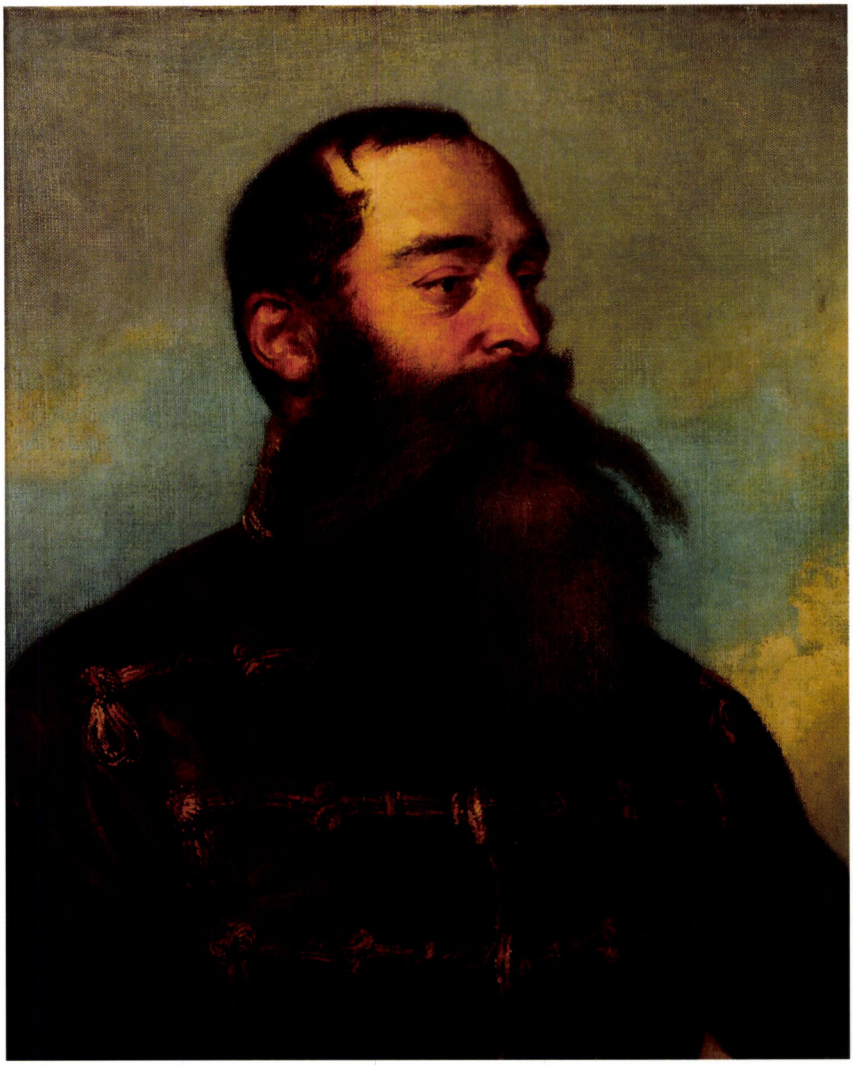

1. kép
Brocky Károly (1807–1855): Kmety György arcképe. London, 1852. február–1854. április között
MNM Történelmi Képcsarnok (Fotó: Kardos Judit)

sításoknak megfelelően Bácskába vonult le, ahol Guyon Richárd hadtestével együttműködve sikeres hadmozdulatokat hajtottak végre az ellenséggel szemben. A későbbiekben részt vett az augusztus 9-i temesvári csatában is, ahol a bal szárnyon indított támadásával komoly zavart okozott az osztrák csapatok között, ám a jobb szárny összeomlása végül meghátrálásra kényszerítette. Hadosztálya – mint az ütközet után az egyik legütőképesebb egység – fedezte a vert sereg visszavonulását Lugosra. Bem augusztus 14-én őt nevezte ki a Lugoson és környékén lévő csapatok főparancsnokává. Ott még utoljára augusztus 15-én utóvédhar-

cot vívott egy osztrák dandárral, de hamarosan az ő csapatai is bomlani kezdtek. Kmety az emigrációt választotta.[1]

Kalandos menekülése után a vidini tábor lakója lett. Bem József iszlám hitre való áttérését követően ő is – névlegesen – renegáttá vált. Az áttért katonatisztek egy csoportját Bemmel (*Murat* pasa) az élen a szíriai Aleppóba helyezték át.[2] Kmetyt a tábornok teljes bizalmába fogadta.[3] A városban 1850 októberében több hétig tartó súlyos zavargás tört ki, amelynek leverésében tevékenyen részt vettek a magyar emigránsok is: a tehetetlen török tisztek helyére állva óvták a város keresztény lakosságát. Kmety az angol konzulátus védelmét látta el.[4] Bem az eseményeket követően a felelős kormányzó leváltását és annak helyére Kmety kinevezését követelte. Bár ez nem történt meg, Bem halála után rangidősként ő vezette a „renegátok" csapatát. 1851-ben az aleppói emigránsok egy részét más katonai egységekhez vezényelték át, mások Európába való távozásra kértek és kaptak engedélyt. 1851. szeptember 27-én Kmety György is lemondott oszmán katonai beosztásáról, annak ellenére, hogy a Porta aktív szolgálatban szerette volna tartani. A távozási engedély kézhezvétele után, december 2-án elhagyta az Oszmán Birodalmat. Az út a szíriai Latákián és Bejrúton keresztül vezetett, ahol dokumentálhatóan december 21–28. között tartózkodott. Útlevelét Marseilleben 1852. január 19-én láttamozták, megjegyezve, hogy Liverpoolon keresztül Amerikába tart. Az angol konzul másnapi dátummal engedélyezte továbbutazását.[5]

Két hónapnyi utazás végén érkezett meg február 4-én Liverpoolba Thuolt István századossal és nejével, valamint egy „vén káplárral". Londonban a haditudományokban akarta magát tovább tökéletesíteni.[6]

---

1 *Bona Gábor*: Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. Harmadik átdolg. jav. kiadás. Bp., 2000. 170–171.; Legújabb összefoglalás: *Hermann Róbert*: Kmety György, Csorna és Kars hőse. In: *Arbanász Ildikó–Ayan Dursun–Csorba György–Hermann Róbert–Hóvári János*: Magyar honvédtábornokok oszmán szolgálatban. Guyon Richárd és Kmety György – Hursid pasa és Iszmail pasa, Bp., 2013. 52–67.; *Thurzó Miklós*: Kmethy György. Hazánk 10. (1888) 112–129.; *Hermann Róbert*: A csornai ütközet története és okmánytára 1849. június 13. Sopron, 1999. 15–17.; 1848–1849. A szabadságharc és forradalom története. Szerk. Hermann Róbert. Bp. 1996. passim.; Alföldi Hírlap 2. (1868) 26. sz.

2 *Perczel Miklós*: Naplóm az emigrációból. Vál., a bev. és a jegyz. írta: Závodszky Géza. [Bp., 1977.], 41.; *Hajnal István*: A Kossuth-emigráció Törökországban I., Bp., 1927. 140.; *Csorba György*: Az 1848–49-es törökországi magyar emigráció története. Hadtörténelmi Közlemények 112. (1999) 2. sz. 352–398. 355–356.

3 A Magyarság tudósítójától: Bem apó ismeretlen levele Teleki Sándor grófhoz. Magyarság 6. (1925) 111. sz. május 17. 8., *Ács Tivadar*: A száműzöttek. Fiala János 1848–49-i honvédalezredes emlékiratai az emigrációból. H. n., é. n., 136.

4 Az aleppói emigrációra l. *Kovács Endre*: Bem József. Bp., 1954. 674–706.; az említett eseményekre: *Csorba György*: Az 1850. évi aleppói zavargások és a magyar emigránsok szerepe. In: Orientalista Nap 2004. Szerk.: Birtalan Ágnes–Yamaji Masanori, Bp., 2004. 30–39.

5 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) R 90 Kossuth-gyűjtemény I. 992. Vay László Kossuth Lajosnak, Konstantinápoly, 1850. december 30.; MNL OL R 87 Kmety György-iratok, Aleppó, 1951. november 25. fol. 10–11.; *Refik, Ahmet*: Türkiye'de mülteciler meselesi. İstanbul, 1926. 240.; *Ács T.* i. m. 151–160.; *Kovács E.* i. m. 688.; *Jánossy Dénes*: A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában. 1851–1852., 2. k. 1. rész. Bp., 1944. 488–489., 545.

6 MNL OL R 90 Kossuth-gyűjtemény I. 1648. Kmety György Kossuth Lajosnak, Liverpool, 1852. február 4.

Kmety csatlakozva a londoni magyar emigrációhoz akaratlanul is belesodródott annak belső vitáiba. Azt követően, hogy 1851 decemberében Esterházy Pál, majd Batthyány Kázmér a *The Times*-ban Kossuthot bíráló leveleket jelentettek meg, élénk sajtóvita robbant ki az emigrációban, ami a londoni menekültek közösségét a teljes szétesés szélére sodorta. Lényegében a sajtóvitákba belehalt Kemény Farkas helyett Thaly Zsigmond szeretett volna a londoni emigráció vezetője lenni, de népszerűtlensége folytán nem választották meg. Ezt követően Esterházy átmeneti jelleggel elfogadta a választmány elnökségét, de nem kívánt részt venni az emigrációs belharcokban. Az 1852. február 18-i gyűlés határozata kimondta, hogy Esterházy lemondása után a korelnök – ekkor Vukovics Sebő – hívja össze a következő gyűlést. Egyelőre pontosan nem ismert okból, talán rangidőssége alapján, Kmety magához ragadta a kezdeményezést és 1852. március 11-ére összehívott egy gyűlést, amelytől többek közt Vukovics, Thaly és Esterházy is távol maradtak.[7] A gyűlésen azonban a jelenlévő menekültek új testületet választottak, amelynek elnökéül – Kossuth elkötelezett támogatóját – Kmetyt választották meg, feladatául szabva a kormányzóval való kapcsolattartást, a menekültek segélyezését és szükség szerinti ügyeik képviseletét.[8]

A londoni emigráció tagjai közül többen – az említett sajtóvita okán – 1852. február 19-én nyilatkozatot tettek Kossuth mellett, köztük Kmety is. A szövegezés körül azonban óriási viták alakultak ki, amelyek tovább mélyítették a belső ellentéteket. A kedélyeket csak Kossuth azon ígéretével sikerült lecsillapítani, hogy hamarosan visszatér Londonba és anyagilag is támogatni fogja a menekülteket.[9]

Kmety londoni tartózkodása alatt született meg első önálló műve, amelyben erősen kritizálta Görgei Artúr emlékiratait.[10] A könyv pár sorában Batthyány Kázmér találva érezte magát, ezért 1852. december 19-én felháborodott hangú levelet írt Kmetynek. Ebben kifejezte, hogy egy olyan szófordulat található az ominózus értekezésben, amelyet „legdühösbb ellenségeim se merészelnének személyemre alkalmaztatni, bármi egyebet is fognának reám. S ezen szó: *kém*, mi a két érintett miniszterre vonatkozván a legméltatlanabb megsértést foglalja magában. Én Tábornok urat oly férfiúnak tartom, ki hol akarva, vagy nem akarva valakit megsértett, a megbántottnak elégtételt adni kész, s ezt

7 Kmety Rónaynak szóló március 9-i eredeti meghívó levele Rónay emlékkönyvében. Főapátsági Könyvtár, Pannonhalma. Benedictina. BK 249/V. 5. doboz. A 75 lapból álló, fekvő formátumú, bőrkötéses album mára megfogyatkozott számú levelet, képet, eredeti és beragasztott lapokon található emléksorokat őriz.; MNL OL R 87 Kmety György-iratok, Rózsafi levele Kmety Györgynek, London, 1852. március 10. fol. 153.; Thaly Zsigmond Kmetynek, London, 1852. március 11. fol. 154.; Esterházy Pál Kmetynek, London, 1852. március 11. fol. 156–158.; *Jánossy D.* i. m. II. 2. 630–631. Vukovics Sebő Kmetynek, London, 1852. március 10.

8 *Jánossy D.* i. m. II. 2. 634–635. és 645.

9 MNL OL R 90 Kossuth-gyűjtemény I. 1677. Kmety György Kossuth Lajosnak, London, 1852. február 19.; *Jánossy D.* i. m. 1. k. 347–361.

10 Arthur Görgei's Leben und Wirken in Ungarn. Beurtheilt von Georg Kmety. London, 1853.; A Refutation of Some of the Principal Mistatements in Görgei's „Life and Actions in Hungary in the Years 1848 and 1849" with Critical Remarks on his Character as a Military Leader. London, [1852.]. L. ezekre *Kosáry Domokos*: A Görgey-kérdés története I. Bp., 1994. 326–327., valamint *Hermann Róbert*: Görgei emlékiratai és a Kossuth-emigráció. Aetas 11. (1996) 2–3. sz. 40–66., különösen 56–62.

én követelem is." Az egykori külügyminiszter Kászonyi Dánielt kérte fel párbajsegédjének.[11] Kmety a levél kézhezvételét követően azonnal Párizsba utazott tisztázandó a helyzetet, amelyet úgy tűnik sikerrel oldott meg, ugyanis Batthyány 1853. január 4-i levelében már „kis felhőcskék szétoszlatásáról" és a barátság folytatásának reményéről írt.[12] Az ekkor Franciaországban élő és Kmetyvel is baráti viszonyt ápoló Nemeskéri Kiss Miklós iratai között pedig található egy ceruzával írt fogalmazvány, amely valószínűleg a kibékülést szentesítette a következő szöveggel: „Gróf Batthány Kázmérnak f. hó 17én [!] Parisban kelt és Kmety tábornokhoz Londonba intézett levelét az érintett tábornok feltétlen párbaji kihívásnak tekintvén, rögtön Parisba megjelent, azonban gr. B. K. tanui által kijelentette, hogy az érintett nem feltétlen kihívásnak, hanem egyedül Kmety t. által írt röpiratban előlfordult kém szó iránti felvilágosítási kérésnek tekintendő; melyek következtében Kmety t. tanui kijelentették, hogy az érintett kém szavat gróf B. K. személyére nem alkalmazhatván az sértő szándékkal nem iratott."[13]

1. a kép
Brocky Károly után Morelly Gusztáv: Kmety György
MNM Történelmi Képcsarnok (Fotó: Kardos Judit)

1851-ben Londonban a magyar emigráció egy hadi tanodát állított fel, azzal a céllal, hogy a menekültek katonailag tovább képezzék magukat, felkészítve őket egy újabb magyarországi harcra.

---

11 A kérdéses rész a következő: „Glauben die zwei ehemaligen Minister, diese Artikel verstehe das ungarische Volk? Unsere Feinde verstehen sie und finden darin die besten öffentlichen Spione, die ihnen unbesoldet in die Hand arbeiten.„ Magyarul: „Azt hiszi két korábbi miniszter, hogy ezt a cikket megérti a magyar nép? Az ellenségeink értik, és megtalálják benne a legjobb nyilvános kémeket, akik ingyen a kezükre játszanak." Arthur Görgey's Leben i. m. 43–44. MNL OL R 87 Kmety György-iratok fol. 191–193.

12 MNL OL R 87 Kmety György-iratok fol. 195–197.

13 Hadtörténelmi Levéltár, Personalia (a továbbiakban HL P) VII. 5. 87. d. nemeskéri Kiss család iratai, év és hely nélkül.

2. kép
Suther (?): Kmety György arcképe. Konstantinápoly, 1856.
Liszt Ferenc Múzeum, Sopron (Fotó: Bolodár Zoltán)

A rövid életű intézmény első és utolsó vizsgájára 1852 júniusában került sor, ahol a vizsgáztatók között Kmetyt is megtalálhatjuk.[14]

A krími háború kitörése előtt elkeseredetten írta, hogy Glasgowba akart menni tanárnak, de eltanácsolták, mondván, hogy ott még a professzorok is éhen halnak, ezért inkább

14 *Rónay Jácint*: Naplótöredék. Hetven év reményei és csalódása. Nyomtatott kéziratul 10 példányban. II. [Pozsony], 63. és 95. Rónay oktató anyaga töredékesen a Pannonhalmi Főapátság Könyvtárában. Benedictina 249. V. 1. Mértan, Sáncztan… címen.

Párizsban tervezi a letelepedést. Áprilisban meg akarta látogatni nemeskéri Kiss Miklóst Franciaországban. A leveléből azt is megtudhatjuk, hogy rendszeresen zongorázott.[15]

Az 1853–1856 között lezajlott krími háborúban önkéntesként ismét török katonai szolgálatba állt, hiszen a kezdeti események reményt adtak egy esetleges Ausztria elleni háborúra, de legalábbis az oroszok elleni harcra. A nagyhatalmi tárgyalások eredményei folytán Ausztria nem nyújtott segítséget a birodalmat 1849-ben megmentő cárnak, hanem a fegyveres semlegességet választotta. Ennek egyik következményeként az emigráns magyarok a dunai, illetve a krími fronton alig vagy nem kaphattak csapatbeosztást az oszmán seregben, hanem a keleti, kaukázusi hadszíntéren vetették be őket. Az ottani hadműveletek a Krímben állomásozó szövetséges angol–francia–török–piemonti csapatok tevékenységének árnyékában jelentéktelennek tűnhetnek, mégis ennek a határsávnak a birtoklása határozta meg az anatóliai területek feletti uralmat. Írásunk kereteit meghaladja mind a keleti események részletezése, mind pedig Kmety ottani tevékenységének ismertetése, amelyet egy korábbi tanulmány már részletesen feldolgozott.[16] Fontos kiemelni azonban, hogy levéltári forrásokkal – többek között saját leveleivel – igazolhatóan 1854 áprilisától 1855 decemberéig a keleti fronton szolgált. 1855. szeptember 29-én leginkább neki köszönhetően sikerült visszaverni a Kars ellen rohamozó orosz csapatokat, amiről könyvet is megjelentetett. Ez legnagyobb haditette.[17]

A krími háborút követően, 1856 decemberében, az akkor már évek óta beteg Kmety négy hónapi franciaországi gyógykezelése utazott Montpellierbe. Beszámolója szerint hat éve betegeskedett már aranyérrel, s ekkor is volt egy súlyos rohama.[18]

Fülepp Lipót arról írt 1856 decemberében Vukovicsnak, hogy Párizsban Gorove Istvánnál Kmetyvel találkozott, aki habozik, „török maradjon-e vagy nem? Gorove szerint végre arra határozta el magát, hogy úr marad, mi minden esetre jobb a réfugié életnél. A követ be akarja mutatni az itteni uraknál: Lord Redcliffe ajánló levelet erőszakolt reá. Notabilitássá fog válni az itteni körökben mint karsi hőshöz illik. Különben oly jól néz ki, mint soha azelőtt."[19]

---

15 HL P VII. 5. 87. d. nemeskéri Kiss család iratai 11. cs. Kmety György Kiss Miklósnak, Nothinghill, 1853. március 25. A francia letelepedés ügyében Lessepsnek írt, aki aleppói konzul volt a magyar emigránsok ott tartózkodásakor; egyébként rokona Ferdinand Lessepsnek, a Szuezi-csatorna építőjének.

16 *Arbanász Ildikó–Csorba György*: Kmety György emlékirata Kars erődjének 1855. szeptember 29-i védelméről. Hadtörténelmi Közlemények 118. (2005) 1–2. sz. 295–328.

17 Az eseményekre l. összefoglalóan: *Allen, W. E. D.–Muratoff, Paul*: Caucasian Battlefields. A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828–1921. Cambridge, 1953., legújabban: *Badem, Candan*: The Ottoman Crimean War (1853–1856), Leiden, 2010.; Kmety tevékenységére: *Arbanász I.–Csorba Gy.* i. m., illetve *Arbanász Ildikó–Csorba György*: Kmety György emlékirata Kars erődjének 1855. szeptember 29-i védelméről. In: *Arbanász Ildikó–Ayan Dursun–Csorba György–Hermann Róbert–Hóvári János*: Magyar honvédtábornokok oszmán szolgálatban. Guyon Richárd és Kmety György – Hursid pasa és Iszmail pasa, Bp., 2013. 68–96. Kmety könyve: *Kmety, George*: A Narrative of the Defence of Kars on the 29th September, 1855., London, 1856.

18 HL P VII. 5. 87. d. nemeskéri Kiss család iratai 11. cs. Kmety György Kiss Miklósnak, Isztambul, 1856. november 23.

19 MNL OL R 216 Vukovis Sebő iratai 1. t. Fülepp Lipót Vukovics Sebőnek, Párizs, 1856. december 25.

1857. január 6-án Párizsban a török nagykövet látta vendégül.[20] Kmety a francia fővárosban fogadta azt a londoni küldöttséget, amely a karsi eredményeiért nyújtott át egy díszkardot neki. Degré visszaemlékezéseiben olvashatjuk azt is, hogy néhány napi párizsi tartózkodás után a fővároshoz közeli Passyba ment lakni, onnan azonban mindennap bejárt Párizsba, s emigráns társai is gyakran meglátogatták.[21] Gorove ebben az időszakban kifejezetten jókedvűnek és életvidámnak írta le a tábornokot.[22]

A kezdeti négy hónapi szabadságot még három hónappal, 1857. július 12-ig hosszabbíttatta meg Kmety, amelynek lejártával visszatért az Oszmán Birodalomba, ahol rendelkezési állományba helyezték.[23] Ebben az időben nagyon foglalkoztatta a házasság gondolata is. Szeptember 16-án arról írt, hogy ha egészsége javul, akkor szeretne megházasodni, méghozzá magyar nőt szeretne elvenni. „Ha jövő tavasszal egy virágot ki nem küldenek Magyarországból, akkor gascon maradok koporsóm bezártáig." December 9-i levelében azonban leszögezte, hogy „én számot vetvén egészségemmel, jövőmmel, vénségemmel, véralkatommal, más legközelebbi bajaimmal elhatároztam nőtlen korban bevárni vagy jobb időket vagy a halált".[24]

1859-ben arról panaszkodott, hogy Kis-Ázsia belsejébe akarják küldeni, neki azonban esze ágában sem volt odamenni. Gyanította, hogy a kapacitálásban a karsi eseményekben dicstelen szerepet játszott, de kapcsolatai miatt magas pozícióval rendelkező Mustafa Zarif pasa mellett az osztrák követ keze is benne van. Úgy döntött, hogy ha nem sikerül elkerülni a kinevezést, akkor kilép a törökök szolgálatából. Mint levelében írja, nincsenek törökországi ambíciói, és elvonultan él, „lesve Magyarországnak hajnal csillagát".[25]

1860-ban azonban mégis aktív szolgálatot vállalt, miután Libanonban a keresztény maroniták és a muszlim drúzok között ismét villongások törtek ki, amelyek keresztényellenes véres pogromokba torkollottak. Az erőszakhullám a török hatóságok tehetetlensége, sőt, néhol hallgatólagos támogatása következtében átterjedt Szíriára is, amely így már megteremtette az alapot az újabb európai beavatkozáshoz. A franciák a többi nagyhatalom felhatalmazásával intervenciós csapatokat tettek partra, míg a britek és más or-

---

20 MNL OL R 87 Kmety György-iratok fol. 59.

21 *Degré Alajos*: Visszaemlékezéseim. Összeállította, szerk., a bev. és a jegyz. írta: Ugrin Aranka. Bp., 1983. 323. Passy ma Párizs 16. kerülete. Degré azon állítását, miszerint Kmety valójában nem is volt beteg, Kmety levelei egyértelműen cáfolják.

22 HL P VII. 5. 86. d. nemeskéri Kiss család iratai 22. cs. Gorove István Nemeskéri Kiss Miklósnak, Párizs, 1857. május 26.

23 MNL OL R 87 Kmety György-iratok, Tüköry Lajos Kmety Györgynek, Isztambul, 1857. április 23. fol. 239–242., illetve 1857. július 29. fol. 264.; Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (a továbbiakban OSZK K) Fond 159/10. Klapka [Valójában: Kmety] György Kiss Miklósnak, Bejkosz, 1856. júl. 19. A Gyurika aláírású levelek némelyikét tévesen sorolták be Klapka levelei közé; tartalmuk alapján kizárólag Kmety György lehet a szerző. A továbbiakban ezért a hivatkozott jelzet alatt Kmety György nevét értjük és használjuk.

24 HL P VII. 5. 87. d. nemeskéri Kiss család iratai 11. cs. Kmety György Kiss Miklósnak, Isztambul, 1957. szeptember 16. és december 9.

25 HL P VII. 5. 11. cs. Kmety György Kiss Miklósnak, Isztambul, 1859. április 13., június 29., július 14. és december 21.

ságok hadihajóikkal tüntettek a térségben.[26] 1860. június 23-án érkezett meg ezernyolcszáz fős csapatával Bejrútba, pontosan akkor, amikor a város kritikus helyzetbe került a drúz és muszlim forrongás miatt. Késlekedés nélkül szilárdan megszállta a várost és biztosította a rendet.[27] A későbbiekben azonban ellentétbe került a francia expedíciós erők parancsnokával, Charles Beaufort tábornokkal, aki részben hallgatólagosan, részben nyíltan támogatta a maroniták drúzok elleni bosszúhadjáratát, ugyanakkor inkább gyarmatosítóként, mint pacifikáló erőként viselkedett. Kmety a francia politika, valamint rossz egészségi állapota okán novemberben lemondott, ám Fuád pasa[28] kérésére a szíriai Latakiában még hat hónapot töltött el megfigyelőként.

Ezt követően kérte nyugdíjazását, valamint Londonba való távozásának engedélyezését. Az 1861. március 24-én Bejrútban kiállított útlevele tanúsága szerint április 2-án már Marseille-be érkezett. Pár nappal később pedig már az angol fővárosban tartózkodott, ahol jó fogadtatásban volt része. Elhatározása szerint Angliában akart letelepedni, és egy évre ki is bérelt egy kis bútorozott házat.[29] Londoni tartózkodását azonban többször megszakítva sokat utazott különböző angol, francia és német fürdőhelyekre, ahol betegségeit próbálta kezeltetni, enyhíteni.

1861 augusztusában arról panaszkodott testvérének, hogy „mindeddig nem voltam képes állásomat tisztába hozni a Portával. Penziót akarok, azt itt Angliában élvezendő. Február óta nem tudok választ kapni Konstantinápolyból se jót, se rosszat s a közben ezelőtt félretett pénzemből élek." Egészsége most rendben van, de orvosi tanácsra pár hétre a francia Plombières-les-Bains utazott és egész hónapban ott pihent. Onnan Kiss Miklóst készült meglátogatni. Októberben Párizsból ismét betegségére panaszkodott, amely immár 15 éve gyötri.[30]

1862 januárjában Rónay Jácint néhány angol képviselővel beszélgetve beajánlotta Kmetyt az amerikai polgárháborúban való részvételre. Rónay azonnal fel is kereste a tábornokot, aki tudatta, hogy „nem vonakodik szolgálatát a Statusnak felajánlani, ha oly ha-

---

26 A kérdés legújabb irodalma: *Fawaz, Leila Tarazi*: An Occasion for War. Civil Conflict in Lebanon and Damascus in 1860. London, 1994. és *Farah, Ceasar E.*: Politics of Interventionism in Ottoman Lebanon, 1830–1861. London–New York, 2000. Magyarul: *Ferwagner Péter Ákos*: A libanoni kérdés és a nagyhatalmak (1840–1861). Szeged, 2013.

27 *Jessup, Henry Harris*: Fifty-Three Years in Syria. New York–Chicago–Toronto–London–Edinburgh, 1910. I. 190–192.; *Churchill, Charles*: The Druzes and the Maronites under the Turkish Rule from 1840 to 1860. London, 1862. 196–197.; *Farah, C.* i. m. 525–584.; *Fawaz, L.* i. m. 1994. 75.

28 Keçecizade Mehmet Fuád (1815–1869) oszmán-török államférfi, ötször volt külügyminiszter, kétszer nagyvezír; ekkor a Porta teljhatalmú megbízottja.

29 *Rónay J.* i. m. III. 410–411.; OSZK K Fond 159/10. Klapka [Valójában: Kmety] György Kiss Miklósnak, Tripolisz, 1861. február 19.; *Farah, C.* i. m. 647–651., 688.; *Fawaz, L.* i. m. 115–128.; MNL OL R 87 Kmety György-iratok fol. 89.; HL P VII. 5. 87. d. 11. cs. Kmety György Kiss Miklósnak, London, 1861. április 8., április 21., április 25. valamint július 29.

30 MNL OL R 88 Kmety Pál iratai, Kmety György Kmety Pálnak, London, 1861. augusztus 2. fol. 69–71. Ekkor Kmety a londoni 10. Chepstow Place, Bayswater„ cím alatt bérelt házat. MNL OL R 216 Vukovis Sebő iratai 1. t. fol. 1–2. Kmety Vukovicsnak, Plombiéres-les-Bains, 1861. augusztus 22.; HL P VII. 5. 87. d. 11. cs. Kmety György Kiss Miklósnak, Plombières-les-Bains, 1861. augusztus 27., Párizs, 1861. október 8.

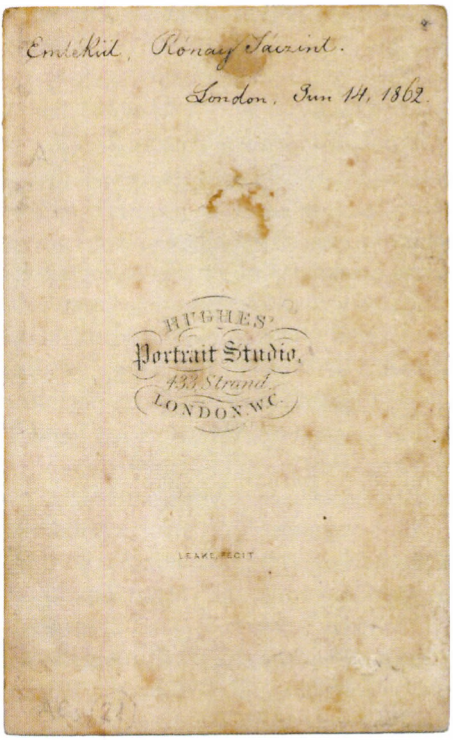

3. kép
Vukovics Sebő, Mednyászky Sándor, Kmety György és Rónay Jácint, elő- és hátlap. London, Hughes' Portrait Studio, 1861. április 8–1862. június 14. között, Főapátsági gyűjtemények, Pannonhalma

táskört engednek neki, melyben meggyőződése szerint, a lehető legjobb szolgálatot teheti Éjszakamerikának". Az amerikai kitérő azonban elmaradt, mert Kmety biztos állás nélkül, csak néhány angol képviselő ajánlására támaszkodva, jó szerencséjében bízva mégsem akart Amerikába menni.[31]

Testvérének írt 1862. február 10-i leveléből olvashatunk utoljára a házasság gondolatáról, mikor úgy tűnt, talált egy megfelelő jelöltet. Két hónappal később már csak egy utóiratban jelezte: „Nem házasodunk."[32]

Szeretett Pál testvére 1862 májusában látogatta meg. Ezen a nyáron vette a jó hírt Kmety, hogy Fuád pasa 600 török fontra (ekkor: 540 angol font) emelte a nyugdíját, amely tisztességes megélhetést biztosított neki, hisz hamarosan heti 2,5 fontért bérelt házat.[33]

31 *Rónay J.* i. m. III. 203–204.

32 MNL OL R 88 Kmety Pál iratai, Kmety György Kmety Pálnak, London, 1862. február 10., illetve 1862. április 7. fol. 72–77.

33 MNL OL R 88 Kmety Pál iratai, Kmety György Kmety Pálnak, London, 1862. augusztus 13., illetve 1862. december 26. fol. 80–87. Az új londoni címe: 34. Conduit Street, Regent Street.

4. kép
Kmety György. London, Hughes' Portrait Studio,
1861. április 8–1862. június 14. között,
MNM Történeti Fényképtár

A török kormányzat kérésére úgy tűnik, hogy Kmety 1862 végén egy jelentést is készített a fegyverek és lőszerek angliai fejlődéséről, amelyet közvetlenül az oszmán hadügyminiszternek küldtek el.[34]

1863. január 27-én Kmety Londonból arról írt egy meg nem nevezett barátjának, hogy adják el hátrahagyott kottáit, mert a zongorázással teljesen felhagyott.[35]

1863. március 10-én John Robert Townshend, Sydney vikomtja, lordkamarás hívta meg a windsori kastély híres Szent György kápolna kórusának előadására.[36]

A következő időkben láthatóan teljesen visszavonult a politikai vagy az emigrációs ügyektől. Sokat utazott angliai ismerősei meghívására, illetve reumás fájdalmainak kezelésére különböző fürdőhelyekre. 1863 májusában testvérének írt levelében

34 MNL OL R 87 Kmety György-iratok, Mussurus Kmety Györgynek, Bryanstone, 1863. január 2. fol. 313.

35 MNL OL R 87 Kmety György-iratok, Kmety György levele ismeretlenhez, valószínűleg Isztambulba, London, 1863. január 27. fol. 322–327.

36 MNL OL R 87 Kmety György-iratok fol. 91–92.

meséli el, hogy Lord Ducie birtokán hat hetet töltött el, s őszre is számos meghívást kapott.[37]

1863 nyarán beutazta a Rajna-vidéket és az egész júliust Baden-Baden fürdőiben töltötte, ahol lényegesen javult egészségi állapota. Augusztus elsején indult vissza Angliába, augusztus 6-án érkezett meg Calais-ba, s onnan utazott Londonba. Rövidesen Skóciába távozott, két napot Edinburgh-ban időzött, majd Inverness-ben, ahol bizonyos Stuart MacKenzie, illetve a libanoni hadjárat alatt szerzett barátja, Fraser ezredes birtokán töltött el több hetet. Szeptember 16-án érkezett vissza Londonba. 1864. január 18-án Salisbury-be indult, majd saját pénzén a híres devoni Torquay városában, az „angol Riviérán" tartózkodott pár hetet, ahonnan február 3-án indult vissza az angol fővárosba. Időközben már kénytelen volt szemüveget is beszerezni, mert egyre rosszabbul látott.[38]

1864 márciusában figyelemre méltó sorokat vetett papírra: „az angol irodalomban nagy kedvemet lelem, és meglehetős könnyűséggel írok és beszélek is e nyelvben, de a könyvírásig fel nem fogom vihetni; késő, pedig van

5. kép
Kmety György. Korabeli reprodukció Gondy és Egey, Debrecen, 1860-as évek második fele, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Arcképgyűjtemény

37 MNL OL R 88 Kmety Pál iratai 88–91. London, 1863. május 2. Kmety György Kmety Pálnak. Lord Ducie birtoka, Tortworth, Bristoltól ÉK-re található.

38 MNL OL R 216 Vukovics Sebő iratai 1. t. Baden-Baden, 1863. július 4. és 26. fol. 2–6., Calais, 1863. augusztus 7. fol. 7–8., Inverness, 1863. augusztus 23. fol. 9–10.; Inverness, 1863. szeptember 3. fol. 15–16., Inverness, 1863. szeptember 12. fol. 17–18., London, 1864. január 15. fol. 19., Kmety György Vukovics Sebőnek, Torquay, 1864. február 1. fol. 20.; MNL OL R 88 Kmety Pál iratai, Kmety György Kmety Pálnak, Baden Baden, 1863. augusztus 1., illetve London, 1864. március 16. fol. 96–102. 1864-ben lakását a kényelmesebb szomszéd házra cserélte le (33. sz.). Érdekességként jegyezzük meg, hogy az utazás során oszmán útlevelet használt, l. MNL OL R 87 Kmety György-iratok, London, 1863. június 9. fol. 392.

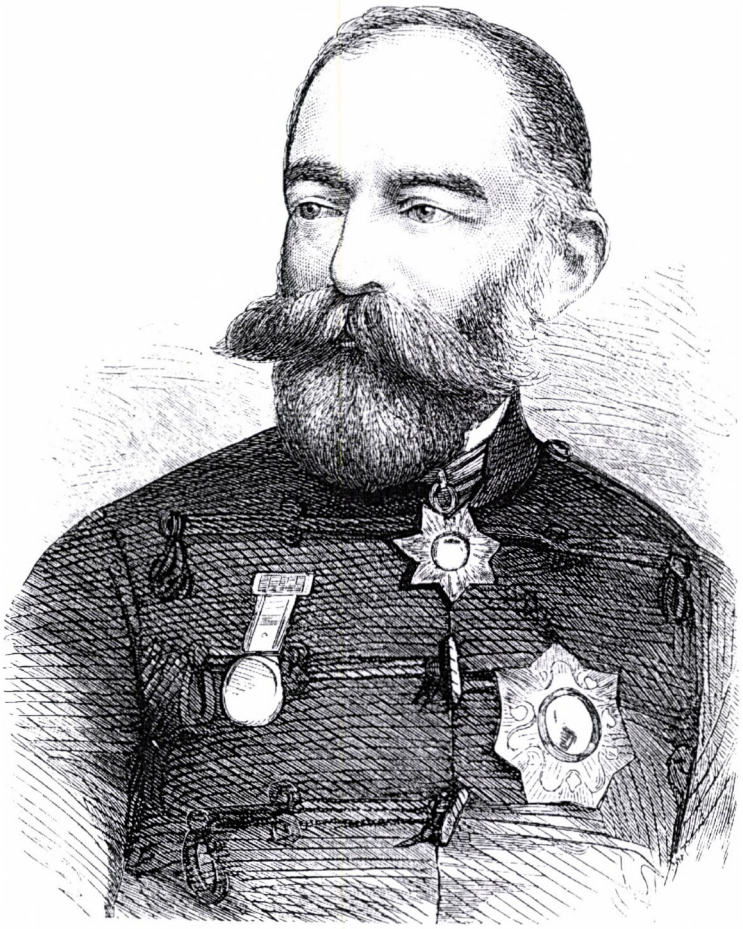

Kmety György (Izmail pasa.)

5. a kép
Kmety György. A Hazánk s a Külföld 1865. szeptember 17. számában megjelent litográfia

egy neme ennek a literatúrának, mely egészen majdnem parlagon fekszik, a melyhez én teljes joggal hozzá szólhatnék." Sajnos azonban nem részletezte, mely témához érzett volna kedvet.[39]

1864. április 6-án Glostershire-ben tartózkodott, s arról tudósította barátját, Vukovicsot, hogy 9-én indul Londonba.[40] Májusban Írországba utazott, ahol körülbelül

39 MNL OL R 88 Kmety Pál iratai, Kmety György Kmety Pálnak, London, 1864. március 16. fol. 99–102.

40 MNL OL R 216 Vukovics Sebő iratai 1. t. fol. 21.

egy hónapot töltött el.[41] Június 6-án Heinrich Wilhelm Ernst világhírű hegedűművész londoni koncertjét hallgatta meg Rónay társaságában. A művész akkora hatással volt Kmetyre, hogy Rónaynak a koncertről írt cikkét németre fordította és felolvasta az ekkor már nagybeteg művésznek, akit időnként meglátogatott.[42] Kmety június 27-én meghallgatta Vámbéry Ármin első londoni előadását a Royal Geographical Society-ben, amely megalapozta Vámbéry nyugati hírnevét. Kmety ösztönzésére Rónay magyar lapokba erről az előadásról beszámolót is küldött.[43] Szeptember körül pedig a tábornok az előkelő Brightonban töltött el két hetet, majd egyet a szintén egy akkoriban fellendülő tengerparti pihenőhelyen, Broadstairs-ben.[44]

1865. február 10-én Torquayből írt levelében Kmety arról panaszkodott, hogy nagyon fáj a nyaka, február 20-ig fog itt tartózkodni, de végül csak március elején tért onnan vissza. Testvérének is elpanaszolta, hogy január közepéig jó volt az egészsége, de akkor olyan fej- és nyakfájás tört rá, hogy kénytelen volt otthagyni Torquayt, s az előző napig fekvő beteg volt. Most már az éjszakái legalább nyugodtabbak. Utazását tervezte Konstantinápolyba, hogy a Portánál bennragadt pénzét megszerezze. Ha ez sikerül, akkor hazaköltözik Debrecenbe – közölte tervét bátyjával. Rónay naplója szerint Kmety már egy éve nyakgerinc-fájdalmakkal küzdött. Megváltoztatta szokásait is: minden meghívást visszautasított, még a magasabb körökét is. „Mit nekem a világ – szokta mondani – minél fényesebb a társaság, annál rosszabbul érzem magam körében; én csak véletek akarok lenni." Zongoráját is eladta, mellyen „egykoron oly szenvedéllyel, s oly kitűnő technikus ügyességgel játszott". Kottáit elajándékozta: „Nincs reá szükségem, a játék, mely évek hosszú során annyi kellemes órát nyújtott, annyiszor feledtette vélem a multat, most terhemre van; – nem játszom többé!"[45] Testvérének írt utolsó levelében arról írt, hogy bár már jobban érzi magát, a gyógyulása lassú.[46]

Kmety, hosszú betegeskedés után 1865. április 25-én délután 5 órakor hunyt el. Haláláról április 30-án tudósított a *Vasárnapi Ujság*.[47] A török állam vállalta a temetési költségeket: „kívánják, hogy a temetés szükségtelen pompa nélkül ugyan, de az elhunyt rangjához illőleg rendezve legyen." Miután előzetesen többször kijelentette, hogy nem

41 MNL OL R 88 Kmety Pál iratai, Kmety György Kmety Pálnak, London, 1864. március 16., illetve London,1864. június 30. fol. 99–102. és fol. 107–110.

42 *Rónay J.* i. m. III. 323–327.

43 *Rónay J.* i. m. III. 329.; Kmety és Vámbéry kapcsolatára: *Csorba György*: „Köszöntse Vámbéryt, ha ott van". Vámbéry Ármin, az 1848–1849-es események és a negyvennyolcas emigráció. Keletkutatás 2013. ősz, 119–130. 126–128.

44 MNL OL R 88 Kmety Pál iratai, Kmety György Kmety Pálnak, London, 1864. október 14. fol. 111–114.

45 MNL OL R 88 Kmety Pál iratai, Kmety György Kmety Pálnak, London, 1865. március 10. fol. 115–118.; *Rónay J.* i. m. III. 371–376.

46 MNL OL R 88 Kmety Pál iratai, Kmety György Kmety Pálnak, London, 1865. április 18. fol. 119–122.

47 Mi ujság? (Halálozás.). Vasárnapi Ujság 12. (1865) 18. sz. április 30. 213.: „Londonból jelentik, hogy Kmety György ott idegszélhüdésben meghalt."

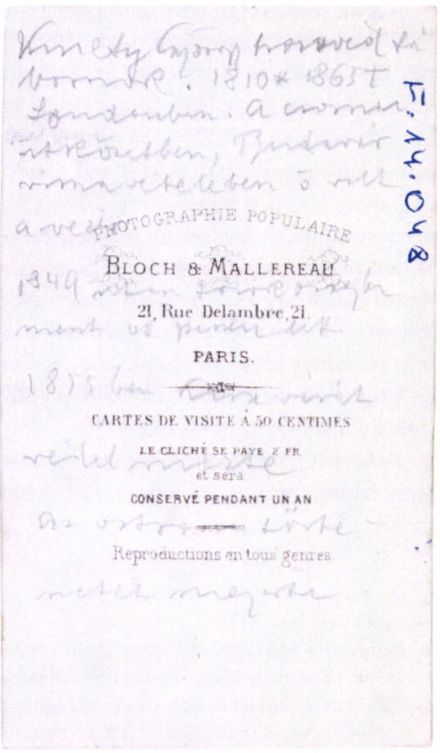

5. b kép
Kmety György fényképe után készült metszet fotográfiája, elő- és hátlap. Bloch-Mallerean, Paris, 1860-as évek, Janus Pannonius Múzeum Történeti Osztály, Irányi Dániel albumában

tért át az iszlám hitre, evangélikus szertartás szerint helyezték örök nyugalomra május 1-jén a londoni Kensal Green temetőben.[48] A török kormány által állított síremlékéről a *Hazánk s a Külföld* 1867. június 27-i száma tudósított.[49]

48 MNL OL R 88 Kmety Pál iratai, Vukovics Sebő Kmety Pálnak, London, 1865. április 25., illetve London, 1865. április 26. fol. 123–129.; MNL OL R 87 Kmety György-hagyaték 1. fasc. Gyászjelentés. A *The Times* 1865. május 4-i száma hosszú, kéthasábos cikkben számolt be Kmety szabadságharcos pályafutásáról, menekléséről Magyarországról és későbbi tevékenységéről. Rónay J. i. m. III. 390–394.; A Hon 3. (1865) 104. sz.: Vukovics Sebő, Mednyánszky Sándor és Rónay Jácint a török követ előtt ünnepélyesen igazolta, hogy Kmety mindig híve maradt annak a vallásnak, amelyben született, s ezt többször hangsúlyozta is. L. még: Kmety György (Izmail pasa.). Hazánk s a Külföld 1. (1865) 38. szeptember 17. 596–598.; Kmety Pál által Debrecenben, 1865. május 8-án kiadott gyászjelentés és a *Globe* 1865. április 26-i illetve a *Morning Post* 1865. április 27-i cikke Kmety haláláról. Utóbbiak Rónay hagyatékában. Főapátsági Könyvtár, Pannonhalma. Benedictina. BK 249/V.

49 A temetésről, a síremlék készítésének történetéről további tanulmányban számolunk be.

A cikk részletesen bemutatta a temetőt, a síremléket és a feliratait, valamint Szumrák Ernő[50] egykori honvédtiszt – ekkoriban londoni könyvkereskedő – rajzát is közölte.[51] Az írás egy bizonyos Komlossy úr ismertetésén alapult: „Tábornokunk sírja a sirkert közepe táján álló kápolnához közelebb 19,144 szám alatt található." Ezt követően azonban feledésbe merült a hős tábornok londoni emléke, hiszen például az a forgatócsoport, amely Kossuth halálának 100. évfordulóján járt Londonban, nem találta meg. 1998-ban, a Magyar Nemzet hasábjain Csorba László tudósított az általa ismét meglelt sírról. Közölte az obeliszk fényképét is, s jelezte azt is, hogy az emléket az aberdeen-i A. MacDonald készítette, a síremlék hátoldalán levő jelzés szerint.[52] A MacDonald család az egyik legnevesebb síremlék készítő család Aberdeenben. Az édesapa, Alexander (1794–1860) volt az, aki Aberdeenshire gránitját a régi egyiptomi polírozás feleleventésével a sírkőgyártásban elkezdte használni. Kmety síremlékét az ifjabb Alexander (1837–1884) készítette, aki nem sokkal később – 1867-ben – megkapta a királyi szabadalmat is (His Majesty's Workers in Granite).[53]

Kmety temetésére fivére is Londonba érkezett, s így feltételezhetően hozzá kerültek öccse iratai, tárgyai. Fivérének könyvtárát Kmety Pál 1866-ban a Magyar Tudományos

---

50 Szumrák Ernő (1832–1904) az 1848–1849-es szabadságharcban hadnagyi rangot ért el, emigrált, előbb hamburgi könyvkereskedő, majd aranyásó Ausztráliában, végül cégvezető Londonban. 1867-ben hazatért és egy üveggyár igazgatója lett. *Bona Gábor*: Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban. III. Bp., 1999. 303.

51 Kmety György (Izmail basa) siremléke Londonban. Hazánk s a Külföld 3. (1867) 26. sz. június 27. 406–407., képe: 405.; Szumrák Ernőről a halálakor tudósító *Vasárnapi Ujság* külön kiemelte, hogy „Szumrák Ernő benső barátságban állt Kmetty tábornokkal és Rónay Jáczinttal." Halálozások. Vasárnapi Ujság 51. (1904) 3. sz. január 17. 45. Ezt a tényt megerősíti a Nemzeti Múzeumban őrzött Kmety ereklye is (szivarszipka tok), amit Szumrák Ernőné ajándékozott a gyűjteménynek, ltsz. 1904.4.; A Kensal Green temetőt 1833-ban hozták létre – minden valószínűség szerint a párizsi Pere-Lachaises temető mintájára – Kensington és Chelsea határán, 55 hektár területen, amihez később még 22 hektár adódott. A temető 1984 óta az English Heritage Register of Parks and Gardens for Greater London listáján is szerepel, mint a viktoriánus korszak nemzeti értéke. 1989 óta a temető baráti körének (The Friends of Kensal Green Cemetery) tagjai kisebb műemlékvédelmi munkákat finanszíroznak. A temető híres halottai között a három ott nyugvó magyar közül Kmetyt sorolják fel egyedül, a katonák között, igaz hibás halálozási évszámmal és rangja nélkül: György Kmety (Ismail Pasha) (1813–1869). L. http://www.kensalgreencemetery.com/famous/index3.html (2014. február 7.) A listát a temető baráti körének tagjai állították össze.

52 *Csorba László*: A tábornok és Hajnalcsillag. Angliai séták a negyvennyolcas nemzedék nyomában. Magyar Nemzet 61. (1998) 196. sz. augusztus 22. 13. A temetőben három nevezetes magyar sír található: Brocky Károly, Kemény Farkas és Kmety György sírja. 2011-ben Brocky és Kemény Farkas sírja alig-alig volt megtalálható a sűrű növényzet között. Brocky sírköve az elmúlt évek során félig ledőlt, felirata majdnem olvashatatlanná vált.

53 A vállalat a századfordulón már száz munkást foglalkoztató, Londonban és Glasgowban is irodát fenntartó nagy cég volt és egészen 1941-ig működött. L. *Bent, Ian*: Mill Road Cemetery. Cambridge. A MacDonald. Information provided by Aberdeen City Library http://www.millroadcemetery.org.uk/MillRoadCemetery/Page.aspx?p=29&ix=3083&pid=3077&prcid=4&ppid=3077 (2014. február 6.)

Akadémia Könyvtárának adományozta.[54] Kmety Pál nem sokkal öccsét követően, 1870-ben hunyt el, végrendeletében ingóságairól nem rendelkezett.[55] A Nemzeti Múzeumba 1872-ben vétel útján kerültek Kmety György kitüntetései és kardja.[56] Kmety György tárgyi emlékei után, temetésének történetére és a síremlék készítésére további kutatást folytatunk.[57]

A hiteles ábrázolások

1. *Brocky Károly (1807–1855): Kmety György arcképe* (1. kép)
Olaj, vászon
Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz.: 432.

A jelenlegi ismereteink szerinti legkorábbi Kmety ábrázolást, négy másik műve társaságában, maga a művész hagyományozta a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményének. Mivel az ajándékozás és gyűjteménybe kerülés történetét részletesen feldolgozta Lajta Edit Brockyról szóló könyvében, ehhez csak újabb, a történetet tovább árnyaló, új adatokat közlünk.[58]

A szuggesztív arckép kétségtelenül abban az időszakban készült, amikor Brocky nagyjából „alkotói sikereinek és pályájának csúcsán állt",[59] ám feltehetően kicsit később, mint azt a művészettörténeti kutatás eddig feltételezte. Az életrajzi adatok alapján, ellentétben az eddigi datálással (1850–1851 körül),[60] leginkább 1852. február és 1854 áprilisa közé tehetjük készítését. Arra az időszakra, amikor – még Brocky életében – Kmety viszonylag tartósan tartózkodott Londonban.

---

54 *Csorba György*: Kmety György könyvhagyatéka a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. Hadtörténelmi Közlemények 126. (2013) 3. sz. 839–853.

55 *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. VI. Bp, 1899. 602–603.; Kmety Pál végrendelete. MNL Hajdú-Bihar megyei Levéltár V.A. 1011/z. 10.d. 2426. Köszönjük a levéltár munkatársainak segítségét.

56 *Dr. Czobor Béla*: Kmety diszkardja és rendjelei. Vasárnapi Ujság 24. (1877) 24. sz. június 17. 374., képeik: 373.; Elkésett koszoru távol porló hős hamvakra. Új Honvéd Naptár 11. (1878) 18–28. 28.; *Jókai Mór–Bródy Sándor–Rákosi Viktor*: Ezernyolcszáz Negyvennyolc. A magyar szabadságharcz története képekben 1848–49-ben. Bp., 1898. 403.

57 A Nemzeti Múzeumba került kitüntetések és a kard átkerült a Hadtörténeti Múzeumba az 1930-as években. Kmety kitüntetéseiről l. *Makai Ágnes*: Az 1848–49-es magyar emigráció falerisztikája. In: Intercongress. Nemzetközi heraldikai és genealógiai konferencia (Nagykanizsa, 2007. június 2–3.). Szerk.: Kóczy T. László–Pandula Attila. Győr, 2009. 176. Egy másik, egykor Kmety György tulajdonában levő kard az 1999-ben került a Hadtörténeti Múzeumba. L. *Nádas Egon*: Kmety György tábornok díszszablyájának restaurálása. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 3. (2000) 129.

58 *Lajta Edit*: Brocky Károly 1807–1855. Bp. 1984. A kötet részletesen hivatkozik a korábbi irodalomra, a kép különböző publikációira, s közli a Nemzeti Múzeumba kerülés történetét is, megadja technikai adatait, ezért ezeket itt nem idézzük és közöljük.

59 *Lajta E.* i. m. 42.

60 *Lajta E.* i. m. 133. 1851 körülre, Bakó Zsuzsanna 1850-re helyezi a készítés dátumát. L. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc ábrázolása és kultusza a 19. századi magyar festészetben. http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/76/bako.html (2014. január 20.)

A képről számos publikáció született, amelyekben részletesen elmesélik Magyarországra kerülését. Alábbi forrásaink tovább árnyalják a történetet. Rónay Jácintnak a Pannonhalmi Főapátság könyvtárában őrzött hagyatékához 1931-ben 13 levelet csatoltak, amelyeket Dr. Tóth László főszerkesztő ajándékozott az apátsági könyvtárnak. Rónay a leveleket Tóth László nagyatyjához írta. Ezek között a 4. számú levél, amely Londonban, 1857. október 28-án íródott, részleteket világít meg a kép történetéről. Rónay ekkor pesszimistán tekint a Mészáros Lázárt és Kmety Györgyöt ábrázoló portrék helyzetére. „A festmények nyomába nem juthaték, félek hogy mindenkorra elvesztek. Én Brocky halála után irtam Kubinyinak nem az őr, hanem a Museum iránti tiszteletből, s figyelmeztetém, hogy a végrehajtók becsületében nem bízom, hogy előkelő családok, a képeket őrizni fogják, s hogy a küldendőkre nézve, nevezzen ki felhatalmazott végrehajtót. Engem ugyan nem méltatott feleletre, de az általam nevezett egyénnek küldött törvényes felhatalmazást, s ha ebben csak azt említette volna, hogy a felhatalmazott vegye által a festményeket, most minden rendén volna; de a felhatalmazásban egyenesen kimondá, hogy a festvények ketteje adassék el. Az angol végrehajtok ezt ürügyül használták, s kijelentvén, hogy az eladás a végrendelet ellen van, a kérdéses festvényeket megtarták. Utóbb K. a követséghez utalá az ügyet, s el lőn rendezve.

A boldogult az én tanácsomra indult, midőn a festvényeket a Museumnak hagyá, s az ügynek elrendezését a végrehajtók jelenlétében, reám biza néhány órával halála előtt; de ez csak szóval történt, s a törvény útján nem lépheték fel…"[61]

Vukovics 1866-ban ekképp beszélte el a képek történetét: „A mi boldogult Gyuri arczképét, melyet Temesvári születésű Brocky nevű festő itt Londonban az életről festett és a magyar múzeumnak hagyományozott, az iránt sokat lehetne írni, de röviden öszve foglalva az eset velejét, csak annyit említek, hogy Brocky – aki mintegy 10-12 évvel ezelőtt halt meg – Mészáros és Gyuri képei mellett egy harmadik, művészileg becses képet hagyott a Museumnak, – erről vett tudósításra Kubinyi Ágoston úr, bizonyosan az akkori kedvezetlen időkre tekintve, Mayernak[62] oly megbízást küldött, hogy a művészi képet küldje meg, a másik kettőt, pedig adja el és a pénzt küldje meg által. Az Execotorok, valami Pontet és Carnaghi urak, művészi képet elküldték, de a másik kettőt eladásra átadni épen nem akarták. Több év múlva a Museumi igazgató más megbízást küldött Mayernak, melyben őt a két kép átvételére fölhatalmazta. De ekkor ismét egy Executorok azt a kifogást tették, hogy a megbízás egyszerűen van kiadva, minden kormányi és követségi hitelesítések nélkül, melyek megkívántatnak, midőn valamely okirat külföldre küldetik, és ezen ok miatt Mayer barátunk hasztalanul járt a képek után. Hogy uram bátyámnak a dolog jelen helyzetét megírhassam, és tegnap elmentem Pontet úrhoz, s megkerestem, hogy közölje velem az akadályokat melyek a két kép elküldésének útjában állanak. Ő azt felelte, hogy az austriai követség teljességgel nem akarta e képeket elküldeni, ő pedig másra bízni nem akarja, mert fél, hogy a képek elvesznek, és azért ő maga szándékozik Pestre levinni azokat és a Museumnak átadni, a mire ő nem sajnálja a £25 amiben az útja fog kerülni, s megtenné ez utat az idén, ha a háború ki nem ütne. A

61 Főapátsági Könyvtár, Pannonhalma. Benedictina. BK 249/V.3.

62 Mayer György már a forradalom és szabadságharc előtt Londonban élő szűcsmester, aki sok magyar emigránsnak segítségére volt.

dolog ezen fekvésében én azt hiszem, hogy más mód mint Pontet által tervezett út nincs, hacsak a museum a kormány és a követség útján nem követelné a képeket, mit várni alig lehet. Különben én tegnap megnéztem mind a két képet, igen szép helyen és gondosan vannak őrizve."[63]

Brocky festményének litografált változata többször megjelent. (1. a kép) Alapvetően ezt a portrét és litografált változatát használták a Kmetyről szóló különféle publikációk. Brocky képének Morelly Gusztáv által készített fametszetét ugyancsak a MNM Történelmi Képcsarnok őrzi.[64] Litografált példány található az Osztrák Nemzeti Könyvtárban.[65]

2. *Suther (?): Kmety György arcképe* (2. kép)
Olaj, vászon
Liszt Ferenc Múzeum, Sopron, ltsz.: 54.743.1
Kerettel: 45×38 cm, keret nélkül: 29,5×22 cm

A vászon hátoldalán felirat: „Kmety György / szül. május 24dikén 1813 / Meghalt april 25dikén 1865/ Levette Suther, Konstantinápolyban, 1856 évben."

A szembenéző derékképen Kmety fején fez, nyakában és mellén az oszmán Mecidiye Rend második osztálya kitüntetése a csillaggal, továbbá a Kars védelmének emlékére vert ezüst érem látható,[66] baljában kardját fogja. A kép Panuska József ajándékaként került a múzeum gyűjteményébe. Az ajándékozóról és a kép korábbi történetéről a múzeum munkatársai nem tudnak többet.[67]

3. *Vukovics Sebő, Mednyászky Sándor, Kmety György és Rónay Jácint csoportképe* (3. kép)
London, Hughes' Portrait Studio, 433 Strand, London W.C., 1861. április 8–1862. június 14. között
Fénykép, albumin pozitív, vizitkártya
– Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, ltsz.: 3475/1957 fk.
– Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Oct. Hung. 953. „24 a volt magyar menekültség soraiból", Kertbeny Károly albumában
– Főapátsági gyűjtemények, Pannonhalma: 2 példányban

Vukovics pantallót, színben hozzá illő mellénnyel, óralánccal, keményített gallérú ingéhez csokorra kötött nyakkendőt és sötét szalonkabátot visel. Mednyászky Sándoron szűkre szabott szalonkabát vagy frakk kabát, világosabb színű pantallóval, mellény óralánccal. Kmetyn hosszú, széles hajtókájú szalonkabát, sötét pantalló. Rónay egysoros gombolású, térd felett végződő szalonkabátban, világos színű pantallóban, mellénnyel és óralánccal. Mind a négyen a kornak megfelelő szolidan divatos, elegáns polgári ruhában.[68]

---

63 MNL OL R 88 Kmety Pál iratai, Vukovics Kmety Pálnak, London, 1866. június 6. fol. 158–161.

64 MNM TKCs, ltsz.: 58.1302.

65 ÖNB Bildarchiv, Porträtsammlung: Port_00100762_01. L. http://www.bildarchivaustria.at/Pages/Search/Result.aspx?p_ItemID=2&p _iCollectionID=5090873 (2014. január 20.)

66 *Makai Ágnes–Héri Vera*: Kitüntetések. Bp. 1990. 84. és 201.

67 Kiss Melinda szíves közlése. Ezúton is köszönjük Kiss Melinda segítségét, amivel munkánkat támogatta.

68 Köszönjük Kollár Csillának a viselet leírásához nyújtott segítségét.

A Nemzeti Múzeum példánya körbevágott, sérült darab. Hátoldalán fent Rónay Jácint dedikációja: „Emlékül Rónay Jácint London, 1862." Alul ismeretlen kéztől származó felirat, amelynek utolsó sorát félbevágták, így olvashatatlan: „Vukovits+ , Mednyaszky+, Kmetty+, Rónay Janczi..." Egykor a kép tetején is volt felirat, aminek csak töredéke maradt meg. A könyvtári példány Kertbeny Károly albumából nem emelhető ki.[69] 2013-ban a Pannonhalmi Főapátságban Bogdán Melinda és Petneki Áron által rendezett *Imago. Portrék a Pannonhalmi Főapátság gyűjteményéből* című kiállításon bukkant fel a vizitkártya Rónay tulajdonában maradt példánya.[70] A gyűjteményben azonban két példány is található! A pannonhalmi képek alatt Rónay feljegyezte a képen látható személyek nevét: „Vukovics, Mednyánszky, Kmety, Rónay". A hátoldalakra, fentre az alábbi sorokat írta: „Emlékül, Rónay Jáczint. / London, Jun 14, 1862." A felvétel készítője és dátuma e példányok alapján határozható meg.

4. *Kmety György polgári ruhában, álló egész alak* (4. kép)
London, Hughes' Portrait Studio, 433 Strand, London W.C., 1861. április 8–1862. június 14. között
Fénykép, albumin pozitív, vizitkártya
Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, ltsz.: 76.145M

Álló egész alak, valószínűleg gyapjú felöltőben, kétsoros gombolású, térd alá érő szalonkabátban, keményített gallérú fehér ingben, sötét selyem nyakkendővel, kör alakú nyakkendőtűvel. Jobbjában esernyőt, baljában cilindert tart. A fotográfia minden bizonnyal egyidőben készült az előbbi négyes csoportképpel London egyik közismert fotográfusa, Mayall munkatársa, utóda műtermében.[71]

5. *Kmety György ülő térdképe, egyenruhában, török kitüntetésekkel* (5., 5. a és 5. b kép)
Gondy és Egey, Debrecen, Cegléd utca 27.sz. jelzettel, de a hátoldalon a nyomtatott jelzetben jelölve, hogy „másolat"[72], a felvétel: 1863-1865 között, a pozitív 1860-as évek második fele
Fénykép, albumin pozitív, vizitkártya
Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Arcképgyűjtemény, 1010

---

69 A könyvtári példány az albumlap nélkül közölve: *Csorba László*: A Kossuth-emigráció képeskönyve. A képeket válogatta: Baji Etelka. Bp. 1994. 48–49. Az album lapján Kertbeny az ábrázoltakra vonatkozó életrajzi adatokat rögzítette, illetve azt, hogy a fotográfiát Mednyánszkytól kapta. Feljegyezte a fotográfus nevét: Schnadhorst, a készítés helyét: London, és évét: 1863. A fotográfia alatt a kartonon Rónay írásához hasonló írással a négy megörökített neve olvasható. A MNM példányán Schnadhorst/Late Hughes' Portrait Studio, 433 Strand, London W.C. nyomtatott fotográfus jelzet található.

70 *Bogdán Melinda–Petneki Áron*: Imago. Portrék a Pannonhalmi Főapátság gyűjteményéből. Pannonhalma, 2013. Sajnálatos módon a kiadási nehézségek miatt a kiállításon szereplő számos rendkívül fontos fotográfia ismertetése, közlése a katalógusból kimaradt. Köszönjük Bogdán Melinda szíves információit.

71 Cornelius Jabez Hughes (1819–1884) korának keresett portréfényképésze és neves fotográfiai szakírója volt, aki Viktória királynő és családja pártfogását is élvezte. Edward Schandhorst (1830–1913) a Strand 433-ban lévő műteremben az utóda. L. www.photolondon.org.uk (2014. február 1.)

72 A Magyar Digitális Képkönyvtár Condy (sic!) és Egey István debreceni felvételeként tartja nyilván. http://www.kepkonyvtar.hu/ (2014. január 20.)

A képen Kmety kissé oldalt fordulva karosszékben ül, zsinóros egyenruhában. Nyakában és mellén az oszmán Mecidiye Rend második osztálya kitüntetése a csillaggal, továbbá a Kars védelmének emlékére vert ezüst érem látható. Kmety kissé idősebbnek látszik, mint a jól datálható 1862-es fotográfiákon. A felvétel minden bizonnyal Nyugat-Európában készült, valószínűleg Londonban, hiszen Kmety nem járt itthon. Talán nem tévedünk, ha Kossuth fotográfusának, J. J. B. Mayallnak műtermében készültnek véljük a felvételt. Ezt a feltevésünket erősíti meg Vukovics fontos megjegyzése Kmety Pálhoz írott egyik levelében: „Minap Myall photographernél megtudtam, hogy szegény Gyuri **uniformos photographiájának negatíveje** még meg van, és egy guineáért 16 példányt készítnek, ha tehát uram bátyám kíván még hívni belőle, még van idő a megrendelésre."[73] Azt valószínűsíthetjük, hogy az 1862–1865 között készült fotográfiáról – Kmety Pál kérésére – Vukovics készíttethetett példányokat és azokat másoltathatta tovább a debreceni Gondy és Egey műteremben Kmety Pál. Felvethető az is, hogy megvásárolhatták az eredeti negatívot is. Szabó Anna Viola szíves közlése szerint a kép a műterem meglévő index könyveiben nem található meg, minden bizonnyal azért, mert nem saját készítésű felvétel volt. A fényképész adatok alapján a másolat készítését, a Széchényi Könyvtár Kézirattárában található példányt 1867 körülire datálhatjuk,[74] vagyis Kmety halála után készültnek véljük. A készíttetést az elhunyt képmása iránti igény indokolhatta.

Ugyanakkor Kmetynek ez az egyenruhás fotográfiája ismert kellett legyen már korábban is a környezetében, mert minden valószínűség szerint a felvétel egy példánya szolgált alapul Kmety másik ismertebb ábrázolásának létrejöttéhez. A *Hazánk s a Külföld* 1865. szeptember 17-én e fotográfiára erősen hasonlító metszetet közölt Kmety György (Izmail pasa) felirattal.[75] Emellett Irányi Dániel Pécsett őrzött családi albumában[76] is megtalálható egy, erre a fényképre emlékeztető, de másik metszetről készült vizitkártya felvétel. Ez utóbbi felvételt Párizsban, a Bloch-Mallerean műteremben készítették. A két fotográfus együtt az 1860-as években volt aktív Párizsban.[77] A vizitkártya fényképen jól olvasható a jelenleg ismeretlen metszet felirata: „The late Hungarian general Kmety, Ismael pacha". A metszet a felirat alapján mindenképpen Kmety halála után készült, vagyis a vizitkártya is 1865 utáni. Irányi feltehetően kegyeletből helyezte el családi albumában a fénykép után készült metszetet megörökítő vizitkártyát. A fotográfia hátoldalán a következő ceruzával írott feljegyzés található: „Kmety György honvéd tábornok. 1810* 1865† Londonban. A csornai ütközetben, Temesvár visszavételében ő volt a vezir. 1849 után törökországba ment. Ott pasa lett. 1855ben Karsz várát védelmezte. Az ostrom történetét megírta."

---

73 MNL OL R 88 Kmety Pál iratai, Vukovics Kmety Pálhoz, 1867. március 22. fol. 181–184.

74 *Szabó Anna Viola*: Gondy és Egey fényképészeti műintézete Debrecenben. Kecskemét, 2008.

75 Hazánk s a Külföld 1. (1865) 38. sz. szeptember 17. 597.

76 Janus Pannonius Múzeum, Történeti Osztály, ltsz.: 14048. Az Irányi Dániel tulajdonában volt fényképalbum a családtól került a gyűjteménybe, 50 fényképet tartalmaz, közöttük a 24. a Kmety Györgyről készült. Közölve: *B. Horváth Csilla*: Irányi Dániel családi fényképalbuma. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 27. (1982) 173–193. 177.; 185.

77 *Voigner, J.-M.*: Répertoire des Photographes de France su dix-neuvième siècle. Le Pont de Pierre, 1993. 34.; 71.

Bizonytalan, kérdéses és fel nem lelhető ábrázolások

Számba kell vennünk azokat a képeket is, amelyek a kutatás jelenlegi állása szerint nem fellelhetőek, s egykor vagy ma Kmety ábrázolásként tartották/tartják nyilván.

Szinnyei József utal egy arcképre, amelyet állítólag Orlai Petrics Soma festett.[78] A képről semmilyen további adattal nem rendelkezünk, nyomát máshol nem találtuk.[79]

Az irodalomban hosszabb ideig Kmety ábrázolásai között tartottak számon egy akvarellt, amelynek hátoldala a tábornokot nevezte meg ábrázoltként. A Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka gyűjteményében található 8851. leltári számú képről a kutatás időközben kiderítette, hogy – egyértelműen azonosíthatóan – Kiss Ernő tábornok, aradi vértanút ábrázolja.[80]

Az Széchényi Könyvtár Kézirattárának gyűjteményében található egy ismeretlen fotográfus által készített, kasírozatlan és rendkívül rossz állapotú albumin felvétel, amelynek hátoldalára egykor valaki tollal Kmety nevét jegyezte fel.[81] Az ülő alakot ábrázoló térdkép – véleményünk szerint – nem Kmety Györgyöt ábrázolja. Döntően hajviseletét és szakállát találjuk eltérőnek. A személy azonosítása további kutatást igényel, különös tekintettel arra, hogy a kép beállítása és kivitelezése hasonlóságot mutat néhány olyan fotográfiával, amelyeket pár évvel ezelőtt mint Szabó Iván edinburghi fotográfus magyar emigránsokat ábrázoló fényképeit ajánlottak fel a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára számára.

A bizonytalan képeken, illetve velük kapcsolatban többször felbukkan Kmety török neve, az Ismail pasa név.

Ismail pasa álló térdképe (6. kép)
Zutter (?) rajza után Rudolf Hoffmann (1820–1882)[82] litográfiája
Papír, 439×313 mm
Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz.: 58.1063.[83]

---

78 *Szinnyei J.* i. m. 599.

79 A műveket számbavevő legfrissebb tanulmánycsokorban nem említik. L. Orlai Petrics Soma kiállítási katalógus. Orlai Petrics Soma (Mezőberény, 1822–Bp., 1880). Az ELTE Művészettörténeti Intézetének hallgatói és mezőberényi helytörténészek munkáiból szerkesztette Galamb Zsuzsanna. Vezető tanár Keserü Katalin. Bp. 2011. www.munkacsy.hu/.../2211_491_Orlai_Petics_Soma_kiallitasi_katalogus.pdf (2014. január 20.)

80 Kmety ábrázolásként tartotta számon például a Történelmi Képcsarnok Budapesten, 1907-ben kiadott katalógusa. A leltárkönyv tanúsága szerint feltehetően a II. világháborút követően sorolták át a képet Kiss Ernő ábrázolásai közé.

81 OSZK K Arcképgyűjtemény: 972. Mérete 275×200 mm. Albumin pozitív, szakadt, félbehajtott, rossz állapotban. A Magyar Digitális Képkönyvtárban is Kmetyként található meg. Hátoldalon tollal: *Kmety tábornok? 21/II. 84* vagy *87* és *olvashatatlan aláírás*. Található továbbá egy ceruzás feljegyzés is a hátoldalon: Hornyák?

82 L. http://www. commons.m.wikimedia.org/wiki/Category:litographs_by_Rudolf_Hoffmann (2014. január 20.)

83 A litográfia további két példánya megtalálható Ismail, Khedive von Agypten Pascha besorolással az Osztrák Nemzeti Könyvtárban. Österreichische Nationalbibliothek Porträtsammlung: PORT_00034431/ és PORT_00034430_01 / Pg 8 2/2 in Ptf. 31 és Pf 6457

6. kép
Ismail pasa – az anatóliai sereg parancsnoka. Zutter (?) rajza után Rudolf Hoffmann litográfiája, Bécs, 19. század közepe. Tévesen Kmety György ábrázolásként nyilvántartott. MNM Történelmi Képcsarnok

Felirata: Balra ferdén a kép alatt: „Nach d. Natur gez. V. Zutter."; jobbra lent a kép alatt: „R. Hoffmann lith."; középen a kép alatt: „Druck v. Jos. Stoufs in Wien / Ismael Pascha / Commandant der kais. Ottom. Armee in Asien"; balra lent: „Verlag u Eigenthum v. F. Paterna in Wien"; jobbra lent: „Vorvielfältigung vorbehalten."

A ¾ alakos, álló, enyhén jobbra forduló, zsinóros egyenruhát viselő alak nyakában és mellén az oszmán Mecidiye Rend második osztálya kitüntetése a csillaggal és két érem látható, amelyek egyértelműen nem azonosíthatóak. A Nemzeti Múzeum gyűjteményében található litográfiát jelenleg Kmety ábrázolásaként tartjuk nyilván. A kép alapjául szolgáló rajzot a jelzet szerint V. Zutter készítette „élet után". Nem mehetünk el megjegyzés nélkül amellett a tény mellett, hogy a név hangzásában erősen hasonlít a soproni Liszt Ferenc Múzeumban őrzött festmény feltételezett alkotójának nevéhez. Az irodalomban sem Suther, sem Zutter nevű festő, rajzoló adatait nem sikerült megtalálnunk. A másik

megnevezett készítő, Rudolf Hoffmann litográfusként és miniatűrfestőként dolgozott a 19. század közepén Bécsben. Festmények alapján készített egy nagyobb sorozatot híres emberekről. A Nemzeti Múzeum Martin Luther litográfiája minden bizonnyal ebbe a sorozatba tartozik,[84] ahogy talán ez a litográfia is. A Suther és Zutter névhasonlóság és a bécsi kiadás miatt valóban felvethető, hogy az ábrázolt Kmety György akart lenni, ám a litográfiáról nyerhető további adatok ennek ellent mondani látszanak. Ismert ugyanis egy olyan Ismail pasa is, aki a krími háború idején, 1853 októberében a dunai fronton Vidinnél aratott katonai sikereket, majd 1854 szeptemberében kinevezték az anatóliai (ázsiai) hadsereg főparancsnokának, ám egészségügyi okok miatt nem foglalta el állomáshelyét, továbbra is a dunai seregnél maradt, ugyanakkor 1856–57-ben ténylegesen az anatóliai hadsereg parancsnoka lett.[85] A litográfia felirata egyértelműen az ázsiai hadsereg parancsnokát nevezi meg a kép tárgyának, továbbá a jobb kéznél látható térkép Vidinre utal. Ezen tények miatt erősen hajlunk arra, hogy az ábrázolt valójában ez utóbbi Ismail pasa volt,[86] tehát a képen nem Kmety Györgyöt láthatjuk.

Végül Kmety ábrázolásai között kiemelten foglalkoznunk kell a szakirodalomban, az ismeretterjesztő írások között időnként felbukkanó, és – szerintünk egyértelműen, bizonyíthatóan tévesen – Kmety ábrázolásnak tulajdonított Roger Fenton fotográfiákkal. Véleményünk ismertetéséhez, a képek tartalmának tisztázásához egy kis fotótörténeti kitérőt is érdemes tennünk.

A krími háborúban két új információs szakember jelent meg. A haditudósító, akinek archetípusa William Howard Russel, a *The Times* levelezője volt. Továbbá a hadifényképész, akinek legismertebb, illetve legjelentősebb képviselője a szintén angol Roger Fenton volt.[87]

Nem ő volt az első azonban, aki háborús fényképeket készített, s a krími háborúban is már megelőzték mások. Az első ismert katonai témájú felvételeket – dagerrotípiákat – egy ismeretlen amerikai készítette az amerikai-mexikói háborúban, 1847-ben.[88] Az első ismert nevű hadszíntéri fényképész az amatőr John MacCosh, foglalkozását tekintve katonai orvos (sebész) volt, aki már 1848–49-ben katonatársai portréit vette fel, majd 1852-ben, a második burmai háború idején a lerombolt városokról és katonai eszközökről kalotípiákat készített. A krími háborúban pedig valószínűleg elsőként Szathmáry Papp Károly fotografált, aki a Fejedelemségek orosz megszállása idején készített felvé-

84 MNM TKCs, ltsz.: 58.1394.

85 *Badem, C.* i. m. 107., 226., 233., 238., 243. és *Süreya, Mehmed*: Sicill-i Osmanî 3. Istanbul, 1996. 830.

86 Az ÖNB Bildarchiv Portrétsammlung: PORT_00034432_01, PORT_00034433_01, PORT_00034434_01 jelzetű színezett litográfiái is valószínűleg ezt az ázsiai hadsereg vezetőjeként tevékenykedő Ismail pasát ábrázolják és nem Ismail pasát, a későbbi egyiptomi alkirályt, mint ahogyan azt a bécsi katalógus jelzi.

87 *Jeffrey, Jan*: How to Read a Photograph. London, 2008. 20.; *Brady, T. J.*: Fenton and the Crimean War. History Today 18. (1968) 2. sz. 75–76.

88 http://www.militaryphotos.net (2013. december 10.) A felvételek részben különféle nyomatok formájában ismertek, illetve több gyűjteményben szétszórtan találhatók. Összegyűjtésükre a Luminous-Lint for Connoissereurs of Fine Photography honlap tett kísérletet. Továbbá *Brady, T. J.* i. m. 76.

teleket nemcsak a cári, hanem a szembenálló oszmán erőkről is. Ezeket a képeket azonban jelenleg gyakorlatilag csak írott forrásokból ismerjük, igen kevés maradt fenn.[89] A brit kormány elsőként Richard Nicklin civil fotográfust küldte ki a Krímben harcoló brit erők mellé fényképezni. Nicklint két katona-asszisztens kísérte, akik fényképezési kurzuson vettek részt az indulást megelőzően. Ez a kis csapat volt a történelem első fotográfus egysége, amelyet hivatalosan egy hadsereg mellé rendeltek. Nicklin és asszisztensei 1854 júniusában hagyták el Várnát, azonban hajójukat egy hatalmas vihar elsüllyesztette Balaklavánál 1854 novemberében.[90] Ezt követően 1855 tavaszán két angol tiszt készített felvételeket a Krímben, de ezek a hadügyminisztériumba kerültek és nem mutatták be őket nyilvánosan. Egy 1869-es beszámoló szerint „nyomorúságos állapotban" voltak, majd el is pusztultak. Noha Roger Fentonon kívül legalább tizenöt másik fényképész is járt a hadszíntéren, az ő felvételei azok, amelyeket a korabeli közönség is megismert és máig megmaradva a krími háború legfontosabb és jelenleg ismert legjobb fotográfiái.

Roger Fenton 1819-ben született Crimble Hallban, gazdag bankár fiaként. Az University of London bölcsészkarán végzett, majd az 1840-es évek elején Párizsban a híres festő, Paul Delaroche tanítványa lett, akire mély benyomást tett Daguerre új találmánya. Fenton is nagy lelkesedéssel követte mesterét. Egy idő után azonban úgy döntött, feladja művészi karrierjét és visszatért Londonba, ahol jogot tanult, de emellett továbbra is érdeklődött a festészet és a fényképészet iránt. Életrajza szerint később visszatérve Párizsba, Le Gray-tól[91] tanult fényképezni. 1852-ben Kijevben járt, hogy a Dnyeper felett épülő új hidat és épületeket fényképezzen. 1853-ban egyik alapítója volt a Photographic Society-nak. 1854-ben a British Museumnak készített fényképeket.

A Brit Birodalom és Franciaország 1854 márciusában deklarálta a háborút Oroszország ellen és komoly katonai kontingenst küldtek a keleti hadszíntérre. A helyszínről tudósító Russel igen sokat bírálta a brit csapatok felszerelését, ellátását, a hadsereg körülményeit. A londoni parlamentben is támadások érték emiatt a kormányt, ezért merült fel többször is egy fotográfus helyszínre küldésének gondolata. A fénykép ebben az időben a valóság hű tükrének számított.

A kiküldött civil hivatásos fényképész és asszisztensei eltűnését követően Roger Fenton helyszínre utazását tehát számosan, a legfelsőbb szinten is támogatták. Fenton elsősorban is a hadügyminiszter, Newcastle hercege jóváhagyásával indult útnak. Királyi pártfogásban is részesült, hiszen előzőleg számos jól sikerült felvételt készített a királyi családról, s 1854-ben ő vezette körbe a fotográfiát kedvelő királyi párt a Photographic Society első kiállításán. Utazásának finanszírozását pedig a Thomas Agnew & Sons nevű manchesteri kiadó vállalta, azt feltételezve, hogy a háború és a katonai élet képei jól eladhatóak lesznek.

---

89 Szathmáry a felvételeket sikerrel mutatta be Párizsban a világkiállításon 1855-ben. *Lewinski, Jorge*: The Camera at War. A history of war photography from 1848 to the Present Day. New York, 1978. 37. *Kincses Károly*: A fotográfus. In: Uralkodók festője, fényképésze: Szathmári Pap Károly. Bp., 2001. 75–85.

90 *Lewinski, J.* i. m. 37.

91 *Sarah Greenough*: "A New Starting Point": Roger Fenton's life. In: All the Mighty World. The Photographs of Roger Fenton, 1852–1860. New York, 2004. 13. és 232.

Fenton indulása előtt egy borszállító kocsit alakíttatott át fotólaboratóriummá munkájához. Az általa használt technika az úgynevezett nedves kollodiumos üvegnegatív és az arról készített sóspapír vagy albumin pozitív. Ez a technika – nyugodtan mondhatjuk – mindmáig a fényképezés egyik csúcsa, mert a negatívok rendkívül részletgazdagok (kb. 2000 vonal/mm). E technika használata azt jelentette, hogy az üvegnegatívot a felvétel készítése előtt közvetlenül kellett érzékenyíteni és rögtön a felvétel elkészítése után elő is kellett hívni a negatívot. Fentonnak ezért kellett egy egész laboratóriumot, sötétkamrát magával vinnie a hadszíntérre.

Fenton, asszisztense és szolgája, William és Marcus Spalding kíséretében, a mozgó laboratóriummal, öt kamerával, 700 üveglappal, 36 csomag különféle szükséges anyaggal 1855. február végén indult útnak, amihez Gibraltárban még három lovat vásárolt. Március 8-án érkeztek meg Balaklava kikötőjébe. Fenton a királyi pár, a hadügyminiszter pártfogásának és társadalmi kapcsolatainak köszönhetően szabadon járhatott a harctereken. Szívesen látták a katonai felső vezetők is, közöttük például Lord Raglan, az angol csapatok főparancsnoka. Ez segítette ahhoz, hogy elkészíthesse híres felvételeit a csataterekről, katonákról és a tábori életről. Fotográfiái nem valódi harctéri képek, aminek két alapvető oka volt. Egyrészt technikai lehetőségei gátolták. A felvételek készítéséhez – szép időben – 3–20 másodpercre volt szüksége, s emellett a mégiscsak nehézkes kocsival kellett minél közelebb merészkednie az események színhelyeihez. Továbbá más klimatikus viszonyok között kellett dolgoznia, mint otthon. Krími tartózkodása idején háromszázhatvan felvétele sikerült. Másrészt a kor viktoriánus ízlése, s az ő festői képzettsége, kompozíció iránti igénye is gátat szabott lehetőségeinek.[92] Fényképei elsősorban portrék, beállított állóképek, festői tájképek a csataterekről, a háttér manőverekről. Mindezzel együtt ez az első nagy fotográfiai tudósítás háborús hadszíntérről. Legismertebb képe a Tennysont is megihlető „Valley of the Shadow of Death". Fenton 1855. június 28-án hagyta el Konstantinápolyt és július 11-én érkezett meg Portsmouth kikötőjébe. Felvételei közül többet megmutatott a brit királyi párnak augusztusban, majd szeptemberben a francia császári párhoz utazott velük.[93]

Fotográfiái közül számunkra azok a felvételek a fontosak, amelyeken – a Fenton által adott címek szerint – Ismail pasát láthatjuk.

Az Amerikai Kongresszusi Könyvtár Fenton-gyűjteményének internetes katalógusában, visszanyomozhatatlan ok miatt, három kép leírásánál a személy meghatározása a következőképpen szerepel: Ismail pasa („Hungarian general" Kmety vagy „General Kmety"). A fotográfiák a könyvtár 263 darabból álló Fenton gyűjteményének darabjai, amelyet 1944-ben vásároltak meg a fényképész unokahúgától, Frances M. Fentontól. A képek leírásánál azt a címvariációt adjuk meg, amelyet – a könyvtár honlapjának közlése szerint – a képek hátoldalán található, kézzel írott felirat alapján készítettek. Ezeket a címeket minden bizonnyal maga Roger Fenton adta a felvételeknek.

92 *Lewinski, J.* i. m. 37.

93 *Taylor, Roger–Baldwin, Gordon*: A Chronology of the Life an Photographic Career of Roger Fenton. In: All the Mighty World i. m. 231–239.

7. kép
Roger Fenton: Ismail pasa lóháton török tisztek társaságában. Krím félsziget, 1855. április 27.
A tévesen Kmety György ábrázolásként nyilvántartott négy Fenton felvétel egyike.
Library of Congress, USA

Elsősorban azért használtuk ezeket, mert a cím leírásnál itt jutottunk legközelebb a fotográfus által adott címhez, s ezek a legismertebbek.[94] A felvételek 1855. április 27-én készültek.[95]

A. *Ismail pasa csibukját kéri.* PH – Fenton (R.), no. 32. (A size) = Ismail Pacha ordering his chibouque. Sóspapír pozitív, 19×16,5 cm. A felvételen Ismail gyékény kosáron ül, körülötte három tiszt és egy szolga, aki oldalt állva, jobbjával csibukot nyújt a pasa felé.[96]

B. *Ismail pasa és Thompson úr a hadbiztosságtól.* PH – Fenton (R.), no. 42 (A size) = Ismail Pacha & Mr. Thompson of the Comissariat. Sóspapír pozitív, 20×17 cm. A felvételen

94 http://www.loc.gov/pictures/collection/ftncnw/ (2014. február 9.)

95 A pontos dátum meghatározását lásd alább.

96 A kép 17,2×16,1 cm nagyságú albumin pozitívja megtalálható II. Erzsébet brit uralkodó magángyűjteményében. RCIN: 2500427. http://www.royalcollection.org.uk/collection/2500427/ismael-pacha-receiving-his-chibouque (2014. március 19.)

Ismail pasa és Thompson egy-egy gyékény kosáron ülnek, hátuk mögött három alak áll, egyikük ló kantárját fogva. A pasa bal kezében csibuk, amelyet Thompson felé nyújt.[97]

C. *Ismail pasa lóháton török tisztek társaságában.* (7. kép) PH – Fenton (R.), no. 114 (A size) = Ismail Pacha on horseback, with Turkish Officers. Sóspapír pozitív, 16,5×17 cm. A felvételen Ismail pasa lóháton ül, mellette az előtérben három, a háttérben további egy alak áll.[98]

Ismert egy negyedik felvétel is, amely Ismail pasát ábrázolja egy tiszt és szolgája társaságában. E felvétel egy pozitívját J. Paul Getty Museum őrzi Los Angelesben,[99] továbbá megtalálható II. Erzsébet brit uralkodó magángyűjteményében is.[100]

D. *Ismail pasa és kíséről.*[101] Sóspapír pozitív, 18,1×15,6 cm. A felvételen Ismail egyedül ül a gyékény kosáron, mögötte egy tiszt, mellette egy szolga, aki a csibukot tartja jobb kezében, amit a pasa ugyancsak jobb kezével fog. A szolga ezen a felvételen szemből áll.

Az internetes katalógusok közül a Kongresszusi Könyvtár honlapja mellett a legjelentősebb olyan publikáció, amely a Fenton képen látható Ismail pasát Kmety Györgygyel azonosítja, II. Erzsébet brit uralkodó gyűjteményének honlapja, amely mind a négy képnél „Ismail pasa valódi neve"-ként adja meg Kmety György nevét.[102] A Kongresszusi Könyvtár adataira hivatkozva, vagy csak a névazonosságra figyelve, a Fenton-féle „Kmety-képeket" sajnálatosan többen is felhasználták. A tévedések legfőbb forrása a sajátos oszmán névadási szokásokban keresendők: ebben a korban csak keresztneveket kaptak az emberek, ami esetleg kiegészülhetett valami egyedi, csak rá jellemző és nem öröklődő jelzővel. A krími háború idején az egyébként is igen gyakori Ismail nevet egyszerre több magas rangú katona és hivatalnok is viselte, akik ráadásul mind egy hadszíntéren mozogtak, így rendkívül nehéz őket megkülönböztetni; a források szűkszavúsága sokszor még a képzett történészeket is tévútra viszi.[103]

---

97 A kép 17,5×15,3 cm nagyságú albumin pozitívja megtalálható II. Erzsébet brit uralkodó magángyűjteményében. RCIN: 2500428. http://www.royalcollection.org.uk/collection/2500428/ismael-pacha-offering-his-chibouque-to-an-officer (2014. március 19.)

98 A kép 17×15 cm-es nagyságú albumin pozitívja megtalálható II. Erzsébet brit uralkodó magángyűjteményében. RCIN: 2500426. http://www.royalcollection.org.uk/collection/2500426/ismail-pacha-on-horseback-with-turkish-officers (2014. március 19.)

99 *Baldwin, Gordon*: Pasha and Bayadére. Malibu, 1996. 79. Baldwin szerint Ismail szolgáját Fenton koptnak tartotta, s magát Ismailt tartja egyiptomi származásúnak.

100 A Royal Collection 18×14,7 cm nagyságú sóspapír pozitívot őriz. http://www.royalcollection.org.uk/collection/2500429/ismail-pacha-with-a-chibouque (2014. március 19.)

101 A kép leírását Baldwin i. m. alapján készítettük. Fenton felvételeiből több pozitív példány is található különböző gyűjteményekben, azonban nem volt célunk valamennyi fennmaradt pozitív összegyűjtése.

102 Valamennyi kép leírása után megtalálható a megjegyzés: Ismail Pacha was a Hungarian soldier whose real name was György Kmety. After the Hungarian Revolution he joined the Ottoman army and played a significant role in the Crimean War. L. idézett internetes helyek az egyes fotográfiáknál.

103 A téves azonosítás az interneten számtalan helyen előbukkan és legutóbb már magyar nyelvű ismeretterjesztő folyóiratban is találkozhatunk vele: *Ferwagner Péter Ákos*: A történelem első humanitárius intervenciója. BBC History 1. (2011) 4. sz. 56–61. 59., illetve [*Uő.*]: Kmety György. BBC History 3. (2013) 5. sz. 15.

A Roger Fenton által megörökített Ismail pasában azonban bizonyosan nem Kmety György tábornokot kell tisztelnünk. Az első bizonyíték erre, hogy Roger Fenton a Krímen kívül nem fényképezett a háború alatt máshol, tehát nem járt a kis-ázsiai hadszíntéren, ahol a magyar tábornok szolgált. Semmilyen adat nem utal arra ugyanakkor, hogy Kmety 1854 áprilisától 1855 novemberének végéig tartó anatóliai tartózkodását ezen idő alatt bármikor is megszakította volna.[104]

Az eltérő tartózkodási helyeken túl, a második döntő bizonyítékot maga Fenton szolgáltatja, aki többek között a feleségének és bátyjának is több levélben számolt be krími mindennapjairól. Az 1855. április 29-én keltezett levelében arról írt feleségének, hogy „két nappal ezelőtt Ismail pasa, az egyiptomi csapatok parancsnoka, eljött hozzám, és pár jó [képet] csináltam róla és kíséretéről."[105] Az egyiptomi csapatok parancsnoka azonban egyértelműen nem azonos a Kars védelmében részt vevő Kmety György tábornokkal. Megjegyezzük továbbá, hogy véleményünk szerint, ha a felvétel tárgya egy európai származású katona lett volna, akkor Fenton minden bizonnyal utalt volna erre a levelében.

A fentieken kívül közvetett bizonyítékunk is van. Fenton Krímben készült fényképeiből a Thomas Agnew & Sons manchesteri kiadó kiállítás-sorozatot szervezett 1855–1856-ban. Londonban a Gallery of Water Colour Society (Pall Mall) volt az első kiállítás helyszíne, majd a Piccadillyn láthatták a brit főváros lakói a krími háromszázhatvan képet. A fotográfiák ezután különféle csoportosításban folyamatosan szerepeltek kiállításokon, különböző helyszíneken, 1855. szeptember–1856. május között.[106] Nem tartjuk valószínűnek, hogy például Rónay Jácint figyelmét elkerülte volna, ha Kmetyről készült fotográfia szerepelt volna Londonban. Márpedig az első londoni kiállításon a 20. számon kiállított kép címe: *Ismail Pasha receiving his Chibouque*,[107] a 32. képé *Ismail Pasha, ordering his Chibouque* címen szerepelt, a 42. számúé: *Ismail Pasha and Mr. Thompson of the Commissariat*[108] volt. Az is lehetséges, hogy a kiállításon látható több képösszeállítás egyikének darabjaként is szerepelhetett még az Ismail pasát ábrázoló felvételek valamelyike. A források szerint a kiállított Ismail portrék egyike sem kelt el ezen a kiállítás sorozaton.[109] Érdekesség, hogy 1856-ban viszont a Manchasterben, a David Street-en, a Mechanics' Institution épületében, a manchasteri Photographic Society által rendezett fotókiállításon, ahol 730 kép között szerepelt a 475-ös számon az *Ismail Pacha and Attendants* című felvétel, ami vevőre talált.[110] A még Roger Fenton életében megrendezett kiállítások egyikén sem találtuk nyomát annak,

---

104 *Arbanász I.–Csorba Gy.* Kmety György emlékirata i. m. 295–328., különösen: 299–304.

105 http://rogerfenton.dmu.ac.uk/showLetter.php?letterNo=11 (2014. március 19.)

106 *Taylor, Roger*: Photographs Exhibited in Britain 1839–1865. A Compendium of Photographers and Their Works. H. n. és é. n. 44. A további helyszínek (nem időrendben): Exeter, Glouchester, Leeds, Liverpool, Manchaster, Yeovil voltak. A kiállítás katalógusa a Dougan Collection-ban található a Princeton University könyvtárában. Birminghamban 1856 februárjában mutatták be a képeket. L. All the Mighty World i. m. 264. 125. jegyzet.

107 Uo. 312.

108 Uo. 313.

109 Uo. 311–328.

110 Uo. 46. és 330.

hogy akár maga Fenton, akár a manchasteri kiadó, ezeken kívül több alkalommal is kiállította volna az egyiptomi Ismail pasáról készített felvételek bármelyikét, vagy hogy bármelyik kiállításon megnevezték volna Ismail pasát, mint Kmety Györgyöt.

Roger Fenton és a manchesteri kiadó komoly anyagi sikert remélt a krími háború képeiért, azonban a vállalkozás kudarccal végződött, a festői háborús képek nem keltek el. Az érdeklődés a háború befejeződése után jelentősen megcsappant a képek iránt. A megmaradt pozitívokat 1856-ban elárverezték. Fenton rövidesen visszatért tájképek és épületek fényképezéséhez, illetve a British Museum számára fotografált műtárgyakat. Mivel a múzeum nem ismerte el anyagilag a munkáját, a különböző kiállítások sem hoztak számára megfelelő hasznot, továbbá megjelentek a hivatásos fotográfusok is, érdeklődését elvesztve 1862-ben eladta felszerelését és valamennyi negatívját.[111]

Fontos megjegyeznünk, hogy más nagy gyűjtemények publikációiban, katalógusaiban többnyire nem azonosítják a Fenton képeken látható Ismail pasát Kmety Györgygyel.[112]

A fentiek alapján – sajnos – biztosan állíthatjuk, hogy Fenton nem készített, készíthetett felvételeket Kmety Györgyről.

***

A magyar történetírás adóssága még az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc első számú vezetői mellett a kiemelt, de nem fő szerepet játszó, ám fontos személyek tevékenységének feltárása, ikonográfiájuk elkészítése, tárgyi emlékeik rendszerezése. Tanulmányunkkal ehhez a munkához kívántunk hozzájárulni.

DOES GYÖRGY KMETY REALLY APPEAR IN ROGER FENTON'S PHOTOGRAPHS?

KNOWN, UNKNOWN AND PRESUMED CONTEMPORARY PICTURES OF GYÖRGY KMETY

Summary

This paper is intended to provide a catalogue of existing images that portray or may portray General György Kmety of the Honvéd (Hungarian) Army, who was born 200 years ago. In order to compile an official iconography, all the necessary biographical data had to be collected through research in both archives and libraries.

György Kmety (1813–1865) began his military career in the 19th Austrian Infantry (Schwarzenberg) Regiment, where he rose to the rank of First Lieutenant. A talented officer, he had a brilliant career in the independent Hungarian army during the 1848–49 Hungarian War of Independence, and was appointed General. After the suppression of the revolution, he emigrated to the Ottoman Empire, where he entered the Turkish

111 *Jeffrey, J.* i. m. 20.

112 Például Musee d'Orsay, J. Paul Getty Museum.

army. After retiring from service there he lived in London from 1851 to 1854. During the Crimean War he rejoined the Ottoman army and – according to the sources – served in Anatolia from April 1854 until December 1855. He played an important part in the defence of Kars on 29 September 1855, and even published a book about his experiences (*A Narrative of the Defence of Kars on the 29th September, 1855, London, 1856*). Until 1861 he lived mainly in the Ottoman Empire, taking part in the resolution of the Lebanese crisis of 1860. From 1861 onwards he lived in London, where he died there in 1865 and was buried in Kensal Green Cemetery.

We know of five clearly authentic pictures of Kmety.

1. Károly Brocky (1807–1855): Portrait of György Kmety (photo 1., 1.a)
Oil on canvas, painted between February 1852 and April 1854
Historical Gallery of the Hungarian National Museum, inventory number: 432
The best-known picture of Kmety, bequeathed to the collection by the artist.

2. Suther (?): Portrait of György Kmety (photo 2.)
Oil on canvas
Liszt Ferenc Múzeum, Sopron, inv.no.: 54.743.1
Inscribed on the back of the canvas: Kmety György / szül. május 24dikén 1813 / Meghalt april 25dikén 1865/ Levette Suther, Konstantinápolyban, 1856 évben. [*György Kmety / born May 24th 1813 / Died April 25th 1865 / Taken by Suther in Constantinople, in the year 1856*]

3. Group portrait of Sebő Vukovics, Sándor Mednyászky, György Kmety and Jácint Rónay (photo 3.)
London, Hughes' Portrait Studio, 433 Strand, London W.C., between 8 April 1861 and 14 June 1862
Photograph, albumen positive print, carte de visite
– Hungarian National Museum, Historical Photo Department, inventory number: 3475/1957 fk.
– Manuscript Collection of the Széchényi National Library, inventory number: Oct. Hung. 953. Contained in the album of Károly Kertbeny entitled "24 a volt magyar menekültség soraiból" [*24 [persons] from the ranks of former Hungarian refugees*]
– Library, Benedictine Monastery of Pannonhalma: 2 copies bequeathed by György Rónay

4. György Kmety in civilian clothes, standing full figure (photo 4.)
London, Hughes' Portrait Studio, 433 Strand, London W.C., between 8 April 1861 and 14 June 1862
Photograph, albumen positive print, carte de visite
Hungarian National Museum, Historical Photo Department, inventory number: 76.145M

5. Knee-length portrait of György Kmety, seated in uniform, with the insignia of the Mecîdî Order and the Medal for Kars (photo 5., 5. a and 5. b)
Signed Gondy and Egey, Debrecen, printed inscription on verso: *másolat* [*copy*]
Photograph, albumen positive print, carte de visite

Széchényi National Library, Portrait Collection of the Manuscript Archive, inventory number: 1010
The picture was certainly taken in Western Europe. There is a written record of a portrait in uniform taken at the studio of J. J. B. Mayall (London), according to which in 1867 the negative was still in the studio. Sebő Vukovics, a friend of Kmety, wanted to have a copy of it made to give to Kmety's brother, living in Hungary. We know of a carte de visite (Janus Pannonius Múzeum, Pécs, inventory number.: 54.743.1) and an illustration in the Pest weekly *Hazánk s a Külföld* (September 17, 1865), based on the photograph.

We also list two pictures which can be proven not to represent Kmety. The mistaken identification is mainly the result of the particular way in which names were given in the Ottoman Empire. At that time, people received only first names. In some, but not all, cases these were complemented by an adjective that was attributed to the individual alone and was therefore not hereditary. During the Crimean war, several high-ranking officials and soldiers bore the fairly common name Ismail; among them, György Kmety. It is extremely hard to distinguish between them, as the laconic descriptions can deceive even skilled historians.

Standing knee-length portrait of Ismail Pasha (photo 6.)
Lithography by Rudolf Hoffmann (1820–1882) based on a drawing by Zutter
Inscriptions: in a crooked line below the picture: *Nach d. Natur gez. V. Zutter*; in the bottom right, below the picture: *R. Hoffmann lith.*; in the centre, below the picture: *Druck v. Jos. Stoufs in Wien / Ismael Pascha / Commandant der kais. Ottom. Armee in Asien*; bottom left: *Verlag u Eigenthum v. F. Paterna in Wien*; bottom right: *Vorvielfältigung vorbehalten.*

The subject of the portrait is certainly neither Kmety, nor the later Egyptian Khedive Ismail Pasha (1830–1895). It is more likely to be the Ismail Pasha who achieved great military success in October 1853, at Vidin on the Danube front of the Crimean War. Later, in September 1854, he was appointed commander-in-chief of the Anatolian (=Asian) army, but was unable to take up his post owing to ill health. He stayed with the army on the Danube, but did eventually take command of the Anatolian army in 1856–1857.

Roger Fenton's photographs of Ismail Pasha (photo 7.)
The on-line catalogues of the Library of Congress and the Royal Collection (London), as well as a few publications, identify Ismail Pasha as György Kmety in pictures by Roger Fenton which portray the Pasha (three of these are held in the Library of Congress, and all four in the Royal Collection). However, no records prove this. Fenton took photographs only in Crimea; he never visited the war zone in Asia Minor, where the Hungarian-born General served. There is no evidence that Kmety ever left his post in Anatolia during the period between April 1854 and November 1855, when he was stationed there. Also, in a letter to his wife dated 29 April 1855, Fenton writes the following: "two days ago I received a visit from Ismail Pasha, leader of the Egypt troops, and I could take a few good [pictures] of him and his attendants." However, the commander of the Egyptian troops was certainly not György Kmety, who at the time was involved in the defence of Kars. The English exhibitions of Fenton's pictures at the time never identified the Ismail Pasha in his photographs as György Kmety; nor did any Hungarian emigrants recognise him.

Bognár Katalin–Kiscsatári Marianna

WORMSER ANTAL FOTÓRIPORTER FÉNYKÉPEI A TÖRTÉNETI FÉNYKÉPTÁRBAN

Wormser Antal (Budapest, 1931. április 20.–) (1. kép) 2007-ben a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozott több ezer fényképnegatívot az *Esti Hírlap*nál készített fotóriporteri munkáiból. A korábban a *Népszabadság*-archívumból hozzánk került Wormser-negatívokkal együtt így már közel 40.000 felvételt őrzünk a riportertől gyűjteményünkben. Több évtizedes munkásságával, számtalan kitűnő és kordokumentáló képével Wormser Antal a magyar fotóriporter szakma egyik jeles képviselője.

1. kép
Wormser Antal, az Esti Hírlap fotósa ásatási riporton 1969 szeptemberében (ltsz.: 2013.2.41me2b)

A fotótörténeti kutatások és feldolgozások – tehát a vizuális történetírás – nagyon nehéz helyzetben van a „közelmúlt" képi értelmezésével. A vizuális historiográfia mindig is csak követni tudta az adott történetírási, szóbeli visszaemlékezési irodalmat, pedig sok esetben lehetőséget adna a fotográfia a forrásértékű elemzésre is. A dualizmus és az azt követő néhány évtized árnyalt feltérképezésében már jelentős előrelépést láthatunk – köszönhető ez néhány kiváló történésznek és nagyrészt a Történeti Fényképtár munkatársainak –, de a Kádár-kor, a rendszerváltás és az azt megelőző időszak vizuális „beépítése" (nem csupán háttér illusztrációként) még a történetírás nagy hiányossága, egyben nagy lehetősége is.

Mivel a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárának gyűjtőköre folyamatos, tehát a „kortárs" életet is követjük, fontos feladatnak tekintjük a következő történész nemzedéket segítendő, hogy minden jelentős információval bíró fotográfiát begyűjtsünk. Az utódok joga lesz a mélyebb szelektálás. Ez a kortárs történész örök dilemmája, s egyben munkájának szépsége is. A fenti elvet már több mint harminc

éve követve került a gyűjteménybe Ács Irén (1924–) fotóriporter közel 70.000 negatívja, melyeket 15 év alatt a fotós közreműködésével fel is dolgoztunk; vagy Hemző Károly (1931–2012) életművének jelentős része, Rév Miklós, Szalay Zoltán, Féner Tamás, Korniss Péter, Schwanner Endre számos felvétele – hogy csak néhányat említsünk.

Ezt az igen gazdag, még sok munkát és kutatást igénylő gyűjteményrészt gazdagítja Wormser Antal ajándéka is. Szándékunk, hogy a legkülönfélébb területeken dokumentáló fotóriporterektől-fotográfusoktól gyűjtsünk anyagot – segítve így az adott történeti korszak árnyalt feldolgozásának lehetőségét.

Wormser a háború alatt tragikus módon vesztette el szüleit. Édesapja munkaszolgálatosként halt meg, édesanyját 1944 decemberében a Dunába ölték, így egyedül kellett megtalálnia saját útját. Tanulás mellett hol virágboltban, hol cipőboltban dolgozott kifutóként. 1947-ben Halmy Béla Kálvin téri fotóműtermében lett inas, itt ismerkedett meg a fotográfiával. Ezt követően a Ganz Villamossági Gyár üzemi fényképésze volt, ahol Linhof fényképezőgéppel műszaki felvételeket készített, illetve az üzemi lap számára Leicával fényképezte a munkafolyamatokat, eseményeket. 1951–1954 között, katonai szolgálata idején, a fotóosztályon kapott munkát.

Az 1950-es években a *Világosság* és az *Esti Budapest* című lapoknál dolgozott. Az 1956-os forradalom idején a Dudás József neve alatt megjelenő *Magyar Függetlenség* képszerkesztőjeként és fotóriporteréként vállalt sokszor nem veszélytelen feladatokat. 1957-től 1965-ig főállásban a *Népszabadság* című lapnak fotózott. Az újságnál néhány vezető szemében '56-os szerepvállalása nem merült feledésbe, ezért helyzete egyre lehetetlenebbé vált. 1965-ben hét hónapig „feketelistán" volt, képei csak mások neve alatt jelenhettek meg a *Szabad Földben*. Az *Esti Hírlaphoz* 1966-ban vették fel, ahol 1992-es nyugdíjazásáig vezető fotóriporterként és rovatvezetőként dolgozott. Főállása mellett Wormser üzemi lapoknak is fotózott: sorra készítette többek között a Május 1. Ruhagyár, a Fővárosi Kisipari Szövetkezet és a Beloiannisz Híradástechnikai Gyár mindennapi munkájáról az életképeket. Dolgozott képszerkesztőként a *Budapester Rundschaunál*, fényképezte a Budapesti Nemzetközi Vásár eseményeit és kiállításait a vásári lap számára, de számtalan divat- és reklámfotó is kikerült a kezei közül. A nyolcvanas években recept- és szakácskönyvek számára gasztronómiai felvételeket is készített.[1] 1994 óta Wormser Antal „kétlaki" életet él: az év egy részét Kanadában tölti, ahol gyermekei és unokái élnek, a késő tavaszi-nyári hónapokban pedig feleségével Magyarországon tartózkodik.

A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárának 2007-ben adományozott sok ezer 6×6 cm-es és kisfilm negatív, melyeket az *Esti Hírlap* riportereként készített, nagyjából két évtized – 1966 és 1986 között – képes tudósításait adja. 2007-ben a negatívok műanyag zsákokba, papírdobozokba csomagolva, tekercsekben érkeztek a múzeumba. A tekercsek (átlagosan 120 felvétel) száma meghaladja a 240-et, hiszen az *Esti Hírlap* számára készített, egy-egy hónap munkáját rögzítő tekercseken kívül találtunk felirat nélkülieket, illetve egyéb megrendelésre készült riportokat is. A tisztítás és a negatívok kisimítása után következhetett az elsődleges feldolgozás, amelynek során nézőképeket készíttettünk. Ez a folyamat a munka kezdetén még az analóg fényképezés eszközét

1 Pl. *Lukács István*: 104 híres magyar recept. Bp., 1984.; *Marosiné Horváth Erzsébet*: Magyar tájak ételei. Bp., 1990.

2. kép

Alkotmány napi nagygyűlés a Vasas ETO stadionban az MSZMP KB tagjainak résztvételével. Győr, 1959. augusztus 20. A felvétel két képkocka felhasználásával készült panoráma, melyet Wormser Antal laborált és az augusztus 21-i Népszabadságban jelent meg. Az itt közölt reprodukció az eredeti negatívok felhasználásával Dabasi András munkája. (ltsz.: SZN 7314.1 és SZN 7314.24)

használva kontakt-másolatok készítését jelentette, majd áttértünk a jóval egyszerűbb és gyorsabb digitális másolatok, nézőképek készítésére. A digitalizálást kezdetben a Történeti Fényképtár fotósa, Farkas Árpád, illetve fényképész gyakornokok végezték, majd amikor már ez a lehetőség nem állt rendelkezésünkre, saját magunk és a fényképtárban dolgozó gyakornokok készítették a digitális nézőképeket. Jelenleg 17.127 felvétel kutatható számítógépen.[2] A felvételek azonosításában segít a szerző, aki magyarországi tartózkodásai idején immár évek óta rendszeresen bejön a múzeumba és megosztja velünk emlékeit, tudását. A képek meghatározásában természetesen felhasználtuk, használjuk a *Népszabadság* és az *Esti Hírlap* című lapokat is.

A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárában a *Népszabadság* felvételeket 1963 novemberéig őrizzük (a későbbi felvételek a lap archívumában találhatók). 1957 és 1963 között Wormser 2568 (!) riportot készített a lap számára. Munkái az élet minden területére kiterjedtek: protokoll-felvételek, utcai zsánerképek; a termelés, a kultúra, a divat, az oktatás képei sorakoznak az életműben. Kollégáival (Rév Miklós, Váradi Ibolya, Kéri Dániel) együtt járta a budapesti és a vidéki helyszíneket, képekben tudósított az „épülő szocializmusról", az emberek életéről. Az 1950-es évek végén a fotóriporter nevét csak ritkán tüntették fel a *Népszabadságban*, megfigyelhető azonban, hogy 1960-tól egyre gyakrabban közöltek névvel több képből álló fotóriportot is. Valószínűleg Rév Miklós rovatvezetőnek köszönhető, hogy a fotósok megbecsültsége növekedni látszik. (2. kép)

Az *Esti Hírlap* számára készült Wormser-felvételek a szocialista Magyarország széles keresztmetszetét mutatják be. A kulturális események, folyamatban lévő és befejezett építkezések, a politikai protokoll-események felvételein az ismert személyek mellett megfigyelhetőek a mindennapi emberek gesztusai, öltözködése, valamint a munka- és lakókörülmények. A kor elvárásainak megfelelően természetesen minden lapszám tartalmazott az épülő szocializmust bemutató termelési riportot gyárakból, üzemekből vagy éppen egy állami gazdaságból, termelőszövetkezetből. Az érdekes hírek (pl. köz-

2 Az adat a 2013. június 7-i állapotot rögzíti.

3. kép

Alma árusítás az utcán, háttérben a forradalomban megsérült házak.

Budapest, 1957. január (ltsz.: 2013.3.2me2b)

úti balesetek, ünnepségek stb.) illusztrálásaként készült fotókon tanulmányozhatjuk az épített környezet és a tárgyi kultúra változásait is. Utcai zsánerek, aktuális időjárási helyzetképek (kánikula, árvíz, hóvihar), a felnőttek világa mellett a gyerekek hétköznapjai otthon, iskolában, óvodában, utcán, játszótéren szintén megjelennek. Wormser elsősorban a főváros fotóriportere volt, de a több ezer negatív között találhatunk vidéki, sőt külföldi (pl. 1970. június – London) riportokat is. (3–25. kép)

Az 1956 decemberében indult *Esti Hírlap* az első viszonylag szabadabb év (1957-ben még a fejlécen szerepelhetett a „Független politikai napilap" felirat) után közvetlenül a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Agitációs- és Propaganda Osztályának (APO) felügyelete alá került, majd 1984-től a Budapesti Pártbizottság ellenőrizte

működését.[3] Az újság bulvárlap volt a szó eredeti értelmében: az utcán lehetett megvenni. Elsősorban budapesti lap volt, ahol fénykorában, a hetvenes években, de még a nyolcvanas évek elején is naponta 200–250.000 példány fogyott belőle.[4] Az újság a népszerűségét gyors reagálásának, aktualitásának köszönhette: az *Esti Hírlap* délutánonként jelent meg, így például egy előző esti színházi bemutatóról írt kritika és képriport már a következő délután megjelenhetett. A fényképek az első években még nem kaptak jelentős szerepet a lapban, és a „papírok minősége sem segítette a jó minőségű képek megjelenését".[5] A hírlapnak sokáig csak egyetlen fotós, Bozsán Endre dolgozott egy laboráns segítségével, majd hozzájuk csatlakozott Wormser Antal 1966-ban. Az *Esti Hírlapnál* dolgozó, később vezetői szerepet is betöltő Bernáth László értékelése szerint „az évek múlásával szaporodott a lapban leközölt képek száma és a képek mérete is, de az utolsó korszakot leszámítva nem volt meghatározó jelentősége a fotóknak".[6]

A sajtóban közölt fotók azonban messze nem adnak hű képet Wormser Antal felvételeinek változatosságáról, szakmai színvonaláról. A Történeti Fényképtárban őrzött egy-egy hónapnyi Wormser-felvételek közül meglehetősen kevés jelent meg az *Esti Hírlap* oldalain. 1970 júliusában például összesen 207 darab fényképet közölt az újság, s ebből 27 képnél jelölték Wormser Antal nevét mint fotóst. Kollégája, Bozsán Endre neve 8 kép alatt tűnik fel. A legtöbb kép a Magyar Távirati Iroda fotósaitól származik, összesen 44 darab. Ezeken túl összesen 125 kép esetében nem jelölték a készítő nevét. Ezek között található olyan kép, amelynek negatívját a Wormser Antal anyagban őrizzük (ebből a hónapból összesen 278 felvétel került hozzánk), így néhány darabbal bizonyosan több kép jelent meg a fotóstól, mint amennyinél a nevét olvashatjuk az újságban.[7]

Az 1956-os forradalmat követően, de különösen az 1960-as évek elejétől a magyar sajtóból kiviláglik egy kényszeres szemléletváltás, amely a konszolidációra való törekvést kívánja megmutatni. A hivatalos propaganda – a kezdetben a sajtóhoz értő Szirmai István, majd Marosán György, később pedig Aczél György ízlése szerint működő APO – a kultúrpolitika legmarkánsabb eszköze, ideológiai útmutatást is kaptak a fotóriporterek. A fővárosi és vidéki átalakítási koncepciók, az iparpolitika, a mezőgazdaság szocialista átszervezése, az oktatás, a hétköznapi élet látszólag jó irányú változásai, a „jólét-tudat" sulykolása az emberekbe – mind az adott hatalom saját fontosságát bizonyították. Az a néhány, fotót közlő napilap – *Népszabadság, Népszava, Esti Hírlap* (a *Magyar Nemzet* csak a rendszerváltás után lett képes) – kiválóan tudta befolyásolni olvasóját, hogy az adott világ és környezet számára megfelelő, építő, üdvözítő. A lakás, a tartós fogyasztási cikkek elérhetősége, a szabadidő „értelmes" eltöltésének lehetősége, a gyerekek látványos és biztonságos ellátása mindennél többet jelentett a kor „polgárának".

---

3 *Bernáth László*: Volt egyszer egy Esti Hírlap. Bp., 2009. 42.

4 Uo. 7.

5 Uo. 51.

6 Uo. 52.

7 1973 augusztusában összesen 234 darab kép jelent meg az újságban, ebből 110 esetben nem jelölték a fotós nevét. 90 db kép jelent meg az MTI fotósaitól, Wormser Antal nevét pedig 24 esetben tüntették fel fotósként. Ebből a hónapból a fényképtárban összesen 192 felvételt őrzünk a fotóstól.

A központilag befolyásolt sajtófotó az 1960-as évektől egyre tudatosabban sugallta a szocialista embertípus képét. Hivatalos fotós oktatás indult, ahol a direktívák alapján kellett bizonyos riportokat elkészíteni. Botta Ferenc, az MTI (Magyar Távirati Iroda) főosztályvezetője egy nemzetközi sajtótájékoztatón 1960-ban így nyilatkozott: „Meg kell velük (mármint a fotósokkal – K.M.) értetni, hogy a tartalomnélküli, esztétizáló, misztikus 'szép' képek készítése helyett az eleven élet mozzanatait, tipikus jelenségeit és alakjait fotografálják..."[8] Ezt egészítette ki NDK-s kollégája, Bernt von Klügelgen: „Lehet-e szebb és hasznosabb feladat, mint képekben beszámolni a békés élet, az alkotó munka szépségeiről szerte a világon... – már senki nem vitatja a fotó nagy tudatformáló és tájékoztató jelentőségét a sajtóban..."[9] Ezzel a központi „ukázzal" vértezték fel a korszak fotóriportereit, mégis emberi életeket, „korszagot" érzünk a képeken.

Wormser Antal felvételei – bizonyára kollégáihoz hasonlóan – ezeket az ideológiai direktívákat csak igen tágan értelmezve alkalmazták: képeiken egy adott kor boldog vagy boldogtalan embere jelenik meg, látjuk a mosoly, fáradtság, szomorúság jeleit, de a környezet szép-csúnya, de szerethető, élhető részleteit is. A fáradt munkásnő, vagy a hidegben melegedő munkás, a vakációnak önfeledten örülő gyerek, a pózoló „nylon" manöken, a SOKOL-rádiózó KISZ-táboros – mind-mind a fotós „témáivá" váltak. A riporter megörökítette őket, mert ez volt (és ez is lesz örökké) a feladata.

Wormser Antal ezt egész életében tisztelettel, alázattal és nagyon nagy szakmai becsülettel tette. Sorsa, indíttatása, csak erre a tisztességre predesztinálta. Képeinek emberi melegsége, szakmai színvonala példaértékű – a felvételek történetileg megőrzésre és publikálásra méltóak.

PRESS PHOTOGRAPHER ANTAL WORMSER'S PHOTOS AT THE HISTORICAL PHOTO DEPARTMENT

Summary

Antal Wormser (Budapest, 20 April 1931–) donated thousands of photograph negatives to the Hungarian National Museum in 2007. The pictures were made during his two-and-a-half decade long work at the newspaper *Esti Hírlap*. The Department had already been safeguarding many photo reports by Wormser from his previous work at the newspaper *Népszabadság*, so presently we have around forty thousand pictures from the photographer. The numerous and excellent documentary photos taken by Antal Wormser make him a significant representative of Hungarian press photography. Wormser made 2568 (!) coverages at *Népszabadság* during his years at the newspaper between 1957 and 1963. His photos covered every field of life: protocol reports, pictures of street life, agricultural and industrial production, culture, fashion, education. The photos taken for *Esti Hírlap* (1966–1991) present a wide cross-section of Socialist Hungary, too. The

8 *Bence Pál*: A fotoriporterek első nemzetközi szakmai konferenciája. FOTO 7. (1960) 6. sz. 205–211. 208.

9 Uo. 206.

human approach and professional standard of Antal Wormser's photos is exemplary – his pictures deserve preservation and publication. As a result of a primary research and digitization at the Historical Photo Department, more than 17,000 of his images can be browsed on computer.

4. kép
Zámolyi asszony mutatja féltett kincsét, a televíziót. 1961. december
(ltsz.: 2013.3.3me2b)

5. kép
Üzemi torna a Habselyem Kötöttárugyárban. Budapest,
1966 (ltsz.: 2008.472.1.)

6. kép
Fényképezőgép-reklám,
1968 (ltsz.: 2009.239.1.)

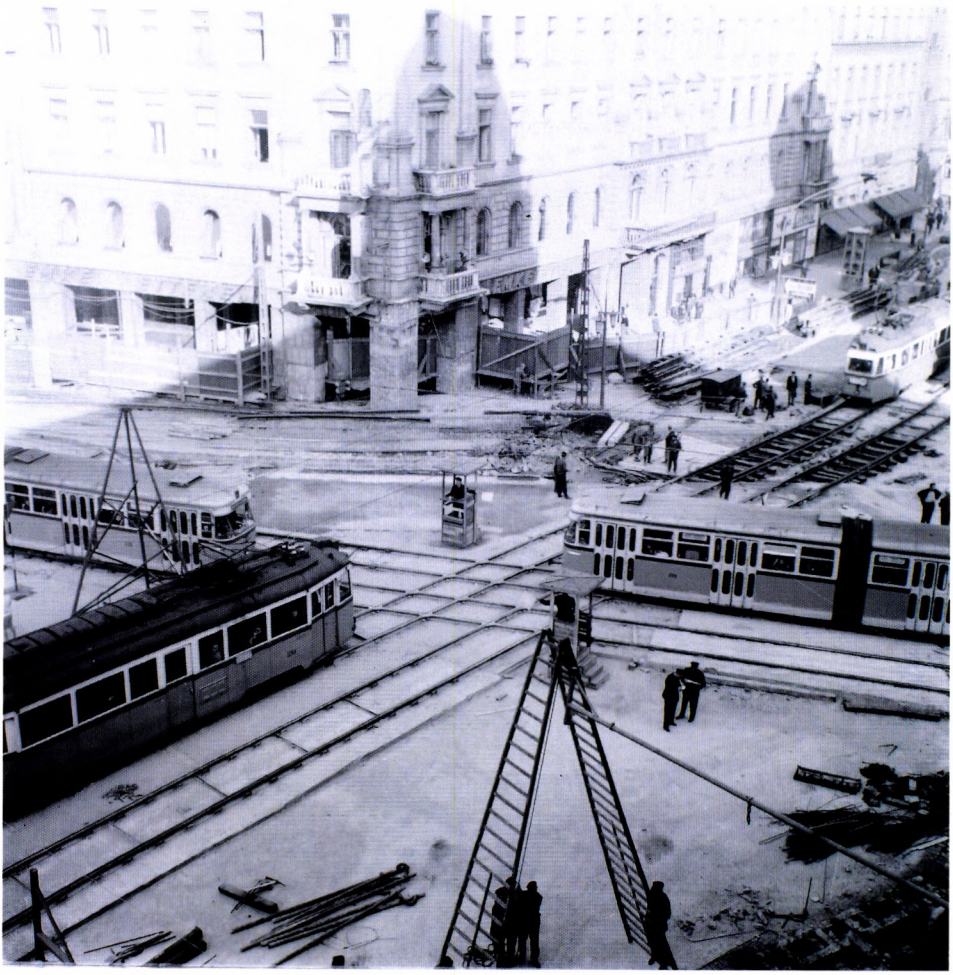

7. kép
A metróépítés előkészítése a Blaha Lujza téren. Budapest,
1969 (ltsz.: 2008.468.1.)

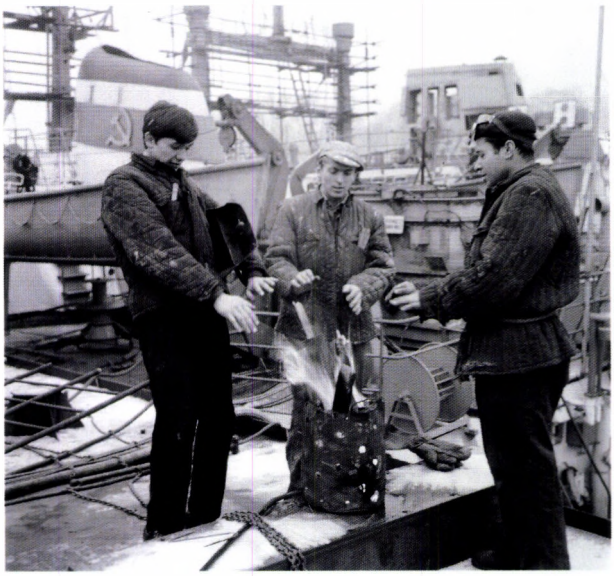

8. kép

Hegesztő munkások egy javításra váró hajón, Budapest, 1969. január (ltsz.: 2013.2.36me2b)

9. kép

„Még egy utolsó ellenőrzés a felszerelések között" – Rákosi Gyula, Szűcs Lajos és Juhász István, a magyar labdarúgó válogatott tagjai brazíliai mérkőzéskörútra indulnak. Budapest, 1969. január. A képriport egy másik felvétele megjelent az Esti Hírlap 1969. január 22-i számában (ltsz.: 2013.2.31me2b)

10. kép
Villamosra váró fiatal nők. Budapest,
1969. január (ltsz.: 2013.2.35me2b)

11. kép

Úttörők az április 4-i ünnepségen a Felvonulási téren. Budapest, 1969 (ltsz.: 2013.2.30me2b)

12. kép

Szövőnő a Habselyem Kötöttárugyár pesterzsébeti üzemében. Budapest, 1969. január (ltsz.: 2013.2.34me2b)

13. kép
Divatfotó, 1969. június
(ltsz.: 2013.2.52me2b)

14. kép
SOKOL rádióval a KISZ-építőtáborban.
1969. június (ltsz.: 2013.2.43me2b)

15. kép

Kádár János és a MSZMP elnöksége a dísztribünről köszönti a felvonulókat. Budapest, 1970. május 1. (ltsz.: 2013.2.84me2b)

16. kép

A budapesti Bezerédy utcai általános iskolások az utolsó tanítási nap végén.

Megjelent az Esti Hírlap 1970. június 8-i számában (ltsz.: 2013.2.26me2b)

17. kép

Boglyázók. 1970. június (ltsz.: 2013.2.18me2b)

18. kép

Brigád-eligazítás egy lakótelep építésénél. Budapest,
1970. szeptember (ltsz.: 2013.2.65me2b)

19. kép

Napfürdőzők a Múzeumkertben. Budapest,
1972. október (ltsz.: 2013.2.63me2b)

20. kép

Ráckeve, 1973. szeptember (ltsz.: 2013.2.17me2b)

121. kép

Épül a Sugár Üzletközpont az Örs vezér téren.

Budapest, 1977. február (ltsz.: 2013.2.23me2b)

22. kép

Ikrek. Budapest, 1977. február (ltsz.: 2013.2.21me2b)

23. kép

Útszéli pihenő. 1977. szeptember-október (ltsz.: 2013.2.16me2b)

24. kép

Fényreklámok a Kígyó utcában. Budapest, 1977 (ltsz.: 2013.2.66me2b)

25. kép

Külvárosi utca. Budapest, 1981. november (ltsz.: 2013.2.27me2b)

Aczél Eszter

A BAJOR MÚZEUM-PEDAGÓGIAI KÖZPONT (MPZ) RÖVID TÖRTÉNETE ÉS EREDMÉNYEI HAZAI ADAPTÁCIÓJÁNAK LEHETŐSÉGEI

A Münchenben negyven évvel ezelőtt (1973) alapított MPZ az ezredfordulón a 21. század elvárásaihoz és lehetőségeihez igazodva újjászerveződött, majd 2008 óta a bajor központi múzeumigazgatásnak közvetlenül alárendelt önálló intézményként működik. Az átszervezés nyomán létrejött új intézmény felépítése, működési területei, módszerei, fejlődéstörténete, eredményei, tapasztalatai nem érdektelenek a szakma külföldi művelői számára sem.[1]

A bajor „Múzeumpedagógiai Központ München" a bajor állam és München városának közösen fenntartott intézménye, melynek feladata „az iskolák és más képzési intézmények oktatási munkáját a bajorországi, elsősorban müncheni múzeumokkal, gyűjteményekkel és kiállításokkal együttműködve múzeumpedagógiai kínálat révén támogatni, a különböző célcsoportok számára didaktikai programokat felkínálni".[2] Természetesen az MPZ nem egyedül látja el Bajorország szerte a mintegy 1200 muzeális intézmény múzeumpedagógiai feladatait, olyan jelentős központok sorakoznak mellette, mint a Kunst- und Kulturpädagogisches Zentrum in Nürnberg (KPZ), Landesstelle für die nichtstaatatlichen Museen in Bayern, illetőleg a Landesarbeitskreis Museumspädagogik Bayern. Emellett változatlanul akadnak kis számban múzeumok, amelyek saját múzeumpedagógiai részleggel rendelkeznek, illetve foglalkoztatnak múzeumpedagógust. A centralizáció tehát nem számol fel egy korábbi rendszert, hanem a kínálat sokszínűségét gazdagítja, és a feladatellátást racionalizálja.

---

1 A szerző ezúton mond köszönetet Prof. Dr. Manfred Treml úrnak, a MPZ egyik újjászervezőjének koncepciója megismeréséért, Gabriel Silagi úrnak, akinek hathatós közreműködése révén részt vehetett a „Perspektiven und Möglichkeiten historischer Museen im 21. Jahrhundert" szimpóziumon (2008), majd az európai múzeumok, levéltárak és könyvtárak szakemberei számára szervezett bajor továbbképzési programban a Bayerisches Staatsministerium für Wissenschaft, Forschung und Kunst támogatásával (2012), mely felkeltette érdeklődését az MPZ működése iránt.

2 Artikel 1 des Vertrages über den Betrieb des Museumspädagogischen Zentrums (MPZ) in München. http://de.wikipedia.org/w/index.php?title=Musuemspädagogische_Zentrum_München&oldid=121717765 (2013. május 30.)

Szervezeti felépítés és feladatkörök

Az intézmény munkáját az alábbi hét szervezeti egységre, pontosabban feladatkörre bontva látja el: 1) menedzsment, a jelenkor története, zsidó történelem; 2) ókortörténet, régészet, néprajz; 3) helytörténet, a középkor története; 4) művészet a 19. századig, építészet; 5) a 20. és 21. század művészete; 6) természettudományok; 7) lektorátus, közönségszolgálat. E sajátos szerkezet a célok, a helyi adottságok és elvárások optimális összehangolásának eredménye. Az intézmény a felsorolt szervezeti egységekben 25 főállású munkatársat alkalmaz. Ezenkívül 17 „kölcsön-tanár" dolgozik hetente egy-egy napot müncheni, illetve más bajorországi múzeumokban múzeumpedagógiai feladatokat ellátva. 90–120 között mozog a szabadúszó foglalkozásvezetők száma (2012. évi adat). (1. kép) Az MPZ tevékenysége az alábbi szakmai feladatok ellátására koncentrálódik:

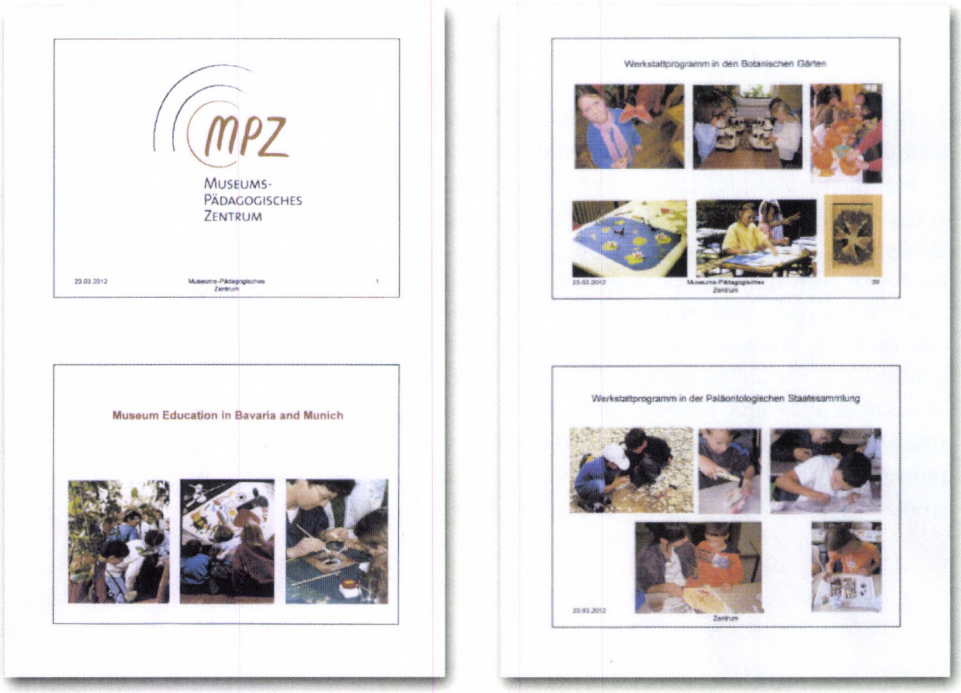

1. kép
MPZ-tájékoztató brosúra, 2012.

Iskola és múzeum

Az intézmény Bajorország művészeti- és művészettörténeti, valamint természettudományi múzeumaiban és gyűjteményeiben szervez programokat iskolai osztályok számára. A programok elsődleges célja felébreszteni a gyermekekben a felfedezés örömét és

a kreativitást, melyet az ismeretek és készségek célirányos elsajátításával fűznek össze. A múzeumi foglalkozás elméleti részéhez gyakran kapcsolódik gyakorlati tevékenység műhelymunka keretében, így például festés, rajzolás és barkácsolás, szerepjáték vagy természettudományos kísérlet.

Szakiskolák számára szakirányú vezetések koncepcióját dolgozzák ki, amely a szakképzés tantervéhez igazodik. Az MPZ ilymódon partnerként didaktikai anyagot állít össze a múzeumok számára. Erre a munkára több bajor intézménnyel[3] együttműködve pedagógusokat és egyes tudományágak szakértőit kérik fel.

Oktatási programjaival az MPZ 30 müncheni és további 20 bajor múzeumban van jelen.

Múzeumi szabadidős programok

A „Szabadidő a múzeumban" program a gyermek- és ifjúsági korosztályt, valamint a családokat célozza meg. Születésnap a múzeumban, szünidős programok, „Fedezzük fel közösen a múzeumot!" akciók keretében séta a kiállításokban és múzeumpedagógiai foglalkozások az erre a célra fenntartott múzeumi térben.

Speciális programok bölcsődés, óvodás és napközi otthonos gyermekek számára

E program a figyelem összpontosításának képességét, a látást és hallást kívánja fejleszteni egy-egy kiállításban történő vezetés során és a kapcsolódó foglalkozáson.

Didaktikai szaktanácsadás múzeumok számára

Amennyiben a múzeumok, a rendezendő kiállítások kurátorai részéről megkeresés érkezik, az MPZ tanácsadóként bekapcsolódik állandó és időszaki kiállítások létrehozásába. E munkában az általános problémafelvetések mellett a didaktika és a látogatóorientáltság szempontjainak érvényesítése kap hangsúlyt. Ezenkívül az MPZ magára vállalja a múzeumi tárlat- illetve foglalkozásvezetők múzeumpedagógiai oktatását.

Továbbképzés

Az intézmény egyik fontos feladata a pedagógus-továbbképzésben való részvétel. Az MPZ az évek során elismerést szerzett magának a szakmai továbbképzést ellátó bajorországi intézmények sorában és azokkal együttműködve.[4]

---

3 Így együttműködő partnereik a Kunst- und kulturpädagogisches Zentrum der Museen in Nürnberg, Staatsinstitut für Schulqualität und Bildungsforschung München és a Referat für Bildung und Sport München.

4 Ezek: Pädagogisches Institut der Landeshauptstadt München, Akademie für Lehrerfortbildung und Personalführung in Dillingen.

Múzeumi és múzeumpedagógiai kiadványok

A MPZ tematikus kiadványai olyan didaktikai kézikönyvek, útmutatók, segédanyagok a kiállítások megtekintéséhez, amelyek alapvetően eltérnek a hagyományos kiállítási katalógusoktól. Megtalálunk közöttük célcsoportokra szabott különféle felfedező füzeteket a múzeumok és kiállítások önálló felfedezéséhez, juniorkatalógusokat a kiállításokhoz, múzeumpedagógiai „tanösvényeket" és kézikönyveket. A legfrissebb információkat a www.mpz.bayern.de internetes oldalon teszik közzé. Mindemellett rendszeresen készítenek hagyományos tematikus programfüzeteket, korcsoportokra orientált kiadványokat, kétévenként kiadvány formájában is közzéteszik a szakmai munkájukról készült beszámolót, statisztikai adataikat. (2–5. kép)

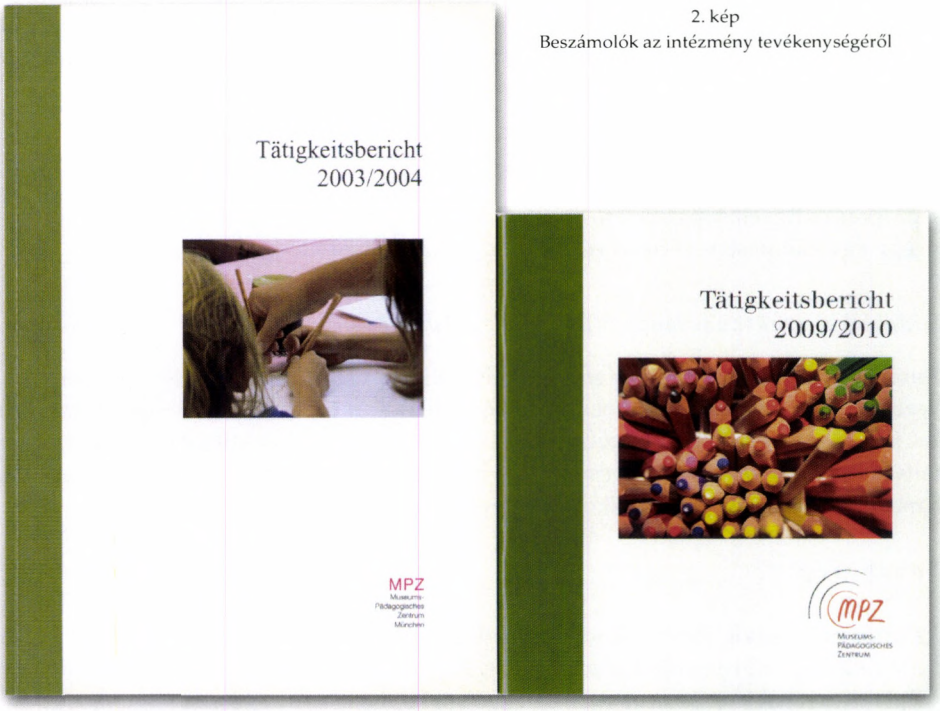

2. kép
Beszámolók az intézmény tevékenységéről

Lényegét tekintve elmondhatjuk, hogy az MPZ tevékenysége kevés eltérést mutat hazai múzeumpedagógiai kínálatunktól. Elgondolkodtató azonban a Központ újjászervezése keretében kialakított koncepció és annak nyomán kibontakozott működési gyakorlat.[5] Az újjászervezéskor összevonták a Bajorország egyes múzeumaiban és kiállító-

5 Prof. Dr. Manfred Treml intézményvezető szíves közlése, továbbá bővebben l. *Uő*: Vorwort. Tätigkeitsbericht 2003/2004. 81. sz. 4–5.

3. kép
Programfüzetek egy csoportja, válogatás

4–5. kép
Ingyenes képeslevelezőlap, „Wir übernehmen die Führung" (Átvesszük a vezetést) felirattal az MPZ teljes kínálatával, hátoldalán a bejelentkezés útjának-módjának ismertetésével

helyein alkalmazott, múzeumpedagógiai munkát végző vállalkozó kedvű és szellemű, múzeumpedagógiai gyakorlattal rendelkező, addig „szórványban" tevékenykedő munkatársakat, pedagógusokat. Az intézményvezető koncepciója és a munkatársak szerteágazó szaktudása és tapasztalatai koncentrálódtak, és igazi szakmai műhely jött létre. A kezdetekben meglévő kiállításokra dolgoztak ki múzeumpedagógiai programokat a tervezéstől a megvalósításig, majd, miként fent említettem, bekapcsolódnak már az állandó és időszaki kiállítások létrehozásának folyamatába szakmai szempontjaik képviseletével és érvényesítésével. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy részt vesznek az új kiállítás születésének folyamatában, s mire a kiállítás elkészül, addigra elkészül a testreszabott teljes közönségkapcsolati rendszer és a konkrét múzeumpedagógiai program, szakanyag, ma már digitálisan, de nyomatott kiadványok formájában is. A felkészülés utolsó szakaszaként, a megnyitó előtt a Központ célfeladatot ellátó munkatársa(i) gyakorlati részt is tartalmazó továbbképzést tart(anak) a leendő helyszínen a múzeumpedagógiai munkát majdan végzők számára, akik lehetnek pedagógusok, múzeumpedagógusok, önkéntesek vagy idegenvezetők stb. a legkülönfélébb alkalmazási formákban. Előfordul, hogy a megbízó múzeum vagy kiállítóhely továbbra is igényt tart az MPZ munkájára, így egyfajta óraadóként egy-egy munkatárs kihelyezett munkavégzésére is lehetőség nyílik.

Miután a kiállítás megnyílik, a szakanyagok, beleértve a foglalkozások nyersanyagait is, a kiállítás budgetjéből fedezve mind rendelkezésre állnak, a munkatársak pedig felkészülten fognak hozzá a programok megvalósításához. Azt hihetnénk, hogy a hazai és a bajor minta között valójában nincs is különbség. Közelebbről szemlélve azonban szembeötlik néhány megszívlelendő eltérés.

Jóllehet a fenti ismertetés is azt sugallja, hogy például a látogatói célcsoportjaink azonosak, az intézmény munkatársaival folytatott szakmai konzultációk során, majd hazai szúrópróbák alapján tudatosodott bennem, hogy mi hajlamosak vagyunk a célcsoportot leegyszerűsítve az egyes korcsoportokkal azonosítani, lefedni. Az új célcsoportok feltárásánál itt és most nem a fogyatékkal élőkre gondolok, bár itt is tapasztalható a különbség, mivel a múzeumok akadálymentesítése részükre Bajorországban immár szinte észrevétlenül természetes, s ezáltal és a számukra kialakított speciális programok révén a kiállításokhoz a korábbiaknál nagyobb számban férhetnek hozzá. Öröm ezt megtapasztalni, s megnyugtató az a tudat, hogy hazánkban is egyre inkább ebbe az irányba haladunk. Visszakanyarodva az elváráshoz, az MPZ munkatársai, de rajtuk kívül például az Augsburgi Egyetem múzeumpedagógiával foglalkozó munkatársai is erősen munkálkodnak azon, hogy új célcsoportokat tárjanak fel, különböző társadalmi rétegekben, csoportokban, nem pedig csupán korcsoportokban gondolkodva, azaz eddig kevésbé megszólított új rétegeket vonzzanak be a kiállításokba, mint például a vendégmunkásokét. A múzeumi látogatószám fejlesztésének a meglévők mellett ez az egyik jövőbeli útja: megnyerni a múzeumokat eddig elkerülő, másutt élményt szerző látogatókat.

Ideális esetben kedvezően alakulnak egy-egy kiállítás látogatottsági adatai, a múzeumpedagógiai foglalkozások, és az azokon résztvevők száma. Viszonylag rövid időszaki kiállítás esetén elegendő lehet a feladatra elkülönített költséghányad, s a szakmai eredmény dicséretes. Állandó kiállításoknál azonban állandósul(hat) a múzeumpedagógiai foglalkozások finanszírozásának gondja, amely idővel a minőség rovására is mehet. Különböző forrásokra támaszkodva a foglalkozásokon való részvétel sok esetben

ingyenes, ez, és reményeink szerint a téma érdekessége vonzó a résztvevők számára. A valódi megmérettetés azonban – mint tudjuk – javarészt a foglalkozások legalább részbeni fizetőssé tétele, amikor viszont ügyelnünk kell a kirekesztés elkerülésére. A múzeumpedagógiai tevékenységre fókuszálva elmondható, hogy Bajorországban a múzeumi belépőjegyek a bölcsődések, óvodások és az oktatás különböző szintjein résztvevő diákok számára ingyenesek, feltétel az állandó bajor lakhely. A foglalkozások részvételi díjai a helyi adottságok szerint múzeumonként különböznek, a teljes díj 50%-át fizetik a résztvevők, amelyhez további 50 %-ot a bajor állam tesz hozzá. A bevételt a múzeumpedagógus díjazására, és a foglalkozáshoz szükséges eszközök és alapanyagok beszerzésére fordítják, részben önfenntartóvá téve a programot. A foglalkozásnak külön teret biztosító múzeumnak közvetlen kiadása és anyagi haszna mindebből nem származik. Figyelemre méltó azonban, hogy a gyermekeket kísérő hozzátartozókat egyidejűleg külön programkínálat várja, térítés ellenében.

Végezetül érdemes megemlíteni a programok szervezésének és időbeosztásának az évek során kialakult, majd módosított gyakorlatát. A kezdetekkor a gyermekfoglalkozások gazdagon tarkították a kiállításokat a nyitva tartási időnek csaknem egészében. Nem lehetett azonban nem észrevenni, hogy a csoportfoglalkozások, jóllehet nyüzsgő életet vittek a múzeumi falak közé, sokszor zavarták a nyugodt elmélyülésre vágyódó többi múzeumlátogatót. Mára kialakult a múzeumpedagógiai foglalkozások új időbeosztása. A nálunk is alkalmanként előforduló napi nyitva tartás-meghosszabbítás úgymond „előrejön", a foglalkozás két tanítási órából áll, melyből az első 9-től 10 óráig tart az érintett kiállításban a foglalkozást vezető múzeumpedagógus felügyelete mellett, majd a múzeum nyitásakor a csoport rövid szünetet beiktatva átvonul a múzeumpedagógiai műhelybe, ahol a foglalkozás aktívabb, kreatívabb szakasza következik. Nagy múzeumoknál ez nyilván nem kivitelezhető, de részleges adaptációja elképzelhető.

Összességében elmondható, hogy a bajor MPZ munkájának tanulmányozása érdekes adalékokat szolgáltat a hazai múzeumpedagógia számára, tanulságai e szakmát művelők és iránta érdeklődők számára egyaránt megfontolásra érdemesek.

Radnóti Klára

AZ ÁLLAMI KÖZPONTI JELENKORI OROSZ TÖRTÉNETI MÚZEUM ÉS MAGYAR ANYAGA – A MAGYAR „MUNKÁSMOZGALOM" ÜNNEPÉLYES PILLANATAI*

A moszkvai Állami Központi Jelenkori Orosz Történeti Múzeum Oroszország (illetve a Szovjetunió) történetét a 19. század második felétől napjainkig mutatja be. Gazdag történeti gyűjteményében sok olyan tárgy, illetve dokumentum található, ami a 20. század magyar történelméhez is kapcsolódik. Mind állandó kiállításában, mind raktáraiban van magyar vonatkozású anyag, de magyar részről eddig senki nem foglalkozott a múzeum gyűjteményeivel. Az orosz múzeum különösen jelentősnek tartja az első világháborúra, illetve a Magyar Tanácsköztársaságra vonatkozó történelmi dokumentumokat, de valójában mindegyik gyűjteményében található magyar eredetű, magyarokhoz fűződő, a magyar–orosz (magyar–szovjet) kapcsolatokat dokumentáló tárgy (írásos forrás, a nemzetközi baloldali mozgalmak anyaga, ajándéktárgyak a Szovjetunió vezetőinek, stb.).

A magyar vonatkozású emlékanyag megismerése, illetve a két intézmény hosszú távú együttműködése érdekében 2012 decemberében a Magyar Nemzeti Múzeum és az Állami Központi Jelenkori Orosz Történeti Múzeum főigazgatója együttműködési szándéknyilatkozatot írt alá. Ebben tapasztalatcsere, egymás kiállításainak fogadása, kölcsönzés, közös kiállítások rendezése, konzultáció közművelődési kérdésekben, kiadványcsere és a tudományos kutatásban való együttműködés szerepel. Történeti múzeumok lévén a legfőbb cél természetesen a szakmailag újat hozó, az adott korszakot objektíven bemutató, az orosz és magyar látogatókat egyaránt vonzó, sikeres közös kiállítás(ok) rendezése. Ehhez első lépés a moszkvai múzeum magyar anyagának feltérképezése. Erre a Klebelsberg Kunó-ösztöndíj keretében a Balassi Intézet anyagi támogatásával 2013 tavaszán kerülhetett sor – két hónap alatt az orosz múzeum kurátoraival áttekintettem a gyűjtemények magyar vonatkozású anyagát.

Az Állami Központi Jelenkori Orosz Történeti Múzeum az egyik legjelentősebb, nagy múltra visszatekintő moszkvai gyűjtemény, amelynek épülete, egy szép klasszicista palota a város szívében, a Tverszkaján, nagy szerepet játszott az orosz kultúrtörténetben már múzeummá nyilvánítása előtt is.

Mihail Matvejevics Heraszkovnak (1733–1807), a felvilágosodás jeles költőjének – aki a moszkvai egyetem igazgatója, az Akadémia tagja, s ismert szabadkőműves – háza Moszkva irodalmi központja volt az 1760-as évektől. A kúria még a 18. század végén a Razumovszkij család tulajdonába került, s a jelentős katonai karriert befutott tulajdonos, Lev Kirillovics Razumovszkij gróf (1757–1818) – akit inkább társasági figuraként,

* A beszámoló a Balassi Intézet Klebelsberg Kunó-ösztöndíjának támogatásával készült.

1. kép
Az Angol Klub fényűző tereinek egyike – ma az állandó kiállítás része (a szerző felvétele)

sőt botrányhősként ismertek, hiszen híresen szép feleségét kártyán nyerte el korábbi férjétől, Golicin hercegtől, s egybehangzó vélemény szerint az ő személye szolgált mintául Tolsztojnak Pierre Bezuhov alakjának megrajzolásában – tartotta itt nevezetes báljait.

Az épület mai arculatát két Oroszországban alkotó, de nyugat-európai hagyományokon nevelkedett építész alakította ki: a skót származású, de az orosz klasszicizmus és neogót stílus mestereként nyilvántartott Adam Menelaws (1753?–1831), és Domenico Giraldi (1785–1845), egy svájci olasz építészdinasztia tagja, aki Oroszországban lett állami építész, s Moszkva 1812. évi felégetése után ezt a súlyosan károsodott palotát is ő építette újjá.

A klasszicista épület – kerítésének kapuján a már Puskin által is megénekelt oroszlánokkal[1] – fénykorát mégis 1831-től élte: ekkor költözött ide az arisztokratikus „Angol Klub." (1. kép) Ez Moszkva legelegánsabb, szűk körű elit klubja volt, tagjai közé titkos szavazással, több támogató ajánlásával lehetett csak bejutni. Könyvtára, pazar ebédjei, az ott zajló politikai viták, divatos kártyajátékok a kor születési és szellemi arisztokráciáját vonzották ide, majd a 19–20. század fordulóján megjelentek a pénzarisztokrácia legigényesebb tagjai is.

Az első világháború éveiben az épületben hadikórházat rendeztek be, a klubélet elhalt, s 1917-ben az Angol Klub bezárt. A patinás palota azonban továbbra is jelentős szerephez jutott: már a februári forradalom után felmerült az ötlet, hogy meg kell szervezni a forradalmi múzeumot, ami bemutatja az orosz szabadságmozgalom történetét.

1 *Puskin, A. Sz.*: Anyegin. 7. fejezet 38. versszak

A javaslat beterjesztésének napját, 1917. március 21-ét (régi naptár szerint március 8-át) tekintik ma a múzeum születésnapjának. 1917 áprilisában már felhívást tettek közzé az *Orosz Szó* (*Русское Слово*) hasábjain, hogy a forradalmi eseményekre vonatkozó dokumentumokat össze kell gyűjteni a forradalmi múzeum számára, s 1922 novemberében a volt Angol Klub épületében megnyílt a „Vörös Moszkva" kiállítás az 1917-es februári és októberi forradalmakról. A múzeum 1922-ben Forradalomtörténeti Múzeum néven szerepelt, 1924-ben kapta a Forradalmi Múzeum nevet – s ma is így hívja mindenki, habár 1998-tól kezdve hivatalosan az Állami Központi Jelenkori Orosz Történeti Múzeum nevet viseli.[2]

A múzeumnak működése során – alkalmazkodva a történelmi változásokhoz illetve az aktuális politikai elvárásokhoz – többször is változtak a feladatai, s ezzel kapcsolatban a gyűjtési köre, állandó kiállításainak koncepciója, időhatárai. Az 1990-es évektől kezdve zajlik a múzeum „depolitizálása", hűen tükrözve az országban zajló változásokat. Ma a 19. század második felétől napjainkig mutatja be Oroszország, illetve a Szovjetunió történetét a főépületében lévő állandó kiállításával és hét filiáléjában.[3] Ezen túl tudományos kutatóintézet, muzeológiai központ; rendszeresen szervez továbbképzéseket múzeumi szakemberek számára (egy ilyen tréningbe magam is betekinthettem), illetve pedagógusoknak, akik az Oroszországban általánosan működő iskolai múzeumi gyűjteményeket vezetik. 1988 óta aktív szerepet vállal az ICOM-ban és az oroszországi múzeumi szervezetben.

A múzeum gyűjteményeinek megismerése során betekintést nyertem a múzeumban folyó munkába, beleláthattam a múzeumi struktúrába, az aktuális feladatokba, a munkaszervezésbe, s eközben jó munkakapcsolatba kerültem a kollégák zömével. A magyar vonatkozású műtárgyállomány felmérése közben kiderült, hogy a múzeum – amely a legnagyobb országos (föderális) gyűjtőkörű intézmények egyike – olyan nagy mennyiségű magyar vonatkozású műtárgyat és dokumentumot őriz, hogy két hónap alatt képtelenség minden gyűjteményt részletesen felmérni. Ráadásul célkitűzésem – a teljes magyar anyag megismerése – az orosz kollégák számára is összetett, időigényes feladatot jelentett. A felkeresett gyűjtemények sorrendje, a kollégákkal való találkozások megszervezése, a kutatás ütemezése nagyrészt nem rajtam múlt, ezt a külföldiekkel foglalkozó osztály egyeztette a múzeum munkatársaival.

Az állandó kiállítás megismerése után a gyűjtemények feltérképezését a képzőművészeti gyűjteményekben kezdtem: áttekintettem a grafikai, festmény-, plakát-, képeslapgyűjtemény magyar vonatkozású részeit. A grafikai gyűjtemény nagy része – a múzeum profiljának megfelelően – Bíró Mihály, Griffel László, Szilágyi Jolán osztályharcos műveiből kerül ki, egy teljes Gellért Hugó „A kisember százada" sorozatuk van

---

2 Государственный центральный музей современной истории России (1917–2007). Научный руководитель Т. Г. Шумная. Москва ГЦМСИР 2007. 4–10.

3 A filiálék: „Oroszország – az otthonom" (20. századi enteriőrök) az Oszterman-Tolsztoj grófok kúriájában; G. M. Krizsanovszkij emlékmúzeum; Jevtusenko múzeum Peregyelkinóban; Titkos nyomda (1905–1906); „Presznya" – az 1905., 1917. és 1991. évi forradalmi események múzeuma; Katyni emlékhely – a sztálini totalitárius állam áldozatainak emlékhelye; Mednoje emlékközpont (lengyel katonai temető és a sztálini időszak politikai áldozatainak múzeuma)

Sztálinnak dedikálva,[4] s jó Uitz Béla-anyaguk is van. Hatalmas plakátgyűjteményük magyar anyaga (317 tétel) teljes egészében átadás a Magyar Munkásmozgalmi Múzeumtól. A Munkásmozgalmi (volt Legújabbkori Történeti) Múzeum állandó kapcsolatban állt a moszkvai Forradalmi Múzeummal, rendszeresek voltak az átadások, sőt közös gyűjtések is voltak – ezeknek a beszámolóit, a begyűjtött tárgyak tételes listáját a Nyilvántartási Osztály páncélszekrényeiben őrzik.

A Képzőművészeti Osztály szoborraktárába is betekinthettem, de a magyar készítésű plasztikai alkotások azonosítására idő és rendelkezésre álló gyűjteménykezelő hiányában nem nyílt lehetőség. Viszont katalógusuk szerint 37 magyar alkotást őriznek,[5] ezek közül a legkvalitásosabb Kisfaludy Stróbl Zsigmond Petőfit ábrázoló márvány büsztje (1926). A magyar festmények száma csak pár darab: mutatták Stromfeld Aurél (igen rossz állapotú) ismeretlen festőtől származó portréját,[6] Szántó Kovács János derékképét „Kurucz 1947" szignóval (a leltárkönyvben „Kurcsug"-ként írták át a művész nevét...).[7] A legmegbecsültebb a legkésőbb beérkező kép, Némethy Albert Csajkovszkij patetikus szimfóniája ihlette vászna[8] – ez jelenleg a gyűjteményi főigazgatóhelyettes szobáját díszíti. (Csajkovszkij egész alakos portréját is láttam szintén Némethy Alberttől a gyűjteményben.[9])

A Képzőművészeti Osztály mellett külön osztályt alkotnak a tárgyi emlékeket őrző gyűjtemények. Itt fogadtak a numizmatikai, a nemesfém, a bélyeg-, a ruha-, illetve textil-, a zászló-, valamint a kerámia- és üveggyűjteményben.

A kollégák – csakúgy, mint a Képzőművészeti Osztályon – előkészítették nekem az anyagot, s gyakorta az én segítségemre is igényt tartottak a tárgyak azonosításában, illetve feliratok fordításában. Összességében meglehetősen sok időt – több napot – vett igénybe a magyarról oroszra fordítás, a korábban hibásan lemásolt magyar szövegek javítása, átírása. Erre a legtöbb esetben a numizmatikai és zászlógyűjteményben volt igény és – természetesen – a különféle iratgyűjteményekben. A numizmatikai, a bélyeg- és nemesfém gyűjteményben a kollégák mutatókat, leíró kartonokat mutattak nekem, s ezek alapján kérésemre vettek elő a raktárakból és mutattak meg tárgyat, esetenként csupán kartonfotót. (Náluk is probléma, hogy a nagyobb méretű, vagy sérülékenyebb tárgyak mozgatásához szükséges feltételek – azaz gyűjteménykezelő, segédmunkás, megfelelő gép, stb. – hiányoznak, vagy nem elegendő számban állnak rendelkezésre, s ez megnehezíti, időnként ellehetetleníti a kutatást.) A numizmatikai gyűjteményben a sok-sok úttörőjelvény, Zalka Máté jelvényei, hadizsákmányként bekerült második világháborús „Tűzkeresztek", magyar pénzérmék, kitűzők között említésre méltó

4 Век простого человека – Century of the common man. Каталог графических работ Хуго Геллерта из собрании ГЦМСИР. Отв. ред. С. А. Архангелов. Москва, 2012. 1–75.

5 Скульптура из собрании Центрального Музея революции СССР. Каталог. Сост. С. Д. Мукаилов, Е. О. Солоутин. Москва, 1988. 71–75.

6 ГИК-22473

7 ГИК-21257

8 ГИК-44063/2

9 ГИК-44063/1

Ferenczy Béninek az 1917-es forradalom 13 évfordulójára készített plakettje, előlapján Lenin portréjával – mint az első külföldi Lenint ábrázoló érem.[10]

A Kerámia gyűjtemény kurátora végigvezetett a raktáraiban, a zászlógyűjteményt kezelő fiatal kolléga egy listát mutatott, hogy ebből válogassak, mit szeretnék megnézni. Kutatási célból (nem publikálni!), a későbbi közös kiállításokat elősegítendő ezekben a gyűjteményekben fotózhattam is.

A harmadik nagy gyűjteményi egység, ami magyar szempontból érdekes lehet, a különféle dokumentumok gyűjteménye: a fotógyűjtemény, iratgyűjtemény és a negatívok gyűjteménye. Ezek több algyűjteményre oszlanak.

A fotógyűjteménynek időbeli megosztása van – 1917-től az 1940-es évekig, majd az 1945 utáni anyag. Az első csoport anyagát már digitalizálták, a fotókat meglehetősen rossz minőségű nézőképeken mutatták meg, az 1945 utáni nagy mennyiségű képet – amiben külön egységet alkot a Budapest témájú fotók csoportja – még kézbe vehettem. Az írásos dokumentumokat is többen kezelik. A Dokumentumgyűjtemény vezetőjével – aki az 1945-től napjainkig terjedő anyagot gondozza – több megbeszélést is folytattam, mert a hatalmas anyagban mindenáron egy-egy (számára átlátható) témára szerette volna korlátozni a kutatást. Az úgynevezett „magyar fond"-ban nagyon vegyes dokumentumok vannak, a győri balett brossúrájától kezdve a Csepel Művek futballcsapatának fotóján át a pesterzsébeti Nefelejcs őrs 1961-ben Gagarinnak írt leveléig, Szvjatoszlav Richter 1954-es zeneakadémiai koncertjének programja, híradás a Lenin-emlékmű avatásáról 1970-ben Cegléden, meghívó a Magyar Nemzeti Múzeum Lenin születésének 100. évfordulójára rendezett kiállításának megnyitójára, stb.

A dokumentumanyag óriási, valaha a teljességre törekedtek gyűjtés közben, ez azonban azzal járt, hogy rengeteg fénymásolatot, fotókópiát is őriznek beleltározva. Ez érdekes lehet annak, aki a korszak kutatójaként egy-egy szűk témában mélyedt el (például a Növényolaj- és Háztartási Vegyipari Tröszt levelezése 1960-ból a szovjet elvtársakkal, vagy az uszty-ilimszki építkezés Kun Béla brigádjának relikviái az 1970-es évekből), de kiállítási szempontból ezek a dokumentumok nagyrészt érdektelenek, mivel nem látványosak, nem kiállíthatók (például háromoldalas gépelt szöveg). A nagy tömegű másolat, fénymásolt gépirat, sokszorosított nyomtatvány, röpcédula felmérésére, feldolgozására olyan kutató hivatott, aki már régóta erre a korszakra specializálódott – ismeri a magyar levéltárakban, múzeumokban őrzött hasonló anyagot, s ebben a témában mélyreható ismeretekkel rendelkezik.

Hasonlóan vélekedek például a Szovjetunióban élt magyarok, magyar internacionalisták kérdőíveiről az 1930-as évekből. Ezek a Vörös Hadsereg központi múzeumának kérdőívei, olyan személyes adatokkal mint név, nemzetiség, születési hely, társadalmi státusz, végzettség, Szovjetunióba kerülésének időpontja, párttagság, annak kelte, tagsági könyv száma, eredeti foglalkozása, katonaként milyen frontokon harcolt, tagja volt-e a régi hadseregnek stb. A mintegy 70, kézzel kitöltött adatlapon a neveket „adaptálták" az orosz átírásnak megfelelően, ezért gyakran nehezen azonosíthatók. A dokumentumok között külön fondja van Zalka Máténak.

---

10 ГЦМСИР 68/5

A „negatívok fondja" tulajdonképpen a nyilvántartáshoz tartozik. „Magyarország" címmel fotókat és albumokat őriznek Budapest felszabadításáról és újjáépítéséről, Ratkó Annáról, Farkas Mihály miniszterről, Rákosi Mátyásról a második pártkongresszuson, Szamuely Tiborról. A demokratikus nők budapesti világkongresszusának tiszteletére rendezett fáklyásmenet képei 1948-ból, május elsejei felvonulás a Hősök terén 1949-ben, a budapesti őszi vásár szovjet pavilonjának bejárata ugyanebből az évből, a Sió-csatorna megnyitása, hídépítés a Tiszán, Vorosilov a budapesti Keleti pályaudvaron, a szegedi egyetem, a szegedi textilgyár építése, halászat a Tiszán – és ehhez hasonló képeket láttam meglehetősen nagy számban. Az 1918-as magyar forradalomról újságkivágások kópiái, fotók, az 1919-es forradalmi események fotói, Kun Béla, Fedák Sári, amint verbuvál, a fehérterror képei találhatók a gyűjteményben. Fotókat őriznek az internacionalistákról, a Horthy korszakról, az 1945-ös eseményekről, Kádár Jánosról, a Kossuth híd építéséről, magyar iskolásokról, a pécsi balettről, a sztálini ajándékokról, egy 1966-os futballmeccsről, Tyereskova budapesti látogatásáról, Fábri Zoltán Kossuth díjáról, Hacsaturjánról és Fock Jenőről a Spartacus budapesti bemutatóján, s végül a Magyar Köztársaság kikiáltásáról 1989-ből.

A felsoroltakon túl a múzeum tudományos archívumába is betekinthettem. Itt akadtam nyomára az 1848–49-es forradalom és szabadságharc zászlainak. A világosi fegyverletételkor orosz kézbe került zászlókat először Szentpétervárra vitték hadizsákmányként, onnan a Kreml gyűjteményébe, a Fegyvertárba kerültek, majd onnan „profiltisztítás" címen 1930-ban 55 db zászlót átadtak a Forradalmi Múzeumnak. 1934-ben a Vörös Hadsereg Archívumából még egy 48-as zászló került ide, s 1941-ig ezeket itt őrizték, innen kerültek magyar kézbe: 1941. március 20-án írta alá Kristóffy József moszkvai magyar követ és Tyulenyev hadseregtábornok az átadásról szóló dokumentumot, majd az 56 db 48-as hadilobogót Magyarországra szállították. Az Állami Központi Jelenkori Orosz Történeti Múzeum az átadási-átvételi akták másolatait őrzi. Ezeknek külön érdekessége, hogy az 56 zászlónak a Fegyvertári és a Forradalmi Múzeumi leltári száma is szerepel, s ezen túl a zászlók viszonylag részletes leírása is: méret, anyag, szín, felirat, díszítés.[11] A katonai tiszteletadás mellett a budapesti Hadimúzeumnak átadott zászlók ugyan nem sokáig maradtak az intézményben, mert 1944-ben evakuálták őket, majd a háború folyamán újra a Vörös Hadsereg kezébe kerültek, s megint Moszkvába, a Vörös Hadsereg Központi Múzeumába szállították őket. 1948-ban kerültek vissza a budapesti Hadimúzeumba az elszállított lobogók – de nem mind, mert a háború alatt több megsemmisült.[12] A most megszerzett listák esetleg újabb adalékkal szolgálhatnak a 48-as zászlók történetéhez.

A gyűjteményi osztályokon túl betekintést nyertem a muzeológiai osztály tevékenységébe: ők a muzeológusok továbbképzését végzik. A 7 fővel működő osztály a már dolgozó muzeológusok számára szervez szakmai utakat, továbbképzéseket, előadásokat,

11 Научный архив ГЦМСИР.

12 *Györkei Jenő*: A szabadságharc hadilobogóinak utóélete 1849–1948. História 21. (1999) 3. sz. 25–27.; *Seres Attila*: Nemzeti ereklyéinket egy politikai fogolyért. Orosz levéltári iratok Rákosi Mátyás és az 1848–1849. évi szabadságharc honvédzászlóinak kicseréléséről (1940). Történelmi Szemle 47. (2005) 1–2. sz. 129–187.

konferenciákat, illetve az Oroszországban működő iskolai múzeumok vezetőit segíti szakmai képzéssel; metodikai, szakmai kiadványokat, az általa szervezett konferenciák köteteit adja ki. Az egyetemi hallgatók képzésébe nem folynak bele, erre nincs kapacitásuk, kizárólag fizetett továbbképző tanfolyamokat tartanak kollégáknak.

A rövid áttekintés után úgy vélem, a moszkvai legújabb kori történeti múzeum magyar történelemhez kapcsolódó anyagából minden szempontból legérdekesebb a Szovjetunióba, főképp a szovjet vezetőknek küldött különféle ajándékok számbavétele. Ezeknek túlnyomó része Sztálin 70. születésnapjára készült, az ünnepre küldték Moszkvába. Magyar részről – tudomásom szerint – eddig még nem foglalkoztak ennek a kutatásával, pedig a téma igen érdekes és szerteágazó, s az ajándékok, mint a korszakot jellemző, bemutató történeti források, érdekes adalékkal járulnak hozzá a korszak alaposabb megismeréséhez, illetve a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez. Az ajándékok számbavétele során kiderült, hogy gyakran a gyűjteményeket kezelő kollégák sincsenek minden adat birtokában, s a legtöbbet a múzeum nyilvántartási/leltározási osztályán őrzött dokumentumokból lehet megtudni. A múzeum gyűjteményi főigazgató-helyettese kérésemre hozzájárult, hogy a sztálini ajándékok Magyarországra vonatkozó leltárkönyveit végignézzem, kijegyzeteljem. Ezek az orosz nyelven, kézzel írott kötetek igen részletes listákkal szolgálnak, belőlük kiderül, hogy Magyarországról ki, mit küldött, a tárgyak időnként igen aprólékos leírásával. A kötetek 1891 tételben sorolják fel a Magyarországról Sztálinnak küldött tárgyakat.[13]

Sztálin 70. születésnapjára a kimutatások szerint több mint 31 750 ajándéktárgy és egy milliónál is több üdvözlőlap és levél érkezett a Szovjetunióból és más országokból.[14] A legtöbb küldeményt a Kremlbe illetve Sztálin titkárságára címezték, de érkeztek ajándékok a Külügyminisztériumba, a Rádióba, és más szervezetekhez is, akik a későbbiekben továbbküldték azokat Sztálin titkárságára, s innen a Forradalmi Múzeumba. Itt már Sztálin 60. születésnapja tiszteletére 1939-ben kiállítást szerveztek Sztálin életéről s forradalmi munkásságáról, s néhány ajándékot is kiállítottak, mint a nép szeretetének, hálájának és hűségének megnyilvánulását hős vezére iránt. 1945 nyarán külön termet nyitottak a múzeumban a Sztálinnak címzett ajándékok bemutatására, ahol az összegyűjtött tárgyak a szovjet társadalom kulturális sokszínűségét, kimeríthetetlen alkotóerejét sugallták a közönségnek. A tárlatot szinte azonnal bővíteni kezdték: 1949 májusára még három termet töltöttek meg ajándékokkal, s ezt több mint 300 000 látogató tekintette meg. S ezt követte a 70. születésnap megünneplése, ami aztán a későbbiekben mintául szolgált az állami ünnepek rituáléjához, nem csupán a Szovjetunióban, de a szocialista országokban is. A 70. születésnap tiszteletére az ajándékokból egy óriási, több múzeumot is igénybe vevő kiállítást szerveztek, ami végül Sztálin haláláig volt látható. A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának Agitációs és Propaganda Osztálya 1949 októberében hozott határozatot a kiállítás megnövelésére, s a Forradalmi Múzeum termein túl egyik percről a másikra 17 termet (3732 m²-t) megtöltöttek ajándékokkal az Állami Puskin Képzőművészeti Múzeumban. A nagy múltú intézményben meglepetésszerűen egyik pillanatról a másikra (katonák segítségével) kiürítették a szükséges kiállítóteret,

13 Гдавная инвентарная книга выставки подарков И. В. Сталина (ГИК ИВС)

14 Научный архив ГЦМСИР ф. 2, оп. 2, д. 52, л. 6.

2. kép
Herendi étkészlet néhány darabja. A magyar kormány ajándéka 1947. november 7. tiszteletére
(Fotó: Állami Központi Jelenkori Orosz Történeti Múzeum)

elbocsátották a tudományos dolgozók egy részét, s új munkatársakkal mintegy 9700 tárgyat állítottak ki. A nagyobb méretű modellek, makettek a Politechnikai Múzeum kiállításában kaptak helyet. Ezt a három intézményt egyesítették Anasztaszija Innokentyevna Tolsztyihina (eredetileg a Forradalmi Múzeum igazgatója) vezetése alatt, aki a kiállítást önálló múzeummá akarta változtatni, de tervei Sztálin halála után meghiúsultak. A magyar ajándékok a Puskin Múzeum földszintjén kaptak helyet a többi európai ország, illetve Kína, Mongólia, Korea, Latin-Amerika és Közel-Kelet ajándékai mellett, míg az emeleten a szovjet tagköztársaságok, Csehszlovákia, Lengyelország és Bulgária küldeményeit mutatták be.[15]

A Szovjetunióba küldött magyar ajándékok közül elsőként a tanulmányi raktárban látható herendi étkészlet került elém. (2. kép) A 24 személyes készletet, amihez ugyancsak 24 személyre kávés- és teáskészlet is tartozik, a magyar kormány küldte Sztálin titkárságára 1947-ben, a nagy októberi szocialista forradalom 30. évfordulójának tiszteletére, a Generalisszimusz titkársága pedig átadta a Forradalmi Múzeumnak 1949-ben.[16]

15 *Послыхалина, М.*: «Выставка подарков И.В. Сталину от народов СССР и зарубежных стран» In: Дары вождям. Каталог выставки в выставочном зале «Новый Манеж» 26 октября – 26 ноября 2006 г. Москва, 2006. 284–286.

16 Herendi szerviz 24 személyre ltsz.: 23425, kávés szerviz ltsz.: 23482, teáskészlet ltsz.: 23483.

A herendi porcelán már régóta jól bevált ajándék. Mióta 1851-ben, a londoni világkiállításon Viktória királynő felfigyelt Fischer Mór lepkés-virágos készletére, s rendelt tőle egy készletet, a herendi manufaktúra (s a Queen Victoria-minta) világszerte ismert lett, s gyakorta rendeltek Herendről reprezentatív ajándékot. Kapott herendi porcelánt II. Sándor cár, II. Viktor Emánuel olasz király, Edward walesi herceg (a későbbi VII. Edward király), I. Károly román király Ferenc Józseftől és hitvesétől, akiknek gödöllői kastélyát is a herendi cég látta el porcelán készletekkel.[17] A későbbiekben Horthy Miklós is folytatta a hagyományt – a holland trónörökösnek nászajándékba például 25 herendi porcelán figurát küldött, míg a cég a két világháború között is jól szerepelt a világkiállításokon, s a folyamatos újítás mellett gyártotta a hagyományos mintákat is. A „herendi" ma is elegáns ajándéknak számít: Vilmos herceg és Kate Middleton esküvőjére a Queen Victoria-minta modern változatát választották a magyar illetékesek. A szovjet kormány a rendkívül népszerű Rothschild Oiseaux mintával (a minta névadója a Rothschild család, aki az 1860-as évektől rendszeres megrendelője volt a cégnek) díszített – 254 darabos – szervizt kapta, amelynek fényét porcelán madár asztaldíszek is emelik (ez utóbbiak az 1930-as évektől fogva jelennek meg).[18] Az ajándék hivatalos jellegét mutatja, hogy minden darab aljára a cégjelzésen túl a magyar és a szovjet állami címert is ráfestették, azaz a Szovjetunió vörös csillagos címere mellett a Kossuth-címer (1946–1949 között a hivatalos állami jelkép) is rákerült minden darabra. (3. kép)

3. kép
A szovjet és a magyar címer a herendi készlet hátoldalán, 1947.
(Fotó: Állami Központi Jelenkori Orosz Történeti Múzeum)

A leltárkönyvekből kiderült, hogy nem csupán egy alkalommal küldött Magyarország herendi étkészletet Sztálinnak: 70. születésnapjára a Nehézipari Minisztérium 48 személyes, 415 darabot számláló, szintén címerekkel is ellátott készletet küldött – ezt a leltárkönyv (ГИК ИВС) szerint 1953-tól az Ermitázsban, Szentpéterváron őrzik.

17 *Gál Vilmos*: Világkiállító magyarok 1851–2010. Bp., 2010. 13. és 55.

18 *Карлюченко, Н.*: Птицы удачи венгерского фарфора «Herend» In: Антиквариат – предметы исскуства и коллекционирования H11 ноябрь 2004 г. 86–96. 93–94.

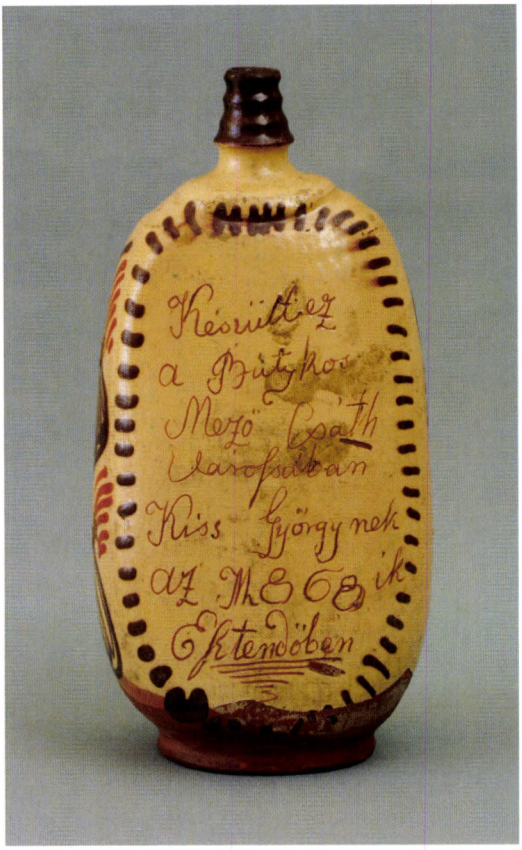

4. kép
Butykos 1868-ból
(Fotó: Állami Központi Jelenkori Orosz Történeti Múzeum)

A sztálini ajándékok leltárkönyveiben a tárgy megnevezése és leírása mellett azt is dokumentálták, hogy a tárgyak a kiállítás lebontása után (1953) hova kerültek, tehát ma milyen múzeumokban őrzik őket. A leltárkönyvben feltüntették a leltári számot, a bekerülési akta számát, a tárgy megnevezését, rövid leírását, az ajándékozó nevét, az őrzési helyet 1953, azaz a kiállítás lebontása (Sztálin halála) után, az erre vonatkozó aktaszámot, esetleges megjegyzést (például törlés, stb). A tárgyaknak egy jó részét, amelyeket a volt Forradalmi Múzeumban, azaz a mai Állami Központi Jelenkori Orosz Történeti Múzeum raktáraiban őriznek, láttam is. Általában elmondható róluk, hogy jó, nagyrészt kiállítható állapotban vannak. Könnyen hozzáférhetők a tanulmányi raktárban (üveg-, illetve porcelángyűjtemény darabjai) elhelyezett műtárgyak, miután ott rendszeresen tartanak vezetéseket a gyűjteményt kezelő muzeológusok. A tanulmányi raktárban külön vitrinekben állították ki a Magyarországot reprezentáló tárgyakat – természetesen itt nem csak Sztálinnak küldött ajándékok, hanem más, később bekerült műtárgyak is láthatók.

Az állami vezetők megajándékozása, hivatalos alkalmakkor az ajándékcsere a világ minden táján, minden korszakban hozzátartozik a diplomáciai protokollhoz. Fokozottan igaz ez az orosz történelemre. Ajándék tehát mindig volt, ami változott a korábbi időszakhoz képest, az az ajándék jellege. A hagyományos, nagyértékű (például herendi porcelán, nemesfém, fegyver, stb.), illetve a korábban is szokásos (édességgel töltött ajándékkosár, dohány, italok) ajándékok mellett megjelennek „az egyszerű nép" szívből jövő, szeretetteli, ugyanakkor pénzben nem kifejezhető értékű, időnként teljesen értéktelen ajándéktárgyai. Ide tartoznak például a hímzett törölközők, úttörő nyakkendők, óvodások színes papírból ragasztott jókívánságai, naív festők vásznai, levelekkel teli albumok stb., amelyeket ugyanúgy őriznek, becsben tartanak, mintha drága, illetve használnavehető ajándékok lennének.

Az ajándékok tárlata a visszaemlékezések szerint nagy sikert aratott. A látogatók úgy fogták fel a kiállításon látottakat, hogy ugyan Sztálin kapta ajándékba a tárgyakat, de mégis, rajta keresztül az egész orosz népnek, a második világháborúban győzedel-

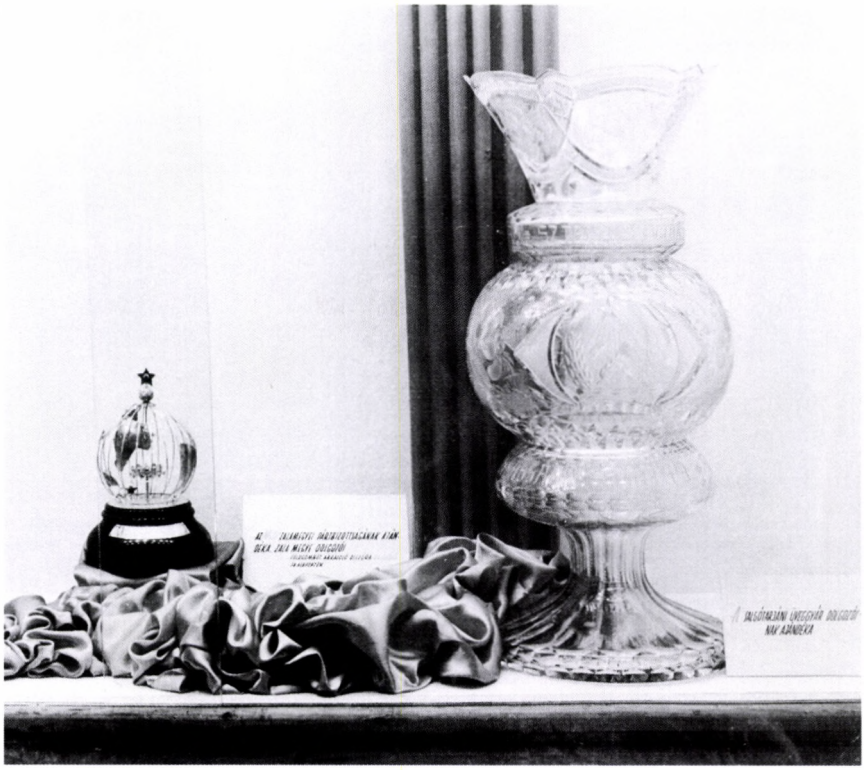

5. kép
Asztali óra Sztálin 70. születésnapjára, mellette a Salgótarjáni Üveggyár magyar címeres vázája (ГИК ИВС 20/1055) – a Műcsarnok „Sztálini ajándék" kiállításán, 1949.
(MNM KAI Történeti Adattár AD 4469-86)

meskedő népnek, minden szovjet állampolgárnak is szólnak.[19] Ezen túl az ajándékok ablakot nyitottak a világra – olyasmit mutattak meg, amiről a látogató soha nem hallott, nem látott, minden újdonság volt, a reveláció erejével hatott. Televízió, dokumentumfilmek, külföldi utazás lehetőségének híján itt szerezhettek információkat távoli kultúrákról, technikai újdonságokról, egyáltalán, más országokról. Ez mind magyarázza a kiállítás sikerét.

A Magyarországról küldött tárgyak közül a már említett porcelánok mellett a kerámia- és üvegraktárban más herendi, zsolnai dísztárgyak is vannak, Gorka Géza, Kovács Margit és Gádor István jelzett alkotásai, illetve felbukkan néhány korábbi, népi ihletésű 19. századi butélia is.[20] (4. kép) (S természetesen egészen napjainkig ápoljuk a porcelán,

19 *Ссорин-Чайков, Н.*: Интервью с экскурсаводами юбилейной выставки подарков И. В. Сталину. In: Дары вождям i. m. 294–298. 295.

20 ГИК ИВС 20/1855

6. kép
Az Orion gyár ajándéka
(Fotó: Állami Központi Jelenkori Orosz Történeti Múzeum)

illetve üvegtárgyak ajándékozásának hagyományát – Németh Miklós miniszterelnök a Kalocsa cég kávéskészletét adta ajándékba 1988-ban,[21] s a múzeumban őrzik Gorbacsov 66 cm magas magyar porcelánvázáját is.[22])

Ma a nemesfémraktárban őrzik Zala megye ajándékát Sztálin 70. születésnapjára – egy földgömb formájú asztali órát[23] – ezüstből, rubinokkal, gránátokkal, fa talapzatán az obligát jókívánságok Sztálinnak, a talapzat tetején ezüstbe vésve a magyar címer és körötte a „Világ proletárjai egyesüljetek!" felirat. A rubinnal ékesített ötágú csillaggal koronázott földgömbön piros gránát mutatja Moszkva helyét, az áttört glóbuszban galamb – a béke megtestesítője –, a szerkezeten újból csak ötágú csillag, belevésve a sarló és kalapács – Zala megye dolgozói mindent megtettek, hogy ajándékuk méltó legyen a megajándékozotthoz: „Örök dicsőség a nagy Sztálinnak!" Nem is csoda, hogy ez azon kevés ajándéktárgyak egyike, amelyet publikáltak.[24] (5. kép)

21 BC 7666/7(1-15)

22 BC 7668/10

23 ГИК ИВС 20/1557.

24 Publikálva 2006-ban, *Киницкая, С.*: Дары вождям i. m. 9.

7. kép
Rákosi Mátyás ajándéka: dohánytartó szelence
(Fotó: Állami Központi Jelenkori Orosz Történeti Múzeum)

8. kép
A szelencében küldött pipák
(Fotó: Állami Központi Jelenkori Orosz Történeti Múzeum)

Pazar és ráadásul szintén „hasznos" ajándékot küldött az Orion gyár: egy (néhol aranyozott) ezüst termoszt.[25] Illetve tulajdonképpen négyet egy nagyobb tokban – valószínűleg a kiváló hőszigetelés végett. A tulajdonképpeni tokon vörös csillag, alatta cirill betűkkel az Orion Budapest felirat s a gyár emblémája, a tok másik oldalán babérkoszorúval övezve a 70-es szám, a talapzaton pedig a magyar címer – immáron a szovjet típusú, úgynevezett Rákosi-címer (1949-től 1956-ig volt használatban). Ezen búzakalászt és kalapácsot, azaz a parasztság és munkásság jelképeit alul nemzetiszín szalaggal övezett búzakoszorú keretezi, s az egészet a címer csúcsán elhelyezett vörös csillagból áradó sugarak világítják be. (6. kép)

Igazán kiemelkedő darab az az ezüst doboz, amely 1948. október elsején Sztálin titkárságáról érkezett a múzeumba. Bár felirata nem hivalkodik vele, a hozzátartozó akta szerint ez Rákosi Mátyásnak, a Magyar Kommunista Párt főtitkárának személyes ajándéka a Nagy Tanító részére. A doboz tetején az ajánlás, oldalait a korban népszerű alakok ékesítik: munkások csákánnyal, parasztasszony és férfi gereblyével és vasvillával, vöröskatona kenyeret ad egy kisgyermeknek, a hátoldalon lányok virággal, gyümölcskosárral és könyvvel a kezükben, megint másutt teheneket hajtanak, majd a család: az anya kezében karonülő kisgyermek, mellette férje védőn terjeszti kezét őzikét simogató kislánya felé, s mindeközben galamb száll felettük. A díszdobozban Rákosi három pipát küldött a szenvedélyes dohányos Sztálinnak: egy fából készültet – ez Napóleont mintázza,[26] egy borostyán szopókájú tajték szipkát, rajta finoman kidolgozott vadászjelenettel, s egy nemzetiszín zsinóros tajtékpipát, Weiss Gallwitz jelzéssel. Weiss pipametsző több is működött az idők során Budapesten, Gallwitz Lipót műesztergályos 1880-ban nyitott üzletet Pesten, s a jónevű családi vállalkozás az 1952-es államosításig minden igényt kielégítve működött.[27] (7–8. kép)

Természetesen Rákosi Mátyás felesége is küldött személyes ajándékot: egy zöldes színű, szerényen díszített 36 cm magas fajansz vázát, Sztálinnak dedikálva.[28] (9. kép) A magyar ajándékokat végignézve viszonylag kevés egyéni ajándék érkezett Sztálinnak hódolva, de azért akad erre is példa. A Rákosi házaspáron túl özvegy Havas Mórné küldött egy terítőt[29] hat szalvétával, ugyancsak abrosszal kedveskedett özvegy Tercs Jánosné,[30] és virágos, rojtos asztalkendőt küldött még Rosz(?) Rezsőné is.[31] Patkó József Kisköréről egy dobozt,[32] Alpári Lajos pipát[33] küldött, Csillag István szobrász Sztálint marsallruhában

25 ГИК ИВС 20/1487

26 A múzeumban fából készült tárgyként tartják nyilván. Csak a fotóját mutatták meg, fotója alapján azonban Ridovics Anna kolléganőm szerint ez is tajtékból faragott.

27 A magyar pipa története – a magyar történelem pipákon. Szerk.: Haider Edit–Orgona Angelika–Ridovics Anna. Bp., 2000. 94. és 108–111.

28 ГИК ИВС 20/1060

29 ГИК ИВС 20/1118

30 ГИК ИВС 20/1760

31 ГИК ИВС 20/1755

32 ГИК ИВС 20/1275

33 ГИК ИВС 20/1837

márványból véste ki,[34] Csabai Gyula Tabról viszont Sztálin miniatűr portréját barackmagra faragta.[35] Több magánszemély neve nem található a leltárkönyvben, ehelyett megyék, városok, falvak, gyárak, vállalatok, minisztériumok dolgozói, szakszervezetek, az MDP KB, ifjúsági szervezetek nevét olvashatjuk az ajándékozók között. Igaz, az ajándék elkészítése – maga is kitüntetés az ajándékozónak.[36] Bárki nem küldhetett csak úgy ajándékot – még akkor sem, ha Sztálin nem törődött az ajándékokkal, soha nem nézte meg a kiállítást.[37]

9. kép
Fajansz váza, Rákosi Mátyásné, Fenyicska ajándéka
(Fotó: Állami Központi Jelenkori Orosz Történeti Múzeum)

Magyarországon Sztálin 70. születésnapját, mint az egész magyar nép ünnepét Rákosi Mátyás elnökletével egy kormánybizottság[38] szervezte. Fontosnak tartották a szeretet és hála kimutatását a Generalisszimusz iránt, s ezt több módon tudták elképzelni: munkafelajánlási mozgalommal – így kezdődtek a magyarországi sztahanovista munkaversenyek –, propagandamozgalommal, melynek keretében minél szélesebb körben igyekeztek megismertetni Sztálin életét és tevékenységét, ünnepi könyvkiadással, kultúrprogramokkal, ajándékokkal.[39] A Nemzeti Múzeumban és a Műcsarnokban Sztálinról kiállítást nyitottak. A Műcsarnokban rendezték a

34 ГИК ИВС 20/1370

35 ГИК ИВС 20/1829

36 Дары вождям i. m. 15.

37 *Ссорин-Чайков, Н.* i. m. 297.

38 A kormánybizottság tagjai: Rákosi Mátyás (elnök), Szakasits Árpád, Gerő Ernő, Farkas Mihály, Révai József, Kádár János, Marosán György, Apró Antal, Dobi István, Mihályfi Ernő, Ortutay Gyula, Nagy Dániel, Erdei Ferenc, Darvas József, Major Tamás, Rusznyák István, Illyés Gyula, Gergely Sándor, Kisfaludi Stróbl Zsigmond, Csók István, Jóború Magda, Szűcs Lajos (a tervezetben még Kodály Zoltán, Bernáth György és Non György is szerepelt). MNL OL XIX-A-83-a-311. – 1949. okt. 14.

39 „A Titkárság úgy határoz, hogy Sztálin születésnapjára küld:
1 szobrot
1 gobelint
1 dohánykészletet, pipákkal
1 alkoholos szekrényt 100 üveg részére
1 kis alkoholos szekrényt 18 üveg részére.
A pártszervezetek (üzemi és falusi) küldenek 30 egyéb ajándékot.
A honvédség 2–3 szép puskát, 1 vadászkést, 1 távcsövet." (MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 66. ő. e. 1949. okt. 12.)

10. kép
A Kistext gyár pannója
(Fotó: Állami Központi Jelenkori Orosz Történeti Múzeum)

„Sztálini ajándék" kiállítást, ahol a Sztálinnak szánt ajándéktárgyakat tették közszemlére – mielőtt elküldték volna az arra méltónak találtakat a Szovjetunióba. 1949 decemberének első napjaiban iskolák, üzemek, tömegszervezetek, a honvédség alakulatai nézték meg szervezetten a kiállítást, majd december 4-én este 9-kor a tárgyak egy részét a Nyugati pályaudvarra szállították, ahonnan a leplombált „ajándékvonat" Moszkvába indult. Eközben már lázasan készülődtek a Nemzeti Múzeumban a „Sztálin harcos élete" kiállításra, amit december 10-én nyitottak meg. A párt célkitűzése szerint a kiállításnak „méltóságos, derűs optimizmust kell sugároznia, népünk Sztálin iránti forró szeretetét, tiszteletét és háláját kell kifejeznie". Az ünnepségsorozat december 21-én az operaházi díszelőadásban érte el tetőpontját, látványos ünnepi műsorral, beszédekkel.[40]

40 *Kocsis Piroska*: „Sztálinhoz száll a hálaének, ki a jövőnk apja lett..." (Sztálin 70. születésnapja Magyarországon.). ArchivNet 7. (2007) 6. sz. http://www.archivnet.hu/politika/sztalin_70._szuletesnapja _magyarorszagon.html (2013. június 14.)

De ekkor már Moszkvában vannak a kiválasztott ajándékok. Ma a Jelenkori Történeti Múzeum textilgyűjteményének egyik (eddig soha nem közölt, mert feltűnést, különösebb érdeklődést nem váltott ki) darabja például a Kistext gyár pannója.[41] (10. kép) A gyár dolgozóinak ajándéka egy színpompás, virágokkal, arany rojtokkal szegélyezett, festett asztalterítő. Közepén Lenin és Sztálin arcképe, a szovjet és a magyar címer látható, s ezt csupa lelkesítő kép övezi: szovjet katona a romok tetején, amint kitűzi a vörös zászlót, majd egyik kezében fegyverrel, másikban békegalambbal szalad a felszabadított gyermekek felé. Ezt követi az újjáépítés, természetesen vörös lobogóval a háttérben, azzal a kalapáccsal, amit szintén a szovjet katonák adtak a felszabadítottak kezébe, csakúgy, mint a tudást jelképező könyvet, így nem csoda, hogy sikerült újjáépíteni a hidakat. Orosz nyelvű felirata: Sztálin elvtárs 70. születésnapjára szeretettel a Kistext gyár dolgozói.

11. kép
Magyar nők ajándéka köszönetképpen a női egyenjogúság megvalósításáért
(Fotó: Állami Központi Jelenkori Orosz Történeti Múzeum)

Kevésbé színes, de ugyanúgy a kor általánosan használt szimbólumaival teli a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége őcsényi (Tolna megye) szervezete által készített falikép.[42] Ezen fehér alapon vörössel hímezve kitüntetést viselő fejkendős asszony és bajszos, kalapos férfi emeli feje fölé a munkás-paraszt összefogás jelképét: egy búzakalászból és fogaskerékből készült koszorút (mintha ez ihlette volna a későbbi munkásőr jelvényt), benne az összefonódó kezekkel. A textília magyar nyelvű felirata: „Sztálin elvtársnak a hálánkat és szeretetünket küldjük a nők egyenjogúságának megvalósításáért!" (11. kép)

A két kiválasztott műtárgy jól jellemzi a korszakot, amelyben a „hagyományos" népi motívumokkal hímzett párnahajak, díványpárnák, népviseletek díszítőelemei között már vörös csillagok, sarlók és kalapácsok jelennek meg, az uralkodó ideológia attribútumai.

41 ГИК ИВС 20/1125

42 ГИК ИВС 20/1126

12. kép
A magyar dohányipar térképe az ajándékba adott asztal lapján
(Fotó: Állami Központi Jelenkori Orosz Történeti Múzeum)

Az ajándékok külön csoportját alkotják a könyvek, Sztálinról és Sztálintól, a bolsevik párt történetéről, Lenin válogatott műveiből, magyar vagy orosz nyelven – ezeket mind ebben a múzeumban őrzik. Az Államvédelmi Hatóság ajándékkönyveit – Petőfi Sándor összes költeményeit Emich Gusztáv betűivel 1846-ból,[43] *A helység kalapácsát* 1844-ből,[44] a *János vitézt* (kiadta Vachot Imre Budán, 1845-ben)[45] – viszont átadták az Állami Lenin Könyvtárnak. Petőfi neve mindig egyet jelentett a forradalommal, érthető, hogy az ő kötetei becses ajándékok, de talány, mi vitte rá az ÁVH-t, hogy ezeket az igen régi kiadású, magyar nyelvű, már akkor is muzeális kiadványokat Sztálinnak ajánlja.

A pipák, a dohány, dohányszelencék, a magyar dohányipart reklámozó politúrozott tölgyfa asztal,[46] (12. kép) az italok, borospoharak, bárszekrények Sztálin gyengéjére reflektáltak: a pipázás és a (grúz) vörösborok iránti szimpátiája köztudott volt. Igaz, hogy biztonsági okokból az ajándékba kapott italokat kiöntötték, a dohányhoz nem nyúltak, az édességeket kidobták – azaz a kiállítás bontása után törölték a listából. Például az Édesipari gyár egyik 75×72 cm-es ajándékkosarát, amelyben 48 doboz cukorka és keksz,

43 ГИК ИВС 20/1453

44 ГИК ИВС 20/1457

45 ГИК ИВС 20/1545 Publikálva 2006-ban, *Послыхалина, М.*: Дары вождям i. m. 46.

46 ГИК ИВС 20/1597

21 tábla csokoládé, 14 díszdobozos bonbon és két csoki szőlőfürt volt,[47] (a többi hasonlóval egyetemben) 1953-ban, mint romlandó árut, törölték.

A különféle makettek, modellek – főképp működő modellek: dinamó, daru, szénpréselő, fejtőkalapács, gáztűzhely stb. – a magyar iparfejlődést, a szocialista nagyipart mutatták be, s az ajándékozó gyár/üzem/bánya termékeit képviselték. Nagy számban küldtek Sztálinnak fotóalbumokat, munkajelentéseket, beszámolókat a tervek túlteljesítéséről, az üzemek életét, az újjáépítést bemutató albumokat, de gyerekrajzok, papírkivágások is igyekeztek megörvendeztetni „Sztálin bácsit".

A kiküldött szobrok, domborművek egyrészt munkásokat, sportolókat ábrázolnak, másrészt Sztálint és Lenint, bronzból, fából, márványból, netán a különböző szovjet hősi emlékművek kicsinyített másait. Ezek közül a jelentősebb, művészi szempontból is értékelhető műtárgyakat egyébként az Állami Puskin Képzőművészeti Múzeumban helyezték el a kiállítás bontása után. A gramofont és a lemezeket természetesen a központi állami zenei múzeum (ma Glinka Múzeum) kapta. Érdekes egyébként, milyen zenével mutatkoztunk be: természetesen magyar nóta (például a „Nékem olyan asszony kell, ha beteg is keljen fel" kezdetű), Kodály, Bartók és Liszt legismertebb darabjai, valamint szovjet szerzők művei vannak a lemezeken.

Sztálin halála után egy bizottság osztotta szét a tárgyakat a különféle múzeumok és egyéb intézmények között. A Forradalmi Múzeumba került a tárgyak legnagyobb része, de magyar anyag az eddig felsoroltakon túl a Lenin Múzeumba (ma Állami Történeti Múzeum) a leningrádi és a moszkvai néprajzi múzeumokba, a leningrádi Forradalmi Múzeumba (ez ma a Politikatörténeti Múzeum nevet viseli), Moszkva város múzeumába, a leningrádi Központi Haditengerészeti Múzeumba, a Szovjet Hadsereg Központi Múzeumába (ma Orosz Föderáció Fegyveres Erőinek Múzeuma), a Tretyakov Képtárba is került.

Voltaképpen az is rendkívül érdekes, milyen cégeknek, társadalmi szervezeteknek a neve fordul elő az ajándékozók listájában, s mi lett ezeknek a sorsa. Ha csak a kissé részletesebben bemutatott néhány tárgyat nézzük, akkor a Kistext gyár pannója kapcsán a 20. századi Magyarország elég tipikus vállalati pályafutását kísérhetjük végig: az 1897-ben alapított jelentéktelen kispesti szövödéből 1907-ben részvénytársaságot hoztak létre, ami nagyobb beruházások után 1919-ben családi részvénytársaság lett, mely az 1930-as években felfutott. A második világháborúban jelentős károk nem érték, 1948-ban államosították, 1949-ben összevonták egy másik textilipari céggel, így jött létre a Kispesti Textilgyár Nemzeti Vállalat. 1963-tól a Budaprint Pamutnyomó-ipari Vállalat gyáregysége (a Goldberger Textilgyárral összevonva). 1980-ban egyesült a Soroksári Textilgyárral SORTEX néven, majd újból önállósult. 1992-ben csődeljárás indult ellene, ekkor zártkörű részvénytársasággá alakították Kispesti Textilgyár Pamutipar Rt. néven. 1998-tól Printex Pamutipari Rt. – de a csődeljárás azonnal újra kezdődött. 2000-ben megvásárolta a nyíregyházi AMM-TEX Kft. – 2003 októberétől felszámolás alatt.[48] Vagy a földgömb alakú díszórát ajándékozó Orion cég, amelynek előzményei 1913-ig nyúl-

47 ГИК ИВС 20/1287

48 Az államosítás előtt működött textil-, szőrme- és bőripari vállalatok repertóriuma. A Magyar Országos Levéltár segédletei 14. Összeállította: Sipos Antalné. Bp., 2004. 51.

nak vissza (Kremeneczky János wolframlámpa gyára). Ebből lett az Orion, a magyar elektronikai ipar egyik fellegvára – amit az elsők között privatizáltak, s 1997 óta szingapúri tulajdonban van.

A felsorolásszerű ismertetőből látszik, hogy a kutatást több irányban is lehet folytatni, a moszkvai Állami Központi Jelenkori Orosz Történeti Múzeum magyar eredetű műtárgyai nem érdektelenek, s akár a Nemzeti Múzeum rendelkezésre álló 20. századi anyagával együtt, akár csak a moszkvai múzeum anyagából nagyon érdekes kiállítás(ok) rendezésére nyílik lehetőség.

Jarábik Gabriella–Sipos Szilvia

TÍZ ÉV A SZLOVÁKIAI MAGYAR KULTÚRA MÚZEUMA TÖRTÉNETÉBEN

A Szlovák Nemzeti Múzeum új, a szlovákiai magyarok múltjával, kulturális értékeivel és hagyományaival foglalkozó speciális muzeológiai intézménye 2001. április 1-évl jött létre mint a Szlovák Nemzeti Múzeum Történeti Múzeuma önálló osztálya, A Magyar Kultúra Dokumentációs Központja elnevezéssel. Ezzel a döntéssel az 1972-ben megalapított ukrán–rutén múzeum, a zsidó és kárpáti németek múzeuma, valamint a cseh, a horvát és roma dokumentációs központok mellett a magyar nemzetiségi múzeum is bekerült a Szlovák Nemzeti Múzeum kötelékébe.

A cél egy új, állami költségvetéssel rendelkező, országos hatáskörű intézmény létesítése volt, melynek feladatai közé tartozott a szlovákiai magyarság szellemi és épített örökségének kutatása, dokumentálása, ezek szakszerű megőrzése és bemutatása kiállítások, kiadványok, rendezvények formájában.

A dokumentációs központ rövid tevékenysége után 2002. július 1-én új alapítólevelet kapott a Szlovák Kulturális Minisztériumtól, s ezután mint A Szlovákiai Magyar Kultúra Múzeuma a Szlovák Nemzeti Múzeum önálló, országos hatáskörrel és költségvetéssel rendelkező egységeként folytathatta tevékenységét. A célkitűzések és feladatok csak kissé változtak, ám a hangsúlyok módosultak.

A 2002-es év részben azzal telt, hogy székháznak megfelelő épületet kerestünk Pozsonyban, másrészt az intézmény szakdolgozói két kiállítást is előkészítettek. Az egyik a Magyar Kulturális Intézet Kossuth-konferenciája kísérőjeként nyílt Kossuth Lajos emlékkiállítás, a másik a Magyar Területi Színház megalakulásának 50 éves évfordulója alkalmából Komáromban készült. A két kiállítás rámutatott, hogy az új intézménynek a nem hagyományos múzeumi feladatokat is el kell látnia: az irodalomtörténeti és művelődéstörténeti szempontból fontos évfordulók feldolgozása, neves szlovákiai magyar és történelmi személyiségek bemutatása, a szlovákiai magyar képzőművészeti anyag feldolgozása és népszerűsítése.

A 2003-as év kiemelkedően fontos volt a kialakulóban lévő intézmény életében: január elsejétől A Szlovákiai Magyar Kultúra Múzeuma a kékkői múzeumtól átvette az alsósztregovai Madách-kastélyt, valamint a szklabonyai Mikszáth-emlékházat. Ennek következtében a legsürgősebb feladattá vált, hogy a fent említett irodalmi emlékházak állapotát felmérjük, s tartalommal töltsük meg, miközben a pozsonyi székházba tervezett állandó kiállítás munkálatait befejezzük. A *Hagyományok és értékek. A magyarok Szlovákiában* című állandó kiállítás 2003. május 22-én nyílt meg a múzeum új székhelyén, a pozsonyi Brämer-kúriában. (1. kép)

1. kép
A pozsonyi Brämer-kúria,
A Szlovákiai Magyar Kultúra
Múzeuma székhelye
(Fotó: Szabó Réka)

A kiállítás a megnyitásakor négy egységből tevődött össze. Ma a képzőművészeti rész helyén egyéb témájú, művelődéstörténeti vagy művészettörténeti kamarakiállítások láthatóak.

Az első rész jelzésszerűen a magyarság 1918 előtti történetét, művelődéstörténeti hagyományait villantja fel. A kiállítás szerzői – Lakatos Krisztina, Gaucsík István – úgy vélték, teljesebb képet nyújthatnak a magyarok múltjáról, kultúrájáról, ha minimális területen ugyan, de érzékeltetik a folytonosságot. A bevezető történeti egységhez kapcsolódik a kisebbségtörténeti rész, amely a cseh/szlovákiai magyarság 1918 és 1948 közötti sorsfordulóit mutatja be. Ezen belül kiemelt figyelmet szentelve a politikai küzdelmeknek, az anyanyelvi oktatásért és művelődésért folytatott harcnak, a kulturális és a gazdasági önszerveződés módozatainak. A kiállításban felölelt, központi időszak a 20. század első fele. (2. kép) Történelmi szempontból meghatározó időszak ez a szlovákiai magyarság számára, mivel: „az 1918 utáni impériumváltás következtében új identitást kellett megfogalmaznia, s az önszerveződés új útjait kellett meglelnie. A néprajztudomány szempontjából szintén alapvető fontosságú ez a korszak, hiszen a hagyományos népi közösségeknek a 20. század második felében felgyorsult felbomlása következtében számos jelenséget, tárgyi megnyilatkozást már csak ebből az időszakból tudunk előkeresni."[1]

1 Hagyományok és értékek. Magyarok Szlovákiában. (Az állandó kiállítás katalógusa.) Tradície a hodnoty. Maďari na Slovensku. Zost.: Kristína Lakatosová. Bratislava, 2003. 15.

2. kép
Az állandó kiállítás történeti részének részlete
(Fotó: Lakatos Krisztina)

A néprajzi egység, melyet Danter Izabella készített, a hagyományos népi gazdálkodás ágazatait, valamint a népi életmódot mutatja be, elsősorban olyan tárgyak segítségével, amelyek a népi díszítőművészet formavilágát tükrözik. (3. kép) Új elemei a néprajzi részeknek a Gramma Nyelviroda által feldolgozott, digitalizált tájnyelvi bemutatók.[2]

Hangulatilag is emelik a kiállítást az Ifjú Szivek hagyományarchívumából válogatott felvételek.[3] További fontos eleme a kiállításnak, hogy az előtérben elhelyezett tablók áttekintést nyújtanak a Szlovákia területén található magyar emlékhelyekről, a magyarok történelméhez kapcsolódó állandó tárlatokról.

A kiállítás létrejöttéhez felbecsülhetetlen segítséget nyújtottak a Dél-Szlovákia területén tevékenykedő regionális és helyi múzeumok. Támogatásuk nélkül nem lehetne ennyire széleskörű ízelítőt bemutatni a szlovákiai magyarság néprajzából, s igazán a történeti részt is a korabeli tárgyak teszik izgalmassabbá.

A kiállítás kísérő szövegeit magyar, szlovák és angol nyelven olvashatják az érdeklődők. A kiállításhoz készült katalógus négy nyelven jelent meg: magyarul, szlovákul,

2 A szlovákiai magyar nyelvjárásokból készített válogatás. A felvételeket a pozsonyi Comenius Egyetem BTK Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének hallgatói készítették Sima Ferenc irányításával a 20. század hatvanas, nyolcvanas éveiben. Az eredetileg magnetofonszalagra rögzített felvételek digitalizálását a Gramma Nyelvi Iroda kezdeményezte, a somorjai székhelyű Fórum Intézet végezte (2004-ben).

3 Hagyományos szlovákiai magyar táncok: 1. Tarkoskedd, 2. Zsére. A táncokat az Ifjú Szivek hagyományarchívumából válogatta Hégli Dusan.

3. kép
Az állandó kiállítás néprajzi részének részlete
(Fotó: Papp Sándor)

németül és angolul. Ez is nagyon fontos a múzeum, s ezen keresztül a szlovákiai magyarok múltjának, értékeinek láttatása szempontjából, hiszen Pozsonyban az itt élő szlovákok és magyarok mellett külföldi látogatóink is vannak szép számban. 2003-ban, még meg sem nyílt az állandó kiállítás, amikor felmerült az igény időszaki kiállítások megrendezésére. Az igényt a szlovákiai magyar képzőművészek fogalmazták meg, akik Pozsonyban nehezen jutottak kiállítóhelyhez, s az a tény, hogy Szlovákiában országos hatáskörű, szlovákiai magyar képzőművészeti galéria nem létezik. Hushegyi Gábor munkatársunk dolgozta ki a képzőművészeti kiállítások tervezetét, s ősszel már Bartusz Gyula, neves kassai képzőművészünk mutatkozhatott be a múzeum pozsonyi székhelyén, a Brämer-kúriában. A galériában azóta is számos rendezvény, konferencia és kiállítás került megrendezésre. Itt mutatkozhattak be hazai képzőművészeink közül: Nagy János, Szabó Ottó, Štefunkó Szabó Erzsébet, Nagy József, Nagy Zoltán, s a fiatalabb nemzedék közül: Varga Emőke, Andrea Bartošová, Baffi Dávid és Erik Šille. A kiállításokon látogatóink megtekinthették Szabó Gyula, Flache Gyula , továbbá Tichy Kálmán és Gyula képeit vagy Bacskai Béla alkotásait is.

A képzőművészeti kiállítások értékes kapcsolatok kiépítését is segítették, melynek folytatása több esetben értékes közös munkát eredményezett – például Kubička Kucsera Klárával –, és segítette a jó intézményi együttműködés kialakulását, például a komáromi múzeummal, a rimaszombati múzeummal és galériával.

A Nemzetközi Fotohónap elnevezésű nemzetközi fotókiállítást minden év novemberében Pozsonyban rendezik meg, több helyszínen; a rangos rendezvénysorozathoz 2003-tól múzeumunk is kapcsolódik. Számos külföldi, leginkább magyarországi fotóművész alkotásainak adott/ad helyt múzeumunk (például Miklós Gyula, Kerekes Gábor, Hajas Tibor, Fabricius Anna, Hermann Ildi), de sor került néhány fotótörténeti szempontból is fontos alkotás bemutatására (például az Izabella hercegnő fotóiból készült kiállításra, a Magyar Nemzeti Múzeum segítségével, gróf Esterházy Mihály munkáinak bemutatására, a galántai múzeum segítségével). A szlovákiai magyar fotósok közül bemutatkozhatott például Tótpál Gyula, Tököly Gábor, Lőrincz János és Méry Gábor is.

A múzeum kiállításainak sorában nagyon fontos szerepet kapott a magyarság neves személyiségeinek, fontos történelmi eseményeinek bemutatása. Így került sor a Balassi Bálint emlék- és vándorkiállítás (2004), a Márai Sándor emlékkiállítás (2005), a *Lesznai Anna és körtvélyesi gyermekkora* (2008) című kiállítás bemutatására, a budapesti Petőfi Iro-

dalmi Múzeummal való együttműködés keretében. A debreceni Déri Múzeummal és a kassai Kelet-Szlovákiai Múzeummal való együttműködés sikere a *Thaly és Rákóczi 1906* című emlékkiállítás (2006).

Az emeleti galéria mellett a Brämer-kúria pincehelyiségeit is hasznosítjuk. A kiállítások sorát 2003 őszén Németh Ilona és Karol Pichler közös kiállítása nyitotta. A pincegaléria hangulatára épített T. Somorjai Kiss Tibor magyarországi, és Patrik Kovačovský szlovák képzőművész közös kiállítása. Itt mutatkozhattak be Dolán György és a pozsonyi képzőművészeti főiskola végzős hallgatói.

A pincegalériában kapott helyet 2004-ben a *Bőrbe kötve* című kiállítás is, amelyet a veszprémi Laczkó Dezső múzeummal, és akkori mukatársával, Tóth G. Péterrel közösen rendeztünk meg. Tóth G. Péterrel együttműködtünk a *Danubius fluvius* című kiállítás kapcsán is, melybe több külföldi és hazai múzeum is bekapcsolódott. Így alakult ki az együttműködés az esztergomi, váci múzeumokkal, a Pest Megyei Múzeumi Szervezettel. A régi együttműködések újraélesztésére is jó alkalomnak bizonyultak a múzeum nagyobb projektjei, kiállításai. Ennek szép példája a rozsnyói Bányászmúzeummal kidolgozott közös Gömör-projekt. Így került megrendezésre 2011-ben múzeumunkban a „Gömör-év", amelynek során 8 kiállításon, s a hozzákapcsolódó kísérőprogramokon keresztül valóban sokszínűen láttattuk a régió érdekességeit.

Egészen rendkívüli együttműködést hoztak a Szlovák Nemzeti Múzeum nemzetiségi múzeumainak közös projektjei, amelyek egy-egy témakör közös bemutatását vállalták fel, sajátos szemszögből láttatva például a temetkezési szokásokat, gasztronómiai hagyományokat vagy a gyermek felnőtté válásig tartó események, szokások, hagyományok sorát. A projekt kidolgozása, a kutatás, a felkészülés, a kiállítás elkészítése során szerzett tapasztalataikat a nemzetiségi múzeumok munkatársai más jellegű közös feladatokban is felhasználhatták.

A múzeumunkban és emlékházainkban bemutatott kiállítások (mint az 1968-as majd az 1989-es csehszlovákiai eseményeket és a sztálinizmus éveit bemutató kiállítások, a Mikszáth-ház felújítása, kiállításai és eseményei, valamint a Madách-kastély átrendezése, új kiállításainak és eseményeinek szervezése) egyik nagy hozadéka volt számunkra, hogy számos kiváló szaktekintéllyel ismerkedhettünk meg, mint Csicseri–Rónay István és Kass János. Ők nemcsak az ajándékba adott művekkel (Kass János Az ember tragédiája című sorozata) hanem további barátságukkal, útmutatásaikkal is segítették munkánkat.

Izgalmas beszélgetéseket, sikeres rendezvénysorozatot hozott a 2004-ben indított *Múzeumi Szalon* című rendezvény, melybe később Miklósi Péter publicista is bekapcsolódott. Az évek során csaknem 50 szlovákiai magyar személyiség visszaemlékezéseit dokumentálhattuk filmszalagra, melyek gazdagítják a múzeum foto-, film- és dokumentumtárát.

Természetesen minden egyes kiállítás-projekt tervezésekor a téma kutatása, a dokumentumok összegyűjtése, rendszerezése a legfontosabb feladat. Ezért már 2003-ban igyekeztünk megjelölni azokat a fő témaköröket és kutatási területeket, amelyek köré a többi feladatkör csoportosult: a műtárgygyarapítás, saját kiállítások, rendezvények, kiadványok tervezése, s nem utolsó sorban a műemlékvédelmi feladatok, amelyek a két emlékházhoz kötődtek.

Legfontosabb feladataink közé tartozott/tartozik a szlovákiai magyarok 20. századi történelmi sorsfordulóinak feldolgozása. A kutatási és dokumentációs munkát elsosorban erre fókuszáltuk a következő témakörökben:
Magyarok Szlovákiában I. 1918–1948, megvalósult 2002–2003-ban – állandó kiállítás
A szlovákiai magyar színjátszás története, 2002 – kiállítás
A kassai magyar színjátszás története, 2008 – kétnyelvű dokumentumfilm
Mikszáth Kálmán Emlékház, Szklabonya – Mikszáth élete, 2004–2005 – állandó kiállítás megnyitása 2006-ban *Itt éltem át* címmel
(Cseh)szlovákiai magyar képzőművészek adattára, 2003–2006
Magyar köztéri szobortopográfia Szlovákiában, 2005–2009 – dokumentálás
Népi fafaragók Dél-Szlovákiában, 2005 – kiállítás és kiadvány *Fából faragott csoda* címmel
Az alsósztregovai Madách-kastély története, 2003–2008
Az oroszlánbarlang – berendezés
Az oroszlánbarlang, 2007 – művészettörténeti falkutatás
Madách-kastély felújításához szükséges tervdokumentáció elkészítése, 2007–2008
Az alsósztregovai kastélypark felújítási tervdokumentációjának előkészítése, 2007–2008
II. Rákóczi Ferenc újratemetése – Henszlmann I. Történeti Társaság, Kassa, 2007–2008 – kiállítás
Szlovákiai magyar sajtófotó, 2006 – kiadvány és kiállítás
A kassai köztemetők és katonai temető, 2008–2009 – kutatás, dokumentálás
Magyarok Szlovákiában II. 1949–1963, 2009–2012, jelenleg is folyó kutatások – kiállítás *Az 50-es évek* címmel, kiadvány
Magyarok Szlovákiában III. 1968, 2008 – már feldolgozott és kiállításon bemutatott anyag, film-, kép-, hangdokumentumok
Magyarok Szlovákiában IV., 1989 – kiállítás
A magyar rádiózás története (Cseh)szlovákiában 1928–2008 – hangarchívum, vándorkiállítás
Danubius Fluvius–Duna-mappáció, 2009 – nemzetközi kiállítás, 5 magyar múzeum+német, katalógus
Erkel Ferenc és Pozsony, 2010 – dokumentumfilm
Liszt Ferenc és pozsonyi barátai – kutatás, dokumentálás, kiállítás.

A kutatások eredménye a műtárgygyarapítás is. Több mint 1000 tárgyat sikerült megvásárolni, illetve egy részük ajándékozás útján került a múzeum gyűjteményébe. Az egyik legértékesebb darab az 1757-ben Nagyszombatban készült festmény, Lorenz Mussinger alkotása, az *Angyali üdvözlet*. A képet a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával 2008-ban restauráltattuk. Nemcsak a művet, de a restaurálási folyamatot is bemutatja a restaurálási munkáról készült DVD.

A múzeum 2003. január elsejétől vette át a szklabonyai Mikszáth Kálmán Emlékház és az alsósztregovai Madách-kastély fenntartását és működtetését. Mindkét emlékhely korábban a Kékkői Báb- és Játékmúzeum illetékessége alá tartozott.

Mikszáth Kálmán Emlékház

Szklabonyán 1978-tól működik az emlékmúzeum, köszönhetően annak is, hogy magyarországi és hazai szakemberek javaslatára a besztercebányai műemlékvédelmi bizottság 1972-ben irodalmi emlékmúzeum kialakítása céljából megvásárolta az ingatlant. Az 1978-ban megnyílt kiállítás Mikszáth életútját és munkásságát mutatta be (a Kékkői Múzeum rendezésében). 2003-ban a – bár tartalmában még jó, formájában már elavult – kiállítás és a ház állapota kiábrándítóan hatott. A következő években így az épület teljes felújítása mellett az emlékkiállítás megújítására is sor került. S hogy mi kellett ahhoz, hogy 2006. január 21-én teljesen felújítva és új kiállítással együtt átadjuk a látogatóknak? A szándék mellett természetesen pénz, amelyet megkaptunk az akkori hazai és magyar kormánypolitikusoktól. A tetőcsere, csatornázás, a nyílászárók cseréje mellett meg kellett erősíteni az alapokat, megoldani a talajvíz és a szennyvíz elvezetését, a villany- és a vízvezetékek cseréjét, a szigetelést, fűtést és a padlóburkolat teljes felújítását. (4. kép) Az új kiállítás kialakítása ugyancsak munka- és költségigényes feladat volt. (5. kép) Kiállításvezetőt adtunk ki, filmvetítést és rendhagyó irodalomórákat szervezünk a diákok részére. 2007-ben nemzetközi konferenciát szerveztünk Nagykürtösön. 2007–2008-ban sikerült szlovák nyelven kiadnunk Karol Wlachovský fordításában Mikszáth novelláit: *Tvrdé kotrby* (*Kemény koponyák*) és *Fešáci* (*Gavallérok*) címmel, melyeket azóta újabb 5 fordítás követett.

Madách-kastély

A kastélyban a felújítást követően, 1964. október 4-én nyitották meg az első, Madách életéről szóló kiállítást. Az 1980-as években felújították a kiállítást, azóta azonban sem-

4. kép
Az emlékház épülete
(Fotó: Böhm András)

5. kép
Az állandó kiállítás, részlet
(Fotó: Somogyi Tibor)

mi változás nem történt. A kastélyt körülvevő park, Madách síremléke (Rigele Alajos alkotása) átadta magát az enyészetnek, 2003-ban kiábrándító kép fogadta a múzeum dolgozóit.

Első lépésként Madách Imre síremlékét hozattuk rendbe, amelyet 2003. október 4-én Madách Imre halálának évfordulója alkalmából megrendezett emlékünnep keretében avattunk fel. Ekkor nyílt meg a Kass János grafikáit bemutató kiállítás is.

2004-ben a múzeum vezetése egy szakemberekből álló csapatot hozott létre, akik megpróbálták felvázolni a kastély jövőjét. Elkészültek az első felmérések: a külső falkutatások a falak nedvességét mérték fel, majd a tető állapotának ellenőrzése és a padlóburkolat felmérése következett, ennek alapján készült el a kastély felújításának első vázlatterve. Ezt követte a második, harmadik, majd elkészült a kastély hasznosítási terve is. Még ugyanebben az évben (2004) sikerült a kastély belső tereit átrendezni, s egy újabb kiállítással és kiállítóteremmel gazdagodtunk. A kiállítás Zichy Mihály Az ember tragédiájához készült metszetsorozatának (Zichy Alapítvány és Zichy Mihály dédunokája, Csicseri-Rónay István ajándéka), másodszámú másolataiból nyílt. Az együttgondolkodásba többen bekapcsolódtak: a falu vezetése és szakemberek, például Dr. Štefan Holčík régész-történész, Dr. Kerényi Ferenc neves irodalom- és színháztörténész, a salgótarjáni Történeti Múzeum szakdolgozói, akikkel ez évtől közösen szerveztük a Madách-emléknapokat.

2007-ben művészettörténeti falkutatásra került sor a dolgozószobában, majd elkészült az új kiállítás vázlata, a korabeli bútorok listája. Megtörtént a kastély többi helyiségének beazonosítása is. 2008-ban az Oroszlánbarlang felújítását terveztük, amit anyagiak hiá-

6. kép
A Madách-kastély (Fotó: Nagy Imre)

7. kép
Állandó kiállítás: Úri szalon (Fotó: Szászi Zoltán)

8. kép
Állandó kiállítás: Madách hálófülkéje (Fotó: Szászi Zoltán)

9. kép
Állandó kiállítás: Madách dolgozószobája, az oroszlánbarlang
(Fotó: Szászi Zoltán)

nyában nem tudtunk megvalósítani. Elkészült viszont a kastély felújítási költségvetése és hasznosítási terve, illetve a kastélypark felmérése és felújítási terve. A Szlovák Nemzeti Múzeum ekkor úgy döntött, hogy az Európai Uniós alapoknál szükséges megpályázni a Madách-kastély (lehetőség szerinti) teljes rendbetételét, ezért kidolgoztuk a Szlovák Köztársaság–Magyar Köztársaság határmenti együttműködése keretén belül a *Közös örökségünk: Madách* című pályázatot, melyet a csesztvei Madách-kúria felújítási terveivel együtt 2008. december 15-én átadtunk a pályázati bizottságnak. Így a közös felújítási munkák eredményeképp Csesztvén 2012 októberében, majd Alsósztregován 2013. január 31-én átadásra került a felújított épület. (6. kép)

Ezt követően kezdetét vette az új állandó kiállítás rendezése. A hazai (Dr. Štefan Holčík, Jarábik Gabriella) és magyarországi (Dr. Praznovszky Mihály és Dr. Kovács Anna) szakemberek együttműködésének köszönhetően a tárlat első részét 2013. október 4-én adhattuk át a közönségnek, (7–9. kép) míg a második rész átadását 2014 januárjában tervezzük.

A tíz év alatt vállalt és elvégzett feladatok felsorolása nem lenne teljes a kiadványainkról szóló fejezet nélkül, amelyek száma évről évre gazdagodott. Köszönjük a 2004-ben megalapított Hagyományok és Értékek Polgári Társulásnak, illetve a múzeum egykori és jelenlegi munkatársainak, akik tehetségüknek megfelelően és sokszor szinte erejüket is megsokszorozva segítették a múzeum épülését, értékeinek bemutatását!